POLJOPRIVREDNI FAKULTET NOVI SAD

DEPARTMAN ZA EKONOMIKU POLJOPRIVREDE I SOCIOLOGIJU SELA

MATERIJAL ZA NASTAVNI PREDMET SOCIOLOGIJA POLJOPRIVREDNI FAKULTET NOVI SAD

STUDIJSKI PROGRAM: *AGROEKONOMIJA*

Novi Sad, AKADEMSKA 2026/2027 godina

MATERIJAL ZA POLAGANJE ISPITA IZ SOCIOLOGIJE ODABRAN JE IZ KNJIGA/UDŽBENIKA SLEDEĆIH AUTORA:

1. Milovan Mitrović (1998). Sociologija sela. SDS. Beograd – udžbenik
2. Šljukić Srđan i Dejan Janković (2015). Selo u sociološkom ogledalu. Meditterran Publishing. Novi Sad
3. Milan Tripković (1998). Sociologija. Futura publikacije. Novi Sad.

Osnovu za ovaj materijal čini udžbenik M. Mitrovića, a dopune su izvršene adaptacijom delova iz knjige prof. dr S. Šljukića i prof. dr D. Jankovića, kao i knjige prof. dr M. Tripkovića, delova knjiga i radova prof. dr Marine Novakov i prof. dr Marice Petrović.

Sadržaj:

1 NASTANAK, RAZVOJ I PROBLEMI SOCIOLOGIJE SELA 5
1.1 Pojam i zadaci sociologije i sociologije sela 5
1.2 Nastanak i razvoj sociologije sela 6
1.3 Konstituisanje i razvoj srpske sociologije sela 11
1.4 Mesto sociologije sela u sistemu sociooloških disciplina i njen odnos sa drugim naukama 15
1.5 Osnovni teorijsko-metodološki pristupi u sociologiji sela 17
1.6 Monografski pristup 17
1.7 Tipološki pristup 18
2 METOD SOCIOLOGIJE 21
2.1 Specifičnosti društvenog determinizma 21
2.2 Pojam i problemi naučnog i sociološkog metoda 22
2.3 Istraživačke tehnike u sociologiji 25
2.3.1 Posmatranje 26
2.3.2 Eksperiment 26
2.3.3 Intervju i anketa 27
2.3.4 Ostale tehnike i metode istraživanja u sociologiji 28
3 PROMENE AGRARNE I RURALNE DRUŠTVENE STRUKTURE 31
3.1 Pojam, dimenzije i elementi društvene strukture 31
3.2 Pojam i vrste društvenih promena 34
3.3 Pojam i elementi agrarne i ruralne društvene strukture 35
3.4 Seljaštvo kao društvena klasa 36
3.5 Od antropologije nazad ka sociologiji: seljaštvo i njegova transformacija 42
3.6 Globalni razvojni procesi kao činioci promena agrarne i ruralne društvene strukture 47
3.7 Seljačka ekonomija i promene agrarne strukture 56
3.7.1 Načela tradicionalne seljačke ekonomije 56
3.7.2 Tradicionalni seljački radovi 59
3.7.3 Stari agrarni odnosi i novije promene agrarne strukture: osvrt na istoriju agrarnih odnosa kod evropskih naroda 65
3.7.4 Stari agrarni odnosi u južnoslovenskim zemljama 69
3.7.5 Promene agrarne strukture u prvoj i drugoj Jugoslaviji 75
3.7.6 Agrarna reforma od 1918 -1931. i agrarni odnosi u prvoj Jugoslaviji 76
3.7.7 Agrarna reforma i kolonizacija 1945-1948. i socijalističko uređenje agrarnih odnosa u drugoj Jugoslaviji 79
3.7.8 Obavezan otkup i prisilna kolektivizacija 84
3.7.9 "Socijalistička kooperacija" i "samoupravno udruživanje" seljaka i "podruštvljavanje" poljoprivrede 88
3.8 Gazdinstva u Srbiji danas 89
4 RURALNA DRUŠTVENA STRUKTURA I NJENE PROMENE 96
4.1 Seoska naselja i stanovništvo - morfološka osnova ruralne strukture 96
4.1.1 Nastanak i tipovi naselja 96
4.1.2 Selo i grad. Razlike i međuzavisnost 99
4.1.3 Tipologija seoskih naselja 103
4.2 Društvene grupe u selu 106
4.2.1 Porodica i srodstvo u selu 106
4.2.2 Porodična zadruga i savremena seoska porodica 107
4.2.3 Susedstvo u selu 109
4.2.4 Društveni položaj žena u selu 111
4.2.5 Društveni položaj mladih u selu 115
4.2.6 Društveni položaj starih u selu 119
4.3 Društvene ustanove i organizacije 123
4.3.1 Seoske ustanove i organizacije: Ekonomske ustanove i privreda u selu 125
4.3.2 Politika i političke stranke u selu 127
4.3.3 Vera i crkva 128
4.3.4 Selo i obrazovanje 129
4.3.5 Zdravlje i zdravstvene ustanove u selu 132

4.3.6 Ustanove za kulturu i zabavu u selu 134
4.3.7 Radio i televizija u selu 134
4.4 Seoska kultura - između tradicije i inovacija 136
4.5 Teorija difuzije inovacija: istorijski osvrt na razvoj teorije difuzije inovacija 138
4.6 Inovacije i njihov značaj za poljoprivredu: uloga poljoprivrednog savetodavstva 140
4.7 Osnovne postavke teorije difuzije inovacija i njen značaj 144
4.8 Difuzija inovacija i njeni osnovni elementi 145
4.9 Inovativnost i kategorije usvojilaca 149
4.10 Inovacije u svakodnevnom životu seljaka - civilizacijski obrt u 20. veku 154
4.10.1 Inovacije u stanovanju, ishrani i odevanju seljaka 155
4.11 Promene socijalnog mentaliteta seljaka 159
5 RURALNI RAZVOJ 165
5.1 Definisanje ruralnog razvoja i njegov značaj za sveukupni društveni razvoj 165
5.2 Ruralna područja Srbije: karakteristike ruralnog stanovništva i ruralne ekonomije 169
5.3 Makro okviri ruralnog razvoja 183
5.4 Mezo okviri ruralnog razvoja 187
5.5 Mikro okviri ruralnog razvoja 197
6 AGRARNA I RURALNA POLITIKA 204
6.1 Funkcije poljoprivrede i mere agrarne politike 204
6.2 Agrarna i ruralna politika u Srbiji 208
7 ISPITNA PITANJA 213

1 NASTANAK, RAZVOJ I PROBLEMI SOCIOLOGIJE SELA

1.1 Pojam i zadaci sociologije i sociologije sela

Sociologija je opšta, teorijska i osnovna (fundamentalna) nauka o ljudskom društvu kao celini svih društvenih pojava (društvenih delovanja, društvenih odnosa i kolektivnih društvenih tvorevina).

Prilikom određenja pojma neke nauke uvek se ukazuje na njen (1) predmet, (2) metod i (3) zadatke.

1. **Predmet** nauke je ono područje stvarnosti (prirodne ili društvene) koje dotična nauka proučava. Prema predmetu, nauke se dele na prirodne i društvene. To je najširа i najjednostavnija podela jer se priroda i društvo, iako međusobno povezani, relativno lako razlikuju jedno od drugog. Prema **obimu** predmeta nauke se dele na **opšte** i **posebne**, zavisno od toga da li se bave celinom neke oblasti ili samo jednim njenim delom.

Sociologija je opšta društvena nauka zato što se ona bavi strukturom i promenama globalnog društva, kao relativno trajne i složene celine međusobno povezanih društvenih pojava, a ne nekom posebnom vrstom društvenih pojava. Posebne vrste društvenih pojava (ekonomske, pravne, političke i druge) predmet su proučavanja odgovarajućih posebnih društvenih nauka - ekonomije, pravne nauke, politikologije i drugih.

Sociologija sela nije zasebna društvena nauka već deo sociologije kao opšte nauke o društvu kao celini. Sociologija uopšte samo načelno ima za svoj predmet celinu svih društvenih pojava, a stvarno može da se bavi proučavanjem samo jednog dela te celine i zato se u okviru sociologije kao jedinstvene nauke pojavljuju mnoge posebne sociologije. Za razliku od posebnih društvenih nauka, koje proučavaju **posebne vrste** društvenih pojava, posebne sociologije se bave nekim zasebnim **delom celine** koju sačinjava **globalno društvo** kao **sveukupnost međusobno povezanih društvenih pojava.**

2. Nauke se međusobno ne razlikuju samo po predmetu (šta proučavaju) nego i po svome **metodu**, tj. po načinu na koji pristupaju svome predmetu. Za sociologiju je karakterističan tzv. **globalni sociološki pristup** svakoj pojedinačnoj društvenoj pojavi ili nekoj njenoj posebnoj vrsti. Globalni sociološki metod podrazumeva razmatranje svake konkretne društvene pojave u sklopu šire celine pojava s kojima je ona posredno ili neposredno, uzročno i funkcionalno povezana, koje na nju utiču i na koje ona utiče.

U sociološkom proučavanju sela pažnja je uvek usredsređena na globalni kontekst svih važnijih elementa i determinanti društvenog života u selu ili **seljačkog načina života**.

Sociološki metod mora da bude prilagođen predmetu sociologije, odnosno specifičnostima društvenih pojava i svemu onom što ih determiniše u njihovoj velikoj složenosti i brzoj promenljivosti. Zato i sociologija sela prilagođava osobenostima svoga predmeta proučavanja sve klasične sociološke metodološke postupke i istraživačke tehnike. U tom smislu sociologija sela nema nekakav svoj zasebni metod nego samo unekoliko specifičnu istraživačku praksu u okviru šire sociološke metodologije.

Naučni metod je uvek povezan i sa **saznajnim ciljevima** dotične nauke. Pošto sociologija svojim globalnim pristupom ima za cilj da otkrije **naučne zakone** i formuliše **naučne teorije** na osnovu kojih bi mogla da ponudi **opšte i celovito objašnjenje** međusobnih odnosa raznih vrsta društvenih pojava - ona se smatra i **teorijskom** (uopštavajućom) naukom.

Sociologija sela formuliše posebne uslove pod kojima se opštesociološke teorijske pretpostavke odnose na seoske društvene prilike. U tom smislu sociologija sela je konkretnija od opšte sociologije, više je orijentisana na empirijska istraživanja, a teorijska uopštavanja joj obično ostaju na nivou "teorije srednjeg obima" (R. Merton).

Istorijske nauke, za razliku od teorijskih, ne utvrđuju opšte uslove u kojima jedna vrsta društvenih pojava utiče na drugu, nego opisuju odnose pojedinačnih pojava u nekom konkretnom vremenskom društvenom okviru. Tipična nauka koja sledi istorijski pristup jeste istoriografija. Ona pre svega opisuje kada, gde i kako se nešto konkretno odigralo, dok sociologija traga za odgovorom zašto se takve vrste pojava uopšte dešavaju.

Pošto je istorijska dimanzija važna za tradicionalna seljačka društva, to je i sociologija sela uveliko oslonjena na istorigrafske studije, pogotovo na one koje se bave tzv. socijalnom istorijom ili istorijom svakodnevnog društvenog života.

3. Ako se kao osnovni kriterijum razvrstavanja nauka, umesto predmeta ili metoda, u prvi plan istakne njihov **saznajni cilj** vezan za njihov **praktični zadatak** onda se nauke mogu podeliti na **osnovne (fundamentalne)** i **primenjene (tehničke)**. Fundamentalne nauke otkrivaju naučne zakone i teorije i formulišu svoje saznanje u opštem obliku u kojem se ono ne može neposredno praktično primenjivati. Primenjene nauke, pak, opšte i apstraktno saznanje fundamentalnih nauka konkretizuju, prilagođavaju posebnim uslovima u kojima bi ono moglo neposredno da posluži praktičnim potrebama. U tom smislu sociologija je fundamentalna društvena nauka više nego bilo koja druga.

Sociologija sela, kao i bilo koja druga posebna sociologija, nije tipična primenjena nauka, jer je deo sociologije kao prevashodno teorijske nauke. Međutim, posebne su sociologije onaj deo sociologije koji je posredno primenljiv, jer se preko posebnih sociologija ova opšta nauka bavi društvenim pitanjima i problemima koji su praktično relevantni. Zato postoji mogućnost posredne primene sociologije sela u organizovanim društvenim akcijama za planske izmene i uređivanje raznih aspekata društvenog života na seoskim prostorima, koja je daleko veća nego što je to slučaj sa saznanjem opšte sociologije. Uostalom, praktične potrebe su neposredno ili posredno uticale na pojavu svih posebnih sociologija pošto su i sociologiju prinudile da se u izvesnoj meri specijalizuje. Posebne sociologije, u odnosu na opštu sociologiju, imaju znatno veći stepen praktične primenljivosti, ali zato skoro nikad ne uspevaju da dosegnu njenu teorijsku širinu, ostajući ponekad samo na nivou nesistematskog opisa posebnih pojava kojima se bave.

1.2 Nastanak i razvoj sociologije sela

Neko područje stvarnosti obično dospeva u središte misaone refleksije i naučnog razmatranja onda kad se u njemu začnu procesi koji se do tada nisu ispoljavali i kada narastu problemi ljudi koji nastoje da ovo novo zbivanje shvate, da ga racionalno objasne i da njime, kao organizovano društvo, praktično ovladaju.

Sociologija sela nastaje krajem prošlog i početkom ovog veka, onda kad se susreću selo i seljačko društvo zahvaćeno globalnim društvenim procesima industrijalizacije, urbanizacije i modernizacije - sa sociologijom kao relativno razvijenom globalnom teorijom takvih promena. Tada se javlja **potreba**, ali tek tada postoji i mogućnost, da se čitav splet **društvenih procesa i praktičnih problema povezanih sa naglim preobražajem seljačkih društava, njihove tradicionalne agrarne privredne strukture, lokalne društveme organizacije i osobene narodne kulture racionalno shvati i objašnjava u svetlu sociološke paradigme.**

Ovo su, ipak, samo najopštiji uslovi koji omogućuju pojavu sociologije sela ili ruralne sociologije (lat. "rus" - selo). Kad će se ona stvarno konstituisati kao posebna sociološka disciplina, kakvo će mesto zauzeti u korpusu društvenih nauka i koje će sve uloge preuzimati u pojedinim društvima i vremenima - to zavisi od mnoštva kulturno-istorijskih činilaca i njihovog konkretnog sklopa u raznim prilikama.

Francuska je zemlja u kojoj se sociologija najpre konstituiše, brzo afirmiše i dostiže onaj nivo razvijenosti koji je rezervisan samo za najrazvijenija društva i kulture. Kao zemlja sa jakom agrarnom komponentom Francuska baštini bogatu i staru tradiciju naučnih istraživanja sela, seljaštva i poljoprivrede koja omogućuje kasniji nastanak sociologije sela. U toj tradiciji posebno je značajno duhovno nasleđe fiziokratske škole, koja nije ostavila traga samo u ekonomskoj nauci nego i u drugim oblastima francuske kulture, pa i u sociologiji.

Fiziokratsko učenje, dominantno u francuskoj ekonomskoj misli druge polovine 18. veka, izdiže poljoprivredu iznad svih drugih privrednih grana, a seljake smatra osnovnom (i jedinom proizvodnom) klasom društva. Zastupajući shatanje da se "čisti prinosi" ili nove vrednosti (a to znači i stvarno nacionalno bogatstvo) stvaraju samo u poljoprivredi, fiziokrati su pozivali na uvažavanje prirodnih zakona i u društvu ("fiziokratija" - vladavina prirode). Jedan od najpoznatijih i najuticajnijih fiziokrata **Žak Tirgo** (Jacques R. Turgot, 1727-1781) formulisao je znameniti **"zakon opadajućih prinosa"** koji je dugo smatran najuniverzalnijim i najvažnijim zakonom u oblasti agroekonomike. Po tom zakonu ulaganja u poljoprivredu višestruko uvećavaju prinose, ali samo do određenog stepena, kada uvećavanje ulaganja ne povećava prinose u istoj nego u manjoj srazmeri, da bi na kraju uvećana ulaganja rezultirala smanjenim prinosima. Kasnije je objašnjeno da "iscrpljivanje" zemlje izaziva opadanje prinosa, a "prihranjivanje" biljaka i druge agrotehničke mere relativizuju delovanje ovog zakona.

Iako su osnovne teorijske postavke fiziokrata kasnije prevaziđene, fiziokratsko stanovište je značajno i po svojim posrednim uticajima. Ono je u svoje vreme bilo više od ekonomskog učenja i kao svojevrsna socijalna filozofija predstavljalo je izuzetno povoljan kulturni kontekst za nastajanje i razvoj sociologije sela.

U tom sklopu nastala su znamenita istraživanja različitih tipova seoskih porodica koja je sproveo **Frederik Le Plej** (Frederic Le Play, 1806-1882) sa svojim saradnicima. Ustanovljena je tradicija monografskih istraživanja seoskih područja (u Evropi i po azijskim stepskim prostorima) te se Le Plej može smatrati jednim od osnivača, ne samo opšte nego i ruralne sociologije - ne samo u Francuskoj nego uopšte.

Razvijenu teorijsko-metodološku osnovu sociologija sela u Francuskoj stiče tek sa pojavom **Emila Dirkema** (E. Durkheim, 1858-1917) i grupe njegovih sledbenika koji čine jednu od prvih i do danas najuticajnijih škola u sociologiji. Dirkemovo učenje o razlici između društava mehaničke i organske solidarnosti, o tipovima podele rada i razlikama društvenih ustanova, kolektivne svesti, socijalne kontrole i društvene patologije između tradicionalnih seljačkih i modernijih građanskih društava - predstavlja klasičnu opštesociološku podlogu savremene sociologije sela.

Drugi snažan podsticaj konstituisanju sociologije sela kao posebne sociološke discipline, dolazi iz **SAD**. Izrazito pragmatična duhovna klima u SAD pogoduje razvoju posebnih sociologija zato što se one u principu lakše mogu primeniti u praktičnim društvenim akcijama nego što je to slučaj sa opštom sociologijom kao generalnom teorijom globalnog društva. Jednim delom na probleme sociologije sela pažnju skreću istraživanja sociologa **"čikaške škole"**. Ona se, doduše, odnose više na gradska naselja, ali se prema dihotomnom modelu ”selo-grad” grad objašnjava kao socijalni antipod sela. To, sa druge strane, nalaže kao nužnu potrebu da se istraži i selo kao drugi pol ove klasične dihotomije. Neposrednija veza "čikaške škole" sa

sociologijom sela ostvarena je preko poznatog dela **Viljema Tomasa** (William I. Thomas, 1863-1947) i **Florijana Znanieckog** (Florian Znaniecki, 1882-1958) ***Poljski seljak u Evropi i Americi***. To je jedna od prvih empirijskih sociooloških studija seljaštva, prvi put objavljena 1918-1920. u pet tomova (kasnija izdanja 1927. i 1958. u dva toma) u kojoj se biografskim metodom, korišćenjem pisama i drugih "ličnih dokumenata", proučavaju promene koje su nastupile u životu poljskih seljaka koji su emigrirali u Ameriku. Poljski seljaci koji su došli u Ameriku (naročito emigranti u Čikagu), bili su neobrazovana, socijalno iskorenjena i vrlo devijantna skupina koja se teško prilagođavala novoj društvenoj sredini i novom sistemu vrednosti, pojedinačno i kao etnička grupacija.[1] Ovo istraživanje imalo je fundamentalni značaj za sociologiju sela, a u svoje vreme uticalo je (naročito svojim metodološkim inovacijama) i na druge posebne sociologije.

Sa druge strane, neposredan pritisak praktičnih problema u **društvenom organizovanju farmerske poljoprivrede** podstakao je razvoj sociologije sela i uticao na njeno uvođenje u nastavu na poljoprivrednim školama. To se dešava po nalogu ministarstva poljoprivrede koje ima u vidu korišćenje sociološkog znanja za popularisanje i uvođenje novih načina i sredstava poljoprivredne proizvodnje u tradicionalno ukorenjene obrasce delovanja i ponašanja američkih farmera koji su u Ameriku došli iz raznih delova sveta, sa različitim kulturama i navikama. U tom pogledu značajnu ulogu odigrao je profesor sociologije na univerzitetu u Viskonsinu, **Čarls Gelpin** (Charles J. Galpin, 1864-1947) koji je osnovao prvo odeljenje za proučavanje seoskog stanovništva i načina njegovog života pri američkom ministarstvu za poljoprivredu. On je prvi od sociologa upotrebio pojam **"rurban"** koji je on sam skovao kao metodološko sredstvo za proučavanje i opis osobenog prožimanja seoskih i gradskih obeležja u društvenim odnosima i oznaku za granična područja između sela i grada.[2] Sociologija sela je prvi put uvedena u univerzitetsku nastavu školske 1894/95. godine u Čikagu, a danas se predaje na stotinama univerziteta i profesionalnih škola. Sasvim je logično što su se potom pojavili i prvi udžbenici iz sociologije sela koje su napisali prvi profesori sociologije i sociologije sela na državnim univerzitetima: **Pitirim Sorokin** i **Karl Cimerman** (1929),[3] **Sorokin, Cimerman** i **Gelpin** (1930-32),[4] **Tomas Lin Smit** (1940),[5] a nešto kasnije **Pol Lendis** (1948)[6] i autori sistematskog dela **Čarls Lumis** i **Alen Bigl** (1950).[7]

U **Engleskoj** tradicionalnu osnovu za kasniji razvoj sociologije sela čine znameniti radovi i veoma uticajne ideje Adama Smita i Roberta Maltusa.

Adam Smit (A. Smith, 1723-1790) je u duhu klasične engleske ekonomije i njene poznate teorije radne vrednosti pobijao osnovne postavke fiziokrata o poljoprivredi kao jedinoj proizvodnoj grani (i seljacima kao jedinoj proizvodnoj klasi) i isticao ekonomski značaj podele rada i zemljišne rente koje relativizuju dejstvo prirodnih faktora u proizvodnji društvenog bogatstva. On je isticao da podela rada značajno uvećava produktivnost rada, jer povećava veštinu radnika, skraćuje vreme obavljanja pojedinih radnih operacija, omogućuje brže i lakše

[1] W. I. Thomas, F. Znaniecki, THE POLISH PEASANT IN EUROPE AND AMERICA, Dover Publications, Inc., New York, 1958.

[2] C. J. Galpin, RURAL SOCIAL PROBLEMS, New York, 1924.

[3] P. A. Sorokin, C. C. Zimmermann, PRINCIPLES OF RURAL-URBAN SOCIOLOGY, New York, Henri Holt & Company, Inc., 1929.

[4] P. A. Sorokin, C. C. Zimmermann, Ch. J. Galpin, A SYSTEMATIC SOURCE BOOK IN RURAL SOCIOLOGY, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1930 - 1932.

[5] Thomas Lynn Smith, THE SOCIOLOGY OF RURAL LIFE, New York - London, Harper & Brothers, 1940, 595 p.

[6] Paul H. Landis, RURAL LIFE IN PROCESS, New York, 1948.

[7] Charles P. Loomis, Alan J. Beegle, RURAL SOCIAL SYSTEMS, New York, Prentice Hall, 1950, 873 p; isti autori napisali su takodje i noviji udžbenik: RURAL SOCIOLOGY, Englewood Cliffs, 1963.

uvođenje tehničkih inovacija, a sve to mnogo lakše se postiže u industriji nego u poljoprivredi, tako da se ne može negirati činjenica da se i u njoj stvaraju vrednosti. Smit je ustvrdio da zemljišna renta potiče od privatne svojine nad zemljom i da predstavlja osnovu za konstituisanje klase zemljovlasnika koji oduzimaju svoj deo prihoda od svakog proizvoda u koji je uložen ljudski rad. On je isticao da na visinu rente utiču plodnost zemlje i njen položaj prema tržištu. Zemljište u blizini gradova i sa manjom plodnošću daje veću rentu i od najplodnijeg zemljišta koje je udaljeno od tržišta. Ovo je osnova Smitove teorije zemljišne rente koja je poslužila kao osnova za mnoga kasnija istraživanja klasne strukture seljačkih društava.

Robert Maltus (Robert Thomas Malthus, 1766-1834) svojim čuvenim ***Esejom o stanovništvu*** (1798) izaziva "pesimistički šok" svojom tvrdnjom da poljoprivreda neće moći da ishrani sve veći broj ljudi na zemlji, ma kako velika ulaganja u nju bila i ma koliko se povećavala produktivnost ljudskog rada. Onaj optimizam koji je donosila teorija radne vrednosti da se radom neograničeno uvećava bogatstvo naroda, Maltus je sasekao svojim "agrarnim pesimizmom", podsećajući ponovo na "zakon opadajućih prinosa" u poljoprivredi i tendenciju da se prizvodnja hrane uvećava po aritmetičkoj, a stanovništvo po geometrijskoj progresiji. Ove prognoze "mračnog genija" ili "ideološkog mračnjaka", kako je Maltus nazivan od svojih pristalica ili protivnika, pored šokova i panike izazivale su mnogobrojne, duge i duboke sporove koji su skretali pažnju na univerzalni značaj proizvodnje hrane i podsticali proučavanja seljaštva i poljoprivrede u svim naukama, pa i u sociologiji, odnosno u ruralnoj i agrarnoj sociologiji.

U Engleskoj je, inače, seljaštvo najranije oslobođeno od feudalnih obaveza, ali je ostalo nezaštićeno pred prvobitnom akumulacijom kapitala i skoro uništeno. Prevlast gradskog i industrijskog stanovništva dovodi da zahteva za slobodnim uvozom hrane. Jeftinije američko žito zapretilo je potpunim uništenjem engleske poljoprivrede i seljaštva i njihova carinska zaštita počinje tek u XX veku, kada je bilo već prilično kasno. Globalni problemi britanskog društva tako su se prelamali preko socijalne i istorijske sudbine britanskog sela, seljaštva i poljoprivrede. Oni su našli svoje mesto i u sociološkim istraživanjima, te su doprineli konstituisanju ruralne i agrarne sociologije.

Uz ove probleme, tradicija **socijalno-antropoloških** studija primitivnih plemenskih zajednica i proučavanja nerazvijenih seljačkih društava u engleskim kolonijama, snažno podstiče teorijsko-metodološku misao na kojoj se zasniva moderna sociologija sela.[8]

U **Nemačkoj** sociologija sela ima izvestan oslonac u bogatoj tradiciji **"agrarizma"**, kao ideologije koja naglašava prvorazredni značaj sela, seljaštva i poljoprivrede za svako društvo, državu i naciju - kojoj su u početku naginjali plemići zemljovlasnici, a kasnije i politizovane seljačke mase. Brojni nemački gradovi, među kojima je svaki veći grad bio prestonica neke od brojnih nemačkih pokrajina, oduvek su pedantno brinuli za svoju ishranu. Oni su vodili svoju zasebnu agrarnu politiku, zabranjujući izvoz hrane iz svoje okoline. Vremenom su te zabrane proširivane na sve veće teritorije. Iz takve idejne klime izrasla je osobena nemačka agrarna politika, agrarna teorijska misao i konačno, uz agro-ekonomiku, i "agrarna sociologija" (Agrarsoziologie).[9]

Drugo uporište ruralne sociologije bila je kulturna tradicija nemačkog **istorizma,** Ona okreće sociologiju od pozitivističkih ka duhovnim naukama, od nomotetskih ka idiografskim disciplinama i kao takva pogoduje razvoju sociologije sela kojoj odgovara takav pristup. Urbana

[8] H.E. Bracey, ENGLISH RURAL LIFE, London, 1959.

[9] Uporediti: L. Drescher, AGRAROEKONOMIK UND AGRARSOZIOLOGIE, 1937; G. Ipsen, DAS LANDVOLK, Hamburg, 1933; H. Koetter, LANDBEVOELKERUNG IM SOZIALEN WANDEL, Duesseldorf, 1958; H. Koetter, LAENDLICHE SOZIOLOGIE, u: WOERTERBUCH DER SOZIOLOGIE, Herausgegeben von Wilhelm Bernsdorf, Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart, 1969, s. 622-624.

društva su sličnija međusobno nego ruralna, te su uopštavanja u prvom slučaju opravdanija nego u drugom. Svako seljačko društvo, i pored izvesnih strukturnih sličnosti sa drugima, ima izražene kulturno-istorijske specifičnosti koje se ne smeju potirati prilikom sociooloških uopštavanja. Razumevanje istorijskog konteksta društvenog delovanja, mišljenja i verovanja, osobenih narodnih običaja, materijalnih i duhovnih potreba i vrednosti koje oblikuju kulturne obrasce i razne oblike (tipove) tradicionalne kolektivne svesti sasvim odgovara sociološkim naporima da se prouče najdelikatniji odnosi u seljačkim društvima i da se savladaju najteži teorijsko-metodološki problemi u sociologiji sela. U tom pogledu nezaobilazan je doprinos Ferdinanda Tenisa i Maksa Vebera teorijsko-metodološkom sazrevanju i sociologije sela, pored ostalih socioloških disciplina.

Ferdinand Tenis (Ferdinand Toennies, 1855-1936) je trajno zadužio sociologiju sela svojom dihotomijom **zajednica (Gemeinschaft) - društvo (Gesellschaft)**. Ovaj nemački sociolog, formalista, razlikuje dva "oblika društvenosti". Prvi je **"prirodna" zajednica**, a drugi **"veštačko" društvo**. Ovde pojam "društva" ima uže značenje, slično pojmu "skup" ili "udruženje" - da bi se naglasila suštinska razlika prema pojmu "zajednice" koji označava skupinu sa posebnim kvalitetom (prisnošću) odnosa među svojim članovima.

Tipična zajednica je porodica, dok je tipično "društvo" preduzeće ili neko drugo poslovno i interesno udruženje. *Odnosi u zajednici su prisni, prožeti snažnim (po pravilu pozitivnim) emocijama, ispunjeni uzajamnom solidarnošću članova i osećajem zajedničke pripadnosti. U zajednici članovi ostaju čvrsto međusobno povezani i pored svega onog (posebnih interesa) što ih razdvaja*. Nasuprot zajednice, u poslovnim udruženjima članovi su veštački povezani ("udruženi") *konkretnim interesom*. *Takva formalna skupina ("društvo") traje dok se interesi "udruženih" ne raziđu, a njeni članovi ostaju međusobno emotivno razdvojeni uprkos interesima koji ih spajaju.*

Posle Tenisa svi pokušaji da se prodre u suštinu odnosa u **"seoskoj zajednici"** i **"građanskom društvu"** nužno polaze od ove dihotomije i njegove klasične argumentacije, čak i onda kada se ona ne prihvata u celini i na razne načine relativizuje.

Maks Veber (Max Weber, 1864-1920), danas neosporno najuticajniji klasični sociolog, pored ostalih socioloških disciplina, **zadužio je i sociologiju sela svojim proučavanjem raznih tipova društvenog delovanja** kao i društveno-kulturnih mehanizama i posledica modernizacije (racionalizacije) tradicionalnih društava koja su u osnovi i seljačka društva. Veberova suptilna razmatranja društvenih fenomena, njegov osećaj za kulturno-istorijske osobenosti pojedinih prostora i epoha i duhovnu komponentu u društvenom životu ljudi, omogućuju prevazilaženje mnogih pojednostavljenih tumačenja u sociologiji, pa i onih koja se tiču razlika između sela i grada, između tradicionalnog i modernog organizovanja društva.

U drugim zemljama, manjim i manje razvijenim od SAD, Francuske, Engleske ili Nemačke, sociologija uopšte, pa ni sociologija sela, nije imala one domete koji bi prevazilazili lokalni ili uže nacionalni značaj, iako je u nekima od njih (Holandija, Poljska, Italija, Rumunija, bivša Jugoslavija) sociologija sela u ponečemu dostizala zavidan nivo.

U izvesnom smislu specifičan slučaj bila je **Rusija** (ranije SSSR), ne po značaju sociologije i sociologije sela, nego po osobenoj konstelaciji društveno-ekonomskih, političkih i kulturnih prilika u selu, po sudbini poljoprivrede i seljaštva kroz istoriju i u sadašnjosti, koja je privlačila pažnju teoretičara iz celog sveta. Ovo zanimanje za rusko i sovjetsko iskustvo bilo je razumljivo utoliko pre što je ideološki obrazac boljševičkog rešavanja tzv. seljačkog i agrarnog pitanja više ili manje kanonizovan u svim socijalističkim društvima.

Taj obrazac je nastao u samoj Rusiji nakon oktobarske socijalističke revolucije, onda kada su boljševici politički prevladali narodnjake, liberale, socijal-demokrate i druge u

političkoj i ideološkoj borbi. Tada su boljševici nametnuli svoj model razvoja poljoprivrede i "bacili akcenat" na ubrzanu industrijalizaciju kao opšti obrazac sveukupnog društvenog razvoja. Debata između **narodnjaka** (Čajanov) i **marksista** (Lenjin, Trocki, Buharin, Kamenjev, Preobraženski) započeta je pred boljševički prevrat, rasplamsala se nakon njega, da bi bila nasilno ugušena do 1929. godine, kada Staljin pravi zaokret ka radikalnoj kolektivizaciji sela i usiljenoj industrijalizaciji društva. Tada je potpuno prekinut i razvoj sociologije koji je bio započet u Rusiji pre boljševičkog prevrata (**Kovalevski, Berđajev, Sorokin, Gurvič**) posle kojeg se ideološkim diktatom sociologija zamenjuje sveznajućim i opšteobaveznim istorijskim materijalizmom. Za sociologiju kao nauku nema mesta u društvima u kojima se ne uvažava racionalna argumentacija jedne u osnovi liberalne duhovne discipline. Izvesna liberalizacija u sovjetskom društvu nastupila je tek od šezdesetih godina 20. veka, kada se tamo i konstituišu sve važnije sociološke discipline, pa i sociologija sela.

Opšti je zaključak da sociologija sela nastaje neposredno posle ili uz prihvatanje sociologije kao društvene nauke u nekom kulturno-istorijskom sklopu, ali uvek uz neku drugu stariju naučnu disciplinu koja se pre toga bavila dotičnim predmetom i koja je, sa naraslim problemima na proučavanom području (sela, seljaštva i poljoprivrede) zahtevala svojevrsnu dopunu koju je sociologija, svojim osobenim teorijsko-metodološkim pristupom mogla da ponudi. Zato i nije moguće objasniti nastanak i razvoj sociologije sela bez konkretnijeg razmatranja njenog odnosa sa drugim srodnim naučnim disciplinama koje se bave problemima koji se i pred nju postavljaju.

1.3 Konstituisanje i razvoj srpske sociologije sela

Uporedo sa izučavanjima našeg sela stvarali su se društveni uslovi za konstituisanje sociologije sela kao sociološke discipline. Diferenciranje nekada homogenog, gotovo stoprocentno seljačkog društva je u prvoj polovini dvadesetog veka već dobrano poodmaklo, da bi u drugoj polovini istog veka dobilo veliko ubrzanje. Daleke 1866. godine je u Srbiji čak 90% aktivnog stanovništva bilo angažovano u poljoprivredi. Taj se udeo lagano smanjivao sve do polovine prošlog veka, pa je 1900. godine iznosio 85%, 1931. 77,2%, 1948. 82%, da bi zatim počeo da opada mnogo brže: 1953. 71,14%, 1961. 62,76%, itd (*Dva veka razvoja Srbije. Statistički pregled*, 2008). Gradsko stanovništvo je neprekidno raslo, broj ljudi koji su se bavili nepoljoprivrednim delatnostima takođe. Jedna od posledica društvene diferencijacije je bilo izoštravanje društvene suprotnosti između sela i grada, što je, između ostalog, značilo i pojavu jasnih obrisa onoga što bi mogao biti predmet jedne sociološke discipline – sociologije sela.

Istovremeno, a delom i kao rezultat prethodno spomenutog procesa, rasle su potrebe za obrazovanim ljudima, pa je to vodilo bržem razvoju univerziteta u najvećim gradovima novog državnog okvira (Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije Jugoslavije). Na ovim su univerzitetima prvi predavači većinom bili profesori koji su se školovali u inostranstvu i koji su na domaće univerzitete unosili nove metode rada i studiranja, inovirali nastavne programe i angažovali se u konstituisanju novih naučnih disciplina. **Prva katedra za sociologiju osnovana je 1935. na Pravnom fakultetu u Beogradu, na kojem je sociologiju razvijala grupa profesora i saradnika među kojima su se posebno isticali Slobodan Jovanović (1869-1958) i Đorđe Tasić (1892-1943).** Svoje sociološke radove objavljivali su u više časopisa, pa i u *Sociološkom pregledu*, čije se prvi broj pojavio 1938. Na Pravnom fakultetu u Subotici (koji je bio u sastavu Univerziteta u Beogradu) sociologiju su razvijali **Mirko Kosić** (1892-1956), ruski emigrant Petar B. Struve (1870-1944), ali i **Mijo Mirković** (1898-1963). Ovaj poslednji je u

svoja agroekonomska istraživanja unosio dosta socioloških sadržaja (Mitrović, 1982; Mirkowich, 1940).

Pitanja sela i seljaštva nisu mogla biti zaobiđena u radovima onih koji su konstituisali srpsku sociologiju, pa je tako većina priloga beogradskih sociologa na kongresu Međunarodnog sociološkog instituta u Bukureštu (1938) bila posvećena upravo ruralnim društvenim problemima (Mirkowich, 1940). Zanimljivo je da je i veliki srpski naučnik, Slobodan Jovanović, svoj članak u prvom broju *Sociološkog pregleda* posvetio odnosu kneza Miloša Obrenovića i srpskog seljaštva (Jovanović, 1938). Više od toga: kad god je to bilo potrebno, u kontekstu njegovih glavnih tema, kojima treba smatrati demokratiju i političku istoriju (Despotović, 1996), **S. Jovanović je posvećivao pažnju društvenom položaju i ulozi seljaštva, pri čemu je posebno ukazivao na promene vezane za društveno-ekonomske procese i na mesto seljaštva u političkim procesima u srpskom društvu** (Šljukić i Šljukić, 2012). Konačno, na inicijativu Đorđa Tasića, 1938. je za honorarnog nastavnika ruralne sociologije na Pravnom fakultetu u Beogradu pozvan Sreten Vukosavljević, koji tu ostaje do 1941. godine (Mitrović, 1982).

Sreten Vukosavljević – osnivač srpske sociologije sela

Sretena Vukosavljevića (1881-1960) treba smatrati osnivačem naše sociologije sela. Rođen je u Prijepolju, koje je u to vreme bilo deo Otomanske imperije. Školovao se u rodnom mestu, zatim u Valjevu i Beogradu, da bi učiteljsku školu završio u Aleksincu. Jedno vreme je radio kao učitelj u Kraljevini Srbiji, vrativši se nakon nekoliko godina u Prijepolje. Sve do oslobođenja od turske vlasti, učestvovao je, na različe načine, u otporu ugnjetačima svoga naroda, uključući i organizovanje ustaničkih četa; učesnik je Prvog balkanskog rata (1912). S. Vukosavljević učestvovao je i u Prvom svetskom ratu, da bi zatim nekoliko godina radio u Ministarstvu za agrarnu reformu i kolonizaciju Kraljevine SHS kao državni podsekretar. Dva puta je biran za narodnog poslanika, a 1925. se penzioniše i posvećuje izučavanjima sela. **Od 1938. do 1941. predaje ruralnu sociologiju na Pravnom fakultetu u Beogradu.** Sa svojih šezdeset godina, u Drugom svetskom ratu se borio protiv okupatora. **Posle rata, od marta 1945. do februara 1946, bio je ministar za kolonizaciju u Privremenoj vladi Demokratske federativne Jugoslavije.** Zbog njegovog neslaganja sa politikom Komunističke partije Jugoslavije, pogotovo oko problema Srba koji su početkom Drugog svetskog rata proterani sa Kosova, Ministarstvo za kolonizaciju je ukinuto (Gaćeša, 1995). **S. Vukosavljević je kasnije ponovo radio kao predavač na Pravnom fakultetu u Beogradu i kao upravnik Instituta za selo Srpske akademije nauka i umetnosti.**

Radovi S. Vukosavljevića brojni su i raznovrsnog karaktera, od novinskih članaka, preko manjih studija, sve do obimnih sintetičkih monografija posvećenih pojedinim problemima ruralne sociologije. Njegovi članci objavljivani od 1925. do 1938. zainteresovali su naučnu javnost, pa je pozvan da predaje sociologiju sela na Pravnom fakultetu u Beogradu. Za vreme Drugog svetskog rata, njegova rodna kuća uništena je u jednom od bombardovanja, a u njoj i ogromna građa o seljačkom društvu koju je prikupljao godinama. Od 1950. pa sve do smrti, on je sređivao i pripremao za štampu rezultate svojih istraživanja, sa namerom da objavi jednu istoriju seljačkog društva. Uspeo je da završi dve knjige, *Organizovanje seljačke zemljišne svojine* (1953) i *Sociologija stanovanja* (1965), dok su treću, *Sociologija seljačkih radova* (1983), sredili i za štampu pripremili njegova ćerka i Radomir Lukić. Od ostalih njegovih dela, valja istaće *Seoske uredbe o vodama* (1947), *Organizaciju dinarskih plemena* (1957) i *Pisma sa*

sela (1962). Više od pola veka od smrti, objavljena su njegova sabrana dela (JP Službeni glasnik, 2012).

Vukosavljević nije bio akademski obrazovan sociolog, ali ga teški uslovi u kojima je živeo nisu sprečili u samoobrazovanju, pa je između ostalog, poznavao nekoliko stranih jezika (ruski, francuski, engleski i nemački). **Izučavanja sela koja je sprovodio nastavljaju se na tradiciju proučavanja narodnog života koju su utemeljili J. Cvijić i V. Bogišić. Glavne tehnike koje je koristio bile su neposredno posmatranje i razgovor sa seljacima na terenu;** o svom metodu malo je pisao. Jedno od retkih mesta na kojima govori o izvorima svojih saznanja jeste uvod u prvu knjigu ***Istorije seljačkog društva***, u kojem ih navodi četiri: **prvi, analiza današnjih zemljišnih svojina na selu**, jer nam ona govori ne samo o sadašnjosti, nego i o prošlosti (staro nikada potpuno ne nestaje**); drugi, tradicija**, kako nacionalna, tako i lokalna i genealoška; **treći, jezički zaostaci i nazivi lokaliteta; četvrti, seljački naučni rad**. Poslednji navedeni izvor tiče se *situacija u kojima sami seljaci upoređuju podatke, prave hipoteze, izvlače zaključke, slično kao što to rade i naučnici, samo ne planski i ne u naučne svrhe; tako ispitivač ponekad dobija već gotove naučne rezultate*. Ipak, ovakav način ispitivanja može da bude i jako opasan, jer i seljak nekad hoće da na prošle odnose primeni sadašnja merila, te da zbog toga izvuče pogrešne zaključke; zato se svaki podatak i svaki rezultat moraju kritički preispitivati. Vukosavljević napominje da istraživanje nipošto nije nekakav lak posao: „Treba mnogo da se putuje, mnogo posmatra, mnogo raspituje, upoređuje, proverava. Mnogo je muke zbog seljačkog nepoverenja. Ima vrlo mnogo da se odbacuje. Valja dugo da se razgovara o najrazličitijim sitnicama koje su nepotrebne da bi se čula – ponekad i ne čula – jedna mala pojedinost koja je potrebna“ (Vukosavljević, 1953: 9). U *Pismima sa sela* prezentovao je i način na koji je razgovarao sa seljacima: „Nerado sam postavljao zagorskim prijateljima i poznanicima konkretna pitanja. Obično sam samo skretao razgovore na narodske poslove uopšte, a očekivao da oni sami takav koji razgovor otpočnu, pa ga prihvatao i razvijao. Mislio sam da će se najbolje moći saznati rang lista narodnih poslova po klasiranju seljakovom. Što ne smatraju važno, o tome neće ni da započnu pričanja (...) Seljak iz uljudnosti hoće da prihvati razgovor i o temi koju on smatra besposlicom. Ali kad on sam započinje ozbiljne razgovore, onda uistinu bira teme po jednom redu, kako mu se koja od koje čini važnija“ (Vukosavljević, 1962: 61). U predgovoru knjige iz koje je prethodni citat, **R. Lukić kaže da je S. Vukosavljević najveći predstavnik naše tradicionalne sociologije, koja je imala jake nacionalne korene i bila sastavni deo nacionalnog preporoda, te se stoga čvrsto oslanjala na istoriju i etnologiju**. Savremena sociologija, koja koristi drugačije metode istraživanja, imala bi šta da nauči od tradicionalne, pre svega kada se radi o istorijskom pristupu, neposrednom posmatranju i uvrštavanju pojedinih pojava u društvenu celinu.

S. Vukosavljević je dao nemerljiv doprinos sociološkom proučavanju srpskog sela, a da su njegova dela kojim slučajem dostupna na nekom od svetskih jezika, on bi bio cenjen gotovo koliko i J. Cvijić (Mitrović, 1998).

Cvetko Kostić konstituiše našu sociologiju sela

Sa Cvetkom Kostićem (1912-1985) zaokružuje se konstituisanje sociologije sela u Srbiji. Ona postaje jedan od predmeta na Katedri za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu (osnovana 1959), u okviru sociologije naselja. Kao takva, sociologija sela se održava više od pedeset godina.

C. Kostić je doktorirao je na Etnografskom institutu Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU), gde je jedno vreme i radio. *Osim na Filozofskom fakultetu, sociologiju naselja*

(sela/grada) predavao je i na Ekonomskom, Poljoprivrednom i Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Bio je član Izvršnog komiteta Međunarodnog udruženja za sociologiju grada, predsednik Srpskog sociološkog društva (1957-1959, tadašnji naziv Sekcija Jugoslovenskog sociološkog društva za NR Srbiju), upravnik Odeljenja za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu (1977-1979) i aktivan učesnik na međunarodnim sociološkim kongresima. Osim u našim selima, istraživanja je vršio i u Alžiru (1965).

Najvažnija dela C. Kostića su svakako ***Seljaci industrijski radnici*** (1955) i ***Bor i okolina*** (1962). Prva knjiga je u stvari njegova doktorska disertacija, **posvećena društvenom sloju koji predstavlja jednu od društvenostrukturnih promena izazvanih industrijalizacijom, dok je druga analiza procesa transformacije jednog seoskog u gradsko naselje**. Kostić je poznat i kao pisac univerzitetskih udžbenika; kao predavač sociologije naselja, on je objavio i *Sociologiju sela* (1969, 1975) i *Sociologiju grada* (1973, 1982).

Osobenost njegovog istraživanja bilo je i korišćenje pojedinih književnih dela u sociološke svrhe, npr. kada se radi o pozitivnim i negativnim stereotipima o seljakovoj ličnosti. Koje je metode koristio u svojim istraživanjima, najvidljivije je u knjizi o Boru (*Bor i okolina*): **on se kao posmatrač uključivao u život sredine koja je bila predmet njegovog izučavanja, a upotrebljavao je i intervju, metod dokumenata i uporedni metod** (Krejović, 2004).

C. Kostić je posebnu pažnju obraćao na aplikativnu dimenziju sociologije sela. Danas, posle skoro četrdeset godina, njegova učenja nisu izgubila na značaju. Kostić je svojim studentima uvek iznova naglašavao značaj iskustvenih istraživanja i ostavio je dubok trag u našoj sociologiji sela i srpskoj sociologiji uopšte.

Prvi pokušaj sistematisanja sociologije sela kao posebne sociologije učinjen je od strane Slavoljuba Dubića (1898-1983) u knjizi *Sociologija sela* (Split 1941). Pod sociologijom sela S. Dubić podrazumeva nauku o socijalnom životu sela, o skupu problema život ljudi na selu sa socijalnog stanovišta. Sociologiju sela on smatra primenjenom sociologijom (Mitrović, 1982).

Studija **Vere Erlih (1897-1980) *Porodica u transformaciji. Studija u tri stotine jugoslovenskih sela*** (1964), za koju je materijal prikupljen pre Drugog svetskog rata, *bavi se patrijahalnom seoskom porodicom i promenama koje je ona preživljavala. Zato ovo delo ima značaj i za sociologiju porodice i za sociologiju sela.*

Posle Drugog svetskog rata sociologija sela je posebno bila razvijena u Zagrebu, gde se isticao **Stipe Šuvar (**1936-2004). S. Šuvar je bio **direktor Agrarnog instituta i jedan od pokretača i prvih urednika časopisa *Sociologija sela*** (osnovan 1963, ovaj časopis je 2006. godine preimenovan u *Sociologija i prostor*). **On je i autor dvotomnog udžbenika *Sociologija sela* (1988).**

Kategorijom starih ljudi u selu i uopšte problemom demografskog starenja sela bavi se **Svetozar Livada**. U nizu radova, ovaj autor **analizira odnos društva prema starima u selu u kontekstu korenitih promena tradicionalnih društvenih odnosa**. Kao Srbin koji živi u Hrvatskoj, S. Livada je dosta pažnje posvetio i sudbini područja sa kojih su Srbi bili proterani tokom ratova 1991-1995.

Proučavanja sela i seljaštva unutar onih naučnih disciplina koje su u tesnoj vezi sa sociologijom sela i čije rezultate ona obilato koristi takođe ne bi trebalo zaobići. Među agroekonomistima posebno mesto svakako pripada **Petru Markoviću** (1923-2010), uredniku biblioteke monografije sela (SANU) i autoru *Poljoprivrednog atlasa Srbije* (1993-1995); **Nikolu Gaćešu** (1924-2007), *čiji se rad koncentrisao na pitanja istorije agrarnih odnosa*, posebno u područjima severno od Save i Dunava; značajni su i radovi **Momčila Isića o položaju seljaštva u Srbiji** (*Seljaštvo u Srbiji 1918-1941*, 2000-2001).

Nakon što je postala akademska disciplina, sociologija sela se dalje razvijala na odeljenjima (katedrama, odsecima) za sociologiju filozofskih fakulteta u Beogradu, Nišu i Novom Sadu, kao i na poljoprivrednim fakultetima u Srbiji.

1.4 Mesto sociologije sela u sistemu sociooloških disciplina i njen odnos sa drugim naukama

Zajedno sa sociologijom rada, sociologijom porodice, sociologijom kulture i još nekim sociološkim disciplinama, **sociologija sela spada među posebne sociologije**. Ova činjenica, između ostalog, opredeljuje odnos sociologije sela prema opštoj sociologiji, koja za svoj predmet ima društvenu strukturu i njene promene i razvoj. **Ne samo što sociologija sela za jednu od svojih tema ima ruralnu društvenu strukturu i njene promene, već ona pri tome mora da vodi računa o saznanjima do kojih je došla opšta sociologija**. Sa svoje strane, opšta sociologija, imajući u vidu društvo kao celinu, ne može da zanemari ruralni deo društva, a tada joj dostignuća sociologije sela mogu biti od pomoći.

S obzirom na to da pred sobom ima ruralno društvo kao celinu, sociologija sela nužno sarađuje sa drugim posebnim sociologijama. *Rad na selu, seoska porodica, seoska kultura, religioznost na selu, itd, predmeti su istraživanja koje sociologija sela deli sa sociologijom rada, sociologijom porodice, sociologijom kulture, sociologijom religije*, itd. Nema sumnje da interdisciplinarna saradnja u okviru sociologije kao nauke značajno doprinosi kvalitetu istraživačkog procesa, kao i kvalitetu naučnog saznanja kao rezultata tog procesa.

Selo i grad predstavljaju dva osnovna tipa naselja, te stoga sociologija sela ima specifičan odnos prema sociologiji grada (urbanoj sociologiji). Dok se u ranijim decenijama ne retko govorilo o sociologiji naselja kao sociološkoj disciplini koja obuhvata sociologiju sela i sociologiju grada (Ćirić, 1979), danas se one razvijaju uglavnom naporedo, bez tešnjeg dodira ili saradnje. Ovakvo stanje ne poništava sociološki značaj poređenja ruralnog i urbanog društvenog sveta.

Procesi modernizacije doveli su, sa jedne strane, do delimične deagrarizacije seoskog stanovništva, a sa druge do pretvaranja poljoprivrede u posao kojim se ne bave isključivo stanovnici sela. Prestanak apsolutnog poklapanja „seoskog" i „poljoprivrednog" omogućio da se, najpre unutar sociologije sela sedamdesetih godina prošlog veka, a zatim i samostalno, razvije ***sociologija poljoprivrede***. Sociologija poljoprivrede (često se govori i o sociologiji poljoprivrede i hrane; Bonanno, 2009) za svoj predmet ima *društveni aspekt poljoprivredne proizvodnje, zatim društvene strukture koje proističu iz odnosa prema zemlji, kao i agrobiznis u uslovima globalizacije* (Newby, 1983; Buttel, 2001).

Sociologija sela blizak odnos ima i sa određenim brojem drugih društvenih, ne-sociooloških nauka, naročito sa **istorijom, kulturnom (socijalnom) antropologijom, etnologijom i agroekonomijom**.

Istorijski karakter društvenih pojava čini da je odnos sociologije prema istoriji jednostavno neraskidiv, bez obzira na to što je prva okrenuta opštem, a druga pojedinačnom (događajima). Svaka društvena pojava ima svoju istoriju, nastala je u nekom procesu, te je na njen sadašnji oblik i stanje prošlost ostavila ponekad neizbrisive pečate. Bliska prošlost ima, najčešće, veći značaj, ali nije retka situacija da na savremene pojave snažan uticaj imaju i „strukture dugog trajanja" (Brodel). Zato bez poznavanja prošlosti u društvu jednostavno ništa nije moguće objasniti. Ukoliko se, ipak, istorijski pristup zanemari i sociološkom izučavanju priđe kao da su njegovi predmeti i problemi „pali sa neba", tada se

mogu očekivati ili pogrešni, ili trivijalni rezultati. U oba slučaja dolazi do srozavanja ugleda sociologije kao nauke. *Sociologija sela, čiji je predmet duboko „ukorenjen“ u prošlost, ima veliku korist od istorijskih izučavanja i bez njih bi praktično bila „slepa“. Sociolozi sela ne bi nigde stigli bez poznavanja istorije agrarnih odnosa, istorije migracija, političke istorije, istorije civilizacije, itd.*

Predmet sociologije sela jeste ruralno društvo u njegovom odnosu prema modernom, tj. transformacija tradicionalnih struktura i seljačkih zajednica, što predstavlja vezu sa kulturnom (socijalnom) antropologijom i etnologijom. Prva navedena nauka se, istina, proučavanju seljaštva okrenula tek kada joj je „ponestalo“ izolovanih plemenskih zajednica (bilo da su bile već istražene, bilo da su iz nekog razloga nestale), ali se mora istaći da su antropološka istraživanja dala veliki doprinos razumevanju seljačkih društava. Sam pojam seljaštva teško da bi bio izgrađen bez radova Alfreda Krebera (Kroeber, 1948) i Roberta Redfilda (Redfield, 1961), a ne treba zaboraviti ni Karla Vitfogela (Wittfogel, 1957) i Erika Volfa (Wolf, 1969). Za srpsku sociologiju sela poseban značaj imaju oni antropolozi koji su se bavili balkanskim selom, poput Džoela Halperna (Halpern, 2006), Džeralda Krida (Creed, 1998) i Dejvida Kidekela (Kideckel, 1993). Boljem upoznavanju našeg tradicionalnog sela doprineli su i srpski etnolozi Jovan Erdeljanović, Veselin Čajkanović, Tihomir Đorđević i Milenko Filipović.

Pristup koji agroekonomija ima prema poljoprivredi kao delatnosti nije sociološki, već ekonomski, **ali su agroekonomska istraživanja inspirativna za teme sociologije sela koje se tiču seljačke (seoske) ekonomije.** Podaci do kojih dolazi agroekonomija mogu služiti kao dopuna sociooloških istraživanja, ali i kao osnova za sociološka uopštavanja i zaključivanja. U suprotnom smeru posmatrano, sociološka saznanja mogu agroekonomistima poslužiti za bolje razumevanje rezultata sopstvenih istraživanja. Upućenost sociologa sela i agroekonomista jednih na druge nužna je u izučavanjima agrarne strukture, zadrugarstva, seljačkog (seoskog) gazdinstva, itd.

Sociologija sela koristi istraživanja i nekih drugih nauka, **npr. demografije i psihologije**, a aplikativna usmerenost, kao i usmerenost na proučavanja (lokalnog) ruralnog razvoja čine da njena saradnja i sa nekim prirodnim naukama ne predstavlja retkost niti iznenađenje (Lowe et al, 2013).

Sociologija sela, kao istraživačka disciplina, pozvana je pre svega da proučava složeni kompleks ***determinanti seljačkog načina života*** i seljačkog društva kao takvog. Te determinante mogu da se posmatraju kao unutarnje ili kao spoljne. Pošto ove dve vrste uticaja nisu strogo odvojene i obično se simultano ili naizmenično pojavljuju, one se tako moraju i tretirati u svakom sociološkom istraživanju, ali se iz analitičko-saznajnih razloga moraju pojmovno razlikovati.

Autohtone (unutarnje) determinante seljačkog načina društvenog života jesu 1. *seljački radovi i privređivanje, 2. seljačko stanovanje i komuniciranje* u srodničkim grupama, u susedskim skupinama i organizovanom lokalnom seoskom kolektivu, skup nasleđenih i usvojenih 3. *kulturnih obrazaca* kolektivnog mišljenja i verovanja seljaka.

Spoljne determinante seljačkih društava jesu osobito važni, skoro neposredni uticaji 1. *prirodnih uslova* na seljačke radove, privređivanje, stanovanje, komunikacije i lokalno organizovanje, pa i na mišljenje i verovanje seljaka, kao i naglašeno heteronomni uticaji 2. *globalnog i "gradskog" (urbanog) društva* na selo. Otuda je za sistematsku sociologiju sela, kojoj se ovim razmatranjima postavljaju osnovne konture, važno proučavanje uticaja prirode na pojedine segmente seljačkog načina života ljudi, kao i uticaj globalnih društveno-istorijskih

zbivanja (ratova, revolucija, političkih pokreta) ili globalnih društvenih procesa (industrijalizacije, urbanizacije i modernizacije) na selo i seljaštvo.

1.5 Osnovni teorijsko-metodološki pristupi u sociologiji sela

U metodološkom pogledu sociologija sela se ne razlikuje toliko od drugih sociooloških disciplina da bi se moglo s jakim razlozima govoriti o nekakvom njenom zasebnom metodu. Ipak, priroda njenog predmeta, a naročito tradicija njegovih dosadašnjih istraživanja, opravdavaju jedan osvrt na one teorijsko-metodološke pristupe koji su osobito značajni za sociologiju sela ili su se u njoj posebno razvili i potvrdili kao oblici sociološke analize uopšte.

Takvi su, više komplementarni nego međusobno suprotstavljeni, sledeći teorijsko-metodološki pristupi: **monografski** i **tipološki**, **analitički** i **fenomenološki**. Oni su važni ne samo u sociologiji sela nego u sociologiji uopšte.

1.6 Monografski pristup

Monografski pristup je najstariji i najelementarniji način sociološkog proučavanja sela. Sociološka monografija je sve do danas ostala izuzetno pogodan način svestranog, kvalitativnog i kvantitativnog opisa nekog konkretnog seoskog naselja, seoske ustanove ili seoskog regiona i osobenosti društvenog života u njihovom okviru. Monografski metod je u stvari složeni sociografski postupak koji se zasniva na upotrebi više različitih tehnika za prikupljanje, sređivanje i tumačenje iskustvenih podataka o selu i seljačkom načinu života kao što su razne vrste posmatranja, razgovora, analize dokumenata, izvođenja statističkih pokazatelja, upoređivanja, tipologizovanja i sl. Zbog toga izrada monografije nekog sela ili seoskog regiona često zahteva interdisciplinarna istraživanja i angažovanje tima istraživača.

Le Plej prvi uvodi monografski metod u sociologiju. Posle njega mnogi su, na razne načine, izrađivali monografije sela u Francuskoj, Americi, Nemačkoj, Engleskoj, Holandiji, Indiji, Rusiji, ali i u malim zemljama. Tako je, recimo, poznata serija interdisciplinarnih monografija (628) sela u Rumuniji koje je između dva svetska rata uradila ekipa istraživača koju je organizovao i predvodio **Dimitrije Gusti**.

Jovan Cvijić je kod nas 1902. u okviru izdanja Srpske kraljevske akademije pokrenuo znamenitu naučnu ediciju ***Naselja i poreklo stanovništva srpskih zemalja*** u kojoj je u prvim decenijama 20. veka objavljen veliki broj monografija sela i seoskih regiona širom južnoslovenskog prostora.[10]

I u drugoj polovini 20. veka monografska istraživanja u sociologiji sela razvijala su se u dva međusobno povezana pravca.

Prvi pravac ide ka proučavanju **širih seoskih prostora ("area study")** koji u geografskom, ekonomskom, istorijskom i kulturnom pogledu predstavljaju neku celinu, različitu od drugih.

Drugi pravac monografskih istraživanja okrenut je **malim lokalnim seoskim zajednicama** koje je i moguće i potrebno proučavati više kvalitativno nego kvantitativno, produbljenije i suptilnije (**"in vivo"**) nego što se proučavaju šira ruralna područja. Ovaj pristup teorijsko-metodološki razradili su **Arensberg** (Conrad Arensberg,1954) i **Redfild** (Robert Redfield, 1955), verujući da su ove zajednice smanjeni model globalnih društava, te da ih i kao takve vredi proučavati. Arensberg je smatrao da je selo najpogodnije za ovu vrstu istraživanja,

[10] Videti bibliografiju ove edicije u prilogu na kraju ove knjige

ali se sličnim postupkom mogu proučavati i mali gradovi kao i pojedine seoske i gradske ustanove (škole, crkve, zadruge, preduzeća i dr.).[11]

Monografije sela, ako se rade standardizovanim postupcima (te se mogu međusobno upoređivati) i ako se biraju karakteristična sela koja mogu da reprezentuju čitav jedan socijalni tip, postaju izvanredno značajna sociološka građa za šire tipologije i sociološka uopštavanja na nivou teorija srednjeg obima, kakvih je inače u sociologiji nedovoljno. Za sociologiju sela uopštavanja na nivou teorija srednjeg obima ne samo da bi bila neophodna nego su verovatno i njen krajnji teorijski domet. Monografije sela, seoskih ustanova i seoskih regiona ("area study") svakako su najoptimalnija podloga takvih uopštavanja u ruralnoj sociologiji. Monografije su istovremeno i najprimereniji analitički postupak iskustvenog proveravanja svakog teorijskog uopštavanja, pri čemu se testira saznajna vrednost opštih stavova na nivou neke realne društvene jedinice kao što su konkretno selo, seoska ustanova ili seoski region.

1.7 Tipološki pristup

Najprimereniji način teorijskog uopštavanja sociografske građe koju sadrži veliki broj monografija pojedinih sela jesu ***tipologije*** sela. Tipologije sela mogu se stvarati i bez podrobnih monografija, ali su tipologije zasnovane na velikom broju monografija tipičnih sela daleko pouzdanije i saznajno bogatije.

Tipologije su složene klasifikacije**,** a tipovi su rezultat tipološkog postupka.

Sve tipologije u sociologiji mogu se razlikovati po tri relevantna kriterijuma.

1. Po **obimu**, tipologije mogu biti male **(mikrosociološki tipovi** društvenih veza i odnosa među pojedincima i malim grupama) i velike (**makrosociološki tipovi** globalnih društava).
2. Po broju tipova, tipologije mogu biti **bipolarne (dihotomije)** ili **složene (kompleksne) višestepene** klasifikacije.
3. S obzirom na vremensku dimenziju razlikuju se **kontinualne (istorijske) i diskontinualne (strukturalne)** tipologije. **Strukturalno-diskontinualne** tipologije su pogodne za "poprečne" preseke društvene strukture, u izvesnoj meri su formalističke i statične. **Istorijsko-kontinualne** tipologije omogućuju opisivanje i objašnjenje društvenih procesa, njihovo praćenje u vremenu i genezu pojedinih društvenih struktura, te su pogodno sredstvo dinamičke analize svakog društva, pa i seljačkog. Poznate su tipologije seoskih naselja, seoskih regiona, upotrebljavaju se tipologije ponašanja, socijalnog karaktera, kulture ili načina privređivanja u selu i društvu uopšte. Razni tipovi koji nastaju tipologizovanjem pojava međusobno se razlikuju po tome da li su idealni ili empirijski, opšti ili specifični, globalni ili lokalni, vremenski određeni ili vremenski neodređeni.

Jedno od pitanja koje se nameće prilikom uvida u razne tipologije koje se u sociologiji pojavljuju jeste i ono o odnosu najraširenijih tipova i teorijskog konteksta u kojem su oni nastali. Takvo je, recimo, pitanje da li Tenisova dihotomija **zajednica (Gemeinschaft) - društvo (Gesellschaft)** ima univerzalni značaj ili je zatvorena u okvire Tenisovog formalizma? Da li Dirkemovo razlikovanje **mehaničke** i **organske solidarnosti** ima odgovarajuću vrednost i izvan njegove teorije kolektivne svesti? Da li Veberov **metod idealnih tipova** prevazilazi granice njegove teorije racionalizacije i razumevajuće sociologije? Ostaju li sve kontinuirane tipologije

[11] Conrad M. Arensberg, THE COMMUNITY STUDY METHOD, *American Journal of Sociology*, September 1954; C. Arensberg, Kimball, CULTURE AND COMMUNITY, New York, Harcourt-Brace, 1965, 347 p; Julian H. Steward, AREA RESEARCH, *Social Science Research Concil*, New York, 1950.

uvek u okvirima klasičnog evolucionizma ili se mogu uključiti u neoevolucionizam i uskladiti sa drugim modernim teorijama društvenog razvoja?

Dosadašnje iskustvo pokazuje da je Tenisova tipologija zajednica - društvo najuniverzalniji kategorijalni okvir za sve druge slične tipologije koje se kasnije (posle 1887) pojavljuju. Vremenom se iskristalizovala dihotomija **tradicionalno - moderno** društvo koja je idealno-tipski modelirana kao i Tenisova (zajednica - društvo), Dirkemova (organska - mehanička solidarnost), Veberova (tradicionalno - racionalno delovanje), Marksova (naturalna - robna proizvodnja), Redfildova (narodna - urbana kultura) i mnoštvo drugih opozitnih parova pojmova, kod mnogih autora, u više srodnih naučnih disciplina.

U sociologiji sela dihotomiju tradicionalno - moderno najpreciznije operacionalizuju američki istraživači **Larson i Rodžers** koji na sledeći način razlikuju tradiconalnu i modernu društvenu organizaciju.

Tradicionalnu društvenu organizaciju karakterišu:

1. nerazvijena i prosta tehnologija,
2. nizak nivo pismenosti i obrazovanja,
3. društveni odnosi ograničeni na nivo lokalne zajednice,
4. primarni odnosi među pojedincima,
5. pomanjkanje ekonomske racionalnosti,
6. suzdržanost u ponašanju i zatvorenost prema novim ulogama.

Modernu društvenu organizaciju određuju suprotna obeležja:

1. razvijena tehnologija i složena podela rada,
2. visok stepen obrazovanja,
3. kosmopolitska orijentacija u društvenim odnosima uz slabljenje i raskidanje srodničkih i svih usko-lokalnih veza,
4. preovladavanje sekundarnih, depersonalizovanih odnosa među pojedincima,
5. naglašena ekonomska racionalnost,
6. nametljivost u ponašanju i lako menjanje i prihvatanje novih uloga.[12]

Još eksplicitnije se na Tenisovu dihotomiju zajednica - društvo oslanja **čarls Lumis** (Charles Loomis). U ovu dihotomiju on uključuje elemente koje sadrže i tipologije Parsonsa, Vebera, Sorokina i drugih, i razlikuje **industrijsko** (Gesellschaft) i **seljačko** (Gemeinschaft) društvo.[13]

Ove dihotomije se dinamički otvaraju i prevode u kontinualne tipologije onda kada se između tradicionalnog i modernog umeće treći prelazni (ili mešoviti) tip društva koji Parsons naziva **"intermedijalnim"**,[14]

U okviru svog neoevolucionističkog pristupa promenama društvene organizacije **Talkot Parsons** (1902-1979) najrazvijenijima smatra ona društva koja pokazuju najveću sposobnost aktivnog prilagođavanja spoljnim okolnostima i sposobnost mobilisanja unutarnje energije

[12] Olaf F. Larson, Everett M. Rogers, RURAL SOCIETY IN TRANSITION: THE AMERICAL SETTING, in James H. Coop (ed.), OUR SHANGING RURAL SOCIETY: PERSPECTIVES AND TRENDS, Ames, I. S. U. Press, 1964, p. 39-67, navedeno prema: TIPOLOGIJA RURALNIH SREDINA, s. 20.

[13] Charles P. Loomis, SOCIAL SYSTEMS, Princeton, D. Van Nostrand Company, Inc., 1967, p. 61-62.

[14] Videti: Talcott Parsons, DRUŠTVA, knj. I i II, izd. "August Cesarec", 1991, 311 s.

svojih pripadnika za zadovoljavanje sopstvenih potreba. Polazeći od ovog opšteg stava on razlikuje prvobitna, intermedijalna i moderna društva.

Prvobitna (primitivna) društva su neizdiferencirana, zasnovana na porodici i srodničkim grupama koje čine osnovu ekonomske strukture, na lokalizmu u odnosima i svesti kojom dominiraju mitologija, magija i religija.[15]

Intermedijalna društva se od primitivnih razlikuju po postojanju pismenosti, ali prema stepenu njene razvijenosti razlikuju se dva podtipa: arhajsko-intermedijalno i istorijsko-intermedijalno društvo.[16]

Moderna društva Parsons određuje u Veberovom i Dirkemovom duhu, pre svega preko modernog prava, sa univerzalnim normama i formalnom procedurom.[17]

Tako su postavljeni temelji za neoevolucionističke teorije modernizacije u sociologiji. Za sociologiju sela podjednako su značajna istraživanja i u socijalnoj antropologiji koja su, čak i onda kad predstavljaju monografske studije malih primitivnih zajednica, obično data u uporednom okviru - strukurno ili istorijski. Kad je uporedni okvir **strukturni**, reč je o **mešovitim**, a kad je on **istorijski**, onda se govori o **prelaznim** (ili tranzicionim) društvima. Većina autora u svaki od ova tri osnovna tipa obično uvodi još po dva ili više podtipova, tako da nastaju veoma kompleksne tipologije koje su u stanju da obuhvate sve varijetete različitih društvenih struktura i organizacionih oblika ljudskih zajednica - kako u vremenu tako i u prostoru.

Pošlo se, dakle, od dihotomije "zajednice" i "društva" i antiteze sela i grada, i vremenom stiglo do **rural-urban kontinuuma,** do koncepta po kojem između sela i grada ne postoje oštre granice nego kontinuirana stupnjevitost. Uz Gelpina, koji je prvi koristio pojam "rurban" da njime izrazi mešovite i prelazne oblike društvenog života na granici između sela i grada, **Sorokin** i **Zimerman** su prvi šire afirmisali metodološki model "rural-urban kontinuuma". Po tom modelu svaki društveni oblik se, prema stepenu svoje "ruralnosti" ili "urbanosti", raspodeljuje duž jedne kontinuirane linije (ili razapetog luka između dva krajnja pola). Selo je, po Sorokinu i Zimermanu, zajednica malog broja stanovnika, homogene profesionalne strukture i male gustine naseljenosti, dok je grad sasvim suprotan pol. Polazeći od ove idealno-tipske dihotomije oni je operacionalizuju i pretvaraju u kontinuum, a dualizam (idealnih) oblika otvaraju ka empirijskom pluralizmu.[18]

M**etodološki je poseban problem pouzdanog i preciznog merenja stepena ruralnosti i urbanosti konkretnih pojava i upoređivanja njihovih kvalitativnih i kvantitativnih obeležja, na osnovu čega bi se svakoj pojavi tačno odredilo mesto na jednoj jedinstvenoj i kontinuiranoj skali**. Danas se, najčešće, za potrebe zvaničnih politika ove distinkcije kreću oko gustine naseljenosti koje razdvajaju urbano od ruralnog, što, sociološki posmatrano, nije dovoljno.

[15] Isto, s. 46 - 70.
[16] Isto, s. 71 - 121.
[17] Isto, knj. 2, SISTEM MODERNIH DRUŠTAVA, s. 150 - 311.
[18] P.A. Sorokin, C.C. Zimmermann, PRINCIPLES OF RURAL-URBAN SOCIOLOGY, New York, 1929, p. 13-58.

2 METOD SOCIOLOGIJE

2.1 Specifičnosti društvenog determinizma

Ono što društvenu stvarnost čini naročito složenom i specifičnom **jeste činjenica da je njihov nosilac čovek, kao svesno, slobodno, svrsishodno i praktično biće**. **Tu se uvek susrećemo sa problemom slobodnog izbora, subjektivnog opredeljivanja, neponovljivosti i samoodređenja, a njihovo proučavanje i naučno objašnjenje i predviđanje nije nimalo lak i jednostavan zadatak**.

To je svakako i jedan od razloga što su društvene nauke manje egzaktne, pa mnogima *izgledaju* manje naučnim od prirodnih, ili im se čak odriče mogućnost bilo kakve naučne zasnovanosti. S druge strane, nisu bili retki ni pokušaji da se društvenim naukama ospori teorijski karakter i mogućnost otkrivanja zakona ili opštih pravilnosti. Videli smo da su se, kao reakcija na to, u istoriji sociologije često pojavljivala shvatanja da između prirode i društva, odnosno prirodnih i društvenih nauka, nema bitnijih razlika.

U razmatranju problema društvenog determinizma uvek se susrećemo sa dve grupe međusobno povezanih momenata. Jedni proističu iz „objektivnih" svojstava društva kao specifičnog podmčja stvarnosti, a drugi se tiču osobenosti sociologije kao nauke i posebnosti sociološkog pristupa. Prva grupa teškoća mogla bi se ukratko razložiti na sledeće elemente:

1. **Društvo je istorijski strukturisan totalitet**, u kome se raspoznaju „statički" (tvorevine) i „dinamički" (procesi) aspekti, i u kome se nasleđena tradicija, savremena zbivanja i buduće tendencije i očekivanja na osoben način prepliću i povezuju, tako da se ni jedna od ovih dimenzija dmštvenog života ne sme zanemariti u sociološkim istraživanjima, a to pred sociologiju postavlja izuzetno lcomplikovane zadatke;

2. **Društvene pojave su promenljive, kumulativne i višestruko međusobno povezane**, pa se čak ni one najelementarnije ne mogu objasniti delovanjem samo jednog činioca;

3**. Čovek je u isti mah proizvod i tvorac svoje istorije, tako da u društvenoj stvarnosti posebnu ulogu imaju svest, volja i teško predvidivo ponašanje pojedinaca, pa su tu mnogo teža uopštavanja, a uočene pravilnosti imaju tendencijski karakter, koji se iskazuje u obliku manjeg ili većeg stepena verovatnoće, te je zbog svega toga predviđanje budućih događaja mnogo nesigurnije i neizvesnije nego na području prirodnih pojava;**

4. **Društvene pojave se gotovo nikada ne ponavljaju pod istovetnim uslovima i na potpuno isti način,** već tu uvek dolazi do izražaja dejstvo nekili konkretnih i neponovljivih istorijskih uzroka, tako da se ovde zaključivanje po analogiji sa ranijim zbivanjima mora uzeti sa velikim oprezom i nužnom rezervom;

5. Javne i vidljive manifestacije društvenog života često se veoma razlikuju od unutrašnjih motiva, skrivenih namera i stvarnih ciljeva njihovih nosilaca i učesnika, a do ovih poslednjih se veoma teško dospeva, između ostalog i zato što se oni, iz ovih ih onih razloga, prikrivaju ili su čak nepoznati i samim akterima (razlikovanje **manifestnog i latentnog**);

6. U društvenom životu postoje mnoga područja i aktivnosti o kojima se u aktuelnom trenutku gotovo ništa ne zna, ili se raspolaže sa nepotpunim, površnim pogrešnim obaveštenjima, te se ne mogu valjano proučiti in vivo, a zbivanja u tim oblastima su, po pravilu, od presudne važnosti za dato društvo, kao, recimo, u slučaju mnogih akcija državnih organa (tajne službe, diplomatske aktivnosti, zatvorene sednice, neformalni dogovori nosilaca političke moći i sl.);

7. Ceo ljudski svet i ukupan društveni prostor premreženi su interesima, normama, vrednostima, simbolima i značenjima, a do njih se ne samo teško dospeva, nego se i javljaju velike poteškoće u njihovom objektivnom tumačenju.

2.2 Pojam i problemi naučnog i sociološkog metoda

Metod (grč. methodos - način, put) ili način proučavanja predmeta razlikuje nuačni pristup u saznavanju i tumačenju stvarnosti od zdravorazumskog, ideološkog, umetničkog, mitskog ili kakvog drugog. Te osobenosti naučnog metoda kristalizovane su u načelima (principima) naučnog saznanja koja su manje-više zajednička za sve nauke. Ova načela su idealne norme naučne delatnosti kojima naučnik treba da stremi. Kao i svi drugi ideali i ovi se veoma teško ostvaruju, ali oni imaju smisla samim tim što usmeravaju najbolje naučnike u najpoželjnijem pravcu, koji tako postaju uzor i za sve druge. Kao najuniverzalniji principi naučnog saznanja obično se navode **objektivnost** (**pouzdanost**), **preciznost**, **sistematičnost**, a na sociologiju kao teorijsku nauku odnosi se još i **opštost**.

Objektivnost je najuniverzalnije svojstvo naučnog saznanja i "zlatno pravilo" naučne delatnosti. Ono se temelji na opštoj saznajnoj pretpostavci da svaka stvarnost (pa i društvena) postoji nezavisno od subjekta saznanja, koju prema tome treba proučavati nezavisno od ličnih stavova istraživača i drugih individualnih i grupnih interesa i motiva. Sociologija, kao i sve druge društvene nauke, ne može da postigne onaj stepen objektivnosti koji karakteriše prirodne nauke. Društvo je osobeni deo objektivne stvarnosti koji su ljudi proizveli svojim zajedničkim i međusobnim delovanjem, svojim svrsishodnim radom odvojili od e, kultivisali i prilagodili svojim potrebama i ciljevima i tako osmislili svojim vrednostima.

Svaka društvena pojava, pored svoje spoljne, objektivizirane strane, ima još jednu, ništa manje važnu, unutarnju, duhovnu i kulturnu dimenziju. Ova unutarnja i subjektivna strana društva, takođe je realna i ne može se u celini saznati samo objašnjavanjem spoljnih veza. Otuda potreba da se u sociologiji kao saznajni cilj, objektivnog objašnjenja, zahteva i subjektivno (i racionalno) razumevanje unutarnjeg značenja svake društvene pojave.

Objektivnost kao određeni odnos prema stvarnosti podrazumeva nastojanje da se prilikom razmatranja bilo kog problema uzimaju u obzir svi raspoloživi relevantni iskustveni podaci i da se uporno traga za novim obaveštenjima. Sa druge strane, objektivnost, kao formalna osobina naučnog saznanja podrazumeva da se naučna objektivnost ogleda u tome da se istraživanja izvode na takva način da ih drugi istraživači mogu što lakše ponoviti i što lakše proveriti njihvoe rezultate

Načelo objektivnosti proizilazi iz najopštijeg gnoseološkog postulata koji glasi da stvarnost postoji nezavisno od istraživača i njegovih subjektivnih stavova. Metodologija se za objektivnost bori normiranjem istraživačkog postupka, stvaranjem čvrstih proceduralnih pravila radi kasnije mogućnosti proveravanja (kako empirijskih podataka, tako i najopštijih teorijskih stavova)

Pozdanost je svojstvo naučnog znanja koje se postiže **iskustvenim proveravanjem** svake tvrdnje u nauci i zato predstavlja dalju razradu principa objektivnosti. U sociologiji se pouzdanost iskaza postiže na različite načine:

1. Tako što se svaki od njih ponaosob iskustveno proverava (što u teorijskim a obično nije moguće, niti ima veći i opštiji značaj onda kad je to moguće);

2. povećanjem stepena i kvaliteta logičke obrazloženosti iskaza i

3. posrednim proveravanjem širih celina teorijskih stavova u istorijskoj praksi društva.

Preciznost je pomoćni prncip u nauci, mada baš on privlači pažnju laika više od drugih. Bez objektivnosti i pouzdanosti preciznost sama po sebi ne vredi mnogo. Da bi se se nešto moglo proveriti, potvrditi i dokazati kao pouzdano (tačno) ili opovrgnuti kao netačno, to mora biti precizno saopšteno. Neprecizne iskaze nemoguće je proveravati jer se ne zna na šta se odnose.

U sociologiji, kao i u drugim naukama, preciznost se postiže jasnim definicijama pojmova, pravilnim razvrstavanjem (klasifikovanjem) i adekvatnim merenjem pojava. Naročito se mnogo očekivalo od merenja kao kvantitativno (brojčanog) opisa kvalitativnih obeležja, primenom statističkih i drugih matematičkih postupaka u društvenim naukama. Ta očekivanja u sociologiji nije bilo lako zadovoljiti, a mnogi kvaliteti u društvu uopšte se ne mogu kvantifikovati na valjan način. Nešto se, ipak, na zadovoljavajući iačin može meriti (kao materijalni standard, stepen inflacije, demografske promene i slično), dok se nešto drugo meri znatno teže i nepouzdanije (stepev demokratizacije, zadovoljstvo 'društvenim odnosima i slično).

Sistematičnost se ogleda u nastojanju da se svi pojmovi i iskazi u nauci povežu u jednu uređenu i neprotivurečnu celinu (sistem). U nauci je i sistematizacija povezana sa objektivnošću, tako da nije sama sebi cilj. Pored naučnih, postoje i dogmatsko-ideološki sistemi, ali se oni međusobno suštinski razlikuju.

Ako bi se svaki uređeni skup (ili sistem) stavova slikovito predstavio j obliku piramide, *gde su posebni iskazi u osnovi a najopštiji na vrhu, onda bn razlike između naučnih i dogmatskih sistema bile u sledećem:*

Naučni sistemi se postupno izgrađuju, od osnove prema vrhu. Što su iakazi opštiji i bliži vrhu, to im je važenje šire, pouzdanost manja i nesigurnost veća. **To su sistemi koji imaju široku i pouzdanu osnovu proverenih činjeiica i posebnih stavova**, a zaobljen i nesiguran vrh opštih pretpostavki. Samo su razvijene prirodne nauke postigle relativno visoki stepen sistematičnosti (kao hemija sa Mendeljejevim sistemom elemenata), što društvene nauke nikad neće moći da dostignu.

Nasuprot naučnim sistemima, **dogmatski sistemi se češće javljaju kao formalno logički okvir za razvijanje neke ideologije, kao subjektivno pristrasnog i interesima iskrivljenog pogleda na društvo**. Ideološko-dogmatski sistemi **ne "leže" na osnovi pouzdanih činjenica nego "vise" o neprikosnovenom vrhu. Dokje vrh (dogma) neprikosnoven, sistem deduktivno izvedenih stavova se održava, iako je u suprotnosti sa objektivnim činjenicama.** Kad oslabi autoritet dogme, sistem se urušava i raspada ili se stara dogma zamenjuje novom i tako stabilizuje novi ideološki sistem. *Ideološki sistemi čuvaju se proterivanjem sumnje, a naučni se razvijaju metodskom (racionalnom i načelnom) sumnjom*.

Sociologija se u načelu kritički odnosi prema svakoj ideologiji, iako je kao i druge društvene nauke podložna ideološkim uticajima. **Najsigurniji odbrambeni mehanizam sociologije u odnosu na ideologiju jeste njen metod, zasnovan na doslednom uvažavanju naučnih principa u svakom konkretnom sociološkom istraživanju.**

Opštost se odnosi uglavnom na teorijsko saznanje, a na sociologiju više nego na bilo koju drugu društvenu nauku. Zdravorazumsko znanje je nepouzdanije i nesistematičnije i posebnije od teorijskog. Ono je uvek znanje o pojedinačnim pojavama, neponovljivim događajima i slučajnim odnosima. **Teorijsko znanje je rezultat misaone apstrakcije kojom se zanemaruje pojedinačno, prolazno, površno i nebitno, a uvažava ono što je zajedničko za veliki broj pojedinačnih pojava i što je suštinski važno za pojave određene vrste, kao njihovo trajno i opšte svojstvo**.

I u sociologiji **se naučni zakon** definiše kao **jezički precizan i logički ispravan stav o objektivnim, nužnim, opštim, suštinskim i relativno trajnim vezama i odnosima među društvenim pojavama**. Ideal svake nauke jeste da otkrije što više zakona o pojavama kojima se bavi. *Sociologija*, pak, zbog specifične složenosti društvenih pojava, *uglavnom formuliše iskustvena uopštavanja, a ne stroge i objektivne zakone*. Ipak, u društvu postoje i neke univerzalne pravilnosti kao što je podela rada koja je objektivna nužnost (zakonitost) u svakom društvu. Otkrivanjem ove objektivne društvene pravilnosti, sociolozi su formulisali zakon društvene podele rada, na osnovu kojeg se najpouzdanije objašnjava i struktura i razvoj svakog ljudskog društva.

Osnovna funkcija sociooloških zakona jeste da oni služe **kao racionalna osnova sociološkog objašnjenja i predviđanja društvenih pojava**. Objašnjenje je misaono-logička radnja kojom se neka konkretna pojava podvodi pod opšte pravilo (zakon) koje se odnosi na sve srodne pojave one vrste kojoj pripada i pojava koju objašnjavamo. To je idealan slučaj *deduktivnog objašnjenja*, gde se ono što važi za jednu vrstu pojava uopšte, odnosi i na sve posebne i pojedinačne slučajeve te vrste.

Ovu idealnu deduktivnu formu sociološki zakoni nikad u potpunosti ne ostvaruju, mada joj uvek teže. *Induktivnim zaključivanjem od pojedinačnog i posebnog dolazi se do iskustvenih uopštavanja*, ali od opšteg u sociologiji uvek ostoje veća ili manja odstupanja. Ni ovde izuzeci (ako nisu suviše brojni i eliki) ne dovode pravilo u pitanje, ali ga u izvesnoj meri relativizuju. Zato je objašnjenje u sociologiji veoma složena, teška i rizična misaona radnja koja se obično koristi hipotetičkim iskazima.

I u sociologiji se najčešće primenjuje nekoliko tipova (vrsta) objašnjenja što su:

(1) **strukturalno**, kad se celinom objašnjavaju delovi;

(2) **funkcionalno** gde se funkcijom delova u celini objašnjava suština celine;

(3) **genetičko**, kad pojave objašnjavaju svojom genezom (načinom na koji su nastale i razvile se);

(4) **teleološko** (grč. thelos - cilj, svrha), kad se društvene pojave objašnjavaju ciljevima njihovih aktera. Prva tri tipa objašnjenja koriste se u svim naukama, dok je teleološko specifičnost pri objašnjavanju pojava u kojima sudeluju svesni akter (kao što su psihičke i društvene pojave).

Predviđanje je u sociologiji još teže i nepouzdanije nego objašnjenje. To je zato što se objašnjenje odnosi na ono što se već desilo, a predviđanje na ono što bi tek moglo u budućnosti da se desi. Da bi se predvidelo ono što bi moglo sledi, mora se pouzdano znati ono što mu prethodi i protumačiti (objasniti) način na koji prethodne pojave proizvode buduće. **Zato je prvi i neophodan preduslov naučnog predviđanja pouzdano uzročno (kauzalno) objašnjnjenje**, a do njega je sociologiji veoma teško doći.

Uzročno objašnjenje, kad se jedna pojava (posledica može objasniti drugom pojavom (uzrokom), gde uzrok neposredno prethodi neposredno proizvodi svoju posledicu, predstavlja ideal svake nauke, pa sociologije (pojava koja je uzrok je neophodan i dovoljan uslov da bi druga pojava nastala).

Međutim, u društvu obično jedan isti **uzrok** ne proizvodi uvek jednu istu posledicu; zatim svaku društvenu pojavu uvek proizvodi više drugih društvenih pojava, u različitim i veoma promenljivim uslovima na različ- načine i sa različitim posledicama: tu su brojne povoljne i nepovoljne **okolnosti** (koje deluju posredno); različiti **povodi**, koji slučajno prethode i samo u datom sticaju okolnosti utiču na posledicu; **činioci**, koji najaktivnije deluju proizvođenje posledice. Zato se uzrokom u društvu nikad ne smatra jedna jed pojava nego samo skup

neophodnih i dovoljnih uslova (činilaca). Uzročnost u društvu je, dakle, složeni i dinamičan odnos koji je u osnovi svih tipova naučnog objašnjenja.

2.3 Istraživačke tehnike u sociologiji

Svako konkretno sociološko istraživanje predstavlja složenu i osobenu celinu teorijskih pretpostavki, metodoloških postupaka i misaonih operacija, u kojima se granice između pojedinih faza, kao i njihov vremenski sled, mogu samo uslovno naznačiti. Ipak, uprošćeno gledano, sva posebna istraživanja imaju određenu zajedničku strakturu, u kojoj se raspoznaju tri glavne faze: **prikupljanje empirijske građe, sređivanje i prikazivanje rezultata istraživanja, naučno uopštavanje dobijenih podataka i njihovo uklapanje u šire teorijske celin**e.

Istraživanje počinje ***odabiranjem i preciznim definisanjem problema***, koje je obično praćeno i **formulisanjem određenih istraživačkih hipoteza**. Izbor problema može da bude uslovljen potrebama rešavanja nekih neobjašnjenih delova u okviru jedne šire teorijske zamisli, ili da proizilazi iz prethodnih empirijskih istraživanja, ili, najzad, iz potreba društva, odnosno onog ko finansira istraživanje. Ukratko, istraživanje može biti podstaknuto nekim naučnim ili širim društvenim razlozima. **Precizno definisanje problema veoma je složen proces** i on se samo delimično može rešiti na početku istraživanja. Rad na terenu i upoznavanje sa konkretnina prilikama pomaže njegovom potpunijem sagledavanju. Neobično je važno da se u ovoj prvoj fazi odredi početna pretpostavka ili hipoteza koja će u toku istraživanja biti proveravana.

Nakon toga, ***pristupa se izradi cilja i plana ispitivanja***. U okvira ove etape, najvažniji zadatak jeste **izbor adekvatnih metoda i tehničkih postupaka kojima će se na najbolji način izvršiti prikupljanje traženih podataka**. Da bi se to postiglo, neophodno je prethodno prikupiti sve raspoložive podatke o društvenoj pojavi koja je predmet ispitivanja. Ako je izabrana anketa, kao do sada najčešće korišćeni tehnički postupak u savremenoj sociologiji, onda se u ovoj fazi pristupa njenoj izradi, izboru ispitanika, odnosno lica koja treba ispitati (uzorak), izboru i obučavanju ispitivača, odnosno anketara. U ovoj fazi se takođe vrši probno ispitivanje na malom uzorku (tzv. „pilot anketa"), da bi se utvrdio kvalitet pripremljenih metodoloških postupaka, ocenila važnost problema, valjanost hipoteza, i sl. Tek nakon svega ovoga, pristupa se **izradi konačnog plana ispitivanja**, koji, pored ostalog, mora da sadrži rokove završavanja pojedinih faza, kao i visinu finansijskih sredstava potrebnih za uspešno obavljanje istraživanja.

Kada su izvršeni svi ti pripremni radovi, ***pristupa se prikupljanju podataka izabranim metodama, tj. izvođenju samog istraživanja***. Ova faza ima za cilj da, koristeći se odabranim empirijskim metodama i tehničkim postupcima, **prikupi što više konkretnih podataka**, koji su neophodni da bi se dobio odgovor na postavljeni problem i **potvrdila ili odbacila (delimično potvrdila, delimično odbacila) hipoteza, ako je formulisana**. U ovoj fazi prikupljanja činjenica **koriste se brojne istraživačke metode**, koje su u savremenoj sociologiji znatno standardizovane.

Obrada i prikazivanje rezultata istraživanja je sledeća faza jednog naučnog sociološkog istraživanja. Ona se **sastoji iz više operacija**, koje su manje ili više ujednačene i tehnizirane, naročito u slučaju podataka dobijenih anketom na osnovu uzorka. **Obrađeni i klasifikovani podaci statistički se sređuju i prikazuju pomoću različitih tabela, grafikona i slično, iz kojih se mogu videti rezultati istraživanja**. Obično se danas koriste statistički softveri kojima se vrši obrada i prikazivanje podataka.

Pošto smo sada upoznali glavne elemente i faze jednog konkretnog sociološkog istraživanja, prikazaćemo ukratko najznačajnije i najčešće upotrebljavane metodoloških postupaka u savremenoj sociologiji. Budući da mnoge od tih metoda koriste i druge nauke, kako prirodne tako i duštvene, mi ćemo nastojati da ukažemo na neke specifičnosti njihove upotrebe u sociološkim ispitivanjima.

2.3.1 Posmatranje

Posmatranje je jedna od najranije i najšire korišćenih metoda u nauci uopšte, pa i u sociologiji. Ono se može odrediti **kao prikupljanje podataka o pojavama putem njihovog neposrednog čulnog opažanja.** Ali, nije svako posmatranje naučno. Da bi to bilo, **ono mora da bude selektivno, da služi određenom naučnom cilju istraživanja, da je sistematski planirano i beleženo od strane za to stručnog lica i da se može podvrći kontroli u pogledu valjanosti i pouzdanosti**.

Postoje **dve osnovne vrste posmatranja**: ***posmatranje bez učestvovanja***, u kome istraživač posmatra sa strane društvenu pojavu koju želi da prouči; i ***posmatranje sa učestvovanjem***, u kome istraživač uzima učešća u životu i radu ispitivane sredine. Iako se posmatranje često koristi, ono ima i znatne **nedostatke**:

- Posmatrati se mogu uglavnom samo spoljašnje manifestacije kolektivnog i individualnog života, a ne i unutrašnji psihički doživljaji, što može odvesti do pogrešnih zaključaka, pošto istovetno spoljašnje ponašanje može biti uslovljeno različitim unutrašnjim motivima (npr. kod učesnika na političkom mitingu), jednako kao što i isti motivi mogu dovesti do različitog spoljašnjeg ponašanja (npr. ponašanje studenata čiji je zajednički motiv da završe studije);
- Opažajno polje je nužno ograničeno mogućnostima naših čula;
- Proces opažanja je potpuno podređen spontanom ritmu događaja i ograničen na sadašnjost;
- Neregularne i izuzetne pojave najčešće izmiču sistematskom posmatranju;
- Posmatrana sredina se trudi da nametne određenu sliku o sebi, tako da se njeno ponašanje razlikuje od uobičajenog;
- Tumačenje posmatrane pojave podložno je uticaju subjektivnih stanja i očekivanja posmatrača;
- Postoje socijalne granice posmatranja, budući da se tako može istraživati samo ono što je za javnost, itd.

Neki od tih nedostataka se mogu otkloniti kombinovanjem pomenuta dva tipa posmatranja, ali ipak ono ostaje dopunsko i pomoćno sredstvo naučnog istraživanja.

2.3.2 Eksperiment

Eksperiment se često smatra samo posebnim oblikom posmatranja (eksperimentalno posmatranje). To je ***naučno posmatranje u precizno određenim i strogo kontrolisanim uslovima.*** Karakteristično je za eksperiment da se **njime proveravaju unapred postavljene hipoteze o postojanju određenog uzročnog odnosa**.

Osnovna specifičnost, a istovremeno i prednost, eksperimenta sastoji se u tome što se **ovde namerno izaziva neka pojava, što se kontrolišu i variraju uslovi čije delovanje se**

ispituje, što se mere i kvantitativno izražavaju kvalitativni činioci i što se on može više puta ponavljati. Kad je reč o eksperimentalnom posmatranju u društvenim naukama, onda se ono obično organizuje tako što se izaberu dve grupe, koje se međusobno, što je moguće više, izjednače u svime relevantnim uslovima. Zatim se jedna, tzv. ***eksperimentalna grupa***, podvrgne dejstvu nekog činioca, čiji efekat želi da se ispita, dok se članovi druge, tzv. ***kontrolne grupe***, poštede dejstva tog činioca. Na obema grupama se zatim vrše posmatranja i merenja i to na početku i na kraju određenog perioda, da bi se ustanovio stepen dejstva činioca kome su bili izloženi članovi eksperimentalne grupe. Postoje tri osnovne vrste eksperimenta: ***laboratorijski***, gde se ispitivanje vrši u veštački stvorenim uslovima (laboratorija); ***terenski***, koji se odvija tamo gde učesnici eksperimenta inače žive i rade (preduzeće, škola), ali tako što se izdvajaju i kontrolišu eksperimentalni činioci; i ***prirodni***, gde je do eksperimenta došlo spontano, u prirodnim uslovima društvene sredine (npr. organizovane masovne migracije stanovništva), a istraživač samo, na planski i sistematski način, naknadno koristi tako stvorenu situaciju. Glavni nedostatak eksperimenta u sociologiji sastoji se u tome što se njime može ispitati samo ograničen broj društvenih pojava.

2.3.3 Intervju i anketa

Intervju (razgovor) i anketa spadaju u najčešće upotrebljavane istraživačke tehnike za prikupljanje izvornih podataka u savremenim sociološkim istraživanjima. ***Intervju je oblik prikupljanja podataka putem govornog opštenja ispitivača i ispitanika, s ciljem da se dobijena obaveštenja upotrebe u naučne svrhe***. On se zasniva na *načelu* **dobrovoljne saradnje** i ograničen je na prikupljanje informacija o mišljenjima, verovanjima i stavovima ljudi sa kojima se dolazi u neposredan socijalno-psihološki dodir. Isto tako, u naučnim istraživanjima važi načelo anonimnosti, tj. prikazivanja rezultata na takav način da se ne otkrivaju lični podaci o ispitanicima.

Istraživač mora voditi računa o tome da *stavovi ne znače i objektivan opis neke situacije na koju se odnose; zatim, da oni ne moraju biti verodostojni, pošto ispitanik, iz mnogo razloga, može davati netačne i nepotpune odgovore; kao i da dobijeni odgovori iziskuju dodatnu produbljenu analizu (razlozi i načini foimiranja stavova, njihova trajnost, njihova uloga u užoj i široj sredini i sl).*

Anketa se razlikuje od intervjua po tome što se ona upotrebljava onda **kada želimo da ispitamo više ispitanika u kraćem vremenskom periodu.** Anketa može da se sprovodi **lično, putem telefona**, **pošte, interneta ili na neki drugi način. Ispitanici na pisano formulisana pitanja daju pisane odgovore,** dok se kod **intervjua** vodi razgovor između ispitivača i odabranih ispitanika, tako da ovi na usmena pitanja daju usmene odgovore (**pitanja su formulisana samo kao tzv. „osnova za razgovor"**). U anketnom upitniku pitanja su *obično većinom zatvorenog tipa* (ponuđeni odgovori, skale i tome sl.), mada upitnik može da sadrži i pitanja otvorenog tipa.

Prilikom izrade upitnika mora se voditi računa o ciljevima ankete, životnom iskustvu ispitanika i njihovoj zainteresovanosti za dati problem, jeziku koji se upotrebljava, broju pitanja, njihovom tipu i redosledu, itd.

Kao što je slučaj i sa intervjuom, kod ankete je veoma bitno da se vodi računa o tome da se njome uglavnom dobijaju sređeni i kvantitativno obrađeni **podaci o stavovima ljudi**. Stavovi spadaju u omiljena, ali i komplikovana, područja sociooloških i socijalno-psiholoških istraživanja. Za njih je karakteristično da se uče i stiču u procesu interakcije sa osobama ili objektima, da se kroz njih vrši vrednovanje tih osoba i objekata, da su oni hijerarhijski

strukturisani, da imaju značajnu ulogu u životu pojedinaca i društva, te da oni mogu imati različit intenzitet, konsistentnost (doslednost) i trajnost. Obično se razlikuje afektivna (osećajno-vrednosna), kognitivna (saznajna) i konativna (akciona) strana ili dimenzija stavova. Sve se to mora uzeti u obzir kad se koriste anketa i intervju u sociologiji.

2.3.4 Ostale tehnike i metode u sociologiji

STATISTIČKA METODA se obično kombinuje sa drugim oblicima istraživanja (na primer, sa anketom na osnovu uzorka) ali i sama daje određene kvantitativne podatke o nizu društvenih pojava, čime omogućuje, bolje nego niz drugih metoda, da se otkriju društvene pravilnosti i zakonitosti koje se ispoljavaju u velikom broju slučajeva**.**

Statističke metode u analizi podataka omogućavaju istraživaču da otkrije čitav niz statistički relevantnih veza i odnosa među istraživanim pojavama.

Osnovni izvori statističkih podataka su **popisi, godišnjaci, periodični izveštaji statističkih službi** i slično.

Najveće **slabosti** statistike proizilaze iz **ograničenosti (nerezprezentativnosti) statističkih uzoraka i nepotpunosti statističkih podataka, na osnovu kojih se često vrše nedopušteno smele generalizacije i izriču kategoričke tvrdnje**.

SOCIOMETRIJA je tehnika za proučavanje socijalno-psiholoških veza unutar manjih društvenih grupa. Stoga je osnovni zadatak sociometrije da, **otkrivajući precizno psihološku strukturu grupe, reorganizuje društvene grupe na principima ličnog privlačenja i odbijanja i da oslobodi ljudsku spontanost i kreativnost**. U sociometriji su se najčešće koristili ***testovi*** (test poznanstva, sociometrijski test, test spontanosti, test uloga, test akcije) **na osnovu kojih su se izrađivali sociogrami**.

ANALIZA SADRŽAJA se može odrediti kao specifičan istraživački postupak pomoću koga se na sistematičan, objektivan i, po pravilu, kvantitativan način dolazi do podataka o najrazličitijim vrstama društvenog opštenja (komunikacije). Pošto se svaki potpuniji oblik društvenog komuniciranja sastoji od ***odašiljača*** poruke, ***sadržaja*** i ***primaoca*** poruke, njihovom analizom, a pre svega **proučavanjem sadržaja poruke**, izvode se zaključci o shvatanjima, stavovima, vrednostima i normama odašiljača poruke, kao i o njihovim odnosima s drugim društvenim grupama, organizacijama i zajednicama unutar nekog društva i u širim međunarodnim okvirima. Analiza sadržaja se, ipak, **najčešće svodi na kvantitativno opisivanje sadržaja poruke**, a relativno lako se primenjuje na organizovane oblike društvenog opštenja u kojima se poruke javljaju u čvršće strukturisanom vidu. **Bitna pretpostavka objektivnosti ovog postupka jeste stvaranje sistema jednoznačnih kategorija, koje se upotrebljavaju za razvrstavanje sadržaja proučavanog opštenja**. Analiza sadržaja je naročito pogodno metodološko sredstvo za ispitivanje osobenosti jezika raznih društvenih grupa i slojeva, zatim političke i ideološke propagande, stavova, stereotipa, školskih udžbenika, sredstava masovnog opštenja, kao i poruka i stilskih osobina raznih umetničkih dela.

KLASIFIKACIJA I MERENJE su osnovna pojmovna i tehnička sredstva za sređivanje izvornih podataka, a pored toga služe kao pojmovni okviri za sintetičke oblike iskustvene evidencije. **Naučna klasifikacija i merenje su sredstva za otkrivanje reda među pojavama, odnosno neke dublje osnove toga reda. Klasifikacija treba da olakša**

sistematizovanje postojećeg znanja o određenim pojavama i da posluži za otkrivanje nekih novih, još nepoznatih njihovih osobina i odnosa s drugim pojavama (na primer, Mendeljejev periodični sistem elemenata). Svaka klasifikacija treba da zadovolji izvesne logičke i teorijske zahteve: da budu dosledne, potpune, iscrpne, sa medjusobno isključivim klasifikacijakim grupama i diskriminacionom oštrinom..

MERENJE je označavanje iskustvenih pojava pomoću brojčanih simbola koji se merenim pojavama pridaju na osnovu precizno utvrđenih pravila. Tamo gde je izvodljivo ono je jedno od najefikasnijih sredstava za preciziranje i objektivizaciju naučnog saznanja. Sa merenjem su posebno povezane TEHNIKE SKALIRANJA koje se mogu označiti kao pretvaranje **serije kvalitativnih činjenica, izrazenih u vidu atributa, u kvantitativne nizove, izrazene kao promenljive**. Skaliranje uvek pretpostavlja postojanje jednog kontinuuma, pa logički nepovezani predmeti ne mogu biti uključeni u istu skalu. **Jedna skala je validna kad stvarno meri ono što po svojoj nameni treba da meri, a pouzdana je ako se pomoću nje dobijaju dosledno isti rezultati kad se primeni na isti uzorak.**

Sociologija mora često da koristi podatke do kojih je moguće daći samo primenom **ISTORIOGRAFSKOG METODA**. Ovo proizilazi iz činjenice da **društvene pojave imaju i svoju istorijsku stranu, da mnoge društvene pojave nije moguće stvarno naučno proučavati in vivo nego tek kad se pretvore u istoriju**, kao i da se sociologija u svojim istraživanjima ne može ograničiti na izvorne podatke koje sama stvara za specijalno naučne potrebe. Istorijski izvor u najširem smislu te reči predstavlja svako svedočanstvo o prošlim događajima. ***Pored materijalnih ostataka ljudske delatnosti***, njih sačinjavaju još i ***pisani, likovni i zvučni izvori***.

Pored ovog metoda, u sociologiji je važan i UPOREDNI METOD kojeg je **Emil Dirkem**, smatrao da **najboljom zamenom za eksperiment u ispitivanju društvene uzročnosti**. Uporedna istraživanja se još od Dirkema, dele na: (a) ***istraživanja u istom društvu***, kojima se objašnjavaju unutar društvene varijacije raznih pojava, na koje, pored opštih, deluju i neki uži činioci i uslovi u pojedinim delovhna društva; (b) ***istraživanja u različitim društvima istog društveno-istorijskog tipa***; (c) ***sveopšta poređenja koja se odnose na sva istorijski poznata društva***.

ANALIZA SLUČAJA (CASE STUDY) je **vrsta kvalitativne analize**, i u suštini, to nije zapravo neka specifična tehnika, nego **način organizovanja socijalnih podataka, s ciljem da se sačuva jedinstveni karakter objekta koji se proučava**. Pošto se orijentiše na proučavanje celine slučaja, taj pristup se označava kao holistički. Pri tom „slučaj" može biti sve - od pojedinca do globalnog društva.

Jedan od najvećih nedostataka ove metode leži u činjenici da se teško obezbeđuje kvalitativna standardizacija u prikupljanju i analizi podataka. To je verovatno razlog što su se najčešći prigovori kritičara analize slučaja odnosili na pristrasnost istraživača (koji može da podlegne neosnovanom osećanju sigurnosti u vlastite zaključke), na nepouzdanost prikupljenih podataka i na nemogućnost uopštavanja tako dobijenih naučnili rezultata.

BIOGRAFSKI METOD „**podrazumeva da je reč o postupku koji, na osnovu ličnih dokumenata, kao adekvatne iskustvene građe, treba da dođe do saznanja o subjektivnom iskustvu učesnika u određenim događajima i situacijama, te da se iz njihovog ugla gledanja, njihove 'definicije situacije', razumeju i motivi njihovog delanja i ponašanja**". Biografski metod je najviše koristila Čikaška sociološka škola, a prvi put je

celovito primenjen u studiji Viliama Tomasa i Floriana Znanjeckog *Poljski seljak u Evropi i Americi*. Šezdesetih i sedamdesetih godina ovog veka oživljava interesovanje sociologa za ovu metodu, u sklopu reafirmacije kvalitativnih istraživanja i kritike jednostranosti standardizovanih kvantitativnih postupaka.

U biografskom metodu uglavnom se koriste dve vrste dokumenata:

(1) ***Dokumenti institucionalnog karaktera***, koji pretežno obuhvataju objektivno ponašanje pojedinaca zabeleženo od strane pojedinih ustanova (arhivi, novine, podaci imigrantskih organizacija, zapisnici raznih socijalnih agencija, policijski i sudski izveštaji, dokumentacija crkvenih opština);

(2) ***Lični dokumenti*** (autobiografije, dnevnici, pisma, memoari, kratke beleške i poruke, fotografije i sl,).

Primena biografskog metoda u sociologiji suočava se, u osnovi, sa istom vrstom poteškoća kao i analiza slučaja, a slični su i postupci kojima se te teškoće mogu prevazići ili ublažiti.

3 PROMENE AGRARNE I RURALNE DRUŠTVENE STRUKTURE

3.1 Pojam, dimenzije i elementi društvene strukture

Društvena struktura je relativno stabilan sklop društvenih delovanja i odnosa među pojedincima, društvenim grupama, ustanovama i organizacijama koji čini jednu uređenu celinu (društveni sistem).

Proučavajući ljudsko društvo, sociologija se suočava sa dva glavna problema. Prvi je problem strukture (lat. sfructurci - sklop, sastav, građa), a drugi je problem promena nekog konkretnog društva. To znači da se na pitanje šta je društvo najpotpunije odgovara kada se kaže iz kojih se elemenata konkretno društvo sastoji, kako su ti elementi međusobno povezani u celinu, kako je taj celoviti i relativno stabilan sklop (struktura) nastao, kako postoji (funkcioniše) i kako se menja. Zato su problemi društvene strukture i problemi promena date strukture u stvarnom društvenom zbivanju uvek međusobno povezani, pa se i u sociologiji moraju povezano razmatrati. Kad se ponekad, po ugledu na Ogista Konta, proučavanje društvene strukture naziva socijalnom statikom, a proučavanje promena socijalnom dinamikom, time se ukazuje samo na relativne razlike u naglašavanju pojedinih aspekata društvenog života u sociološkim razmatranjima. Svaka društvena struktura je samo relativno trajna celina. Ma koliko statična bila, u svakoj društvenoj strukturi se uvek odvijaju veće ili manje promene.

Polazeći od navedene definicije društvene strukture sledi da je ona složena i uređena celina (totalitet), odnosno "sistem" međusobno povezanih elemenata. **Struktura je uvek nešto više nego prost zbir elemenata iz kojih se sastoji ("sastav"). To znači da strukturu ne čine samo njeni sastavni elementi nego i njihovi međusobni odnosi**. Poznato je, na primer, da je voda "sastavljena" od vodonika i kiseonika, ali je "struktura" molekula vode određena pravilom o srazmeri 2(atomaN): 1 (atomO). Zna se,takođe, da "struktura" sportskog tima nije određena samo " sastavom" igrača nego i pravilima sportske igre kojima su unapred određene njihove uloge i međusobni odnosi u timu. Zato je moguće da se (1) menja personalni sastav, a da se ne menja struktura, (2) da se menja struktura (prihvatanjem drugih pravila igre) pri istom sastavu i (3) da se menjaju i "sastav" i "struktura". Sociologija proučava i promene unutar strukture, ali je posebno zanimaju strukturne društvene promene, jer se one više tiču globalnog društva kojim se sociologija pre svega bavi.

Globalno društvo je složena, hijerarhijski organizovana i srunkcionalno autonomna celina sveukupnog društvenog delovanja i odnosa pojedinaca i društvenih grupa, koja je istorijski formirana njihovim zajedničkim životom na određenoj teritoriji

Ovo znači da svako globalno društvo, makar bilo i najnerazvijenije, ima složenu strukturu, te kao takvo mora da bude na neki način organizovano da bi moglo da opstane, da funkcioniše i da se dalje razvija. **Najbitnije su sledeće dimenzije svakog globalnog društva: (1) funkcionalna (horizontalna), (2) slojna (stratifikacijska, vertikalna), (3) prostorna (teritorijalna) i (4) vremenska (istorijska).** Svaka od njih je na svoj način važna i zaslužuje da se podrobnije obrazloži.

Funkcionalna autonomija globalnog društva ogleda se u relativnoj zaokruženosti svih njegovih funkcija koje mu omogućuju izvesnu samodovoljnost i relativno nezavisan opstanak i funkcionisanje kao celine. Naravno, autonomija je uvek relativna pošto danas nijedno društvo, samo za sebe, ne može ni da opstane, a pogotvo da se razvija, bez saradnje sa drugim globalnim društvima. Civilizovana globalna društva organizuju se u okvirima

jedne države, kao najvažnije društvene ustanove globalnog tipa. Svako konkretno globalno društvo mora da razvije svoje neophodne globalne funkcije koje se međusobno razlikuju (otuda izraz funkcionalna diferencijacija).

a) **Proizvodno-reproduktivne funkcije** omogućuju produženo trajanje i razvoj društva (obezbeđuju potomstvo i sredstva za njegove egzistencijalne potrebe), a obavljaju ih porodica i razne ekonomske skupine, ustanove i organizacije.

b) **Regulativne (upravne) funkcije** obezbeđuju stabilan poredak odnosa među delovima globalnog društva i usmeravaju društveno delovanje i ponašanje pojedinaca i grupa u određenom pravcu, a obavljaju ih država i druge političke ustanove i organizacije.

v) **Kulturne (duhovne) funkcije** omogućuju svesno samoodređenje (duhovni identitet) pojedinaca, grupa i društva kao celine, naspram drugih, ali i prema prirodi i sopstvenim potrebama, interesima i usvojenim vrednostima.

U sociologiji se **horizontalna dimenzija** društvene strukture, odnosno funkcionalna diferencijacija (raznolikost), izražava pojmom **društvene uloge**. **Društvena uloga je delovanje i ponašanje pojedinaca ili društvenih grupa koje se odvija po unapred usvojenom kulturnom obrascu.** To je glavna kategorija funkcionalne analize društvene strukture pošto se proučavanjem uloga (funkcija) koje pojedinci i grupe obavljaju u okviru širih celina, najkonkretnije saznaju međuljudski i međugrupni društveni odnosi u njima. Svako od velikih funkcionalnih područja globalnog društva sastoji se od mnoštva različitih društvenih uloga koje su, da bi bile međusobno usklađene, obično hijerarhijski organizovane.

U tom smislu je horizontalna dimenzija društvene strukture povezana sa vertikalnom, pa je i funkcionalna analiza povezana sa stratifikacijskom.

Vertikalna (hijerarhijska) dimenzija društvene strukture ogleda se **u rangiranju pojedinih društvenih uloga prema njihovom značaju za celinu društva. Nisu sve društvene uloge podjednako značajne**. Obično je najznačajnija uloga i za pojedinca i za društvo profesionalna uloga (zanimanje). Na osnovu ocene društvenog značaja nekoliko glavnih uloga koje obavljaju, uspostavlja se **vertikalni red (hijerarhija) različitih pojedinaca i grupa. Tako se određuje društveni položaj ili mesto koje pojedinac ili grupa zauzima u vertikalnoj strukturi društva, odnosno odgovarajući udeo u raspodeli osnovnih društvenih dobara:**

(1) materijalnog bogatstva, (2) društvene moći (vlasti), i (3) društvenog ugleda.

Posmatrano hijerarhijski, u svakom društvu se vertikalno rangiraju i pojedinci i društvene grupe. **Skupine koje imaju, sličan društveni položaj (status) čine različite društvene slojeve (ili klase). Slojevitost (stratifikacija) jeste osoben vid statusne diferenciranosti društva u obliku klasno-slojnih nejednakosti grupa**. Ona je uvek povezana sa funkcionalnom diferencijacijom, ali se sa njom nikad sasvim ne poklapa.

U sociologiji su razvijeni različiti teorijski modeli za proučavanje vertikalnog raslojavanja civilizovanih društava. To su u prvom redu stratifikacijski, klasno-konfliktni i elitistički model društvene strukture.

a) **Stratifikacijski** gledano svi društveni slojevi, od najnižeg do najvišeg, uz sve međusobne razlike, ipak čine jednu organsku, više ili manje fukcionalno, statusno i kulturno usklađenu celinu. U okviru društvenih slojeva, nalaze se osobe sličnog materijalnog bogatstva, moći i ugleda.

b) **Klasno-konfliktni pristup** društvenim nejednakostima, razvijen u okviru marksizma, polazi od teze da se civilizovana društva dele na **klase** kao skupine koje imaju međusobno **suprotstavljene interese oko kojih se stalno bore (vode klasnu borbu)**. Marksisti veruju da "klasna borba" omogućuje progres u istoriji, jer pokreće revolucije kojima se korenito (radikalno) menjaju odnosi u globalnom društvu.

v) **Elitističko shvatanje** raslojavanja polazi od stava da u svakom društvu **odabrana, organizovana i moćna manjina (elita) upravlja prosečnom, neorganizovanom i nemoćnom većinom (masom).** U odnosima nejednakosti slita predvodi masu, nameće joj svoje interese i manipuliše njenim delovanjem i ponašanjem. Unutar ovog stanovišta javljaju se razne varijante:

Konzervativni elitizam polazi od prirodnih nejednakosti ljudi i njima opravdava njihove društvene nejednakosti i vladavinu elite nad masom.

Kritički elitizam utvrđuje društvene temelje nejednake moći i vlasti elite nad masom, ali tu činjenicu ne opravdava nego kritikuje.

Liberalni elitizam gleda neutralno na činjenicu da organizovana manjina uvek vlada neorganizovanom većinom preporučujući liberalne metode vladanja, odnosno jasna i racionalna "pravila igre" i slobodnu konkurenciju različmtih elita koje bi jedna drugu kontrolisale i ograiičavale, sprečavajući veće zloupotrebe vlasti el ite na d masom.

Prostorna dimenzija društvene strukture značajna je pre svega kao prirodno-fizički okvir društva, kao teritorija bez koje nije moguća nikakva stabilna i uređena celina. U sociologiji se govori i o tzv. društvenom prostoru, kao polju društvenih odnosa na kojem se ukrštaju različita društvena delovanja i odvija međusobna komunikacija raznih društvenih aktera. Neosporan je posredan (pa i neposredan) uticaj prirodnog prostora na društvo, ali je i uticaj društva na prirodni prostor sve očigledniji. Moderna sredstva saobraćaja, televizija i druga sredstva masovnih komunikacija "sužavaju" prirodni prostor (skraćujući vreme). Glavni elementi prostorne strukture društva jesu naselja (selo i grad) kao složene društveno-prostorne skunine. Naselja su značajna društvena tvorevina i zato se njima sociologija posebno bavi (kao sociologija naselja, odnosno kao sociologija sela ili kao sociologija grada).

Istorijska dimenzija društvene strukture uvažava vreme kao društveni činilac. Svako društvo ima svoje vreme trajanja u kojem nastaju društvene i kulturne tvorevine koje čine njegovu tradiciju. Ova dimenzija je važna za proučavanje promena strukture, jer se svaka promena uvek izražava i ispoljava u vremenu. Zato se svaka društvena struktura mora sagledavati preko njene istorijske (vremenske) "dubine", koja je podjednako važna kao i prostorna "širina", stratifikacijska (vertikalna) i funkcionalna (horizontalna) diferencijacija nekog društva.

U sociologiji se razlikuju mikro i makro plan u razmatranju društvenih pojava - kako struktura tako i njihovih promena. U tom smislu se razlikuju mikrostrukture i makrostrukture (kao i mikro i makro-promene).

Glavni *mikro-elementi svake društvene strukture jesu društvena delovanja i društveni odnosi kao najvažnije vrste i neophodni sastavni elementi svih društvenih pojava*. Oni, zajedno sa kulturnim obrascima (mišljenja, verovanja, ponašanja, delovanja i međusobnog odnošenja) grade glavne *makro-elemente društvene strukture: grupe, ustanove i organizacije, kao kolektivne društvene tvorevine važne za društveni život ljudi i na globalnom i na lokalnom planu.*

3.2 Pojam i vrste društvenih promena

Društvena promena je razlika između dva stanja društvene strukture, tj. društvena struktura u nastajanju i(li) u nestajanju.

Svako društvo se u svakom momentu menja tako da se slobodno može reći da su promene način na koji svako društvo postoji. Društvene promene mogu da se posmatraju sa različitih aspekata:

(1) *kvantitativno* (kao rast ili kao opadanje); (2) *kvalitativno* (kao razvoj ili kao raspadanje, tj. kao evolucija ili involucija); (3) *vrednosno* (kao napredovanje ili kao nazadovanje).

Prilikom sociološkog proučavanja društvenih promena uočavaju se još neka njihova važna svojstva. Tako se promene razlikuju prema upotrebljenim sredstvima (mirne i nasilne), prema značaju (nebitne i korenite), prema brzini (postepene i brze), po organizovanosti (spontane i planske), prema području odvijanja (političke, ekonomske, kulturne) itd.

U sociologiji i srodnim društvenim naukama razvijena su sledeća **tri teorijska modela za proučavanje društvenih promena:**

Evolucionistički model polazi od ideje da u društvu postoji stalni i kontinuirani razvoj (evolucija) od prostih ka sve složenijim, sve raznovrsnijim i sve savršenijim oblicima društvene organizacije. Evolucija se.u ovom modelu slikovito predstavlja kao prava ili cik-cak linija sa stalnom uzlaznom putanjom, a za primer se obično uzima tehničko-tehnološki razvoj u poslednja dva veka.

Ciklični model prikazuje društvene promene kao "kružno kretanje" kroz istoriju, u kojem se, po nekom prošlom -redosledu ciklično ponavljaju neki društveni oblici. Ponekad se promene prikazuju u formi zatvorenih krugova (ciklusa), a češće kao "ciklična spirala". Još Aristotel je govorio o cikličnom smenjivanju dobrih i loših oblika vladavine, a posle njega i mnogi drugi nalaze izvesnu cikličnost u smenjivanju raznih oblika demokratske i autoritarne vl asti.

Difuzionistički model (lat. diffusus - razliven) polazi od ideje da sve značajnije promene nastaju u nekom centru (središtu civilizacije). Promene se iz centra zrakasto šire i razlivaju (difuzionišu) po bližoj i daljoj okolini, sve dok ne dođu do periferije nekog kulturnog (civilizacijskog) kruga. Uticaji iz centra na periferiju mogu se zamisliti kao talasi koji se šire u obliku koncentričnih krugova i slabe kako se udaljavaju od jezgra u kojem nastaju. Ovaj model je pogodan za opis i objašnjenje kulturnih promena, u vezi sa kojima je i nastao. U sociologiji sela koristi se za opis i objašnjenje raznoraznih uticaja gradskih centara na seosku periferiju.

Društvena pokretljivost (mobilnost) obuhvata sve izmene uloga i položaja pojedinaca i društvenih grupa unutar date strukture (pri neizmenjenoj mreži uloga i položaja). Obično se razlikuju sledeći oblici društvene pokretljivosti:

(1) horizontalna (promena uloga); (2) vertikalna (promena položaja), tj. uzlazna ili silazna pokretljivost; (3) prostorna pokretljivost ili seobe (migracije), tj. odseljavanje (emigriranje) ili doseljavanje (imigriranje).

Kanalima horizontalne i vertikalne društvene pokretljivosti obično se smatraju: nasleđivanje, obrazovanje, brak, politika, a u savremenim društvima i sport, moda, gluma i tome sl. **Društveni položaji mogu biti nasleđeni i stečeni**. Nasleđeni dr. položaj prenesen je na pojedinca koji nije lično učestvovao u njenovom stvaranju. Ali malo je društvenih

položaja koji su **isključivo nasleđeni**, ali, isto tako, prilikom sticanja svojih društvenih položaja **pojedinci retko počinju ispočetka.**

Društvena pokretljivost još *može da bude pojedinačna i grupna, spontana i planska, unutargeneracijska* (kad pojedinacu toku svog života menja ulogu, položaj ili mesto života) ili *međugeneracijska* (kad deca napuste poziciju svojih roditelja). Za sociologiju sela izuzetno su važne *kolonizacije,* kao masovno i plansko preseljavanje seljaka iz jednog kraja u drugi; seljački egzodus, kao spontani "beg seljaka" i njihovo preseljavanje iz sela u gradove; ili *deagrarizacija, kao horizontalna i(li) vertikalna pokretljivost seljaka kojom oni napuštaju poljoprivredno zanimanje i nalaze neko drugo, nepoljoprivredno.*

Pored društvene pokretljivosti, kao promene uloga i položaja pojedinaca i grupa unutar date globalne društvene strukture, sociologiju posebno zanimaju globalne strukturne promene, odnosno promene same globalne strukture kao opšteg okvira društvenog života svih pojedinaca i grupa. Naročito su u tom pogledu značajni globalni razvojni procesi, kao nizovi međusobno povezanih strukturnih promena koji dovode do novih okolnosti i uslova svekolikog društvenog života ljudi: do promena u načinu rada, u obliku prostorne i društvene organizacije života, u načinu međusobne komunikacije i u obrascima kulture.

3.3 Pojam i elementi agrarne i ruralne društvene strukture

Sociologija uopšte proučava globalnu društvenu strukturu i njene promene, a posebne sociologije se bave posebnim delovima globalnog društva, proučavajući ove posebne **podstrukture** i njihove promene. Sociologija sela proučava **ruralnu društvenu strukturu** i sve njene promene. Jedan od najvažnijih elemenata **ruralne strukture** (lat. *rus, ruralis* - selo, seoski) jeste **agrarna društvena struktura** (lat. *ager* - zemlja, njiva, polje). Zato se, prema latinskim terminima, često koriste izrazi **ruralna sociologija**, kao sinonim za sociologiju sela i **agrarna sociologija**, kao sinonim za sociologiju poljoprivrede.

Agrarna struktura je skup činilaca poljoprivredne proizvodnje koji je istorijski uobličen u nekom konkretnom globalnom društvu. Sa sociološkog stanovišta gledano, izuzetno je značajna društvena povezanost raznih aspekata poljoprivredne proizvodnje, koji se mogu razmatrati i kao različiti činioci (ili faktori) u uzajamnom dejstvu, u delovanju na šire društvo i kao elementi agrarne strukture preko kojih globalno društvo deluje na poljoprivredu, selo i seljake. Agrarnu društvenu strukturu čine sledeći, međusobno povezani elementi:

1. P**rirodni uslovi** (zemljište, klima, vode) čine matricu stabilnih okolnosti u kojima se odvija poljoprivreda i organizuje seljačko društvo
2. **Stanovništvo** koje u datim prirodnim okolnostima obavlja poljoprivrednu proizvodnju, troši poljoprivredne proizvode i organizuje svoje seljačko (ruralno) društvo
3. **Zemljišna svojina** i s njom povezani agrarni odnosi čiji istorijski sklop sačinjava tzv. **agrarno-posedovnu strukturu** svakog konkretnog društva
4. **Seljački radovi** koji su najdinamičniji, antropološki i društveni, činilac poljoprivrede
5. **Oruđa rada, tehnička sredstva** i **tehnološki postupci** i sa njima povezano odgovarajuće **naučno-tahničko znanje (mreža naučnih i stručnih institucija)** koje označavaju stepen kulturno-civilizacijskog razvoja neke poljoprivrede
6. **Poljoprivredna gazdinstva i preduzeća** kao oblici društvenog organizovanja
7. **Globalne agrarne ustanove** (ministarstva, banke, fondovi) kao činioci globalnog usmeravanja razvoja poljoprivrede posredstvom različitih **mera državne agrarne politike**

kojima bi se optimalno povezali svi prethodno navedeni elementi agrarne strukture i činioci poljoprivredne proizvodnje, međusobno i sa drugim temeljnim ustanovama seljačkih društava ili globalnog društva kao celine.

Prirodni preduslovi koriste se na najrazličitije načine, zavisno od **ljudi** koji ih koriste, koji u datim klimatskim okolnostima obrađuju zemljište koje im stoji na raspolaganju, **sredstvima rada** koja imaju i upotrebljavaju na uobičajeni način, stupajući u međusobne **društvene odnose** koji su ranije ustanovljeni u dotičnom seljačkom društvu, od kojih su daleko najznačajniji vlasnički odnosi ili **svojina nad zemljom** i drugim **sredstvima rada** u poljoprivredi**.** To su najvažniji elementi svake **agrarne strukture** kao sklopa prirodnih okolnosti i društvenih činilaca koji određuju neki istorijski određen **način seljačkih radova** (u tradicionalnim seljačkim društvima) ili **način poljoprivredne proizvodnje** (u društvima moderne robno-novčane privrede). Vlasništvo nad zemljom predstavlja osnovni društveni oblik seljačkih radova, naročito u tradicionalnim društvima, u kojima je skoro nemoguće odvajati jedno od drugog (kao oblik i sadržaj jednog istog niza realnih društvenih pojava). U literaturi (agro-ekonomskoj i istoriografskoj) često se koristi sintagma **"agrarni odnosi"** koju treba sociološki protumačiti kao izraz koji označava takvu *nerazdvojnu povezanost vlasničkih i drugih društvenih odnosa u koje ljudi stupaju obavljajući seljačke radove i baveći se poljoprivredom.* Sveukupnost ovih agrarnih odnosa, prirodno i istorijski determinisanih, označava se izrazom **"agrarna struktura"**. čitav ovaj kompleks pojava, pored strukturnog aspekta, ima naglašenu istorijsku dimenziju koja je osobena i kao takva mora da bude predmet posebnog razmatranja u svakom konkretnom seljačkom društvu.

Ruralnu društvenu strukturu čini istorijski uobličen *sklop determinanti seljačkog načina života* kao što su:

1. **seljačka ekonomija (agrarna struktura)**
2. **seosko naselje**
3. **lokalna društvena organizacija (seoske grupe i ustanove)**
4. **obrasci seoske (narodne) kulture** koji uređuju, usmeravaju i osmišljavaju seljački način života i međusobnu komunikaciju pojedinaca i grupa u selu.

U tradicionalnim društvima poljoprivreda je skoro isključivo vezana za selo, tako da se agrarna i ruralna struktura skoro poklapaju, kao i agrarna i ruralna sociologija koje ih proučavaju. U savremenim društvima, iako i dalje tesno povezani, selo i poljoprivreda sve više se uključuju u globalno društvo i tako u izvesnoj meri počinju međusobno da se razdvajaju. Selo i seljaci se sve više vezuju za grad i delatnosti izvan poljoprivrede, a poljoprivreda za industriju, saobraćaj, tržište i ostale delove globalne privrede.

Međutim, kao i tradicionalna i moderna agrarna struktura i dalje čini osnovu (ili izuzetno važan segment) ruralne strukture - u modernom selu kao i u tradicionalnom. Moderna poljoprivreda je osnova i najvažniji činilac modernizacije savremenog sela, kao što je tradicionalna agrarna struktura odgovarala tradicionalnoj ruralnoj strukturi. Razlika u odnosima između tradicionalnog i savremenog u ovom slučaju ogleda se samo u **činjenici da poljoprivreda danas više zavisi od globalnog društva, a selo ne zavisi isključivo od poljoprivrede. To, pak, znači da su globalni društveni procesi danas postali najvažnija determinanta (činilac) promena, kako agrarne tako i ruralne društvene strukrure**.

3.4 Seljaštvo kao društvena klasa

Ko su seljaci, to „svi znaju“. Na isti način na koji prilazi i drugim društvenim pojavama, laička svest „lako“ rešava i pitanje određenja seljaštva. Ova činjenica, međutim, ne oslobađa sociologiju obaveze da seljaštvo definiše na naučan način i da time ode dalje od zdravorazumskog shvatanja seljaka kao nekog ko se bavi poljoprivredom, živi na selu i ponaša se „nekulturno“. Razumevanje društvene suštine seljaštva od ključnog je značaja za valjano razumevanje ruralnog društva i njegovih promena.

Na tom putu pred sociologijom (i društvenim naukama uopšte) stoje brojni, čvrsto ukorenjeni i hiljadama godina stari stereotipi; oni su ti koji stvaraju svojevrsnu „maglu“, kroz koju je teško prodreti, ali bez čijeg „razvejavanja“ nije moguće doći do naučnog poimanja seljaštva.

Stereotipi o kojima govorimo ne šire se i ne prenose samo usmenim putem, kroz bezbrojne kontakte među generacijama, nego i kroz priče, romane, poeziju, štampu, filmove i sadržaje masovne kulture koji do nas dolaze putem savremenih elektronskih medija (televizija, Internet).

Dve su vrste stereotipa o seljaštvu: pozitivni i negativni; prvi naglašavaju ključni značaj poljoprivrede, izdržljivost i zdravlje seljaka (što ih čini pogodnim za vojnike), njihovu „superiornu moralnost“ i duševnost, originalnost i genijalnost narodne umetnosti, seljačku dosetljivost i mudrost, trajnost i čvrstinu seljačke porodice i sl; drugi u prvi plan stavljaju seljački primitivizam i prostakluk, sklonost ka zavisti, tvrdičluk uz povremeno preterivanje u jelu i piću (raspojasanost), konzervativizam i strah od svega što je novo i što dolazi iz grada, itd. Društveno poreklo kulturnih stvaralaca (koji su većinom dolazili iz gradova) bitno je uticalo na stvaranje i prenošenje stereotipa. Još je srednjovekovna književnost na seljaka gledala kao na inkarnaciju gluposti i smatrala ga „balvanom“; književnost osamnestog i početka devetnaestog veka smatrala je seoski život „neprekidnom idilom“, nekom vrsto raja u kojem vladaju sreća i nevinost. O sujeverju, neznanju, bestijalnosti, surovosti, egoizmu i moralnoj indiferentnosti seljaka govore dela V. Šekspira, V. Skota, A. Čehova, M. Gorkog i drugih; o seljačkoj mudrosti, nevinosti, moralnosti, duhovnom spokojstvu, vezanosti za porodicu, gostoprimstvu i ljubavi prema životinjama najviše su pisali L. Tolstoj i I. Turgenjev (Sorokin and Zimmerman, 1931).

Navedeni stereotipi igrali su i igraju važnu ulogu u brojnim i raznovrsnim političkim ideologijama. Pri tome, naravno, agrarne (seljačke) ideologije su u prvi plan stavljale i koristile pozitivne, a one druge, za koje je nestajanje svega seoskog i seljačkog najvažniji indikator društvenog razvoja, negativne stereotipe

U celokupnom toku svoga razvoja sociologija je kao nauka bila usredsređena na moderna društva, dok su tradicionalna društva bivala zapostavljena. Čak je i pri proučavanjima transformacije tradicionalnih društvenih struktura u moderne naglasak stavljan na ove druge, često sa (pozitivnim) vrednosnim predznakom. To ne čudi ako znamo da se ova nauka uglavnom formirala u znaku protivstavljanja između tradicionalnog i modernog, gde je prvo smatrano mrtvim i prevaziđenim, a drugo dobrim i poželjnim. Izučavanje tradicije i tradicionalnog prepušteno je, izričito ili prećutno, drugim naukama: istoriji, etnologiji, antropologiji. Sudbinu tradicionalnog delilo je i deli i seljaštvo. Proučavanja seljaštva, naime, nikada nisu bila deo „matičnog toka“ (mainstream) sociologije. Tako su u poznatom Kolinsovom (Collins) *Sociološkom rečniku* seljaštvu posvećene svega tri odrednice sa ukupno četiri stranice (Jary and Jary, 1995: peasant politics, peasants and peasant society). Zanimljivo je da su proučavanja seljaštva, u izvesnom smislu, bila u drugom planu i u sociologiji sela. Kao posebna sociologija, sociologija sela razvila se najpre u „neseljačkoj, kapitalističkoj Americi” (Vukosavljević, 1983: 532), to jest u SAD, gde su se određeni modernizacijski procesi već odigrali: u toj zemlji seljaci su se najranije preobrazili u farmere (poljoprivrednike).

Ako već seljaštvo nije, klasno/slojna struktura društva svakako jeste, od samog početka, jedan od centralih sociooloških problema. O tome svedoči i činjenica da se u gore navedenom *Sociološkom rečniku* nalazi, na preko 30 stranica, čak 36 odrednica vezanih za ovo pitanje. Stoga je logično da su se prva sociološka izučavanja seljaštva vezala upravo za njegovo mesto (i ulogu) u društvenoj strukturi.

Problem klasno/slojne strukture društva predmet je mnogobrojnih sporova i beskrajnih diskusija, među kojima se posebno ističe spor između klasnog i stratifikacijskog pristupa vertikalnoj dimenziji društvene strukture. Uprkos velikim i brojnim razlikama, stoji činjenica da bezmalo svi ti različiti pogledi imaju najmanje jedan zajednički imenitelj. Taj zajednički imenitelj jeste stav da dva najznačajnija i najuticajnija mislioca, kada se radi o ovoj oblasti sociologije, jesu K. Marks i M. Veber (Weber). Njihov značaj i uticaj ne važi samo za prošlost, već je još kako živ i danas. Marks i Veber i dalje presudno utiču kako na raznovrsna poimanja klasno/slojne strukture, tako i na istraživanja ove dimenzije društvene strukture: „Ideje Marksa i Vebera nastavljaju da oblikuju debate u teoriji klasa u kasnom dvadesetom veku … Glavnom teorijskom dihotomijom na polju klasne analize obično se smatra ona između marksističkog i veberijanskog pristupa“ (Crompton, 1994: 22, 109). Smatramo da je to dovoljan razlog da ovde izložimo njihove poglede na seljaštvo kao društvenu klasu.

Marksovo shvatanje klasno/slojne strukture društva doživelo je gotovo bezbrojne interpretacije i imalo je i ima ogroman uticaj i na Istoku i na Zapadu. Taj je uticaj na istoku Evrope i u još nekim zemljama bio pojačan činjenicom da je jedna varijanta marksizma u ovim globalnim društvima predstavljala zvaničnu ideologiju, pa je sociolozi nisu mogli zaobići, sve da su to i želeli. Maltene svaki sociološki tekst morao je biti barem malo „začinjen” Marksovim pogledima (makar i ritualno) ukoliko je njegov autor želeo da ovaj bude objavljen. Ovo se u velikoj meri odnosilo i na našu zemlju i našu sociologiju u periodu od kraja Drugog svetskog rata, pa do potkraj osamdesetih godina dvadesetog veka. Na Zapadu Marksov uticaj ubrzano raste od šezdesetih godina, zajedno sa narodnim pokretima u takozvanom „Trećem svetu” i sa pojavom „Nove levice”. Prema našem mišljenju, Marksovo poimanje društvenih klasa ima tri bitne odlike, koje ukratko obrazlažemo u narednim pasusima.

Prvo, Marks nigde nije na sistematičan i zaokružen način izložio svoje shvatanje klasno/slojne strukture društva i zato se sva naknadna tumačenja temelje na fragmentima o ovoj temi koji se mogu naći u *Klasnim borbama u Francuskoj, Manifestu Komunističke partije, Osamnaestom brimeru Luja Bonaparte, Kapitalu, Pismu Vajdemajeru, Svetoj porodici* itd.

Drugo, klase valja uvek tražiti u sferi proizvodnje, tačnije u *odnosima proizvodnje*. Na pojavnom planu, ti su odnosi posredovani odnosima *vlasništva*. Uvek su kroz istoriju, u svakom tipu društva, postojale dve osnovne klase: vlasnička i nevlasnička. U antičkom *načinu proizvodnje* to su bili slobodni ljudi i robovi, u feudalnom - feudalci i kmetovi, u kapitalističkom - kapitalisti (buržuji) i najamni radnici (proleteri). Nastanak klasa zapravo je omogućen tek pojavom viška proizvoda, to jest pojavom mogućnosti da jedna grupa ljudi eksploatiše drugu.

Treće, za Marksa klase su *kolektivni istorijski akteri*, što znači da one svojim delovanjem vrše presudan uticaj na društvenu strukturu i menjaju je, ponekad putem revolucija. Delovanje pojedinaca potpuno je podređeno klasnom delovanju: „Nije posredi to šta ovaj ili onaj proleter ili čak celi proletarijat u datom trenutku *zamišlja* kao svoj cilj. Posredi je *šta* on *jeste* i šta će shodno svom *biću* biti istorijski prinuđen da učini“ (Marks i Engels, 1959: 81). Koren klasa je u ekonomskoj sferi, ali one determinišu odnose i u sferi kulture i u sferi politike. Odnos klasa jest odnos *klasne borbe,* te je sukob među klasama konstitutivni element samih klasa; „istorija svakog dosadašnjeg društva jeste istorija klasnih borbi“ (*Manifest komunističke partije,* 1848).

Kod Marksa u stvari ne postoji, kao što se ponekad pokušava sugerisati, isključivo „dvoklasni“ model društva. On jeste koristio termin „klasa” kao analitički koncept pri razvijanju svoje teorije društva (tu dolazi do izražaja bipolarni klasni model), ali je isti termin upotrebljavao i kao deskriptivni, istorijski koncept. U analizama sebi savremenih istorijskih događaja on u tadašnjim društvima vidi mnoštvo klasa. Tako u *Osamnaestom brimeru Luja Bonaparte* Marks identifikuje zemljišnu aristokratiju, finansijsku buržoaziju, industrijsku buržoaziju, srednju klasu, sitnu buržoaziju, industrijski proletarijat, lumpenproletarijat i *seljaštvo* (naglasio S. Š. Vidi: Crompton, 1994: 23-24).

Iako A. Gidins tvrdi da je Marks prilično slobodno koristio pojam klase bez prethodnog definisanja (Giddens, 1993: 24), to nije sasvim tačno. K. Marks nas ipak nije ostavio bez eksplicitne definicije klase. To je učinio upravo raspravljajući o (francuskom) seljaštvu u *Osamnaestom brimeru Luja Bonaparte*. Evo tih redova: „Ukoliko milioni porodica žive pod ekonomskim uslovima egzistencije koji njihov način života, njihove interese i njihovo obrazovanje odvajaju od načina života, interesa i obrazovanja drugih klasa i njima ih neprijateljski suprotstavljaju, utoliko oni čine klasu” (Marks, 1977: 88). Dakle, ekonomski uslovi egzistencije koji odvajaju interese, način života i obrazovanje neke klase od drugih klasa čine posebna obeležja klase. Takođe, klase postoje samo kroz neprijateljsko suprotstavljanje drugim klasama: klasni sukob je konstitutivni element klasa. Na ovom mestu moramo se prisetiti poznatog Marksovog razlikovanja između „klase po sebi” i „klase za sebe”. U stvari, ono što smo malopre citirali iz *Osamnaestog brimera Luja Bonaparte* odnosi se samo na „klasu po sebi”. Marks na primeru francuskog seljaštva objašnjava i tu razliku: „Parcelni seljaci čine ogromnu masu, čiji članovi žive u istim uslovima, ali ne stupaju u mnogostruke odnose među sobom. Njihov način proizvodnje izoluje ih jedne od drugih, umesto da ih dovodi do međusobnog opštenja. Izolaciju povećavaju rđava francuska saobraćajna sredstva i siromaštvo seljaka. Njihovo polje proizvodnje, parcela, pri svom obrađivanju ne daje mogućnosti za podelu rada, za primenu nauke, prema tome ne omogućuje mnogostranost razvoja, raznolikost talenata, bogatstvo društvenih odnosa. Svaka pojedina seljačka porodica gotovo je dovoljna sama sebi, proizvodi sama neposredno najveći deo predmeta svoje potrošnje i tako dobija sredstva za svoj život više u razmeni s prirodom nego u saobraćanju s društvom. Parcela, seljak i porodica; pored toga, druga parcela, drugi seljak i druga porodica. Skup takvih parcela čini selo, a skup sela čini departman. Tako se velika masa francuske nacije obrazuje prostim sabiranjem istoimenih veličina, kao što krompiri u vreći čine vreću krompira … Ukoliko među parcelnim seljacima postoji samo lokalna povezanost, ukoliko istovetnost njihovih interesa ne stvara zajednicu, ne stvara nacionalnu povezanost i političku organizaciju među njima, utoliko oni ne čine klasu (to jest, „klasu za sebe” – napomena S. Š.). Oni su stoga nesposobni da istaknu svoje klasne interese u svoje sopstveno ime … Oni sebe ne mogu zastupati, njih mora da zastupa drugi. Njihov zastupnik ujedno mora biti njihov gospodar, autoritet nad njima, neograničena vlast koja ih štiti od ostalih klasa i koja im šalje odozgo kišu i sunce. Politički uticaj parcelnih seljaka nalazi, dakle, svoj krajnji izraz u tome što izvršna vlast sebi potčinjava društvo … Parcelni posed je po svojoj prirodi pogodan da bude osnova jedne svemoćne i brojno velike birokratije” (Marks, 1977: 87-88 i 91).[19] Ovako dugačak citat bio je potreban jer se radi o tekstu koji je imao nemerljiv uticaj na sve kasnije autore koji su inspiraciju nalazili u Marksovom delu (pa tako i na brojne naše sociologe koji su se bavili pitanjem klasno/slojne strukture društva), ali i ogromne praktične posledice. Ističemo da ovde Marks ne samo da negira sposobnost seljaka da postanu „klasa za sebe”, to jest da autonomno politički deluju kao klasa, nego da im on isto tako odriče

[19] Za razlikovanje između „klase po sebi“ i „klase za sebe“ vidi takođe: Marks (1977a), str. 103 i 105.

bilo kakav modernizacijski potencijal kada se radi o ekonomskoj sferi. I to nije sve: Marks otvoreno tvrdi da politički izraz brojnog seljaštva jeste diktatura i sa njome skopčana birokratija.

Izgleda da su Marksu francuski seljaci bili veoma pogodan materijal za iznošenje sopstvenih stavova o seljaštvu uopšte, jer im dosta mesta posvećuje i u *Klasnim borbama u Francuskoj*. U ovoj knjizi on ih naziva „društvenom klasom", „masom koja stoji između proletarijata i buržoazije", „delom srednjih slojeva" (uz sitnu buržoaziju), dok za „ideologe seljačke klase" smatra seoske učitelje. On spominje i specifično seljačku „strast za parničenjem" (Marks, 1949: 12, 24, 40-41, 57, 68, 118 i 120). Zna se da je Marks očekivao da će u tadašnjim zapadnim društvima doći do nestanka svih srednjih slojeva i do polarizacije društva na samo dve klase, proletarijat i buržoaziju. Iščezavanje sa istorijske pozornice trebalo je, prema njegovoj prognozi, da zadesi i seljake. Tako bi i na selu, a ne samo u gradu, došlo do formiranja dve klase koje predstavljaju kapital i rad, klase vlasnika i klase poljoprivrednih radnika. Seljaci su, po njemu, i tako predstavljali zaostatak iz feudalnog perioda, klasu (sloj) koja, kao predmoderna, i ne spada u kapitalističko društvo. Zbog svoje specifične filozofije istorije i neskrivenih političkih ambicija, Marks se nije ustezao da izrazi svoju antipatiju prema seljaštvu, nazivajući ga „klasom koja u okviru civilizacije predstavlja varvarstvo". Seljak je za njega bio „nezgrapno lukav, lupeški naivan, budalasto uzvišen (…), genijalno besmislen anahronizam, nerešiv hijeroglif za razum civilizovanih" (Marks, 1949: 69).

Međutim, Marksove se prognoze nisu ostvarile, barem ne onako brzo kako je on to očekivao. Seljaci kao društvena klasa (sloj) nisu ni blizu nestali za njegovoga vremena, već su predstavljali veliki deo stanovništva u svim evropskim zemljama (sa izuzetkom Velike Britanije). Istovremeno, apetiti političkih stranaka koje su svoje programe temeljile na Marksovim idejama znatno su porasli. Veoma brzo na red je došlo eventualno osvajanje političke vlasti. Tako je stvoreno takozvano „seljačko pitanje", čija se suština svodila na sledeće: kakvu politiku, pre i posle osvajanja vlasti, treba da vodi proleterska partija prema seljaštvu, klasi koja predstavlja neku vrstu zaostatka iz prethodne društvene formacije (feudalizma) i koja nikako da se u potpunosti rasloji na vlasnike i najamne radnike? Ovim se pitanjem detaljno pozabavio Marksov saradnik F. Engels (Engels) u delu *Seljačko pitanje u Francuskoj i Nemačkoj*. Engels tvrdi da sitne seljake čeka neminovna propast i proletarizacija, ali da tu propast proleterska partija ne treba da ubrzava, ali ni da podgrejava iluzije o mogućnosti ekonomskog preživljavanja sitnog parcelnog vlasništva. Seljacima treba primerom i društvenom pomoći objasniti da svoj privatni posed treba da prevedu u zadružni, jer će zadruge biti kadre da organizuju modernu, krupnu poljoprivrednu proizvodnju. Isto važi i za srednje i krupno seljaštvo: prevođenje u zadruge bez nasilne eksproprijacije (Marks i Engels, 1977: 179-184). Marks je to formulisao na sledeći način: "… proletarijat ne sme grubo nasrtati na seljaka, time što bi, na primer, proklamovao ukidanje naslednog prava ili ukidanje njegovog vlasništva; … još manje se vlasništvo nad parcelama sme ojačavati tako što bi se parcele uvećavale, jednostavno putem podele većih imanja seljacima" (Marks i Engels, 1977: 206). Naravno, ovde se radi o političkom programu proleterske stranke u vreme kada ona još nije na vlasti. Valjalo je na svoju stranu privući ogromne seljačke mase i stvoriti ono što je kasnije nazvano „savez radnika i seljaka". Razume se da su seljaci u ovome savezu „mlađi partner" i da je savez u stvari iznuđen, to jest da je privremenog, taktičkog karaktera. Jedino je proletarijat „istinski revolucionarna klasa", dok seljaštvo samo treba da posluži kao masovna baza proleterske revolucije. Ono nipošto ne sme da računa na svoje samostalno političko delovanje (za to nije ni sposobno), niti na svoj opstanak kao klase.

Ovakvi Marksovi stavovi prema seljaštvu ostavili su vrlo krupne posledice na njegove učenike, marksiste. Većina njih prilazila je seljaštvu kao bledećem ostatku predkapitalističkog društva, kao „nepostojećem u istorijskom smislu". Stoga im se često dešavalo da veliki deo

populacije jednostavno ostave izvan koncepta društva kao celine, što je neminovno vodilo pogrešnim prognozama društvenog razvoja. Seljaci su jednostavno smetali, nisu se uklapali u teorijske zamisli. Drugim rečima, to je klasa koja tera „(...) ekonomiste da uzdišu, političare da se znoje, a strategе da psuju“ (Shanin, 1973: 252, 238; Shanin, 1973a: 12).

Stoji činjenica je da je *M. Veber* na savremenu sociologiju najviše uticao upravo svojim poimanjem društvene strukture (Đurić, 1987: 152). Popularnost veberijanskog pristupa vertikalnoj dimenziji društvene strukture naročito je porasla u poslednje dve decenije dvadesetog veka (posebno posle sloma socijalističkih sistema u istočnoj Evropi i raspada Varšavskog ugovora) i preuzela primat nad marksističkim pristupom, kako na Zapadu, tako i u većem broju istočnoevropskih zemalja.

Veber je u svojim kratkim tekstovima načinio otkriće od prvorazrednog sociološkog značaja: razdvojio je tri osnovne dimenzije društvene slojevitosti (Đurić, 1987: 162).[20] Za Vebera, ključni i temeljni pojam, kada se o društvenoj slojevitosti radi, jeste *moć*. „Moć” predstavlja verovatnoću da jedan čovek ili grupa ljudi sprovedu svoju volju u nekom društvenom odnosu, pa i uprkos otporu drugih učesnika. Klase (ekonomska moć), staleži (ugled) i stranke (politička moć) pojave su raspodele moći u jednom društvu. Ove tri osnovne dimenzije društvenog položaja su relativno nezavisne jedna od druge. Na primer, čisto ekonomska moć, posebno gola moć novca, nije obavezno priznati osnov društvenog ugleda. Neki američki biznismeni, kao i tipični špekulanti, svesno se odriču društvenog ugleda. Sa druge strane, ugled (prestiž) može biti osnov kako ekonomske, tako i političke moći. Dok ekonomski poredak obuhvata način raspodele i upotrebe ekonomskih dobara i usluga, društveni poredak jeste način raspodele društvenog ugleda. Ta dva poretka nisu istovetni i utiču jedan na drugi.

O klasama je reč onda kada postoji specifičan uzročni činilac koji određuje životne izglede izvesnog broja ljudi i taj činilac predstavlja ekonomske interese u svojini i pogodnostima za sticanje prihoda. Klasni položaj je u krajnjoj liniji položaj na tržištu. „Klasom” nazivamo svaku grupu ljudi koja se nalazi u istom klasnom položaju. Tri su vrste klasa:

1. *posedničke klase* – kada razlike u posedu primarno određuju klasni položaj;
2. *poslovne klase* – kada izgledi na tržišno korišćenje dobara i usluga primarno određuju klasni položaj;
3. *društvene klase* – sveukupnost onih klasnih položaja među kojima se na tipičan način i lako obavlja razmena lično i u nizu generacija.

Kod sve tri vrste klasa mogu da nastanu klasno organizovane grupe, ali to se ne mora dogoditi. Klase nisu zajednice, mada predstavljaju mogućan i čest osnov zajedničkog delanja.

Pozitivno privilegovane *posedničke klase* su rentijeri: vlasnici ljudi (robovlasnici), zemlje, postrojenja, brodova, poverioci koji daju u zajam stoku, žito ili novac, vlasnici hartija od vrednosti. Negativno privilegovane posedničke klase su „objekti poseda”, to jest neslobodna lica kao poseban „stalež”, deklasirane osobe („proleteri” u antičkom smislu), dužnici i „sirotinja”. Postoje i „klase srednjeg staleža”, u koje Veber ubraja sve one koji žive od svoje imovine ili veština stečenih obučavanjem. Uz činovnike i zanatlije, on tu svrstava i *seljake*, ali se ovde očigledno radi o seljacima koji su vlasnici svojih poseda. Diferencijacija posedničkih klasa ne vodi nužno klasnim borbama. *Slobodni seljaci*, kao „slabije pozitivno privilegovana klasa”, mogu postojati bez ikakvih klasnih suprotnosti uz „jako pozitivno privilegovanu” klasu

[20] Interpretacija Veberovog shvatanja klasno/slojne strukture društva data je prema Veber (1976: 241-246) i Đurić (1987).

robovlasnika, čak biti sa njome (i sa deklasiranima) u savezu protiv neslobodnih lica. *Seljaci kao posednička klasa dužnika* mogu da dođu u sukob sa poveriocima iz grada. Ovaj sukob, međutim, ne mora da dovede do izmene privrednog sistema, nego samo do preraspodele poseda – reč je o revoluciji posedničke klase

Poslovne klase takođe se dele na pozitivno privilegovane i negativno privilegovane. Pozitivno privilegovane poslovne klase su preduzetnici: trgovci, brodovlasnici, industrijski i poljoprivredni preduzetnici, finansijski preduzetnici, „slobodna zanimanja" (advokati, lekari, umetnici) i radnici sa kvalitetima (od prirode datih ili stečenih posebnom obukom) koji daju monopol. Negativno privilegovane poslovne klase su radnici (obučeni, priučeni i neobučeni). *Samostalni seljaci* su, uz činovnike i zanatlije, i ovde deo „srednjih klasa".

Veber u *društvene klase* ne ubraja izrekom seljake, već samo radnike, sitnu buržoaziju, neimućnu inteligenciju i stručno obrazovane, kao i klase imućnih i privilegovanih na osnovu obrazovanja. Lako je moguće da je on svrstavao samostalne seljake u sitnu buržoaziju, jer nije izdvojio ni zanatlije ni neku drugu grupaciju, a zna se i da su samostalni seljaci vlasnici. Ipak, mora se priznati da ovde stvari nisu sasvim jasne.

Dakle, za Vebera su seljaci „klasa srednjeg staleža", „slabije privilegovana posednička klasa", „srednja poslovna klasa", a možda i „društvena klasa". Pod određenim uslovima (kao klasa dužnika nasuprot klasi poverilaca iz grada) oni mogu da vode i klasnu borbu, da istupaju kao klasa protiv neke druge klase. Odmah se vidi da se ovaj poslednji Veberov stav kosi sa Marksovim mišljenjem o nesposobnosti seljaka da deluju kao klasa. Prema mišljenju T. Šanina, ovakav pluralistički koncept klasa ima ozbiljne nedostatke, od kojih je verovatno najveći taj što on vodi gotovo neograničenoj analitičkoj podeli društva u male podgrupe, pa se dešava da „vlasnici magazina" i „vlasnici akcija" predstavljaju klase u istoj meri koliko i industrijski radnici i seljaci (Shanin, 1973a: 252-253). Dodali bismo i to da je u ovoj zamisli moguća i izvesna konfuzija kada se radi o seljaštvu kao klasi, jer su oni istovremeno svrstani i među posedničke i među poslovne klase, da ne pominjemo donekle nejasan Veberov stav o njihovoj pripadnosti društvenim klasama.

Seljaštvo kao društvenu klasu sagledali su i Sorokin i Cimerman (Sorokin and Zimmerman, 1931: 59-97). Za razliku od Marksa i Vebera, njih dvojica su imali i primarno iskustvo ruralnog života; Sorokin je, kao emigrant iz Rusije, „iz prve ruke" poznavao ruske seljake, dok je Cimerman bio sin farmera. Oni govore o *farmersko-seljačkoj klasi* i pokušavaju da ukažu na njen položaj među drugim društvenim klasama.

3.5 Od antropologije nazad ka sociologiji: seljaštvo i njegova transformacija

Određenje pojma seljaštva ipak se pojavilo, ali ne u sociologiji, već u njoj srodnoj disciplini, **antropologiji**.

Sociologija je, prema A. Kreberu, „sestra bliznakinja" antropologije. Sociolozi pretežno analiziraju sopstvenu civilizaciju i baveći se njome nastoje da budu ne samo autocentrični, već i posvećeni njenoj sadašnjosti i neposrednoj budućnosti – stoga je naglasak bio i ostao na rešavanju konkretnih društvenih problema, na društvenoj akciji. Sa druge strane, antropologija nikad nije imala „praktičnu" notu[21] i umesto da bude usredsređena društvo, oduvek se bavila čovekom i njegovim specifičnim proizvodom – kulturom. Kultura je ono što ljudska vrsta ima, a

[21] Kreberovo viđenje nepraktičnosti antropologije nije sasvim tačno, jer su se antropološka saznanja koristila i koriste u brojnim vojnim i sličnim intervencijama (Čile, Vijetnam, Afganistan, Irak; vidi opširnije u Šljukić i Šljukić, 2012: 253-254).

druge (društvene) vrste živih bića nemaju; ona uključuje govor, znanje, verovanja, običaje, umetnost, tehnologiju, ideale i pravila. Kultura je ono što učimo od drugih ljudi, od naših starih i od prošlosti, ali i ono što sami tome dodajemo. Ona je istovremeno i nadindividualna i nadorganska (ali i ne i neorganska): premda je prenose, u njoj učestvuju i proizvode individue, ona je stečena i to stečena učenjem. (Kroeber, 1948: 12, 253-256, 267-268).

Premda definitivno ruralni, seljaci ipak žive u izvesnoj povezanosti sa gradskim tržištem i čine deo veće populacije, koja opet sadrži urbane centre. ***Oni čine delimično društvo sa delimičnom kulturom (eng. part-society with part-culture)***.[22]

Nastavljajući se na Krebera, R. Redfild konstatuje da su američki antropolozi seljaštvo „otkrili" u Latinskoj Americi i da je ona zapravo bila mesto na kojem se antropologija pomerila od plemenskih zajednica ka seljaštvu. „**Seljačko društvo i kultura imaju nešto generičko u sebi", primetio je on, „to je ustrojstvo koje ima sličnosti gde god se u svetu nalazilo**" (Redfield, 1961: 17). Seljačka se društva ne mogu definisati kao društva sitnih proizvođača koji proizvode za sopstvenu potrošnju, jer bi tu morale biti uključene i brojne plemenske zajednice. **Seljaci su oni ljudi za koje poljoprivreda nije samo izvor sredstava za život, nego i način života; drugim rečima, poljoprivreda za seljaka nije biznis kojem bi cilj bio sticanje profita. Upravo je ovo suštinska razlika između seljaka i farmera, jer je za ove druge poljoprivreda posao, a zemlja kapital i roba (Redfield, 1961: 18-19).**

Kultura seljačke zajednice nije ni nezavisan, ni samodovoljan, ni autonoman sistem, kakav su izolovane plemenske zajednice. Kao što je seljačko društvo polu-društvo, tako je i seljačka kultura polu-kultura. Seljačka kultura ima svoju istoriju, ali ona nije lokalna, već je to istorija civilizacije čiji je seljačka kultura jedan od izraza. Svaka civilizacija ima svoju „veliku tradiciju" i svoju „malu tradiciju"; prva se stvara od strane refleksivne manjine i prenosi putem škola i hramova, a druga opstaje kao usmena, u ruralnim oblastima. Velika i mala tradicija su međusobno zavisne i utiču jedna na drugu (Redfield, 1961: 40-43).

Inspirisan Kreberovim i Redfildovim doprinosom, u određenju seljaštva okušao se i francuski sociolog A. Mendras.

Mendras konstruiše i idealni tip (Veber) seljačkog društva, pretpostavljajući da on, bez obzira na činjenicu što se odnosi na društva zapadne Evrope, može pomoći da se razumeju i druga seljačka društva. Idealni tip seljačkog društva, prema njegovom mišljenju, ima sledeće odlike (Mendras, 1986: 30-31):

1. **Relativna autonomija seljačkog društva** u odnosu na društvo (feudalno, gradsko) koje nad njim dominira, ujedno mu dopuštajući izvesne osobenosti;
2. Ključni **značaj seljačkog gazdinstva/domaćinstva** u organizaciji ekonomskog i društvenog života;
3. **Relativna ekonomska autarhija**, koja podrazumeva okrenutost proizvodnji za potrebe sopstvenog domaćinstva, ali i izvesnu povezanost sa tržištem;
4. **Odnosi međusobnog poznavanja unutar seljačkog društva i slabije veze sa okruženjem**;
5. Između seljačkog društva i onih koji nad njime dominiraju, **posreduju ugledni pojedinci (pripadnici seljačkog društva**).

[22] Naglasio S.Š.

Ako se gore nabrojane odlike imaju u vidu, ko je onda seljak? Iz sociološke perspektive gledano, čovek živi u društvu, pa tako grad čini građanina, a seljaka – seljačko društvo. Dakle, **seljak je član seljačkog društva, što znači da seljaci nisu samo obrađivači zemlje, već i zanatlije, seoski trgovci, ugledni pojedinci (**Mendras, 1986: 32).

Određenju seljaka kao člana seljačkog društva blizak je bio i naš sociolog S. Vukosavljević. Pišući o seljačkim društvima, on je naglašavao da su „(...) te društvene celine bile jedino moguće društvo svakome. Seljak je svaki bio član toga jednog društva (sela, zaseoka, bratstva – napomena S. Š.). Nije ga mogao promeniti, kao što može građanin, koji može da se preseli u drugu ulicu ili u drugi grad; može i da promeni mesto na kome radi. Seljak je morao da čuva svoj moralni kapital u tome svome jedino mogućem društvu, u kome su jedni drugima mnogo više potrebni nego u društvu u kome se sve usluge plaćaju novcem ili u društvu u kome razvijenija državna organizacija jače štiti svakoga pojedinca (...) Zanatlija je obično iz istog sela. Njegova porodica živi i radi po seljački (...) Član je seljačkog društva (...) Sa gradom je seljački zanatlija bio i kupovinom i prodajom povezan na isti način kao i seljak.“ (Vukosavljević, 1983: 450, 332)

T. Šanin je otišao korak dalje, dajući sažetu definiciju seljaštva: ***„Seljaštvo se sastoji od sitnih poljoprivrednih proizvođača, koji koriste jednostavna i sitna oruđa, kao i rad svojih porodica kako bi proizveli sredstva za sopstvenu potrošnju i kako bi ispunili obaveze prema nosiocima političke i ekonomske moći.“*** (Shanin, 1973a: 240) Vidimo da se u Šaninovom određenju posebno naglašava podređenost seljaštva kao klase u odnosu na politički i ekonomski moćnije društvene grupe.[23] To dolazi do izražaja i u njegovom nabrajanju četiri dinstinktivne karakteristike seljaštva (Shanin, 1973: 14-15):

1. **Porodično gazdinstvo/domaćinstvo** kao osnovna jedinica društvene organizacije;
2. **Poljoprivreda kao osnovni izvor sredstava za život;**
3. **Ruralni način života** i osobena **tradicionalna kultura** malih ruralnih zajednica;
4. **Potlačeni položaj**, koji znači eksploataciju seljaštva od strane moćnih spoljnih činilaca.

Definisanje seljaštva, van svake sumnje, jeste neophodan početni korak u razumevanju savremenih ruralnih društava, ali svakako ne i dovoljan. Društveni entiteti, društvene strukture, stalno se nalaze u procesu promena, nekad sporijih, a nekad bržih. Tako su se i seljačka društva, ne samo u Evropi, nakon mnogo vekova sasvim laganog razvoja, koji je ponekad izgledao i kao stagnacija, našla u vrtlogu promena koje su doneli procesi modernizacije koji su se širili iz društvenih centara (gradova). Bilo je očigledno da se u ruralnim društvima događaju krupne promene; to je, između ostalog, uslovilo i pojavu sociologije sela kao discipline koja istražuje i pokušava da objasni te promene.

Imajući prethodno u vidu, sasvim se logično postavlja pitanje o društvenoj sudbini seljaštva, o njegovim transformacijama: tradicionalno seljaštvo više ne postoji, valja se pitati šta se sa njime dogodilo, ali i šta je od njega preostalo i šta se može očekivati u budućnosti.

[23] M. Mitrović sa pravom primećuje da je Mendras svoje određenje seljaštva dao pod snažnim uticajem dirkemovske sociologije (tradicije), dok je u Šaninovoj definiciji uočljiv presudan značaj (neo) marksističke paradigme (Mitrović, 1998: 48).

Kao što to obično u sociologiji biva, mišljenja i prognoze su se značajno razlikovali, zavisno od društva i vremena u kojem su se javljali, kao i od ideoloških opredeljenja autora. U jednoj velikoj zemlji koja je početkom prošlog veka bila dominantno seljačka, u Rusiji, vođa Oktobarske revolucije V. I. Uljanov (**Lenjin**) **je u svom radu o razvitku kapitalizma zastupao stav o neizbežnoj diferencijaciji sitnih poljoprivrednih proizvođača (seljaka) na preduzetnike (kapitaliste) i najamne poljoprivredne radnike (Lenjin, 1960).** Držeći se marksističkih shvatanja, on je analizirao proces diferencijacije seljaka u deset administrativnih okruga Rusije, koristeći statističke podatke iz poslednje decenije devetnaestog veka. **Verovao je da će se kapitalistički odnosi, pre ili kasnije, iz sfere industrije preneti i u poljoprivredu. Razvoj unutrašnjeg tržišta dovešće do merkantilizacije faktora proizvodnje i veće podele rada, većina seljaštva će se proletarizovati, tj. izgubiće svoje male posede i postaće najamni radnici, primorani da prodaju jedino što imaju – svoju radnu snagu. Sa druge strane, vlasništvo nad zemljom će se koncentrisati u malom broju ruku, što će značiti pojavu klase kapitalista u poljoprivredi**. Bez obzira što je uočio da je ovaj proces u Rusiji prilično spor, Lenjin je, u skladu sa Marksovom doktrinom, nepokolebljivo **verovao da je opisani proces diferencijacije ne samo neizbežan, već i koristan, kako u ekonomskom smislu (jer omogućava razvoj proizvodnih snaga), tako i u političkom (pretvaranje seljaka u proletere značilo bi osnaživanje političke partije koja je tvrdila da zastupa interese proletarijata, industrijskog i svakog drugog – socijaldemokratske**). Samo nekoliko godina posle Lenjina, pišući o istom problemu i koristeći statističke podatke sa početka dvadesetog veka, narodnjak[24]

A. Čajanov je tvrdio da na ruskom selu ipak neće doći do oštre polarizacije na kapitaliste i radnike, pre svega *zato što organizacioni model seljačkog gazdinstva poseduje izuzetno veliku sposobnost adaptacije na stalno menjajuće ekonomske uslove*. Pri tome, bilo mu je jasno da ta sposobnost adaptacije uključuje bitne promene u načinu rada (prihvatanje nove tehnike i tehnologije), kao i novih organizacinih formi (zemljoradničkih zadruga). Čajanov je mislio da se polarizacija ruralnog društva, iz istih razloga, neće dogoditi ni u zemljama koje su u to vreme bile mnogo razvijenije od Rusije, uključujući i društva Severne Amerike (Chayanov, 1986).

Stav Čajanova podržali su i **Sorokin i Cimerman**, prognozirajući da se, *bez obzira na veliki napredak, stepen mehanizacije rada u poljoprivredi nikad neće izjednačiti sa onim u industriji i da će zbog toga, kao i zbog bitno drugačije (više prirodne) radne sredine, zanimanje seljaka-farmera ostati različito od svih gradskih zanimanja*. Raspad ruralnog društva na kapitaliste i najamne radnike neće se dogoditi, jer velike proizvodne jedinice u poljoprivredi nisu profitabilnije od malih (kao što to slučaj u industriji). Ovu svoju prognozu oni zasnivaju i na konkretnim podacima i trendovima: u velikom broju evropskih zemalja broj seljačkih gazdinstava je u devetnaestom i početkom dvadesetog veka porastao, a ne opao, sa time da je povećanje bilo naročito izraženo u prvim godinama nakon Prvog svetskog rata (Sorokin and Zimmerman, 1931: 625-626).

U drugoj polovini prošlog veka, sociolozi koji su se bavili ruralnim problemima nisu više morali da se ograničavaju na sagledavanje budućnosti, već su svedočili velikim društvenim promenama na selu i pokušavali da ih objasne.

Tako je u zapadnoj Evropi A. Mendras proglasio „kraj seljaka“, ali je taj „kraj“ tumačio drugačije od Lenjina, smatrajući da se seljaštvo preobrazilo pod uticajem procesa modernizacije:

[24] Društveni i politički pokret u Rusiji čije se gledište suštinski razlikovalo od socijaldemokratskog (marksističkog).

„Deset vekova kasnije (tj. u drugoj polovini dvadesetog veka – napomena S. Š.) konačni trijumf industrijskog društva prekida tu koegzistenciju seljačkog i globalnog društva.[25] Svaka autonomija seljačkih kolektiviteta iščezava u odnosu na urbanizovano i industrijalizovano društvo, koje više ne može tolerisati da u njegovim nedrima jedna tako značajna populacija ostane marginalizovana i da konzerviše svoju logiku proizvodnje i života. Ekonomska, demografska, socijalna i kulturna autarhija postaju inkompatibilne s razvojem našeg društva. Seljak se pretvara u poljoprivrednika, u poljoprivrednog proizvođača koji je istovremeno „preduzetnik" i „radnik", vlasnik sredstava za proizvodnju, ali koji ne koristi plaćenu radnu snagu, ili je koristi malo. Seljanin, poput građanina, postaje potrošač, zato što i on kupuje svoj hleb, u čemu vidimo krajnji izraz odbacivanja seljačke tradicije. Urbana civilizacija prodire u selo, tzv. „masovna" kultura briše seljačku kulturu. Kraj seljaka (...) označava kraj jednog tipa hiljadugodišnjeg društva (...)." (Mendras, 1986: 29-30)

Dakle, **Medras tvrdi da su se zapadnoevropski seljaci u drugoj polovini prošlog veka transformisali u poljoprivrednike, moderne poljoprivredne proizvođače integrisane u celinu društva, kako ekonomski (tržište), tako i kulturno (nestanak tradicionalne seljačke kulture), kao i da je ta transformacija rezultat procesa integracije seljačkog društva u moderno društvo.** Koristeći Redfildove, ali i sopstvene uvide, on je i šematski predstavio razlike između „divljaka" (pripadnika izolovanog plemenskog društva), seljaka i poljoprivrednika (Tabela ispod).

Tabela 1. Razlikovanje između "divljaka", seljaka i poljoprivrednika

Obeležje	**"Divljak"**	**Seljak**	**Poljoprivrednik**
Autonomija lokalnog kolektiviteta	Potpuna	Relativna	Nikakva
Samodovoljnost	Potpuna	Praćena proizvodnjom na ime raznih davanja	Nikakva
Specijalizacija zadataka	Nikakva	Slaba	Izrazita
Podela zadataka zavisi od	Srodstva, uzrasta i pola	Domaćinske grupe	Tehnologije i tržišta
Međusobno poznavanje	Da	Da	Ne
Odbacivanje onih izvan grupe	Da	Ambivalentno	Ne
Posredovanje sa autsajderima	Ne	Da	Ne

Izvor: Mendras (1986), str. 30.

Za razliku od seljaka, poljoprivrednik živi u „masovnom" industrijskom društvu, u kojem lokalni kolektiviteti više nisu autonomni i predstavljaju „poslednju kariku u političko-administrativnoj mreži". **Poljoprivredna proizvodnja se okreće tržištu i postaje specijalizovana: iz načina života (seljak), ona se pretvara u jednu od privrednih grana** (Mendras, 1986: 31).

[25] Pod „globalnim društvom" ovde se podrazumeva društvo koje ujedinjuje delove u celinu. Kako napominje prevodilac (Vlado Puljiz), sam autor se složio sa ovim izrazom (Mendras, 1986: 29). U ovom kontekstu, izraz „globalno društvo" nema nikakve veze sa kasnijim (iz devedesetih godina prošlog veka) teorijama globalizacije.

Dok je Medras imao u vidu sudbinu seljaštva u zapadnoj Evropi, T. Šanin je pokušao da ukaže na puteve i načine preobražaja seljačkih društava u svetu uopšte. Pri tome, on razlikuje tri spontana pravca transformacije seljaštva i jedan oktroisani (Shanin, 1973a: 248-251; Shanin, 1990: 30-32):

1. *Prvi obrazac promene obuhvata proces u kojem velika, mehanizovana gazdinstva postepeno „gutaju" mala. Dolazi do koncentracije zemljišnog vlasništva i koncetracije poljoprivredne proizvodnje, a poljoprivreda biva u potpunosti industrijalizovana*. Ovo je slučaj u SAD, severnoj Italiji i centralnoj Francuskoj, kao i u kolhozima u SSSR-u. Ipak, čak i u ovim područjima deo malih gazdinstava uspeva da preživi zahvaljujući svojoj velikoj sposobnosti prilagođavanja;
2. Drugi obrazac jeste *preobražaj seljaštva u profesionalni sloj farmera. Siromašniji seljaci napuštaju poljoprivredu i prelaze u gradove (slično se zbiva i sa onim najimućnijim), dok se „srednjaci", koristeći prednosti porodične proizvodnje i zadružno organizovanje, uspešno bore za svoj položaj na tržištu*. Ovu preobrazbu prati i pojava sloja radnika-seljaka, koji uz posao u industriji zadržavaju svoj mali posed (na kojem proizvode uglavnom za sopstvenu potrošnju). Opisani obrazac zapažen je u najvećem delu severnozapadne Evrope, ali i u onim socijalističkim zemljama istočne Evrope koje su dozvolile postojanje sitnih proizvođača u poljoprivredi (Poljska i Jugoslavija);
3. Za nerazvijene zemlje karakterističan je treći obrazac, *čija je suština kumulativna pauperizacija seljaštva.* Društvena ravnoteža je tamo srušena usled brzog porasta stanovništva, razvoja tržišta i uništenja tradicionalnih seljačkih zanata od strane industrije; istovremeno, domaća industrija se razvijala sporo i zbog toga nije bila sposobna da prihvati višak radne snage iz ruralnih oblasti, niti da stvori akumulaciju potrebnu za brži društveni razvoj. Prenaseljenost na selu vodi padu prosečnih prihoda i porastu bede; Šanin ovde izričito navodi Indiju kao primer;
4. Četvrti obrazac vidi se kao oktroisani, jer mu je suština u državnoj intervenciji. Naime, revolucionarne elite u socijalističkim zemljama, u nameri da ubrzaju društveni razvoj, izvršile su kolektivizaciju poljoprivrede. Uprkos ogromnim naporima države, elementi seljačkog načina života i ovde su uspeli da opstanu i da se odupru planovima koji su došli „odozgo".

Evolutivni preobražaj srpskog seljaštva detaljno je opisao S. Vukosavljević. On je svojim istraživanjima pokazao kako je i zašto srpski seljak postepeno prelazio sa ekstenzivne i ekstraktivne poljoprivrede na intezivnu, sa stočarstva na ratarstvo i povrtarstvo, sa potrošačkog (naturalnog) na tržišno privređivanje (Vukosavljević, 1983). Sa načinom privređivanja, menjalo se mnogo toga u životu seljaka, između ostalog i stanovanje – tom je problemu Vukosavljević posvetio posebnu pažnju (Vukosavljević, 1965) i tako značajno doprineo boljem razumevanju seljaštva, ali i njegove transformacije.

3.6 Globalni razvojni procesi kao činioci promena agrarne i ruralne društvene strukture

Globalni razvojni procesi su nizovi međusobno povezanih strukturnih promena koje dovode do novih globalnih okolnosti i uslova svekolikog društvenog života ljudi: do promena u načinu rada, u obliku prostorne i društvene organizacije života, u načinu međusobne komunikacije i u obrascima kulture – kako u selu tako i u gradu. **Industrijalizacija** i

urbanizacija su dva najvažnija globalna razvojna društvena procesa koji se zajedniči obično označavaju kao **modernizacija.**

Globalni razvojni procesi su veoma složeni nizovi najraznovrsnijih promena, koji su obično neravnomerni i prilično protivurečni. To su stalne promene koje su nekad brže, a nekad sporije, nekad i u nečemu poboljšavaju uslove ljudskog života, a ponekad i u ponečem drugom ih pogoršavaju. Nekad su spore, mirne i sitne (evolutivne), a nekad brze, nasilne i krupne (radikalne ili revolucionarne). Pritom nekima mogu koristiti, a nekim drugima štetiti. Zato se i kaže da su promene u društvu stalne, a razvoj i napredak nisu, a ako i jesu, onda su uvek protivurečni i relativni.

Selo, seljaštvo i poljoprivreda čine važan segment globalnog društva, ruralna i agrarna struktura su osobeni deo globalne strukture, a ruralni procesi danas predstavljaju specifičan refleks najvažnijih globalnih procesa kao što su: **industrijalizacija** rada i proizvodnje, **urbanizacija** društvenog prostora i **modernizacija** sveukupnog načina društvenog života. Osnovni pokretač svih ovih procesa i krupnih promena u strukturi savremenih društava jeste **naučno-tehnička revolucija,** začeta epohalnim naučnim otkrićima i tehničkim pronalascima u poslednja dva stoleća, pre svega u najrazvijenijim zapadno-evropskim zemljama. Obično se pod **naučno-tehničkom revolucijom podrazumeva univerzalni i radikalni društveni preokret** u razvoju proizvodnih snaga i celokupne tehnologije, a pod njihovim uticajem i **modernizacija** sveukupnog društvenog života.

Uobičajeno je i da se dosadašnji istorijski razvoj svetskog društva, prema tehničko-tehnološkom kriterijumu gledano, deli na tri perioda: na predindustrijski, industrijski i postindustrijski.

1. **Predindustrijski (agrarni)** period društvenog razvoja trajao je najduže, od 5. milenijuma pre Hrista, pa sve do kraja 19. veka, kada se nešto ranije započeta industrijalizacija naglo ubrzava i u manje razvijenim zemljama, a pored primarnog (agrarnog) sektora privrede počinje da jača i sekundarni (industrijski). U agrarnim, predindustrijskim društvima ogromna većina stanovništva živi u selima, bavi se poljoprivredom na ekstenzivan način, uz oslonac na vučnu snagu životinja i sopstvenu fizičku snagu. Nerazvijenu društvenu podelu rada (po polu i starosti) i naturalnu proizvodnju prati oskudna potrošnja. Društveni život se prevashodno odvija u primarnim porodičnim i lokalnim seoskim sredinama, autarkičnim i međusobno slabo povezanim, u okviru slabo integrisanog globalnog društva i tradicionalne narodne kulture. Zanat, manufaktura i prosta seoska industrija (koju pokreće vodeno kolo ili vetrenjača) najviši su privredni domet ovog vremena.

2. **Industrijski** period je onaj u kojem se naglo razvija **mehanizacija (mašinizacija)** ljudskog rada, čime se težište rada pomera sa fizičke upotrebe radne snage na mehanički rad mašina. Ova epohalna promena je omogućena tehničkim pronalaskom parne mašine koju je 1784. konstruisao škotski pronalazač **Džems Vat.** Ovaj pronalazak označava početak tzv. **prve industrijske revolucije**, dok se pronalazak motora sa unutrašnjim sagorevanjem i nešto kasnije elektromotora (na prelazu iz 19. u 20. vek) obično uzima za početak **druge industrijske revolucije.** Kao očigledna ilustracija promena koje su se odigrale samo za stotinak godina burnog industrijskog razvoja može da posluži tabela o relativnom udelu energetskih snaga u svetskoj privredi.

Tabela 2. *Korišćena energija u svetskoj privredi*

Godina	1850.	1900.	1930.	1960.
Životinje	79%	52%	12%	1%

Ljudi	15%	10%	4%	3%
Mašine	6%	38%	84%	96%

Tehničkim pronalascima udaren je temelj gradske industrije masovnih razmera, kojoj nova pogonska snaga omogućuje vremenski kontinuitet i prostornu kocentraciju i time joj znatno povećava produktivnost. čovek se u podeli rada specijalizuje da opslužuje mašine, bilo one koje su relativno univerzalne ili one koje su i same usko specijalizovane (na "pokretnoj traci").

Ova faza tehničko-tehnološkog i društvenog razvoja zahteva širenje tržišta, koncentraciju kapitala i stanovništva u industrijskim gradovima i masovno radništvo. Fabrički radnici mogli su se regrutovati samo iz seljaštva kao tradicionalno najmasovnijeg društvenog sloja u svim agrarnim društvima. To je osnovni razlog masovnog ruralnog egzodusa, tj. onog naglog prelaska velikog broja seljaka iz sela u gradove, koji zato brzo i nekontrolisano rastu. Otuda svaku industrijalizaciju nužno prati **urbanizacija**, kao proces narastanja gradova i širenja gradskog (urbanog) načina života po celom društvenom prostoru, uključujući i sela do kojih dopiru gradski uticaji, a danas su to gotovo sva sela.

Masa stanovništva radno se angažuje u ekstraktivnoj i prerađivačkoj industriji i uopšte u tzv. sekundarnom sektoru privrede. Takva privreda prerađuje mnogo sirovina, troši ogromnu energiju i zagađuju prirodnu okolinu. Tako nastalo masovno industrijsko društvo podrazumeva masovnu serijsku proizvodnju, masovnu potrošnju, glomaznu birokratsku organizaciju, masovna sredstva komunikacije, ali i postvarenje i otuđenje međuljudskih odnosa, pa i nove društvene devijacije i urbanu patologiju koja se širi i po selima.

Sa sociološke tačke gledišta, možda najveća promena koju je donela industrijalizacija jeste velika promena društvene strukture. Industriji su trebali radnici, a oni su mogli doći samo sa sela, gde je postojao višak stanovništva. Deagrarizacija, proces napuštanja poljoprivrede kao delatnosti, bila je nužan pratilac industrije, gde god da se ona razvijala. Ogromne mase seljaka odustajale su od zanimanja i načina života svojih predaka, da bi sredstva za život pokušali da steknu u industrijskim središtima.

Premda je industrijalizacija, van svake sumnje, bila daleko najvažniji faktor procesa deagrarizacije, ne treba ni zanemariti ni uticaj drugih činilaca. Faktori deagrarizacije mogu se podeliti na *unutrašnje i spoljašnje* (u odnosu na ruralno društvo). Od *unutrašnjih faktora,* posebno se izdvaja *agrarna revolucija*. Pod njom se podrazumevaju promene u poljoprivrednoj proizvodnji koje su odigravale od sedamnaestog veka, a koje su uključivale izmenu plodoreda (napušten je dvopoljni i usvojen tropoljni sistem obrade zemlje), integraciju stočarstva i ratarstva kroz prelaz na štalski uzgoj stoke, gajenje krmnog bilja i uvođenje novih kultura (naročito su značajni bili krompir i kukuruz). *Rezultati agrarne revolucije bili su diferenciranje među seljaštvom, agrarna prenaseljnost* (postojanje velikog viška radne snage na selu, za koju nije bilo dovoljno posla na seljačkim imanjima) i *lagano pretvaranje poljoprivrede u privrednu granu*. Drugim unutrašnjim faktorom smatra se izdvajanje sporednih delatnosti iz autarhične seoske ekonomije (prerastanje kućne radinosti u zanate, koji se okreću tržištu). Od *spoljašnjih faktora* tu je, na prvom mestu, *industrijalizacija,* ali i činjenica da su se ranija naturalna davanja (feudalna renta) pretvarala u novčana, jer je centralizovana moderna država od svojih podanika tražila da porez plaćaju u novcu, a ne u naturi (u proizvodima ili u radnim danima); time je podstican *razvoj robno-novčane privrede*. U spoljašnje faktore deagrarizacije valja svrstati i razvoj trgovine (koja takođe predstavlja robno-novčani oblik privređivanja), gradskih zanata, rudarstva, manufakture i saobraćaja (Puljiz, 1977: 21-43).

Oblike deagrarizacije moguće je klasifikovati prema tri kriterijuma (Puljiz, 1977: 120-129):

1. Prema načinu napuštanja poljoprivrede, razlikujemo direktnu (neposredno zapošljavanje poljoprivrednika u nepoljoprivrednim delatnostima) i indirektnu (putem školovanja, naročito otkad se uvodi obavezno osnovno obrazovanje) deagrarizaciju;
2. Prema stepenu odvajanja od poljoprivrede, postoje potpuna deagrarizacija (bivši poljoprivrednik se prestaje baviti poljoprivredom u bilo kom obliku) i nepotpuna deagrarizacija (tj. delimična, koja podrazumeva istovremeno angažovanje u poljoprivredi, obično na svom gazdinstvu); iz nepotpune deagrarizacije se rađa sloj seljaka-radnika;
3. S obzirom na prostornu pokretljivost, možemo govoriti o potpunom napuštanju gazdinstva (koje obično uključuje i napuštanje sela), povremenom napuštanju gazdinstva radi rada u nekoj nepoljoprivrednoj delatnosti i dnevne i sedmične migracije (seljak-radnik zadržava gazdinstvo i ostaje na njemu, odnosno putuje svaki dan na posao ili se vraća kući za vikend).

Gledano u svetskim razmerama, udeo poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu opada već više od pola veka, a početkom sedamdesetih godina prošlog veka u svetu je broj nepoljoprivrednog stanovništva prvi put premašio broj poljoprivrednog. Deagrarizacija započinje relativno sporo, da bi kasnije, kada nepoljoprivredno stanovništvo postane dominantno, bila značajno ubrzana; ovaj obrazac važi za sva društva koja su stupila na put industrijalizacije. Broj aktivnog stanovništva zaposlenog u sektoru poljoprivrede zapadnih društava dalje se kontinuirano smanjivao, da bi 2005. u SAD došao na negde između 2 i 3%, a u zemljama EU na oko 6%. Deagrarizacija u nezapadnim društvima nastupila je kasnije, jer je i industrijalizacija došla kasnije. Godine 2011. otprilike svaki treći aktivni stanovnik Zemlje radio je u poljoprivredi (30,1%). U Tabeli 3 prikazan je udeo zaposlenih u poljoprivredi u ukupnoj zaposlenosti za jedan broj zemalja u svetu 2011. (*Budućnost sela u Srbiji*, 2012).

Tabela 3. Udeo zaposlenih u poljoprivredi u ukupnoj zaposlenosti 2011. godine

Zemlja	Procenat zaposlenih u poljoprivredi	Zemlja	Procenat zaposlenih u poljoprivredi	Zemlja	Procenat zaposlenih u poljoprivredi
Albanija	44,1	Danska	2,4	Japan	3,7
Australija	3,3	Francuska	2,9	Meksiko	13,1
Belgija	1,3	Nemačka	1,6	Holandija	2,5
Kina	36,7	Grčka	12,4	Rumunija	30,1
Hrvatska	15,4	Indija	51,1	SAD	1,6

Izvor: World Bank, 2013.

Dok se industrijska proizvodnja, koja je, sasvim očigledno, povećavala evolutivni kapacitet društava, širila svetom, balkanske zemlje su nekako poslednje došle na red, barem u Evropi.[26]

[26] Prema F. Kozmi, mogu se prepoznati tri talasa industrijalizacije: prvi je zahvatio zapadnoevropska društva, posebno Englesku; drugi je obuhvatio SAD, Nemačku, Italiju i Japan; treći talas značio je industrijalizaciju istočne i južne Evrope (F. Kozma, prema Jakšić i Praščević, 2007: 319).

Prvi zvanični statistički podaci o industrijskoj proizvodnji u Srbiji su iz 1888. godine i tiču se **proizvodnje piva i brašna**. Godine 1893. **obuhvaćena je i proizvodnja uglja**, a popisano je i 26 industrijskih radnji, sa ukupno 837 zaposlenih. Industrijske radnje bavile su se *preradom gvožđa, bravarstvom, proizvodnjom sapuna, mastila, tutkala, špiritusa, stolarijom, korparstvom, proizvodnjom soda-vode, likera, aleve paprike, preradom kože, itd*. Za proizvodnju vojnih sredstava ustanovljena *je topolivnica u Beogradu, koja je kasnije prebačena u Kragujevac. Leskovački kraj brzo je postao poznat po tekstilnoj industriji, te je prozvan „srpski Mančester*".

Elektrifikacija je započela krajem devetnaestog veka, kada je puštena u rad prva instalacija električnog osvetljenja u Vojnotehničkom zavodu u Kragujevcu, dok je prva hidrocentrala napravljena na reci Rasini, kod Kruševca.

Prvi svetski rat doneo je strahovita razaranja i gubitke: izračunato je da je ukupna šteta iznosila četrnaest godišnjih nacionalnih dohodaka (po cenama iz 1911), ili vrednost 182 godine ukupne industrijske proizvodnje iz 1911; Srbija je izgubila 28% svog stanovništva, uz još 114 000 ratnih invalida i 150 000 teško ranjenih civila.

U periodu između dva svetska rata *razvila se vazduhoplovna industrija, prehrambena (proizvodnja šećera, piva, slada, čokolade i sirćetne kiseline) industrija, hemijska industrija, industrija drveta i hartije, tekstilna industrija, industrija nemetalnih minerala i metalna industrija.* Industrija Kraljevine je 1939. godine davala 45% nacionalne proizvodnje i 52% izvoza. Za vreme Drugog svetskog rata mnogi industrijski kapaciteti su oštećeni ili preseljeni u zemlje-okupatore, ali je zato već nekoliko godina nakon rata započela, pod rukovodstvo države, ubrzana industrijalizacija i elektrifikacija. **Najbrži rast industrija je imala između 1953. i 1964, kada je prosečna godišnja stopa rasta iznosila 12,4%. Do 1971. u Srbiji je elektrifikovano 82,8% domaćinstava, a u Vojvodini je puna elektrifikovanost dostignuta 1981** (*Dva veka razvoja Srbije*, 2008: 153-155; Antonić, 2004: 22-25; Čalić, 2004: 202-203).

Tempo deagrarizacije pratio je, logično, tempo industrijalizacije, tj. sa ubrzavanjem industrijalizacije, brže je opadao i udeo poljoprivrednog stanovništva u ukupnom aktivnom stanovništvu. Prema popisu iz 2002. godine poljoprivredno stanovništvo Srbije iznosilo je 817 hiljada*, što je činilo 10,9% od ukupne populacije*. Ukoliko posmatramo *udeo u ukupnoj ekonomski aktivnoj populaciji **2011. godine**, udeo poljoprivredne populacije je 14,8% (Popis 2011)*

U odnosu na 1953. godinu, kada je broj poljoprivrednog stanovništva iznosio oko 4 miliona i 72 hiljade, ono je smanjeno čak za 3 miliona 255 hiljada, a njegov udeo se smanjio od 66,0% na pomenutih 10,9%. Najveće apsolutno smanjenje poljoprivrednog stanovništva zabeleženo je od 1971. do 1981. godine u kom periodu se ono smanjilo za oko milion i 174 hiljade. Opadanje je nastavljeno i u međupopisnom periodu 1991-2002. kada je zabeleženo smanjenje od 37%. (Popis 2002).

Ako se pogleda bivša Jugoslavija kao celina, dolazimo do podatka da je između 1948. i 1971. poljoprivredu napustilo 5 500 000 ljudi, ili u proseku 240 000 ljudi godišnje. Velika agrarna prenaseljenost, nepovoljan položaj poljoprivrede kao privredne grane (a time i poljoprivrednika), ideološko podozrenje prema seljaštvu, velika ponuda rada u nepoljoprivrednim delatnostima, sigurnost i prednosti zaposlenja u socijalističkog sektoru – sve je to uticalo na pravi egzodus poljoprivrednika (Puljiz, 1977).

3. **Postindustrijski** period vezuje se za najnovije promene u industrijskom društvu, za najnoviji talas **modernizacije** koji je pokrenut u drugoj polovini 20. veka, pod uticajem tzv. **treće tehnološke revolucije**, koju neki još nazivaju i **informatičkom (kompjuterskom) revolucijom**. U skladu s tim i društvo koje nastaje na ovim novim tehničko-tehnološkim

osnovama, koje je u savremenom smislu pravo **moderno društvo,** obično se naziva **postindustrijskim** ili **informatičkim društvom**. Elementi informatičkog društva brzo prodiru u sva savremena industrijska društva, uključujući i ona relativno nerazvijena, koja su do nedavno bila pretežno agrarna i seljačka društva. Na delu su nove proizvodne snage zasnovane na primeni najnovijih naučnih znanja koja se primenjuju posredstvom novih tehnologija proizvodnje, novih načina komunikacije i novih oblika društvene organizacije.

Odigravaju se suštinske promene u predmetima, sredstvima, društvenoj organizaciji i karakteru ljudskog rada, u strukturi i obrazovanju radne snage, u proizvodnim i ukupnim društvenim odnosima i načinu vakodnevnog života ljudi. Težište privrednog života prenosi se sa primarnog i sekundarnog na **tercijarni** (uskužni) sektor, a sve veći značaj imaju **kvartarni** (trgovina, finansije, osiguranje) i **kvintalni** sektor (zdravstvo, obrazovanje, nauka, uprava, rekreacija) u kojima se zapošljava sve veći broj ljudi. Novu fazu tehnološkog razvoja obeležava korišćenje atomske i termonuklearne, a u poslednje vreme i solarne energije.

Elektronika, mikroprocesori (čipovi) i na njima zasnovana veštačka inteligencija, informatika i robotika omogućuju automatizaciju fizički i psihički najtežih poslova. Automatske mašine zamenjuju čoveka u teškom i monotonom radu i oslobađaju ga uske specijalizacije kojom je on pretvaran u slugu mašine koja mu određuje ritam rada i odmora. To je svakako mnogo bolja pozicija i od one koju čovek ima u predindustrijskom društvu, gde je sa vučnom stokom upregnut u teške fizičke poslove.

Postindustrijsko društvo najavljuju nove visokoaučne tehnologije zasnovane na laserima, silicijumskim vlaknima i drugim superprovodnicima, na genetskom inžinjeringu i drugim bio-tehnologijama koje podižu produktivnost u proizvodnji hrane (tzv. nova zelena revolucija). Njihove posledice u društvenom životu su brojne i raznovrsne, a neke su i veoma dalekosežne:

- naučno-tehničko znaje i druge važne informacije pretvaraju se u osnovu proizvodnje i razvoja društva;
- raste značaj obrazovanja za društvenu promociju i vertikalnu pokretljivost pojedinaca i društvenih grupa;
- promena strukture proizvodnje menja strukturu radne snage i profesionalnu strukturu društva tako što se težište rada pomera sa primarnog i sekundarnog sektora na **tercijarni** (materijalne usluge) i **kvartarni** (administrativne i socijalne usluge) i **kvintalni** (duhovne usluge i informacije);
- intelektualizuje se radna snaga koja sve više postaje visokoobrazovana, a na sve većoj ceni su samostalni, kreativni i preduzetnički orijentisani pojedinci;
- utrošak materijalne energije i sirovina u novim tehnologijama znatno je manji nego u starim tehnologijama industrijskog društva, te je i zagađivanje prirodne sredine znatno manje, a ekološka situacija je neuporedivo bolja;
- moderna komunikacijska tehnologija brzo prenosi informacije i time štedi materijale, energiju i vreme, bitno proširuje društveno polje ljudske komunikacije i ne zahteva prostorno koncentrisanje stanovništva u gradovima pošto afirmiše pravilo da je racionalnije prenositi i koncentrisati informacije nego ljude;
- sve su manje razlike između sela i grada u pogledu načina društvenog života, jer informatika lakše stiže u udaljena sela nego industrija, čistija je i čuva ekološke prednosti seoskih sredina, a telekomunikacije dokidaju vekovnu seljačku odsečenost od sveta zbog koje se uvek bežalo iz sela u gradove.

Protok informacija uvećava se i ubrzava širom sveta, koji sve više postaje jedno "veliko globalno selo" - jer se u njemu veoma brzo sazna šta ko radi i šta se gde dešava (kao nekada u selu).

Navedene promene su za najrazvijenije zapadne zemlje, Japan i još poneke na Dalekom Istoku "budućnost koja je već počela", za neke druge, manje razvijene, to bi u povoljnim prilikama mogla da bude bliska budućnost, dok je to za većinu nerazvijenih zemalja u svetu (bar u doglednije vreme) još uvek samo neizvesna mogućnost.

Savremeni tehničko-tehnološki i društveni razvoj prepun je unutarnjih protivurečnosti. Nove i **čiste tehnologije uvode se u razvijenim zemljama, ali se stare i "prljave" privredne grane (rudarstvo, energetika, brodogradnja, metalurgija, teška, hemijska tekstilna i druga industrija) sele u nerazvijene delove sveta.** To utiče i na međunarodnu trgovinu tako što razvijene zemlje osvajaju tržišta nerazvijenih i na njih agresivno prodiru svojim robama, dok svoja tržišta zatvaraju za njihove robe, izuzev za čiste proizvode prljavih tehnologija.

Međutim, najnovija informatička tehnologija izaziva i neke nove probleme i protivurečnosti i u samim razvijenim postindustrijskim društvima. Iako postoje tehnički uslovi za decentralizaciju vlasti i upravljanja društvenim životom, ipak se **stalno povećava moć informativnih centara** na koje su svi sa periferije "priključeni" i iz kojih se "hrane" neophodnim informacijama od kojih sve više zavise. Masovna sredstva komunikacija proizvode, distribuiraju i doziraju informacije prema interesima vladajuće elite i postaju strahovito moćan mehanizam manipulacije masama, kakav ranija istorija nije poznavala. Onaj ko vlada informacijama taj će vladati i informatičkim društvom.

Promene u čovekovom načinu rada, u provođenju slobodnog vremena i načinu međuljudske komunikacije, takođe su dalekosežne i protivurečne. Sociološka je zakonitost da čovek, upotrebom nekih sredstava, uvek postaje od njih u izvesnoj meri zavistan. Kad se neko navikne na automobil, na telefon i televizor, kad se okruži kompjuterima, video i audio uređajima, njemu bez njih život postaje besmislen. Neposredno druženje sa drugim osobama takvoj individui nije potrebno. Umesto drugog čoveka i međusobnih razgovora i druženja, jure se informacije sa "interneta", a veštačka sredina ovladava intimnim životom ljudi.

Očito je, dakle, da se sveukupan način individualnog i društvenog života ljudi iz temelja menja, ali sa krajnje neizvesnim posledicama, kako po pojedince tako i po društvo u celini. Takvim uticajima izloženi su i oni koji žive na selu, naročito mladi ljudi koji posredstvom televizije preuzimaju najnovije urbane kulturne obrasce, vrednosno-normativne modele mišljenja i ponašanja koji su potpuno neprimereni njihovim realnim uslovima života. Otuda pojava mnogih novih problema i u nerazvijenim društvima i u seoskim sredinama, koji su tipični za velike gradove, za industrijska ili postindustrijska društva.

I po ovome, na žalost, svet postaje "globalno selo" u kojem, ipak, svako sam mora da brine svoju brigu i rešava svoje životne probleme - iako neke od njih i nije sam sebi stvorio. U tradicionalnom predindiustrijskom selu, problemi su bili teži i veći, za pojedinca u pricipu nesavladivi, ali je zajednički način njihovog rešavanja učvršćivao društvenu zajednicu i međuljudsku solidarnost koja modernim vremenima sve više nedostaje.

Svi navedeni problemi mogu se i dalje produbljivati tako da bi naivni "tehnički optimizam" bio sasvim neprimeren ozbiljnom sociološkom pogledu na savremenu tehnologiju, uključujući i ovu najnoviju, kompjutersku. U načelu, svaka tehnologija je samo **neutralno sredstvo** koje ljudi u društvu mogu korisno upotrebljavati ili zloupotrebljavati - zavisno od svojih interesa i načina kako su organizovali njihovo usklađivanje u društvu u kojem zajedno žive.

Urbanizacija je proces tesno isprepleten sa industrijalizacijom i ima dva vida: najpre, reč je o masovnim migracijama ruralnog stanovništva u gradove i izuzetno visokom i brzom rastu urbane populacije; drugo, pod urbanizacijom podrazumevamo širenje gradskog načina života.

Migracioni tok od sela prema gradu postoji otkad i ova dva tipa naselja, dakle tokom cele istorije ljudskog roda (istorije civilizacija). Selo je u svim vremenima „snabdevalo" grad novim stanovništvom, pa se može čak reći da, u izvesnom smislu, nije ni postojalo nekakvo stalno urbano stanovništvo, već da se stanovništvo jednog društva sastojalo od dela koji je živeo u ruralnim oblastima i od dela koji se iz tih oblasti preselio u gradove i u njima boravio tek generaciju-dve (Sorokin and Zimmerman, 1931: 525).[27] Milenijumima je gradsko stanovništvo predstavljalo tek mali deo ukupnog, dok je većina ljudi živela na selu, baveći se poljoprivredom na seljački način. I pre industrijskog perioda bilo je veoma velikih gradova, ali je presudnu ulogu imao regionalni kontekst, a dolazilo je i do velikih promena u broju stanovnika. Tako je Konstantinopolj (Carigrad) u osmom veku imao oko 300 000 stanovnika, neki gradovi u Kini preko 800 000, Pariz samo 25 000. U petnaestom se veku slika značajno promenila: broj stanovnika Konstantinopolja je pao na 75 000, ali je stanovništvo Pariza naraslo na 230 000 stanovnika i to je bio najveći evropski grad (Pušić, 1997: 202).

Stanje u kojem stanovništvo sa sela u grad pritiče lagano i u kojem gradovi rastu neujednačeno, sa periodima opadanja broja stanovnika, prekinuto je sa populacionom eksplozijom u Evropi i industrijskom revolucijom (kraj osamnaestog veka). Od toga vremena na dalje, stanovništvo gradova raste velikom brzinom. Usled agrarne prenaseljenosti i privučeno gradskim životom i mnogo većim mogućnostima za pronalaženje posla, stanovništvo ruralnih oblasti masovno je prelazilo u gradove. Početkom devetnaestog veka, samo tri posto svetske populacije živelo je u gradovima, da bi ta cifra sto godina kasnije porasla na 14%; broj gradova u Evropi sa više od 100 000 stanovnika iznosio je godine 1800. samo 23 – za sto godina takvih je gradova bilo 146, skoro sedam puta više (Sorokin and Zimmerman, 1931: 526; Pušić, 1997: 16).

U vreme Turaka, gradovi na Balkanu formirali su se na putevima od Egejskog mora prema Panonskoj niziji i u središnjoj planinskoj oblasti (Beograd, Smederevo, Sarajevo, Skoplje). Početkom devetnaestog veka, najveći gradovi na našim prostorima bili su Subotica (22 000 stanovnika), Sarajevo (20 000), Novi Sad (14 000) i Sombor (12 000). Na teritoriji Habzburške monarhije ovi su gradovi bili veoma slabo povezani međusobno, već su kao metropole, putem železničke mreže, forsirani Beč, Budimpešta, Grac i Trst. Kao rezultat takve politike, početkom dvadesetog veka na južnoslovenskim teritorijama nije bilo nijednog grada sa više od 100 000 hiljada stanovnika. U Kraljevini Srbiji je 1905. bilo samo dva grada sa više od 20 000 stanovnika: Beograd i Niš; više od 10 000 stanovnika 1910. godine imali su Kragujevac, Leskovac, Požarevac, Šabac, Pirot i Vranje (Puljiz, 1977: 47-48).

Broj stanovnika u Srbiji je rastao izuzetno brzo (gotovo je udvostručen između 1834. i 1874), ali je stepen urbanizovanosti u Kraljevini Srbiji bio veoma nizak i sporo se menjao, skoro se može reći i da je u poslednjim decenijama pred Balkanske i Prvi svetski rat i stagnirao (Tabela ispod).

Tabela 4. Udeo urbanog stanovništva u ukupnom stanovništvu Srbije 1859-1910 (%)

[27] Gradsko stanovništvo u pravilu nije moglo u potpunosti sebe da reprodukuje: „Pošto se gradsko stanovništvo ne stvara samo po sebi, u grad moraju da se doseljavaju ljudi iz drugih gradova, sela (...) i iz drugih zemalja." (Virt, 1988: 164)

Godina	1859	1866	1874	1884	1895	1910
Procenat urbanog stanovništva	8,1	9,5	10,2	12,4	13,3	13,2

Izvor: *Dva veka razvoja Srbije* (2008), str. 43 i 47. Deo podataka izračunao autor.

Između dva svetska rata, u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (u drugom delu ovog perioda Kraljevini Jugoslaviji) sprovedena su dva popisa (1921. i 1931), dok je treći bio pripremljen za 1941, ali nije realizovan zbog izbijanja Drugog svetskog rata. Podaci za neke od gradova pokazuju da se urbanizacija prilično ubrzala: Beograd je 1921. imao 111 739 stanovnika, a 1931. dvostruko više, 238 775; Novi Sad je sa 39 122 stanovnika „skočio" na 63 985, Niš sa 25 109 na 35 465, a Kragujevac sa 15 643 na 27 208 stanovnika (*Dva veka razvoja Srbije*, 2008: 55). Posle Drugog svetskog rata broj i udeo gradskih stanovnika povećavao se još većom brzinom (Tabela ispod).

Tabela 5. Udeo urbanog stanovništva u ukupnom stanovništvu Srbije 1953-2002 (%)

Godina	1953	1961	1971	1981	1991	2002
Procenat urbanog stanovništva	22,5	29,8	40,6	46,6	50,7	56,4

Izvor: *Dva veka razvoja Srbije* (2008), str. 62.

Vidimo da je tek 1991. godine udeo gradskih stanovnika premašio polovinu, ali i da je nastavio da raste. Međutim, s obzirom na činjenicu da se u Srbiji od 1981. za podelu naselja na gradska i seoska koristi administrativno-pravni kriterijum, zvanične podatke treba uzeti sa rezervom.

Pod drugim vidom urbanizacije, koji se zapravo dešava u „sadejstvu" sa industrijalizacijom, podrazumevamo trajnu promenu načina života u ruralnim oblastima. Drugačije rečeno, urbanizacija u ovom smislu predstavlja širenje urbanizma, koji L. Virt vidi kao „skup osobenih crta koje karakterišu način života u gradovima (...) Urbanizam više ne oznavača samo proces koji ljude privlači na mesto zvano grad u čiji se sistem života uključuju. To se takođe odnosi i na naglašavanje očiglednih karakteristika načina života koji je povezan sa razvojem grada, i konačno na promene u pogledu načina života priznatim kao gradski, a koji se očituje na ljudima, bez obzira gde su, koje nastaju pod uticajem koje grad vrši pomoću moći svojih institucija i ličnosti koje deluju putem komunikacijskih i transportnih sredstava". (Virt, 1988: 161-162). Nakon perioda implozije, kada grad koncentriše, oduzimajući svojoj okolini, sledi period eksplozije, tj. disperzija urbanih tekovina u okolinu (Mumford, 1988).

Ovaj vid urbanizacije izuzetno je kompleksan, te se zato opire kvantifikaciji, barem na način da obuhvata vrlo veliki broj indikatora. Na selu se promenilo gotovo sve: privređivanje, način vođenja politike, odnosi u porodici, obrasci provođenja slobodnog vremena, itd. Pri tome, treba uvek imati na umu da struja uticaja ipak nije išla u jednom smeru, iz gradova u sela, nego i obrnuto: ruralne pridošlice u gradove su uvek donosile i svoj kulturni „prtljag": ruralne vrednosti i uopšte ruralni način života. Što je seoba bila brža, ruralni uticaji bili su

jači.[28] Ovu, kao i činjenicu da modernizacijski procesi nisu u stanju da „izbrišu“ baš sve tradicionalno ni u gradu, a kamoli u selu, bolje od mnogih naših savremenika razumeo je čikaški sociolog L. Virt: „Pošto je grad postao pre izvesnim razvojem nego trenutno, treba očekivati da uticaji koje on vrši na način života ne bi trebalo da mogu u potpunosti da izbrišu dominantne načine ljudskog udruživanja koje su prethodno postojale. Stoga naš društveni život, u većoj ili manjoj meri, nosi obeležje karakterističnog tipa naselja iz jednog ranijeg društva, koga su sačinjavali farma, plemićko imanje i selo. Istorijski uticaj još više pojačava okolnost da stanovništvo samog grada u velikoj meri potiče sa sela u kome još uvek postoje ostaci nekadašnjeg načina života.“ (Virt, 1988: 159)

3.7 Seljačka ekonomija i promene agrarne strukture

3.7.1 Načela tradicionalne seljačke ekonomije

U našem vremenu preovlađuje robno-novčani, tržišni i kapitalistički način proizvodnje u kojem je sve podređeno maksimalnom neto proizvodu (bruto-proizvod manje materijalni troškovi i iznosi za plate proizvođača) i samim tim maksimalnom profitu vlasnika i preduzimača. Sve ekonomske kategorije (cena rada, kapitala, gotovih proizvoda, zemljišna renta i dr.) moderni ekonomisti tumače kao elemente kapitalističkog modela proizvodnje, dok sve druge nekapitalističke elemente u stvarnoj ekonomiji ocenjuju kao nevažne i priželjkuju da oni što pre nestanu. Ovo je među prvima uočio ruski ekonomista **Aleksander Čajanov** i obrazložio u svojoj knjizi ***Teorija seljačke ekonomije*** (1925) suprotstavljajući se i klasičnim liberalnim i marksističkim ekonomistima koji su bili uvereni da će se poljoprivreda u celini podvrgnuti načelima industrijske ekonomije i da će seljačka ekonomija nužno ustupiti mesto industrijskoj poljoprivredi, kao što, po rečima Lenjina, lokomotiva zamenjuje kolica. čajanov smatra da cilj proizvodnje na seljačkom gazdinstvu nije profit nego potrošnja i preživljavanje. Kao takvo, sa žilavom "strategijom preživljavanja" kroz vekove, seljačko gazdinstvo je osnova jedne specifične tradicionalne ekonomije koja je i danas, kako misli **Tiodor Šanin**, "umetnuta" u druge dominantne oblike moderne tržišne ekonomije.[29]

Sa druge strane, **H.Mendras** smatra da, širenjem po svetu, kapitalistički način proizvodnje dolazi po svome obodu (periferiji) u dodir sa tradicionalnom seljačkom ekonomijom i tako se i sam "poseljačuje" na tim prostorima: "Mi prisustvujemo poseljačenju celog kontinenta Afrike, ponovnom poseljačenju Azije i jačanju latinsko-američkog seljaštva; čini se paradoksalnim, ali na svetu nikada nije bilo toliko seljaka kao danas".[30] Ovaj stav potvrđuje pretpostavku da proučavanje seljačke ekonomije ima i aktuelni (teorijski i praktični) značaj, a ne samo istorijski smisao. To je utoliko više slučaj ukoliko je neka zemlja društveno-ekonomski nerazvijenija ili ako u njenoj ekonomiji poljoprivreda zauzima značajnije mesto te su se više zadržali tradicionalni elementi (kao kod nas). Koristeći se idealno-tipološkim postupkom

[28] Prema zvaničnim podacima, u Jugoslaviji je između 1945. i 1970. godine oko pet i po miliona ljudi napustilo selo, od toga polovina tokom šezdesetih godina (Čalić, 2013: 257).

[29] A. V. Chayanov, THEORY OF PEASANT ECONOMY, (with new Introduction by Teodor Shanin), Manchester University Press, 1986, p. 19.

[30] Henri Mendras, SELJAČKA DRUŠTVA, s. 61; ovo poslednje treba razumeti uslovno, u smislu autorovog shvatanja seljaštva kao kategorije koja nije izvan nego je na periferiji globalnog društva. Danas je zaista sve više onih za koje se može reći da su uvučeni u svetsko kapitalističko društvo, ali kao njegova periferija - dakle na "seljački" način (spoljnim silama) i sa "seljačkom" (podređenom, perifernom i zavisnom) pozicijom.

moguće je izdvojiti nekoliko **načela seljačke ekonomije** koja sintetizuju njena bitna svojstva koja su i kod nas izražena.

1. Raditi da bi se prehranilo. Celokupna logika seljačke ekonomije ponekad se svodi na ovaj iskaz. Kako Mendras kaže, "sva teorija seljačke ekonomije nije ništa drugo do komentar te lapidarne formule".[31] Po tome se "seljačka ekonomija" ne razlikuje od "primitivne ekonomije". Razlika između njih pojavljuje se onda kad se započne razmena na tržištu. "Seljak" za razliku od "divljaka" ide na tržište, ali on ne proizvodi prevashodno za tržište. On proizvodi za prehranjivanje i druge svoje potrebe, a na tržište izlazi kad može (ako mu nešto pretekne od onog što je za sebe proizveo) ili kad mora (ako nije u stanju da sam proizvede ono što mu je neophodno).

2. Porodična ekonomija. Seljak obrađuje svoje njive, gaji stoku i obavlja druge seljačke radove zajedno sa članovima svoje porodice. Njegov ekonomski bilans uvek zavisi od **ruku koje rade i usta koja treba nahraniti**. Unutar porodične grupe važi načelo **solidarnosti**, pošto nikad ne postoji potpuna srazmera između radnog doprinosa i potrošnje gotovih proizvoda. Raspodela je bliža načelu "svakome prema (najnužnijim) potrebama" nego pravilu "svakome prema radu". Lični ekonomski bilansi "davanja" i "uzimanja" uvek se izravnavaju posredstvom porodične grupe. Mladi i odrasli više proizvode nego što sami troše, ali time samo "vraćaju" porodici ono što su kao deca dobili od roditelja ili "zadužuju" svoju decu za svoje izdržavanje u starosti. Ovaj sistem porodičnih odnosa koji dugo funkcioniše jeste ona osnova iz koje izrasta seljačko poimanje **pravde** kao osnovne društvene vrednosti, za razliku od **jednakosti** koja više odgovara logici industrijskog radnika u tržišnoj ekonomiji.

Porodični karakter seljačke privrede određuje karakter vlasničkih odnosa nad zemljom. Zemlja u seljačkim društvima zato nikad nije puno privatno vlasništvo, u smislu rimskog prava neograničenog raspolaganja objektom svojine od strane njenog nominalnog (titularnog) vlasnika. Zemlja koju jedna porodica koristi stvarni je uslov njenog opstanka i zato je vlasništvo nad zemljom obično tako podeljeno da porodica kao grupa uvek raspolaže manjim ili većim ovlašćenjima u **pravu korišćenja zemlje**. čak i onda kada neki pojedinac (otac porodice ili feudalni gospodar) ima formalno pravo da, kao titularni vlasnik, raspolaže sa svojinom, (pravo da je proda ili otuđi na neki drugi način) oni koji zemlju koriste uvek su nekako zaštićeni (običajima, moralom). Drugo je pitanje što ta zaštita nije uvek bila efikasna.

3. Trošiti što sam proizvedeš. Seljačka ekonomija je **naturalna** i **autarkična** (samodovoljna) jer se proizvodi ono što je najnužnije za sopstvene potrebe, a trši se ono što sam proizvedeš. To nameće obavezu da se svako "pruža prema svom guberu", da se prevashodno oslanja na sebe i snage kojima sam raspolaže ("u se' i u svoje kljuse"). Uočljivo je da su **vrsta proizvodnje** i **režim ishrane** međusobno veoma čvrsto povezani u svim seljačkim društvima. Jedina elastičnost koja se uočava ogleda se u sposobnosti seljaka da svoju potrošnju, pa i ishranu, prilagođava proizvodnji, da je povećava i smanjuje - prema rodnosti godine, prema sezoni ubiranja plodova i sl. Za seljačku potrošnju je, otuda, tipična jedna paradoksalna crta koju ne razumeju oni koji ne znaju njene stvarne korene: to je naizmenično rasipništvo i škrtarenje kod jednih te istih ljudi i grupa u raznim prilikama. Niko nije tako nemilosrdan rasipnik kao seljak onda kad ima, a to što ima iz nekih razloga ne može trajno da sačuva za sebe, kad se u stalnoj bedi pojavi privremeno obilje, kad ono može "da navuče nevolju na vrat" (Turke ili hajduke), kad se reprezentativnim trošenjem "kupuje ugled" - ono što je seljacima oduvek najviše nedostajalo. Isti taj seljak, kad mu se ukaže prilika da proširi posed (kupovinom zemlje), kad se sprema da gradi kuću, kad je nekad za sina spremao svadbu a za ćerku miraz, a danas kad školuje decu - spreman je da na svemu štedi, da škrtari i nemilosrdno sebi "otkida od usta"

[31] Isto, s. 62.

da bi tako sačuvan "višak" izneo na tržište (ili izveo na pijacu) i došao do novca koji mu je neophodan. Zato i jeste seljačka potrošnja najelastičniji deo seljačke ekonomije. Ponekad, seljak može i da poveća rad, ali više prostora ima u smanjivanju potrošnje čime uravnotežuje svoje bilanse prihoda i rashoda.

4. Samodovoljnost (autarkija) je samo relativna. Za razliku od "primitivne" ekonomije seljačka ekonomija poznaje samo relativnu samodovoljnost proizvodnje i potrošnje. Seljačka autarkija je relativna pošto je svako seljačko društvo prinuđeno da komunicira sa celinom globalnog društva. Seljaci uvek moraju da proizvedu više hrane nego što je neophodno njima samima za preživljavanje. Svoju žetvu seljaci moraju uvek da podele na nekoliko delova.

- Najpre moraju da odvoje za seme, da bi mogli da zaseju i naredne godine, jer za seljake važi pravilo da "ko ne zaseje neće žeti, a ko ne požnje neće jesti".

- Seljacima su deo žetve uvek uzimali oni koji su u odnosu na njih stvarno bili "viša sila", koji su povlašćeni jer "ne seju i ne žanju, a jedu". Oni su seljacima uzimali "u ime boga" ili "u ime vlasti" (države, partije, hajdučije) koliko su mogli, a često je to bivao najveći deo "tvrde i crne seljačke pogače". Sve seljačke borbe kroz istoriju svode se na to da se plodovi sopstvenog rada sačuvaju "od vrane i ale".

- Treći deo su zadržavali za sebe i svoju porodicu, priželjkujući da ovaj deo "pogače" bude što veći. Od njega su štedeli "za pijacu" - jer za novu setvu je moralo ostati, a "vranama i alama" seljak je retko kad mogao da doskoči. A prodavati se, makar s vremena na vreme, ponešto moralo; stočari da bi kupili žita, ratari da bi platili porez, jedni i drugi za so, petrolej i tako redom - kako se prohtevi šire i što mogućnosti dozvoljavaju.[32]

Do novca seljaci teško dolaze, ali on im unutar seljačke ekonomije (koja je naturalna, a ne robno-novčana) nije ni potreban. Novac je ustanova globalne (tržišne) ekonomije i on postaje sve značajniji kako se autarkija seljačke privrede smanjuje. Pre toga, novac ima sporednu i dopunsku ulogu, pogotovo kad nije toliko veliki da bi omogućio da se s njim zakorači u svet poslova na globalnom tržištu.

5. Ne rizikovati bez velike potrebe. Seljačka ekonomija je u osnovi stabilna. To je ekonomija bez većih rizika, ali i bez mogućnosti za dinamičniji razvoj. Glavni rizici dolaze od prirodnih uticaja kojima je izložena poljoprivreda (suše, poplave, oluje, tuča grada i dr.). Pošto su bilansi u seljačkoj ekonomiji uravnoteženi na nivou tek nešto malo iznad egzistencijalnog minimuma, prostor između najvećih prihoda i najmanjih rashoda je veoma mali, pa su i mogućnosti za preduzetništvo (i kad se ono pojavi) sužene. Svako ulaženje u poslovni rizik slično je kockanju u "kuću i imanje" i igranju s egzistencijom, svojom i članova svoje porodice. Time je uslovljena poslovična seljačka **opreznost** pri upuštanju u rizike globalne tržišne ekonomije. Takav privredni mentalitet može da bude smetnja razvoju preduzetništva na selu i moderne robne proizvodnje u poljoprivredi, ali je on realno uslovljen i u tom smislu racionalan i razumljiv.

6. Naglašeno dejstvo neekonomskih činilaca na seljačku ekonomiju. Pored navedene ekonomske opreznosti kao crte seljačkog ponašanja spram globalne ekonomije i sva ostala načela seljačke ekonomije ostavljaju svoj trag na **specifičnom privrednom i socijalnom mentalitetu seljaka**. Taj mentalitet je istovremeno i sastavni deo seljačke ekonomije, njeno idejno jezgro i jedan od (virtuelnih) uslova njenog funkcionisanja - i nije samo njena posledica. Kao posledica, ovaj mentalitet preživljava vreme seljačke ekonomije (i seljačkog društva) i kao kulturna i socijalno-psihološka činjenica utiče na modernu tržišnu ekonomiju i trpi njene uticaje.

[32] Zato što se u naturalnoj seljačkoj privredi na tržištu mogu pojaviti samo prikupljeni viškovi to će na takvom tržištu važiti pravilo da veći obim robe povlači za sobom veću cenu (zbog većih troškova prikupljanja slučajnih viškova), za razliku od tržišta u robnom društvu gde velike serije u proizvodnji obaraju cenu robe.

Sličan odnos se uspostavlja na široj relaciji između seljačkog društva (njegove ekonomske, političke i druge komunikacije sa globalnim društvom) i odgovarajućeg tradicionalnog seljačkog (privrednog, političkog, socijalnog) mentaliteta. Na formiranje pojedinih crta seljačkog mentaliteta ne utiču samo ekonomski nego i mnogi drugi činioci. Tako je, recimo, uz ekonomsku opreznost vezano tradicionalno seljačko nepoverenje prema globalnom društvu uopšte, koje se često označava kao jedna od dominantnih (i negativnih) crta seljačkog mentaliteta.

Seljačko nepoverenje prema globalnom društvu, i kad iracionalno deluje, mora se razumevati kao crta društvenog karaktera koja je realno uslovljena. U svemu što mu je dolazilo iz globalnog društva tipičan seljak je sklon da vidi nepravdu, štetu, pa i opasnost po sebe - ne sasvim bezrazložno. Seljacima iz šireg društva (iz grada) retko kad dolazi ono što njima treba, a pogotovu im ne dolazi onda kad im treba: ni pop, ni plemić, ni Turčin, ni hajduk, ni fabrikant, ni bankar, ni lekar, ni učitelj, ni poreznik, ni političar - a danas, ni deca iz grada. A kad dolaze, popovi u korpi odnose darove, a plemići vrše obljubu mladih devojaka i nevesta. Kad Turci kupe decu i odvode roblje tad nema hajduka nego stignu pre ili kasnije, da oplene kuću. Fabrikanti iskoriste prirodna dobra i zagade zemlju, vodu i vazduh, i zatvore fabriku onda kad je seljacima neophodna jer su zapustili poljoprivredu. Bankara nema kad su seljacima potrebni krediti za razvoj poljoprivrede, nego se pojavljuju kao "zelenaši" u gladnim godinama ili posle kakve druge nevolje, da izvuku od seljaka više nego što bi im on dao u normalnim prilikama. Lekar (danas i veterinar) u selo ne dolazi dok mu se ne plati, a tada obično bude kasno. Učitelji dođu u selo, kad ne mogu da odu u grad, i napuste ga čim im se ukaže prilika. Poreznici su najredovniji u pohođenju sela, ali su i najnepoželjniji. Od njih su nepoželjniji samo bili panduri koji seljake odvode u zatvor ili im objavljuju mobilizciju za rat i pozivaju ih u vojsku. Političari su među seljacima posebno prezirana kategorija; za njih se veruje da sve i svakoga lažu, ali seljake "dvostruko". Seljacima su dolazili retko, samo pred izbore, tražili glasove i nudili prazna obećanja. Tu "trampu" sa političarima seljaci nikad nisu uzimali dovoljno ozbiljno, jer ne cene "trgovinu" u kojoj se razmenjuju stvari koje ništa ne koštaju ni jednu ni drugu stranu. Konačno, seljacima i njihova sopstvena deca, iako su oni već stari roditelji, a deca situirani i emancipovani građani, mnogo više odnose nego što donose - i ne samo materijalno, u gepeku automobila - nego i u duši, u ljubavi koja je često neuzvraćena.

U seljačkim društvima **"ekonomsko", "političko"** i **"kulturno"** su nerazdvojni, čak i u analitičke svrhe, mnogo više nego što je to slučaj sa modernim društvima robno-novčane privrede. Otuda za njih ne može da važi teorija o "ekonomskoj bazi" i "neekonomskoj" (pravno-političkoj i idejno-kulturnoj) "nadgradnji" ni u onom uslovnom smislu u kojem se ova pojednostavljena marksistička paradigma ponekad koristi u interpretaciji zamršenih odnosa u savremenim kapitalističkim društvima. **U jezgru seljačke ekonomije ("baze") nalazi se i deluje "nadgradnja" seljačkog društva.** Zato nam poznavanje funkcionisanja tradicionalne seljačke ekonomije danas pomaže da bolje razumemo mehanizme delovanja "neekonomskih" činilaca u modernoj tržišnoj ekonomiji i u tome se, pored ostalog, ogleda aktuelnost studija koje se istorijski i teorijski bave ekonomskim i drugim aspektima tradicionalnih društava.

3.7.2 Tradicionalni seljački radovi

I u najtežim prilikama, u ratu i između ratova, za vreme i posle revolucija, seljak je uvek morao da radi, da obavlja svoje seljačke i poljoprivredne radove bez kojih nikome nema života. Seljak je ove radove morao da obavlja i za druge, ali primarno ih uvek obavlja za sebe, kao što

pčela med sakuplja za sebe iako ga više koriste drugi. Umesto njega, to niko drugi ne bi činio, i po tome se seljačka klasa najviše razlikuje od svih drugih radnih klasa u društvu.

Seljačke radove u tradicionalnom srpskom društvu posebno je proučavao **Sreten Vukosavljević**, koji ističe presudan uticaj seljakovog rada na njegov celokupan društveni život: na društvenu organizaciju, na karakter seljakove duhovnosti i na kulturu seljačkog društva uopšte. On ističe čitav niz elemenata koji seljakov rad čine specifičnim:

- **Seljaku rad nije samo privredna delatnost koja je usmerena na zaradu nego je jedna od njegovih životnih funkcija**, "skoro slična fiziološkoj". Seljakov životni ciklus je i njegov radni ciklus; u starosti završava sa lakim radom kao što je u mladosti (u četvrtoj, petoj godini) započeo. "U toj svojoj životnoj funkciji seljak nije gospodar nego samo režiser svoje poljoprivrede. I to režiser privremeni, jer je osnovica poljoprivrede - zemlja - kontinuelna, jer je porodica, koja zemlju nasleđuje, kontinuelna. Ma i podsvesno upoređujući to sve ima osećanje da je od svega toga samo on lično privremen."[33]

- **Seljački radovi imaju jedan "tvrdi kontinuitet"**, koji ipak nije mehanički "krut", nego ga odlikuje jedna posebna **"prirodna nužnost" i egzistencijalna potreba** koja seljaka goni na rad.

- Ovi radovi se odvijaju u okviru **porodičnog gazdinstva i domaćinstva** koje je, između ostalog i **radna zajednica**. Svi članovi ("čeljad") rade iste poslove i rade zajedno, od detinjstva do starosti i to je ono što seoskoj porodici obezbeđuje čvršću povezanost od gradske. Takva iznutra povezana zajednica omogućuje ne samo kontinuitet, nego i svojevrsnu **elastičnost u rasporedu seljačkih radova**, u njihovom ubrzavanju (i pojačavanju) ili usporavanju, kako je kojem radu ili kojem načinu rada vreme. A uticaj na organizaciju i kulturu seljačkog društva i na seljakovu duhovnost, seljački radovi vrše upravo svojim kontinuitetom i egzistencijalnim smislom. Radeći na određeni način u toku celog svog života seljak sav svoj život, svoje navike, običaje, moralne predstave i smisao življenja poistovećuje sa ritmom, rasporedom i uspehom svoga rada. Seljakovo posvećivanje radu nije podređivanje nekoj spoljašnjoj tuđoj sili nego prilagođavanje jednom prirodnom poretku stvari kojem i sam pripada. Zato je i moguć "visoki moralni smisao kaljavog seljačkog rada" kakav nemaju neki drugi, fizički lakši, a ljudski i prirodno otuđeni poslovi.[34]

- Seljaku njegov rad daje odgovarajući **"društveni i moralni rang"**. Kad seljak od starosti onemoća i prestane raditi, u tradicionalnom seljačkom društvu on uživa pažnju i poštovanje ("ljube ga u ruku"), ali ga isključuju iz upravljanja poslovima porodične zajednice. Stvarno, a ne formalno uvažavanje pokazuje se samo prema onima koji rade ("koji hlebom hrane"), što znači da se uvažava radnik i njegov rad. Vukosavljević u prilog ovome navodi seljački običaj da nevesta ljubi u ruku svakoga ("radenika") u kući kada se seda za sovru, sve do prve žetve. Već posle prve žetve, njen status se menja jer može da kaže da je "žela i ona i da svoj hleb jede".[35]

- **Podela rada u seljačkim društvima nije zasnovana na "društvenim razlikama niti je bila uzrok društvenih razlika".** U seljačkom društvu, misli Vukosavljević, "društvene razlike nisu bile ni onolike kolike su bile ekonomske". U srpskom seljačkom društvu, ni narodni glavari, ni u onim oblastima gde su imali najviši društveni rang, nisu se svojom funkcijom izdizali do toliko visokog i ustaljenog društvenog položaja koji bi uticao na izrazitiju podelu

[33] Sreten Vukosavljević, SOCIOLOGIJA SELJAČKIH RADOVA, s. 374.

[34] Isto, s. 418; takvu konotaciju ima poznata narodna izreka: "u seljaka crne ruke, a bela pogača".

[35] Isto, s. 375; slično značenje ima i običaj da svekar i svekrva poljube ruku snahe koju dovode u kuću, a ne samo da ona njih ljubi: ona njih u ruke ljubi iz poštovanja, a oni nju iz obzira prema njenom budućem radu i rukama koje će i njih u starosti "hraniti, oblačiti i negovati".

rada između glavara i ostalog naroda. A podela rada po polu i prema starosti, nije proizvodila velike društvene razlike jer su svi radovi, svaki na svoj način, potrebni i međusobno komplementarni. "Starost je svačija, nije samo nekog posebnog sloja ljudi; ne može da postane izvor nekih društvenih razlika i pored toga što stari imaju izvesnih povlastica u podeli rada".[36]

- U srpskom seljačkom društvu uvek je bilo **najamnika** na duži rok, ali oni se po poslovima koje su obavljali izjednačavaju sa ukućanima, a i po položaju i uslovima života (hrana, oblačenje) ne razlikuju se mnogo od porodične čeljadi koja obavlja slične poslove. Ovo je, naravno, normativni okvir od kojeg se ponekad i odstupa. Ono što je osobito važno to je da se odstupanje od normativnog obrasca u odnosu na "kućnog slugu" pojavljuje kao i u odnosu na "kućno čeljade", a na takvo odstupanje se u seoskoj zajednici gleda nepovoljnije i ono se smatra nemoralnijim postupkom, od nepriličnog postupanja prema "svome čeljadetu".

- **Rang seljačkih radova određuje i društveni rang radnika**, a od svih seljačkih radova najviši ugled je imalo **oranje** jer je ono uslov da se započne proizvodni ciklus u ratarstvu kao najvažnijoj grani poljoprivrede. To je i najteži seljački posao koji obavljaju muškarci koji, orući zemlju, obeležavaju baštinu i potvrđuju svojinu nad uzoranim parcelama. Zato se nekad govorilo "dokle ralom dopireš, dotle je tvoje".

Sejanje nije tako težak i tako poštovan rad kod seljaka kao oranje, iako je važno. Vukosavljević misli da su građani nametnuli seljacima posebnu simboliku sejanja (kao "nastavljanje života") stvorenu u umetnosti. Seljaci na sejanje gledaju kao na prirodnu radnju i češće neguju kult orača (moleći se da bude "srećne ruke") nego sejača.

Kosidba je težak muški posao, ali on nikad nije uvažavan niti je tako simboličan kao orački. Ipak, kosidba je posao u kojem je važna veština kojom se postiže ekonomija napora, pa čak i elegancija pokreta. Ona dobrom kosaču u većini naših oblasti donosi radnu pohvalu "kojoj nije bilo ravne". U kosidbi rezultat više zavisi od kosača negu u oranju od orača. Pošto se često kosi u velikim družinama, rezultat može da se upoređuje, tako da se kosidba pretvara u svojevrsno radno i ljudsko nadmetanje.[37]

Žetva je važan seljački posao koji se mora brzo svršiti, ali ne donosi naročiti ugled onima koji se u njemu istaknu. U žetvi pohvalu i glas više stiču žetelice nego žeteoci. Ostali ratarski poslovi imaju niži rang od oranja, kosidbe ili žetve.

Stočarski poslovi se manje cene od ratarskih, a rad oko ovaca se najviše ceni, jer zahteva najviše pažnje i umešnosti.

Opšte je pravilo da seljaci svoj rad u poljoprivredi smatraju važnijim od drugih i više nego što to za svoj rad misle drugi radnici. Vukosavljević misli da je to zbog autarhičnosti seljačke privrede i relativno male zavisnosti od drugih.

Postoje i **radovi kojih se seljaci stide**. Koji je rad nepriličan za nekog seljaka ili seljanku nepriličan je i za svakog drugog muškarca ili ženu. Uobičajena je podela na **"muške"** i **"ženske"** poslove tako da je za žene neprilično da obavljaju prve, a za muškarce druge. Ponekad je ova podela poslova na "muške" i "ženske" tako zamršena i nerazumljiva (nema jasnog kriterijuma, jer nije dosledno izvedena ni po snazi ni po spretnosti). Kao takva, ona svedoči o suptilnim razlikama u sistemu vrednosti i obrascima delovanja i ponašanja muškaraca i žena, koje su se vekovima kristalizovale u najrazličitijim okolnostima u kojima su nastale. Tako, recimo, i najuglednijim muškarcima priliči da muzu ovce (u planini) ali da pomuze kravu neće ni najneugledniji (jer su krave u stajama kod kuće, te mogu i žene da ih muzu). Vukosavljević u tom smislu piše: "U Crnoj Gori će i vrlo ugledan čovek poneti na ramenu snop,

[36] Isto, s. 392.

[37] Isto, s. 394; na osnovu ove tradicije ustanovljena je poznata turistička manifestacija "Kosidba na Rajcu" koja se svakog leta održava na ovoj srbijanskoj planini i koja okuplja preostale seljake-kosače na međusobno takmičenje.

ili naviljak, ili drvo na ramenu, poduprto drvetom sa drugog ramena, ali se zaprtiti na leđa konopcem - senom, slamom, drvima - muškarac neće nikad. To rade samo žene. Ljudi pođu u šumu, iseku drva i ostave, a žene dođu, zaprte ih i ponesu. Iz sličnih razloga u Šumadiji čovek će počupati grah, ali ga neće mlatiti i vejati. To se radi kod kuće i to rade žene. čovek će omlatiti snopove žita - to je za žene težak posao. čovek neće rado pleviti luk, na vršaju izgrtati slamu, pomesti ulicu, mesiti hleb, prati sudove. Da predu, pletu, tku, zazorno je ljudima skoro svuda."[38] Žene se manje stide da rade muške poslove (ranije da oru ili da kose, danas da upravljaju traktorom). To je više kuriozitet nego što nekoga unižava. Muškarci se više stide ženskih poslova i rade ih samo u krajnjoj nuždi.

U srpskim selima se izbegavaju poslovi koje su radili Romi (kovački, svirački) ali se izbegavaju i drugi poslovi (poslovi oko vune, mlinarski, ponegde i opančarski i slični).

Vremenom je podela seljačkih poslova na muške i ženske sasvim izbledela, ali na jedan sasvim paradoksalan način. Nije se, naime, desilo da **težak položaj seoske žene** u tradicionalnoj podeli seljačkih radova bude time olakšan, već naprotiv, on je postao teži. Od kada se muškarci zapošljavaju izvan poljoprivrede žene trajno preuzimaju mnoge muške poslove u poljoprivredi, dok su to u tradicionalnom selu činile samo u izuzetnim okolnostima, kada su muškarci odlazili na ratove ili u pečalbu. Sa druge strane, njihovo preuzimanje novih poslova nije bilo praćeno oslobađanjem od starih obaveza koje su žene imale u kući i oko dece. Ova promena se označava kao **feminizacija poljoprivrede** i ona na novi način svedoči kako i danas, u novim okolnostima i u prelaznim vremenima, žena-seljanka nosi veliki, dvostruki teret na svojim leđima. To više nije samo kuća, koja je oduvek bila "ženska briga", nego je to postala i njiva, kojom su se nekada mnogo više bavili muškarci.

- **Seljački poslovi se odlikuju posebnim ritmom koji je podešen prema prirodi i njenim vremenskim intervalima i ciklusima.** Kad biljke i životinje miruju i seljakov rad utihne . To je jedna od važnih razlika između seljačkih radova i rada industrijskih radnika ili gradskih službenika koji je podložan veštačkom ritmu mašine i organizaciji rada u preduzeću ili kancelariji. Ritam seljačkih radova je **neravnomeran**, što ne znači da je nepravilan. On je strogo prilagođen sezonskim ciklusima, kad se smenjuju duži ili kraći periodi odmora i akumuliranja snage (preko zime), sa periodima kad se radovi "zgusnu" i ubrzaju (za kosidbe, kad se ore, seje, a naročito u vreme žetve). Tada se radi od rane zore do mrklog mraka ("od jutra do sutra"), a često i preko noći, ako ima mesečine (kad se žanje žito, bere kukuruz, skida kukuruzovina). Napor je ogroman i mogu ga podneti samo disciplinovani i požrtvovani radnici. Seljacima je lakše da se prilagode ravnomernom ritmu industrijskog rada, nego industrijskim radnicima da podnesu koncentrisane napore koje seljak izdrži u svome poslu. Gradski rad je, istina, monotoniji od seljačkog, neprirodniji i **otuđeniji**.

Vreme rada i vreme odmora nije strogo razdvojeno tako da u selu **nema slobodnog vremena** u smislu u kojem ono postoji u gradu. Postoji **sezonska ritmičnost** seljačkih radova, kad su radovi više zgusnuti (s proleća i s jeseni) i više razređeni (zimi), ali postoji i **kontinuitet** tri glavna seljačka rada: rada o strmnim žitima, razna okopavanja (vinogradi, kukuruz, povrće) i spremanje stočne hrane.

Na većem posedu taj kontinuitet radova je izraženiji, a na manjem on je "iskrzan", jer se "ono malo posla" na sopstvenom imanju brzo završi. Kontinuitet rada se ponekad postiže proizvodnjom raznih vrsta proizvoda kojima je vreme rada različito ("polikulturom"), a ponekad i odlascima u pečalbu, obavljanjem zanatskih usluga ili zapošljavanjem izvan poljoprivrede. Kad se planira pivredna aktivnost članova jednog porodičnog gazdinstva i domaćinstva

[38] Isto, s. 397.

vodi se računa o sezonskom rasporedu pojedinih radova, o kulturama koje će se sejati, o broju i radnoj sposobnosti čeljadi sa ciljem da se oni **što ravnomernije opterete u dužem vremenskom periodu**, što zbog sezonskog ritma poljoprivrede nije lako postići.

Svojevrsna protivrečnost u okolnostima pod kojima seljaci rade nastupa otuda što **neravnomernost i sezonski karakter** seljačkih poslova ne pogoduje razvijanju navike da se stalno (kontinuirano), disciplinovano i sistematski radi, a neki seljački poslovi, pogotovo oni oko stoke, upravo su takvi. Ali kad seljak razvije disciplinu, ona je autonomna i kreativna, a ne nametnuta i formalna. "Kampanjski obrazac" je teže prevazići i on se potiskuje samo sa prelaskom na polikulturu u poljoprivredi i nove vansezonske i dopunske nepoljoprivredne poslove (seoske zanate, zapošljavanje izvan porodičnog gazdinstva).

Jedna od protivrečnosti u seljačkom načinu rada i života u srpskom tradicionalnom društvu jeste i **neusklađenost režima ishrane i ritma radova**. Seljaci najviše i najbolje jedu kad najmanje rade (krajem jeseni i preko zime), a najlošije se hrane kad najviše rade (u proleće i početkom leta). Zato se seljak u sezoni radova skoro "sasuši". S jeseni, kada stočari pred zimu "skidaju stoku sa hrane" i kad ne postoji mogućnost njene prodaje, u stočarskim krajevima ponekad ima "više mesa nego hleba", a tada se ulazi i u period najdužeg odmora. I uopšte, u potrošnji stočarskih proizvoda manje se štedi, nego u ratarskim, koji se (kao žita) mogu duže čuvati.

Životni ritam radova u selu je drugačiji nego u gradu, kao što je to slučaj i sa dnevnim i sa godišnjim ritmom. Zato je teško upoređivati vrednoću u seljačkom i u kakvom drugom radu. Seljačko dete počne veoma rano (u 4-5. godini) da "pomaže" kod nekih radova (pazeći stoku), a i najstariji seljaci rade neke poslove duže od bilo koje druge kategorije radnika, skoro do same smrti.[39] U seljačkoj kući uvek ima posla za svakoga, samo ako neko hoće i može da radi. To sa svoje strane razvija radne navike i podsticajno deluje na radni moral.

Seljački radovi se obavljaju u prirodnoj sredini, za razliku od fabričkog ili kancelarijskog rada koji se odvija u veštačkom ambijentu. Seljaka, dok radi, bije vetar, peče sunce, štipa mraz i kvasi kiša. Tragovi ovih prirodnih sila se vide na njegovom ogrubelom licu i pogrbljenoj figuri, a posledice teškog rada ostavljaju tragove ne samo u izgledu nego i na zdravlju svakog seljaka. Naravno, iz ove okolnosti ne proizilazi zaključak da je rad u prirodnom ambijentu u svemu teži od svakog fabričkog, pa i ponekog kancelarijskog rada.

Na raspored rada i odmora, pored prirodnih ritmova utiču i **kulturni** činioci, među kojima je najvažnije **praznovanje**. Nedelja je davala sedmodnevni ritam radu i odmoru, a Đurđevdan i Mitrovdan su glavni godišnji rokovi i dani koji obeležavaju dva glavna godišnja prelaza seljaka iz jednog u drugi radni režim i drugačiju organizaciju društvenog života uopšte. Vukosavljević tačno uočava da seljaci glavne verske praznike ("slave") pomeraju u zimski period, izvan sezone glavnih ratarskih radova. U radnoj sezoni ostavljaju samo one praznike koji su manje važni ili su neposredno vezani za neku fazu poljoprivrednih radova (kao "preslave" ili "zavetine" koje su obično u proleće, u vreme setve, jer su to kolektivne molitve, litije po poljima za rodnu godinu, koje imaju smisla samo na njenom početku). Ali i u praznične dane obavljaju se mnogi poslovi, više stočarski nego ratarski, više kod drugog nego kod sebe (neka je greh i šteta "na tuđu dušu i na tuđu njivu"), više ženski nego muški. Tako praznici nisu mnogo ometali glavne poslove, nego su uticali na raspored manje važnih poslova. Ako se i desi kakav važan praznik u vreme žetve, kosidbe ili berbe seljaci će naći načina da ne praznuju, a jedan od načina

[39] Sreten Vukosavljević pokazuje kako u seljačkom društvu nema uslova za život starih ljudi: uz jednu kuću sa jednim ognjištem u uslovima koji su opšti za svu čeljad, teško je organizovati posebne pogodnosti za stare i bolesne; oni su više zbog ovog, nego zbog toga što nisu privređivali bili teret za ukućane, nisu posebno negovani i brzo su, po prestanku rada, umirali; videti: nav.delo, s. 414.

je i organizovanje zajedničkog rada (mobe) na praznik. Tako se istovremeno svrši važan privredni posao i obavi kolektivni verski obred koji "neutrališe" eventualni kolektivni greh. A pojedinačni greh se i ne oseća, jer se radilo kod drugoga i sa drugima.

U seljačkim radovima se češće nego u drugim poslovima pojavljuju razni društveni oblici **zajedničkog i kolektivnog rada**. O raznovrsnosti i suptilnom društveno-kulturnom mehanizmu koji reguliše zajedničke i kolektivne radove koji, inače, čine važan elemenat seljačkih društava, njihov vanredni poznavalac Sreten Vukosavljević piše: "U jednoj prilici seljak ide na rad nekome da mu ovaj povrati u istoj godini na radu istom ili sličnom, u nekoj prilici će mu se vratiti na radu sličnom tek posle nekoliko godina, a u nekoj ne računa na vraćanje nikad i ni u kom obliku, a još na radu dobije samo ručak, i to ne mnogo obilat. Ide na mobu sirotinji, koja ne bi mogla platiti taj rad; ide bogatome, koji bi to mogao. U nekoj prilici ide gde je nevolja, u nekoj ne ide gde je nevolja - i velika, - a ode onde gde nije nevolje nikakve. - Pa ipak u svemu ovome ima neki red. Nije to proizvoljno. Iako se svako ne drži utvrđenog pravila o tome, ono se ipak zna. I neće mu se, verovatno, razminuti sasvim bez ikakve kazne što se ne pokorava utvrđenom i primljenom redu."[40]

Za razliku od uobičajenog shvatanja da su zajednički i kolektivni radovi neki prastari i atavistički oblik rada u privredno najnerazvijenijim oblastima, Vukosavljević pokazuje obrnuto: da su se zajednički radovi (kad grupa radi za jednoga od njih) i kolektivni radovi (kad grupa radi u opštu korist kolektiva)
kasnije razvili i da su bili raširenu privredno i kulturno razvijenijim srpskim krajevima.[41] On, takođe, naglašava kao pravilnost i "jedno od najvažnijih obeležja našeg seljačkog života uopšte" stalno preplitanje i prožimanje kolektivnih i nekolektivnih elemenata u seljačkim radovima, kao i u zemljišnoj svojini.[42]

To se odnosi na sve seljačke radove bez obzira na vrstu ili na njihov društveni oblik. A i same te vrste i oblici se međusobno prepliću i prožimaju. **Pozajmica, moba, bačijanje, zared, sprega, zajedničko navodnjavanje** i drugi oblici zajedničkih i kolektivnih radova se međusobno ukrštaju i u stvarnosti se ne pojavljuju u čistom obliku u kojem se o njima govori u sociološkom klasifikovanju i tipologizovanju: "Što se cela takva grupa oblika ipak u narodu nazvala jednim imenom bilo je zbog toga što se apstrakcijom prešlo preko različitosti, ako nisu prevelike, a uzele u obzir samo sličnosti. Uostalom, sva ova opreznost ne važi samo za proučavane oblike rada nego skoro i za sve druge koji se u ovoj *Istoriji seljačkog društva* pominju."[43]

Tehničko-tehnološka organizacija seljačkih radova, kao i njihova društvena organizacija, prilagođena je njihovim prirodnim i tehnološkim specifičnostima. Njiva je seljakova "fabrika na otvorenom polju", ali posao na njoj je tehnički organizovan drugačije nego rad "pod fabričkim krovom": seljak sa sredstvima svoga rada (alatkama i mašinama) prilazi predmetu svoje obrade, umesto da, kao industrijski radnik, sebi i svojoj stacioniranoj mašini prinosi ono što obrađuje.

Vreme trajanja rada se ne poklapa sa **vremenom proizvodnje** u poljoprivredi. Vreme trajanja rada je kraće i određeno je mnogim elementima (obimom posla, brojem, umešnošću i motivacijom radnika, organizacijom posla, efikasnošću oruđa i drugim), a vreme trajanja

[40] Isto, s. 419.
[41] Isto, s. 423.
[42] Isto, s. 426.
[43] Isto, s. 421; ova Vukosavljevićeva opaska je značajna ne samo kao njegovo upozorenje na složenost društvenih procesa i tvorevina u seljačkim društvima, nego i kao važna metodološka napomena koju treba imati u vidu kad se procenjuju delo ovog autora i zaključci koje on izvodi.

proizvodnje je određeno biološkim zakonima (**dužinom reprodukcionog ciklusa** u pojedinim vrstama biljne i životinjske proizvodnje). Primera radi, u savremenoj proizvodnji pšenice vreme rada traje 3-5 dana, a vreme proizvodnje oko 280 dana. Ova prirodno-tehnološka specifičnost poljoprivrede povlači za sobom specifičnosti i u njenoj društvenoj organizaciji i u ekonomskom tretmanu u modernoj tržišnoj privredi. Međutim, taj krug pitanja vezanih za modernizaciju tehničkih sredstava, tehnoloških postupaka, ekonomskih podsticaja i organizacionih oblika savremene poljoprivrede i, s tim u vezi, promena u načinu obavljanja seljačkih ili poljoprivrednih radova, zaslužuje da bude posebno razmotren.

3.7.3 Stari agrarni odnosi i novije promene agrarne strukture: osvrt na istoriju agrarnih odnosa kod evropskih naroda

Prirodni preduslovi se koriste na najrazličitije načine zavisno od **ljudi** koji ih koriste, koji u datim klimatskim okolnostima obrađuju zemljište koje im stoji na raspolaganju, **sredstvima rada** koja imaju i upotrebljavaju na uobičajeni način, stupajući u međusobne **društvene odnose** koji su ranije ustanovljeni u dotičnom seljačkom društvu, od kojih su daleko najznačajniji **vlasnički odnosi** ili **svojina nad zemljom i drugim sredstvima rada u poljoprivredi.** To su najvažniji elementi svake **agrarne strukture** kao sklopa prirodnih okolnosti i društvenih činilaca koji određuju neki istorijski određen **način seljačkih radova** (u tradicionalnim seljačkim društvima) ili **način poljoprivredne proizvodnje** (u društvima moderne robno-novčane privrede). **Vlasništvo nad zemljom predstavlja osnovni društveni oblik seljačkih radova,** naročito u tradicionalnim društvima, u kojima je skoro nemoguće odvajati jedno od drugog (kao oblik i sadržaj jednog istog niza realnih društvenih pojava). U literaturi (agro-ekonomskoj i istoriografskoj) često se koristi sintagma **"agrarni odnosi"** koju treba sociološki protumačiti kao izraz koji označava takvu **nerazdvojnu povezanost vlasničkih i drugih društvenih odnosa u koje ljudi stupaju obavljajući seljačke radove i baveći se poljoprivredom**. Ovaj prirodno i istorijski determinisan sklop odnosa u poljoprivredi označava se izrazom **"agrarna struktura"**. čitav kompleks pojava, pored strukturnog aspekta, ima naglašenu istorijsku dimenziju koja je osobena i kao takva mora da bude predmet posebnog razmatranja u svakom konkretnom seljačkom društvu.

Glavna osobenost agrarnih odnosa jeste njihova naglašena **istoričnost**, i relativnost u dvostrukom smislu: (1) u raznim društvima su postojali različiti društveni oblici u kojima se odvijaju seljački radovi; (2) ukoliko se pojavljuju slični ili isti oblici agrarnih odnosa, ne pojavljuju se istovremeno u svim seljačkim društvima, niti su nužno vezani za neku određenu fazu u njihovom razvoju, koegzistiraju sa različitim drugim društvenim i kulturnim obrascima i u odnosu s njima proizvode različite društvene posledice. To i jeste glavni razlog za istoričnost i relativnost seljačkih društava kao takvih i ontološka pretpostavka za isticanje specifičnog gnoseološko-metodološkog pristupa (istorijskog i monografskog) u njihovom sociološkom proučavanju.

Kad mašina prodre u manufakturu ona mnogo brže menja sve zatečene svojinske (pravne) i druge društveno-organizacione oblike i ovu preobražava u relativno univerzalan društveni tip industrijske proizvodnje. Mašine su kasnije prodrle u poljoprivredu, a i kad su stigle one u društvenoj organizaciji poljoprivrede ne proizvode iste posledice kao u industriji - ni po tempu, ni po karakteru pratećih promena.

Zato se i dešava da se duboko u kasnijem vremenu susreću neki ostaci agrarnih odnosa iz dalekih epoha. U ovom smislu je poznat istorijski anahronizam (koji, na žalost, nije bio jedini)

kod jugoslovenskih naroda, kod kojih se sve do drugog svetskog rata zadržavaju jasni tragovi i ostaci agrarnih odnosa iz raznih faza i tipova feudalnih sistema, kao što su **kolonat** (u Dalmaciji), **begluci i vakufi** (u Bosni) i elementi **čifčijskih** odnosa (u Makedoniji).

U **Starom veku** postoji jedan tip agrarnih odnosa u sredozemnim zemljama (Egipat, Grčka, Italija) u kojima grad, gradska kultura i ljudi iz grada izrazito vladaju selom i poljoprivredom. U Egiptu je preovladavao veliki posed i robovski rad, u Grčkoj, pored robova, postoje i slobodni seljaci (i slobodan rad u gradovima), a u Rimu je robovski rad raširenij nego u Grčkoj. U Italiji je postojao zajednički posed (**"ager publicus"**) koji su vremenom prigrabili najmoćniji ljudi iz vlasti. Braća **Grah** su nastojali da obezbede ravnomerno zahvatanje zemlje svim rimskim građanima, ali njihove reforme su ostale neuspeo pokušaj da se spreči grabež zemlje.

Tako je i stvoren krupan zemljišni posed, **latifundija**, koju obrađuju robovi, koji formalno pripada državi, ali ga koriste visoki aristokrati koji vremenom postaju stvarni gospodari imanja koja nasleđuju njihovi potomci. Gospodari žive u gradovima i vuku samo rentu iz poljoprivrede. Robovi najpre žive po logorima i rade pod fizičkom prinudom, potom se naseljavaju sa porodicama na imanju koje obrađuju i na kraju od robova postaju **koloni**, seljaci vezani za zemlju (i za jednu poljoprivrednu kulturu, kao na primer za vinovu lozu) koji gospodarima daju rentu u naturi.

Izvorno **kolonat** je agrarna rimska ustanova koja je trebala da unapredi poljoprivrednu proizvodnju za koju su robovi bili nezainteresovani. **Koloni** su bili seljaci koji su došli u neku od rimskih kolonija, uzeli deo latifundije u zakup koju su latifundisti, zbog lošeg rada robova, izdelili na parcele i izdavali kolonima. Vremenom su koloni, od slobodnih zakupaca, prinudno vezani za zemlju koju su obrađivali (od 2. veka) i tako pretvoreni u kmetove. Kasnije se i gospodari naseljavaju na imanjima i od gradskih rentijera postaju latifundisti, veleposednici koji označavaju fazu "provincijalizovanja" Rimskog carstva, pre njegovog raspada. Privreda sve više postaje naturalna, što je bio ekonomski znak agonije Rimskog carstva i njegove civilizacije. Videvši da plaćeni stranci ne brane državu na koju nasrću varvari, Dioklecijan i Konstatin, rimski carevi, pokušavaju da vezivanjem vojske i milicije za zemlju, stvaranjem naslednih kasta na osnovu agrarnih odnosa, ove zainteresuju za odbranu i sačuvaju državu. Uspeli su samo da odgode njenu propast, ali uspostavljeni (feudalni) odnosi ostaju i dalje se razvijaju.

Drugačiji od sredozemnih zemalja, bili su agrarni odnosi u severno-evropskim (varvarskim, uglavnom germanskim) zemljama u kojima se postepeno oblikuju odnosi kakvi su zatečeni u Srednjem veku i označavaju se kao feudalni.

Feudalizam je epoha koja se naročito karakteriše velikim šarenilom najrazličitijih oblika agrarnih odnosa. Ovi oblici su i **sociološki relevantni jer su odredili tradicionalnu društvenu matricu** i neke aktualne razlike između pojedinih savremenih društava i kultura, dok su raniji agrarni odnosi zanimljivi samo sa istoriografskog stanovišta. Zato i zaslužuju jedan poseban osvrt bar oni važniji feudalni oblici agrarnih odnosa koji se pojavljuju u više seljačkih društava i kod raznih naroda - kao što su **pronija i baština.**

Feudalna p r o n i j a je rani i početni oblik ekonomskog potčinjavanja sitnih i lično slobodnih seljaka od strane nekog velikog posednika **pronijara**, kojem su oni obavezni na izvesna naturalna davanja i neke radove na njegovom imanju. Pronija se sastoji od **više zavisnih seljačkih imanja**, razbacanih u prostoru. Retko kad jedna pronija zahvata celo jedno selo. Od 12. veka seljaci postaju obavezni da pronijaru, umesto radne rente (kuluka) i naturalne rente (davanja, dažbina) plaćaju zakup za zemlju koju obrađuju, a oni koji to nisu bili u stanju, pored ranije **ekonomske** zavisnosti, postaju **lično zavisni** od svog feudalnog gospodara. Ponekad se dešava u nemačkim zemljama da je neki seljak od jednog gospodara zavisan ekonomski, od

drugog pravno, a od trećeg lično. Seljački položaj je težak jer je svakom od gospodara ponešto obavezan, svaki ga za ponešto pritiska. Oslobađanje od ovih pritisaka dolazi tek u 18, a dovršava se u toku 19. veka.

Feudalna b a š t i n a je kasniji i od pronije teži oblik feudalne zavisnosti seljaka koji se javlja posle 13. veka u severoistočnoj Nemačkoj, gde je najtipičniji (Majsen i Brandenburg, Istočni Holštajn, Pomeranija, Istočna Pruska, Šlezija i kolonizovana Poljska)[44]. Sličan je režim i u Engleskoj i još nekim zemljama. Tamo gde plemići dolaze u posed velikih kompleksa zemlje (u osvojenim ili kolonizovanim krajevima), poklonima ili kupovinom, otmicom ili "nasleđem" posle ratova, gladnih godina, kuge ili drugih nesreća stvara se **feudalna b a š t i n a**. Sitni seljački posedi postaju deo ”velike baštine”, a seljaci postaju ekonomski i lično zavisni od gospodara baštine. Zemlja i sav prihod od nje pripada gospodaru, a seljaci su obavezni na kuluk. Ovaj feudalni oblik omogućuje stvaranje velikih poseda u poljoprivredi (latifundija) i proizvodnju za tržište hrane, sličnu kapitalističkoj, ali uz teško eksploatisanje lično zavisnih seljaka koji su režimom (koji država podupire) prinuđeni na kuluk umesto da rade za nadnicu (najamninu u kapitalizmu).

U celoj Evropi se mešaju ova dva sistema feudalne zavisnosti. U Nemačkoj na severu preovladava baština, a na jugu pronija. Tamo gde je pronija seljaci u 18. i 19. veku postaju skoro neograničeni gospodari na svojim imanjima, a gde je baština dobijaju ličnu slobodu ali su prinuđeni da zemlju uzimaju pod zakup ili da nadniče. Slično mešovito stanje je i u Austriji i Holandiji.

U Francuskoj su baštine retke, u Engleskoj je stanje kao i u Nemačkoj samo što se već u 15. i 16. veku seljaci i na pronijama i na baštinama oslobađaju feudalne zavisnosti, ali ne dobijaju zemlju u vlasništvo (feudalci ostaju vlasnici) nego su prinuđeni da je uzimaju u zakup, da nadniče ili da odlaze u grad i industriju. To su razlozi što je i danas u Engleskoj tako mali broj seljaka i što su tako veliki posedi.

U Italiji, na severu i srednjem delu, nema krupnih vlastelinstava, seljaci su u režimu sličnom pronijarskom, ali su im gospodari često u gradovima, što ne olakšava njihov položaj. Na jugu Italije postoje krupne latifundije, uz ekonomski težak i nepovoljan zakup, ali uz lično slobodne seljake.

U Rusiji je zavisnost seljaka od plemića (spahija) teška i potpuna (i ekonomska i lična). Jedino olakšanje seljacima dolazi od zemlje koja je zajednička i pripada seoskoj opštini (**"mir"**), koja se kolektivno koristi i obezbeđuje seljacima opstanak, ali je sama organizacija njenog korišćenja bila smetnja tehničkom usavršavanju poljoprivredne proizvodnje i socijalnom diferenciranju i emancipaciji seljaka.

Po Dušanovom zakoniku vlastelinske baštine su nosile najviše prava i najmanje obaveza. Nezavisne vlastelinske baštine nisu bile opterećene nikakvim rabotama ni davanjima. Njih su držali povlašćeni staleži (mala, srednja i velika vlastela) koji su imali samo obavezu prema vladaocu u obliku vojne službe i posebnog danka kralju (tzv. soće) kao suverenom gospodaru zemlje. Povlašćeni položaj među vlastelinskim imanjima imale su carske, manastirske i crkvene baštine.

[44] Od 11-13. veka Nemci kolonizuju ove retko naseljene severne krajeve i prostore na kojima su živeli Sloveni (Poljaci i Lužički Srbi). Veliki posedi, sa apsolutnom vlašću plemića-kolonizatora, daleko od centra državne vlasti, bili su mehanizam za osvajanje prostora i potiskivanje Slovena. Tako su Nemci, organizujući u 18. veku kolonizaciju Nemaca, Mađara i Slovaka potiskivali Srbe iz Bačke, Banata i Srema (posle povlačenja Turaka 1718). Pre toga Bačka je bila izrazito srpska zemlja.

Vlastelinska baština je nasleđivana, kupovana ili je dobijana od vladaoca. Darovanu baštinu valadalac nije mogao opozvati niti silom uzeti. Ove baštine bile su samo javno-pravno zavisne od vladaoca, dok su privatno-pravno potpuno nezavisne.

Seljačke baštine (meropha i sebra) bile su privatno-pravno zavisne od feudalnog gospodara, ali su njihovi baštinici bili lično slobodni. Otroci su u najnepovoljnijem položaju, bez baštine i lično zavisni. Otroci pripadaju zemlji i vlastelinu. Dobijenog, kupljenog ili nasleđenog otroka vlastelin je posedovao doživotno i upotrebljavao ga je kao roba za najrazličitije, često za vrlo nehumane potrebe.

Zanimljivo je da se u skandinavskim zemljama (Švedskoj i Norveškoj) sve vreme održao slobodan seljački stalež, bez ikakve feudalne zavisnosti kroz čitav Srednji vek. Razlog je verovatno taj što u hladnim planinskim (ili močvarnim) predelima nije bilo ekonomskog interesa za uspostavljanje feudalnog sistema uzajamnih obaveza (jer pored obaveza seljaka postoje i kakve-takve obaveze i gospodara). Posledice ovakvog društveno-istorijskog sticaja okolnosti mogle bi da budu, pored ostalih, i naglašeno individualizirana i nerepresivna kultura skandinavaca, slobodni obrasci ponašanja u mnogim oblastima i odgovarajući socijalni mentalitet.

Uočljivo je veliko šarenilo oblika feudalne zavisnosti u evropskim zemljama i to ne samo u pogledu razlike koja postoji između pronijarskog i baštinskog režima nego i unutar svakog od njih, u raznim krajevima jedne zemlje i u različitim vremenskim periodima. Ipak, uočavaju se i neke zajedničke karakteristike društvenog i ekonomskog položaja seljaka u zapadno-evropskom feudalizmu. Postojala su, uglavnom, **tri tipa seljaka**:

1. **Seljaci vlasnici zemlje** koja je njihova privatna svojina (baština), ali je pod teretom naturalnih davanja i kuluka (u pronijarskom sistemu više davanja u naturi, u baštinskom više kuluka).
2. **Seljaci s pravom uživanja zemlje** ("usus fructus"), čija je tzv. korisnička svojina ("dominium utile"). Ova svojina je ograničena vrhovnom svojinom ("dominium eminens") koja je obično pripadala vladaocu ili državi i koja je svojina i pravo višeg reda od seljakovog prava i svojine.
3. **Seljaci lično zavisni (naseljeni na imanju gospodarevom)**, bez ikakvog prava na zemlju, sa koje uvek mogu biti oterani. To su seljaci-kmetovi koji obično nemaju svoje zemlje nego žive na baštini svog feudalnog gospodara na kojoj ovaj ima direktnu svojinu ("dominium directum").

Dešavalo se, i to često, da jedan isti seljak ima neku parcelu zemlje koja je njegovo privatno vlasništvo i neku koja pripada gospodaru, ali on ima pravo da je koristi, da je prenosi u nasleđe (uz plaćenu taksu feudalcu), za neku treba da dobije dozvolu, a za neku ne mora da je traži. Na svim parcelama postoji zabrana deobe, da bi se očuvala njihova proizvodna sposobnost. Dakle i tip potčinjenosti seljaka i tip obaveza feudalaca se razlikuju, od prilike do prilike.

Seljačke obaveze se iskazuju kao **potčinjavanje, davanje i služenje** feudalnim gospodarima. Mladići i devojke služe kao kućna posluga, ako je feudalac u blizini. **Naturalna davanja** ("dažbine") mogu da budu redovna (kao što je bio "desetak" - deseti deo svakog proizvoda - najraširenija i najvažniji oblik naturalne rente) i vanredna (kakvi su npr. darovi za udaju i ženidbu, za sahranu). **Novčane takse** za prenos svojine, za suđenje, za vojsku, za trgovinu i obavljanje zanata. **Kuluk** je radna obaveza seljaka. U rimsko doba kuluk je uveden za javne radove, a kasnije u feudalizmu seljaci kuluče, lično i sa svojom zapregom, određeni broj dana u godini (kod pronijara) i neograničeno (kod baštinika).

U ovom sistemu, seljak je relativno slobodan u načinu organizovanja svoga gazdinstva. Ako imanje feudalca nije veliko, a broj seljaka-kmetova mali, položaj seljaka je bivao podnošljiviji, i obrnuto. Kad je postajao nesnosan, seljaci se bune, ali seljačke bune su uvek ostajale lokalne pobune, spontane, neorganizovane i kratkog daha.

Obaveze feudalaca nisu bile precizno određene kao obaveze seljaka-kmetova, ali su postojale. Pored više javnih (državnih) obaveza oko organizovanja vojne, sudske i administrativne vlasti, feudalni gospodari su imali izvesne obaveze i prema seljacima. Seljacima je naročito vredelo kad od gospodara ponekad dobiju novčanu naknadu za nešto, kad dobiju seme za setvu ili pomoć u zaprezi, u građi za kuću ili dozvolu za ispašu na imanju gospodara koje je pod ugarom. Naročito na pronijama, smatralo se da je "milostivi gospodar" dužan da štiti svoje podložnike u ratu, da im pomaže kod gladi ili bolesti. Interes je u ovome bio obostran i otuda raširena predstava o organskoj strukturi tradicionalnih i seljačkih društava i onda kad u njima postoje nepremostive staleške nejednakosti.

Tragovi u današnjoj agrarnoj strukturi koje su ostavili razni režimi feudalne zavisnosti neizbrisivi su i još dugo će biti vidljivi. Tamo gde je **preovlađivala pronija**, do danas je sačuvan sitan seljački posed. Agrarnim reformama seljak je oslobođen lične zavisnosti i svih obaveza prema feudalcu, a ostajao je na sopstvenom posedu ukoliko je mogao da preživi i da ne odlazi u grad i industriju. Proizvodnja je raznovrsna, seljaci samostalni, slobodni, vredni, odani poslu. Posed je usitnjen i to je prepreka za modernizaciju poljoprivrede, a zemljište je opterećeno raznim pravima službenosti. Neki ističu da se u ovom sistemu svojina nad zemljom ne doživljava kao apsolutno pravo, nego kao stepenasta hijerarhija uzajamnih prava i obaveza - od kralja, pa do seljaka, preko vlastelina prvog i drugog reda.[45]

Tamo gde je **raširenija baština** agrarna struktura je bitno drugačija. Tu preovlađuje krupan posed, pogodan za tehničku modernizaciju, proizvodnu specijalizaciju i tržišnu orijentaciju. U Engleskoj (u 18. i 19. veku) i na severu Nemačke (u 19. veku) uspostavljena je moderna agrarna struktura koja je poslužila za ugled drugim zemljama, pogodovala je robnoj proizvodnji žita i razvoju pojoprivredne industrije. Seljaci u ovim krajevima, nakon agrarnih reformi postaju agrarni proletarijat, nadničari, a kasnije poljoprivredni radnici koji se, po odnosu prema poslu i inače ne razlikuju mnogo od radnika u industriji, u koju i sami stupaju.

3.7.4 Stari agrarni odnosi u južnoslovenskim zemljama

Postoji kod svih seljaka u južnoslovenskim zemljama jedna zajednička osnova privrednog i društvenog života koja je oblikovana sličnim prirodnim okolnostima privređivanja, sličnom društvenom (rodovsko-plemenskom) organizacijom, jezikom i obrascima kulture rada, stanovanja, potrošnje i međusobnog komuniciranja. Slovensko stanovništvo je sa sobom nosilo, kud god je išlo, svoju rodovsko-plemensku organizaciju koja je uvek bila i srodnička i ekonomska i vojna i kulturna. Kad se govori o bilo kojem funkcionalnom ili strukturalnom segmentu južnoslovenskih seljačkih društava, o agrarnim ili bilo kojim drugim odnosima, svi se prelamaju kroz bazične ustanove našeg seljačkog društva: **seljačku kućnu zadrugu, seosku opštinu i lokalnu seosku samoupravu**, koje su se bolje očuvale kod Srba nego kod drugih južnoslovenskih naroda, bolje u oblastima orijentalnog (turskog) nego u oblastima zapadnog feudalizma - mada su izvorno postojale kod svih naroda i u svim krajevima. Negde su, kao kućne zadruge u Sloveniji, nestale odavno (u 13. i 14. veku) a negde su (kao kod Srba) imale neprekinuto postojanje do najnovijeg doba.

[45] Videti: Dragoljub Jovanović, AGRARNA POLITIKA, Beograd, 1930, s. 180-188.

Pod uticajem ovih zajedničkih tradicionalnih društvenih ustanova formira se srodna **patrijarhalna struktura agrarnih odnosa** kod većine južnoslovenskih naroda. Kao i kod svih seljaka, i kod naših osnovu privrednog života čine **zemlja i stoka**, odnosno dve funkcionalno komplementarne grane tradicionalne poljoprivrede **ratarstvo i stočarstvo**. Agrarni odnosi se različito izgrađuju uz jednu ili drugu vrstu seljačkog privređivanja. Zemljišna osnova ratarstva je **baština**, dok je zemljišna podloga stočarstva **seoska opština,** seosko zemljište na kojem postoji pravo kolektivnog korišćenja svih seljaka dotičnog sela (ponegde se zove "plemenština", "planina", "selište", "utrina" i sl.). I jedno i drugo zemljište, i baštinu i opštinu, seljaci smatraju svojom iako ono što seljaci zajednički koriste formalno pripada vrhovnom gospodaru (vladaocu, državi). Prema običajima, a i prema starim pisanim poveljama (hrisovuljama) i zakonima seljaci su mogli steći baštinu, a pogotovo pravo korišćenja nad parcelama zemlje koju su oni sami iskrčili od šume ili očistili od kamena.

Seljačka baština u izvornom tradicionalnom obliku predstavlja privatnu imovinu jedne porodice (kućne zadruge), **"očevinu"** (ili dedovinu), kuću i njive koje sin nasleđuje od oca i koju ne sme otuđiti nego je mora ostaviti svome sinu. Baština je ekonomska podloga života cele porodice i s njom ne raspolaže nijedan član samostalno, pa ni formalni pravni vlasnik (otac porodice, kućedomaćin, gazda zadruge). Po ovome se najviše i razlikuje pravni i društveni položaj kućedomaćina u patrijarhalnoj južnoslovenskoj zadruzi, i karakter privatne svojine nad zemljom kod nas, u odnosu na neprikosnoveni autoritet "pater familias"-a kod starih Grka i Rimljana i rimsko privatno pravo nad zemljom. Privatni vlasnik zemlje ima neograničeno pravo raspolaganja i korišćenja, a otac tamo ima "pravo života i smrti" u odnosu na članove svoje porodice. Bez obzira na visok ugled oca porodice i njegov veliki autoritet, on u južnoslovenskoj patrijarhalnoj zadruzi od imovine neograničeno raspolaže samo svojom "tekovinom" (onim što nije nasledio od svog oca nego je sam stekao) i samo sopstvenim životom.

Seoska opština ("plemenština", "komunica") vodi poreklo od prvobitnog zahvatanja slobodnog (ili osvojenog) zemljišta od strane jednog roda (bratstva ili plemena). To je onaj deo koji nije podeljen po porodicama (kućama) kao baština, nego je zadržan za zajedničko korišćenje od strane svih članova šire srodničke skupine. Ovaj deo zemljišta je obično bio pod pašnjacima ili pod šumom, dok je baština pretvorena u oranicu. Uostalom kolektivno korišćenje pašnjaka i šume je lakše organizovati (kao i stočarstvo), dok je za obradu njiva-oranica baština daleko pogodniji oblik društvenog organizovanja seljačkih radova (u ratarstvu). Kako se organizuje država tako se nad ovom zemljom formalno uspostavlja vrhovna državna svojina (ili svojina vladaoca), ali se obično još dugo ne dira u prava kolektivnog korišćenja, od kojih su se neka zadržala sve do najnovijih vremena.

Kad se uveća stanovništvo i porastu potrebe za proširenjem baština, pristupa se deobi opštinske zemlje ("seline"). Dok je patrijarhalni režim jak, kriterijumi podele se strogo poštuju. Zajednička zemlja se deli nekad prema prvoj "matičnoj deobi" (u srazmeri između kuća kakva je bila prvobitna podela), a kasnije na ravne delove po kućama (nezavisno od broja članova) i uz obaveznu saglasnost svih kuća. Ovaj poslednji način deobe je u stvari sprečavao deobu zajedničke zemlje tako da je ona sve neracionalnije korišćena. Sa slabljenjem patrijarhalne društvene organizacije, moćni pojedinci, uz pomoć vlasti, posežu najpre za zajedničkom opštinskom zemljom i tako proširuju svoje baštine. Ovaj spontani društveno-istorijski proces promene agrarnih (svojinskih i drugih) odnosa kod nas je prvi put ubrzan uspostavljanjem feudalnih agrarnih ustanova, ali je usporen uspostavljanjem turske feudalne uprave u srpskim zemljama. Tamo gde nije u feudalizmu dovršen proces privatizacije zemlje, do današnjeg oblika

su ga doveli ekonomski procesi klasnog raslojavanja seljaštva i mere državne agrarne politike (agrarne reforme) kojima se politički koriguje spontano uspostavljena agrarna struktura. [46]

Feudalizam prodire u ovu tradicionalnu rodovsku strukturu agrarnih odnosa tako što uz pomoć države, pojedini feudalci koji se proglašavaju za gospodare pojedinih teritorija, nameću seljacima razne obaveze (rentu) kao uslov za korišćenje onog što su slobodni seljaci, po svom prirodnom seljačkom pravu smatrali svojim. Te namete seljaci su uvek smatrali nepravednim i suprotstavljali su im se kad god su mogli i kako su mogli. Feudalci su najpre počeli da polažu pravo na kolektivnu zemlju i da nameću slobodnim seljacima razne obaveze kao uslov za njeno korišćenje, a nešto kasnije nameću razna davanja i na seljačke baštine. Vremenom su plemići kolektivnu zemlju pretvorili u svoje **feudalne baštine** (bitno različite od izvornih baština slobodnih seljaka), a seljačke baštine se pretvaraju u **feudalne pronije**. To je za seljake bio bolan proces, ali tako je rodovsko društvo zakoračilo u civilizaciju koja poznaje državu i njene ustanove koje regulišu ključne agrarne odnose.

U srednjevekovnoj Srbiji agrarni odnosi su bili osobena kombinacija starih rimskih i vizantijskih agrarnih ustanova i tradicionalnih ustanova starog srpskog plemensko-patrijarhalnog društva. Jedan od najboljih poznavalaca srpskog srednjevekovnog sela i agrarnih odnosa i jedan od preteča srpske sociologije sela istoričar **Stojan Novaković** (1842-1915) ukazuje na kontinuitet agrarnih ustanova iz rimsko-vizantijskog perioda ("beneficium") sa onima u srednjevekovnoj Srbiji (pronija i baština) sve do agrarnih ustanova u tursko doba (timari i zimajeti, spahije i čitluk-sahibije).[47]

Južni Sloveni nisu prvobitno imali svoga plemstva, kao ni Franci, Langobardi ili Norvežani. Tek docnije, od 10. veka, obrazovali su se nasledni vojnički redovi. U Srbiji se više plemstvo (vlastela) formira u kasnijem srednjem veku od srodnika vladaoca, od plemenskih poglavica i vladaočevih činovnika.[48]

Pored sveštenstva, u srednjevekovnim srpskim zemljama, postoje sledeći staleški redovi (slojevi): **vlastela** (krupno plemstvo) stariji naziv "velmože"; **vlasteličići** (niže plemstvo) stariji naziv "vojnici"; i **sebri** (neplemići) uglavnom seljaci-kmetovi među kojima su najbrojniji **meropsi** i **otroci**, ali su ovom staležu bliski i zanatlije i trgovci, pogotovo ako su nastanjeni u selu. **Meropsi** su obavezni "rabotama" i "dažbinama" onome na čijem su posedu nastanjeni, ali su lično slobodni seljaci koji mogu imati i svoje baštine, a mogu se i preseljavati na druge posede u potrazi za boljim baštinama ili boljim gospodarima. **Otroci** su lično zavisna posluga svoga gospodara koji ih je nasledio, kupio ili dobio na poklon, koje može, kao robove upotrebljavati sam po svojoj volji ili ih ustupiti drugome. Otroci obično nemaju svoje baštine, ali ponekad dobijaju na korišćenje izvesne parcele zemlje od svojih gospodara. Izuzetak je bila poneka mala baština nekog otroka.

U srpskoj feudalnoj državi postojali su, u nevelikom broju, i slobodni seljaci, čiji je ekonomski položaj često bio gori od položaja meropha, ali su oni bili slobodni ljudi. Pored ovih seoskih redova, postoje razni gradski neplemićki redovi među kojima su državni činovnici (raznih nivoa, od carskih, do lokalnih župskih), kao i trgovci i zanatlije.

---

[46] O ovome ima dosta objavljenih radova ali je najvažnija navođena sintetička studija Sretena Vukosavljevića, ISTORIJA SELJAČKOG DRUŠTVA, I, ORGANIZOVANJE SELJAČKE ZEMLJIŠNE SVOJINE.

[47] Stojan Novaković, PRONIJARI I BAŠTINICI (Spahije i čitluk-sahibije), Prilog k istoriji nepokretne imovine u Srbiji 13-19. veka, Jedna glava iz prostranijeg dela "Narod i zemlja u staroj srpskoj državi", *Glas Srpske kraljevske akademije*, 1887, br. 1; takođe i: Stojan Novaković, SELO, izd. Srpska književna zadruga, knj. 393, Beograd, 1965, 243 s.

[48] Konstatin Jireček, ISTORIJA SRBA, Politička istorija do 1537. godine, Knj. I, Prosveta, Beograd, 1988, s. 74.

U pogledu svojinskih prava samog vladaoca **Konstantin Jireček** (1854-1918) piše: "Što se tiče poseda srpskog vladaoca, iz docnijih vesti jasno je da su njegove bile pustare, šume i suvati, isto onako kao i u langobardskog kralja u Italiji, i da su, prvobitno, svi vlaški pastiri bili njegovi podanici. U dečanskoj povelji (oko 1330) postavlja se princip 'da u planinama niko ne može imati baštine sem kralja i onih crkava kojima su kraljevi poklonili baštine'; bude li neki vlastelin, ili Vlah ili Arbanas tvrdio da je pašnjak u planini bio njegova baština ima da plati za kaznu kralju 500 ovaca. Vladalac je u Srbiji, za upotrebu suvata i pašnjaka u šumi, primao travninu i žirovninu, isto onako kao što je langobardski kralj u Italiji, u VII-VIII veku, dobivao 'herbatikum' i 'glandatikum'."[49]

I vlastela i sebri su imali odgovarajuće pravo na zemlju koja je po poreklu, statusu i funkciji **baština** ili **pronija**. **Baština** je, po poreklu, nasleđena imovina (obično **očevina)** koja se po društvenom odnosu prema njoj razlikuje od zemlje koja je kupljena (**kupljenica)** ili je dobijena kao miraz **(prćija)**. Prema statusu, baština je mogla da bude neopterećena (vlastelinska) i opterećena (seljačka). U svakom slučaju baština je najjači oblik svojine nad zemljom, pa pošto se dobija u nasleđuje ona se po svaku cenu i ostavlja u nasleđe. Prodaja baštine se samo izuzetno opravdava. Kupljenica se stiče i s njom se slobodnije raspolaže. Prćija (miraz) je zemlja koju sa sobom u kuću donosi žena ili snaha i kao njena "osebina" lakše se uklapala u uobičajeni režim korišćenja i raspolaganja u inokosnim nego u zadružnim porodicama.

Pronija je i kod Srba zemljoposed koji se drži pod određenim uslovima, najčešće uz obavezu vršenja vojne službe i "vernosti" davaocu (vladaru, višem feudalcu ili manastiru). Sa učvršćivanjem feudalnog sistema i baštinici bivaju opterećeni sličnim obavezama kao i pronijari, a od početka pronije su slične opterećenim baštinama. Istorijski gledano, pronije obično nastaju opterećivanjem baština. Jedina jasna razlika između baština i pronija ostaje u tome što baštinik slobodno raspolaže svojom baštinom (može da je otuđi - proda, pokloni, ostavi u nasleđe, ponudi kao miraz). Pronija se nikad nije mogla prodati, mada je nasleđivana i davana u miraz.

Život srpskog seljaka je u Srednjem veku u celini bio dosta težak. To se naročito odnosilo na **merophe**, ratare koji su bili vezani za zemlju, vlastelinsku ili manastirsku. U XIV veku naš seljak je morao 104 dana godišnje besplatno da radi na imanju svoga gospodara, kao redovan posao, a uvek je bilo i izuzetnih rabota na koje je bio obavezan. Od teškog života seljaci su pokušavali da se spasu bekstvom, iz ravnice u planine, sa manjeg vlastelinstva na veće (gde su se nekako u većoj masi mogli skrajnuti od gospodara), a kad su mogli i izvan državne granice. Međutim, srpsko državno zakonodavstvo već od 12. veka zabranjuje takvu praksu, iako nikad nije uspelo da je u potpunosti onemogući. Car Dušan je svojim *Zakonikom* unekoliko zaštitio merophe, dopuštajući im da se žale i da tuže svoga gospodara za učinjene im nepravde. To formalno pravo, međutim, nikad nije dobilo moralnu i praktičnu vrednost, jer je ubrzo posle Dušanove smrti nastupila dezorganizacija državne vlasti u građanskim ratovima koji su pojačali namete, izazivali metež, opštu nesigurnost i apatičnu želju za mirom i olakšanjem, pa ma sa koje strane oni došli. [50]

Takvo stanje u državi i opšte raspoloženje seljačkih masa pogodovalo je Turcima koji su se spremali da pokore srpsku državu i narod i da osvoje njihovu zemlju.

Kad je u srpskim zemljama uspostavljena turska vlast posle XIV veka, nije uvođen novi feudalni sistem nego je samo promenjena uprava. Umesto srpskog plemstva (pronijara i baštinika) postavljene su **spahije**, koji su bili sultanovi činovnici, a sva zemlja u pokorenim

[49] Isto, s. 71; o ovome postoje odgovarajuće odredbe i u *Dušanovom Zakoniku.*
[50] Videti: Vladimir Ćorović, ISTORIJA SRBA, BIGZ, 1993, s. 367.

krajevima proglašena je za "sultanovu". Zemlja je spahijama deljena kao nagrada za ratne i druge zasluge na veće posede (**zijamete**) i manja imanja (**timarete**) a od veličine poseda zavisile su i obaveze davanja. Spahije i njihovi ljudi su bili povlašćeni stalež ratnika i "pravovernih" (muslimana) dok su zemlju obrađivali skoro isključivo "nevernici" (hrišćani) tzv. **raja**, kao najniži stalež u turskom feudalnom društvu, koji su kao podložnici izdržavali sve ostale. Razlikovale su se dve vrste agrarnih odnosa u turskom feudalizmu. Jedno su bile tzv. **kmetske zemlje (spahiluci)** koje su odgovarale pronijama. Tu su kmetovi baštinici, ali su njihove baštine opterećene pravom spahija (aga, begova) na desetinu, a kasnije na još veći deo od ukupnih proizvoda, uz obavezu spahija da u slučaju nerodnih godina ili elementarnih šteta pomognu svoje kmetove u svemu što im je potrebno. Kmet ima slobodu vođenja poslova, pravo na kuću za čije podizanje dobija pomoć od age (u građi i drugom), a za zemlju je vezan utoliko što će izgubiti sva prava koja je imao ako se sa nje odseli. Ovaj sistem je preovladavao u počecima turske uprave, vremenom je zaoštravan, obaveze kmetova su se povećavale, a prava smanjivala, dok se nije prešlo manje-više svuda na drugi, strožiji i nepovoljniji **čitlučki** agrarni režim koji se zadržao sve do oslobodilačkih ustanaka srpskih seljaka i koji je neposredno izazvao seljake na ustanke.

Čitluci su **begovske zemlje (begluci)**, gde je beg (aga) organizator radova na zemlji koju je dobio na poklon, kupio ili oteo, koju uglavnom pod **kuluk** obrađuju lično zavisni kmetovi (**"čifčije"**) čiji položaj je sličan ranijem položaju **otroka** na vlastelinskim baštinama. čifčije su dobijale jedan deo zemlje kojom upravlja beg (čitluk-sahibija) i na njoj proizvodili za sebe, dajući agi najpre petinu, pa četvrtinu i najzad trećinu, a državi (sultanu) desetinu. Zauzvrat, čifčije su bile dužne da kuluče na preostaloj begovskoj zemlji. čifčije su bili kmetovi sa najtežim položajem u turskom feudalnom sistemu, vezani za posed na duže vreme, bez ikakvih drugih prava osim na ishranu i deo žetve. Vremenom je i ovaj, inače težak agrarni režim, postajao sve nesnosniji, ali se u Makedoniji zadržao sve do Balkanskog rata (1912). U Bosni i Hercegovini se jedan specifičan blaži tip čifčijsko-zakupskih odnosa na beglucima zadržao čak i posle ujedinjenja 1918. To je bio jedan vid političkih ustupaka viđenijim i uticajnijim muslimanima, s tim što su takvi odnosi zasnivani između bogatih i siromašnih muslimana, a srpski seljaci su od njih bili oslobođeni.

Slobodan seljački posed u tursko doba se održao samo u planinama i drugim nepristupačnim krajevima u kojima su ponovo ojačale stare patrijarhalne seoske ustanove iz preddržavnog plemenskog perioda srpske istorije. Za neke od ovih plemenskih ustanova turska uprava je ostavljala više prostora nego srpska srednjevekovna država. Turska vlast je bila neorganizovanija, manje se mešala u unutrašnji život patrijarhalne seoske zajednice, a bila je i po svemu drugom (po veri i kulturi) dalja od srpskog seljačkog naroda. Tako je stvorena osobena i protivrečna konstelacija istorijskih (ne)prilika koje su, zbog preživljavanja ljudi i naroda, nalagale vraćanje na istorijski prevaziđene oblike patrijarhalne plemenske društvene organizacije koje je srpska srednjevekovna država, svojom organizacijom državne uprave već uveliko bila potisnula i počela zamenjivati jednim višim civilizacijskim poretkom. Turci su ovaj civilizacijski uspon srpskog seljačkog društva prekinuli, društveno istorijske procese su povratili u prošlost, a društveni sistem koji su uspostavili bio je svojevrsna mešavina lične samovolje vlastodržaca, haotične globalne situacije, i spontane patrijarhalne (plemenske) i lokalne (seoske) organizacije.

U severozapadnim krajevima bivše Jugoslavije agrarni odnosi su bili u osnovi slični i istovetni sa odnosima u zapadno-evropskom feudalizmu koji su napred prikazani. Agrarni odnosi u Sloveniji, Slavoniji i Vojvodini, sa izuzetkom izvesnih privilegija seljaka u Vojnoj Krajini, bili su kao i u Austriji. Način na koji su slobodni seljaci postajali podložnici pronijarima nije detaljno istražen. Zna se samo da je u 14. veku prisilno pođarmljivanje seljaka crkvenim

vlastima, "zemlje-gospodaru" i "zemaljskom gospodinu" u Hrvatskoj, Dalmaciji i Slavoniji bilo u punom jeku, jer su zabeležene prve pobune seljaka protiv crkvenog desetka. Pođarmljivanje je dovršeno do 18. veka kada je u ovim krajevima uspostavljen zapadno-evropski model feudalnog sistema, koji je najklasičniji bio u Slavoniji.

U Dalmaciji, pored feudalnih odnosa, zadržali su se u nekim krajevima (na ostrvima) ostaci predfeudalnog kolonata. Umesto lične zavisnosti, ovaj odnos je privatno-pravni, ugovorni. On liči na zakup koji bi se plaćao u naturi i koji je vezan za jednu kulturu. Njegovo trajanje zavisi od kulture koja se obrađuje kroz kolonatski odnos. Za žitarice on traje nekoliko godina, ali za kulture kao što su vinova loza ili masline, kad se zemljište mora krčiti, kolonatski odnos traje i po 50 godina, može biti nasledan. Kad se takav dugoročniji odnos raskida dok kultura još traje, vlasnik je dužan da kolonu isplati vrednost njegove investicije u zemljište i kulturu.

U Vojnoj Krajini, koja je uglavnom bila naseljena Srbima, postojao je poseban režim agrarnih odnosa bez klasičnog podložničkog odnosa, bez feudalne gospode i kmetova. Zemlja u Krajini je formalno bila carska, a svaka krajiška (graničarska) porodica dobijala je na korišćenje tzv. **krajišku baštinu**. Krajišnici su bili slobodni seljaci koji su bili dužni da čuvaju granicu od upada Turaka, a kasnije da se odazivaju na svaki carski poziv za rat. U početku su od pet muških članova krajiške porodice dva bila obavezna da budu vojnici, ili od tri jedan, a kasnije od pet trojica, od tri dvojica, a ako je bio jedinac, morao je i on jedan da bude "ćesarski" vojnik.[51]

Posle revolucionarne 1848. godine krajišnici su (carskim ukazom) postali potpuni i samostalni vlasnici zemlje koju su obrađivali. Njihova zemlja nije bila opterećena otkupom, kao zemlja hrvatskih kmetova. Nakon "razvojačenja" Krajine (odlukama od 1871. i 1881. godine) obaveze graničara su pretvorene u redovan porez. U Sloveniji, Istri, Dalmaciji i Slavoniji seljaci su, takođe 1848, oslobođeni kmetskih dažbina i službe vlasteli i postali pravni vlasnici zemlje, uz ovavezu da zemlju otkupe, što mnogi nisu bili u stanju tako da su stvarno dobili samo ličnu slobodu a ne i zemlju. U Slavoniji i Vojvodini zato su se i zadržali veliki posedi, uz masovan agrarni proletarijat.

Tako je na razlikama agrarnih odnosa u turskom i zapadnom feudalizmu formirana veoma važna, protivrečna i konfliktna istorijska matrica, koja je u velikoj meri u poslednja dva veka uticala na nacionalne i socijalne pokrete na južnoslovenskim prostorima. Burna istorija južnoslovenskih odnosa, prepuna pokušaja i pogrešaka, tradicionalno-patrijarhalnog bratimljenja i plemenskih raskola (verskih, političkih i nacionalnih), teških lomova i naglih zaokreta od sirove i surove hirovitosti do romantičarskog utopijskog zanosa i obrnuto - ne može se razumeti bez uvida u ono što se sa seljacima zbivalo u pretežno seljačkim društvima.

Seljačko nezadovoljstvo bilo je glavno "pogonsko gorivo" u svim dosadašnjim nacionalnim i socijalnim društvenim pokretima u južnoslovenskim zemljama: od srpskih ustanaka 1804. i 1815. protiv Turaka, preko revolucionarnih gibanja u Austriji 1848, srpskih ustanaka u Bosni i Hercegovini kroz celu drugu polovinu prošlog veka (a naročito 1875-78), srpskih ratova za oslobođenje i ujedinjenje u 20. veku, jugoslovenske socijalističke revolucije, hrvatskog nacionalnog buđenja posredstvom seljačkog populizma (Radićeve HSS početkom, i Tuđmanove HDZ krajem, ovog veka), pa do najnovijeg nacionalnog razračunavanja u Hrvatskoj i BiH i političkog populizma koji ga prati. Sve to ima dugi istorijski kontinuitet i najvećim delom "seljački pedigre". Srpsko seljaštvo se, sticajem istorijskih okolnosti, prvo politički probudilo već početkom prošlog veka. To ga je, međutim, pre izložilo velikim iskušenjima nego što mu je donelo neku značajniju prednost u odnosu na druge (slojeve ili narode).

[51] Videti: Mijo Mirković, EKONOMSKA HISTORIJA JUGOSLAVIJE, Informator, Zagreb, 1968, s. 42; takođe i: Bogdan Stojsavljević, POVIJEST SELA, Hrvatska - Slavonija - Dalmacija 1848-1918, Prosvjeta, Zagreb, 1973, s. 9.

3.7.5 Promene agrarne strukture u prvoj i drugoj Jugoslaviji

Promene u agrarnoj strukturi stalno se odvijaju pod uticajem starih istorijskih matrica i savremenih spontanih društvenih procesa, u globalnom društvu, ali i u selu i poljoprivredi kao posebnim strukturnim segmentima i funkcionalnim područjima. Najznačajnije su, ipak, promene agrarne strukture koje nastaju pod neposrednim uticajem državnih vlasti i različitih mera agrarne politike koje se preduzimaju u nekom društvu. **Agrarna reforma je najkompleksnija mera agrarne politike** kojom država planski menja svojinske odnose nad zemljom, menja posedovnu i parcelnu strukturu zemlje, sa ciljem da je uskladi sa brojem stanovnika i onim ekonomskim, pravnim i političkim odnosima koji bi mogli da unaprede poljoprivrednu proizvodnju. Kao krupna i složena praktična mera agrarne politike kojom se značajno menja agrarna struktura u jednom području, agrarna reforma se izvodi onda kad je odnos političkih snaga povoljan za radikalne zahvate (posle ili u toku ratova i revolucija) i onda kad su tradicionalni agrarni odnosi, spontano uspostavljani u dužem periodu, sticajem nemirnih prilika, već "uzljuljani".

Kolonizacije, kao masovna planska preseljavanja stanovništva sa jedne teritorije na drugu, obično prate agrarne reforme. Bez masovnijeg preseljavanja stanovništva obično nije moguće usklađivanje broja stanovnika i nekih zemljišnih površina, a uzgredno, kolonizacijom se uvek ostvaruju još neki ekonomski i politički efekti. Stanovništvo se obično preseljava iz siromašnijih planinskih u bogatija ravničarska područja, iz krajeva gde postoji agrarna prenaseljenost u područja gde ima dosta slobodne zemlje. Kao i agrarne reforme i kolonizacije se odvijaju u toku ili neposredno posle ratova i revolucija. Kad neka društvena kataklizma masu ljudi "izbaci iz ležišta" državne vlasti obično tu (ne)priliku koriste da ih smeste tamo gde procene da je potrebno. Tako je bilo i kod nas, prilikom sprovođenja agrarnih reformi i kolonizacija.

Uništavanje i odlazak Turaka vodio je ne samo nacionalnom oslobođenju, nego i velikoj društveno-strukturnoj promeni. Parazitski sloj stranih eksploatatora nestao je, a seljaci su postali faktički vlasnici zemlje koju su do tada obrađivali za račun turskih gospodara. Srpskim seljacima, koji su upravo došli do sopstvene zemlje, nije padalo na pamet da se potčine nekim novim feudalnim gospodarima, makar to bili i njihovi sunarodnici. Pokušaji nekih ratnih vođa da postanu “gospodari” u feudalnom smislu i zamene na tom mestu Turke, bili su protivni i interesima samog vođe Drugog srpskog ustanka (1815), Miloša Obrenovića. Nastojeći da izgradi apsolutističku vlast, on je procenio da mu je bolje da se osloni na slobodno seljaštvo, nego na potencijalne feudalne gospodare (Jovanović, 1938). Tako je savez vladara i naroda sprečio vaskrs srpskog feudalnog poretka i stvorio u Srbiji agrarnu strukturu (sitan i srednji seljački posed) koja u svojoj osnovi i danas postoji.

U novonastalim okolnostima, kada je bio u toku proces izgradnje nekih elemenata moderne države i *kada je u Srbiju sve više prodirala novčana i tržišna privreda*, tradicionalne institucije porodične zadruge i seoske opštine našle su se na udaru: u Srbiji se počela razvijati “buržoaska, ćiftinska civilizacija” (Marković, 1973). *Seljaci su bili u sve većoj potrebi za novcem: prvo, država je tražila plaćanje poreza u novcu; drugo, zapadni uticaji uticali su na promene u načinu života, uključujući i strukturu potreba, što vodilo potražnji za proizvodima koje sama (porodična) zadruga (do tada gotovo samodovoljna) nije bila sposobna da proizvede – za njihovu kupovinu bio je potreban novac, koji se dobijao u putem kredita* (Tomashevich, 1955). *Smrtonosni udarac porodičnoj zadruzi zadao je Građanski zakonik (1844),* kojim je

važeće običajno pravo vezano za pitanje svojine i nasleđivanja zamenjeno pravom građanske države koje se bazira na rimskom pravu. Porodična zadruga, koja ne zna za individualnu svojinu i za individualno nasleđivanje, nije mogla da preživi uvođenje propisa koji garantuju individualnu privatnu svojinu, pravo raspolaganja njome kako za života vlasnika, tako i posle njegove smrti (testamentom). Do tada ujednačena seljačka masa počela se diferencirati; u gradovima, koje su Turci napustili, javio se sloj državnih činovnika i trgovaca (kojih je bilo i u selima).

Rastuće potrebe za novcem, kao i nevičnost seljaka novčanoj i tržišnoj privredi (novac nije prirodni element seljačke ekonomije), *brzo su izazvali zaduživanje seljaka, koje je nekad išlo do potpunog propadanja i gubljenja imanja.* Seljaci su se zaduživali kod seoskih gazda (trgovaca), mehandžija, oficira i državnih činovnika, često sa kamatom od 50 i više procenata i trpeli i druge uobičajene zelenaške zloupotrebe (falsifikovanje obligacija, fiktivni ugovori i sl); taj su isti novac činovnici dobijali od države sa vrlo malim kamatama, od četiri do šest odsto. Kako kaže S. Marković, "trgovanje novcima postalo je najsigurniji i najkorisniji rad u Srbiji " (Marković, 1973: 125). Stvaranje sloja seoskih bezemljaša i koncentracija obradive zemlje u malom broju (nezemljoradničkih, uključujući i gradske) ruku mogao je biti logičan ishod ovakvog procesa.

U cilju zaustavljanja ili barem usporavanja takvih tendencija doneti su mnogobrojni propisi. *Prvi takav propis doneo je još knjaz Miloš Obrenović 1836. godine svojim Ukazom o zaštiti seljačkog okućja. Ukaz je predvideo da se zaduživanje na kuću, baštinu, dva vola i kravu smatra ništavnim (*takođe je i u gradovima zabranjeno zaduživanje na porodičnu kuću). Propisi ove vrste su više puta obnavljani, da bi svoj konačni oblik dobili 1873: seljak se nije mogao zadužiti na zemlju od pet dana oranja, kuću sa poljoprivrednim zgradama i površinom oko njih od jednog dana oranja (0,5 hektara), jedna kola, dva vola ili tri konja, jednu kravu, 10 ovaca, pet svinja i pet koza, najneophodniji sitni poljoprivredni alat i jedan plug. Uz neznantne izmene i dopune ovi su propisi primenjivani sve do 1929. godine. Rezultat njihovog sprovođenja bilo je izvesno "zamrzavanje" posedovne strukture, sprečavanje snažnije diferencijacije seljaštva i koncentracije obradivog zemljišta. Srbija je bila i ostala zemlja sitnog i srednjeg seljačkog poseda (vidi Tabelu 11), sa svega desetak procenata gradskog stanovništva (1910) i slabo razvijenom industrijom.

Kasnije je Merama preduzetim od 1929. do 1936. nekadašnja politika zaštite seljačkog poseda, koju je u Srbiji započeo knjaz Miloš Obrenović još 1836, konačno je napuštena i seljacima je stavljeno do znanja da zemlja definitivno postaje roba kao i svaka druga i da seljaci moraju početi da se ekonomski racionalno ponašaju kako bi postali "mali kapitalisti", ili preći u proletarijat (Mirković, 1952: 155-156). Tadašnja politička elita i dominantni društveni slojevi osetili su se dovoljno snažnim da više ne moraju da se ulaguju seljaštvu kao najvećoj grupi u biračkom telu i odlučili da seljaka do kraja uvuku u kapitalističku privredu. Rešavanje pitanja sitnog (većinom veoma zaduženog) seljaštva i s time u vezi agrarne prenaseljenosti, vezano je bilo pre svega za brži razvoj industrije.

3.7.6 Agrarna reforma od 1918 -1931. i agrarni odnosi u prvoj Jugoslaviji

U vreme ujedinjenja jugoslovenskih naroda 1918. godine postojali su svi razlozi, a stekle su se i neke okolnosti za sprovođenje **prve agrarne reforme i kolonizacije** (1918-1931) u novostvorenoj državi. Zatečena je izuzetno velika šarolikost agrarnih odnosa koja je, pored ostalih neusklađenosti, sama za sebe bila dovoljan razlog za radikalnije zahvate u agrarnu strukturu odmah posle prvog svetskog rata. U Bosni su postojali **begluci**, u Makedoniji i na

Kosmetu sećanje na **čifčijske** odnose kod seljaka je bilo sveže, u Istri i Dalmaciji (na ostrvima) postojali su ostaci kolonata. U severozapadnim zemljama (Sloveniji, Hrvatskoj, Slavoniji i Vojvodini) kmetstvo je bilo formalno ukinuto, ali je mali broj seljaka uspeo da otkupi zemlju za koju je ranije bio vezan. Bez hipotekarnih banki, štedionica i seljačkih kreditnih zadruga (kojih je bilo nedovoljno, sa malim finansijskim potencijalom i sa nepovoljnim poljoprivrednim kreditima) oslobođeni kmetovi su teško otplaćivali zemlju koja je i dalje ostajala u vlasništvu krupnih posednika. Poseban problem sa krupnim posedom je bio taj što je od 369 najkrupnijih vlasnika (koji su držali 592.000 ha), 310 bilo sa stranim državljanstvom -većinom sa mađarskim (126) i austrijskim (112).[52] To je davalo polukolonijalni karakter poljoprivredi na ovom području, jer se zemljišna renta od ovih poseda odlivala i trošila u inostranstvu.

U Slavoniji i Vojvodini, gde su se najviše i zadržali ovi krupni posedi, pojavio se masovan **agrarni proletarijat** (nadničari, sluge, pokućari), a mnogi seljaci bez zemlje otisnuli su se u grad i industriju. Neposredno pred kraj Prvog svetskog rata u Slavoniji, Baranji, Sremu i drugim bivšim krajinama, pojavila se specifična seljačka gerila (**"zeleni kadar"**) sastavljena od nezadovoljnih, siromašnih i prezaduženih seljaka, koji su iznudili agrarnu reformu odmah po završetku rata.

Već 1918. Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba, odlučuje da se ukinu svi preostali feudalni odnosi, a da se veliki posedi razdele seljacima. Godine 1919. formirano je Ministarstvo za agrarnu reformu (postojalo do 1931.) koje u pripremi agrarne reforme polazi od predloga socijalista (Vitomira Koraća) da se izvrše sledeće promene u agrarnim odnosima:

(1) da se raskinu svi kmetski (čifčijski) odnosi u Makedoniji, Kosovu i Metohiji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini, tako što će kmetovi postati slobodni vlasnici zemlje;

(2) da se ukinu odnosi (kolonatstva) slični kmetstvu u Istri, Goričkoj i Dalmaciji;

3) da se eksproprišu veliki posedi stranih državljana i da se njihova zemlja podeli onima koji je obrađuju;

(4) da država bude žirant seljacima za otplatu odštete za zemlju koju dobijaju i da zakonski omogući njeno prikupljanje i isplatu; (5) da se oduzmu bez odštete imanja habzburške dinastije i posedi svih dinastija koje su u ratu bile na neprijateljskoj strani;

(6) da veliki kompleksi šume pređu u državno vlasništvo, da u njima seljaci imaju pravo na ispašu, kao i pravo na seču drva za ogrev i građu za sopstvene potrebe;

(7) da se izvrši revizija ranijih agrarnih reformi (posle 1848) kojima su seljaci bili oštećeni oduzimanjem delova pašnjaka i šuma.[53]

Kao i mnogi drugi planovi u novostvorenoj zajedničkoj državi, ni ovaj nije sproveden ni onoliko koliko je to u početku izgledalo moguće. U jednom planu se uspelo: **razvlašćeni su svi veleposednici koji su bili strani državljani**. Ostalo je, međutim, puno seljaka koji su živeli od obrade zemlje, a nisu je imali u dovoljnoj meri ili je nisu uopšte imali. Zamah koji je reforma imala spočetka, vremenom je jenjavao. Javljale su se velike teškoće i neracionalnosti u njenom sprovođenju. Veliki kompleksi zemlje u severnim ravničarskim krajevima morali su se isparcelisati da bi bili podeljeni seljacima, a time je smanjena mogućnost modernizacije poljoprivrede na tako malim parcelama. Kad je zemlja davana kolonistima, onda je na poljoprivrednom zemljištu trebalo podizati kuće, privredne zgrade, prosecati puteve, što je sve išlo na štetu obradivih površina.

[52] Podaci navedeni prema: Mijo Mirković, EKONOMSKA HISTORIJA JUGOSLAVIJE, s. 204.

[53] Mijo Mirković, nav. delo, s. 204-205; opširnije o tome piše Milivoje Erić, AGRARNA REFORMA U JUGOSLAVIJI 1918-1941, Sarajevo, 1958.

I ovo ukazuje da je agrarna reforma imala više političku (socijalnu i nacionalnu) nego ekonomsku motivaciju. Zemlja je oduzimana stranim veleposednicima, a davana prvenstveno dobrovoljcima iz Prvog svetskog rata, što su uglavnom bili Srbi izvan Srbije. U reformi su najbolje prolazili dobrovoljci koji su dobijali najviše zemlje (svaki oko 4,5 ha) i pod najpovoljnijim uslovima (bez obaveze otkupa, kao i "krajišnici" ranije). Iako su bili u najpovoljnijem položaju i oni su imali grdne teškoće da bez povoljnih državnih kredita (koji su izostali) na dobijenim parcelama organizuju proizvodnju. I najveće dobijene površine jedva su bile dovoljne za održavanje elementarne egzistencije. Za mnoge je ta zemlja bila nedovoljna već u prvoj generaciji naslednika, a kasnije pogotovu.

Mnogo su lošije prošli oni koji su po drugom osnovu dobijali zemlju, jer su dobijali manje parcele, koje su još morali i da otplaćuju - a stvarno su im trebali krediti - ne samo za otplatu dobijene zemlje, već i za organizovanje poljoprivredne proizvodnje na njoj. Agrarni proletarijat nije skoro ništa dobio agrarnom reformom što se vidi po sasvim neznatnom porastu najsitnijeg poseda koji je, s obzirom na porast stanovništva, bio sasvim nedovoljan da zaposli (i ishrani) radno sposobne i njihovu nejač. Očigledno je bilo da ova agrarna reforma, bez pratećeg industrijskog razvoja, nije mogla da reši problem agrarne prenaseljenosti jugoslovenskog sela. Nakon završene reforme, a prema popisu od 31. marta 1931, struktura poljopivrednog gazdinstva prema površini zemlje izgledala je ovako:

Tabela 6. *Struktura poljoprivrednih gazdinstava u Jugoslaviji prema površini zemlje posle agrarne reforme 1918-1931*.

Grupe gazdinstava po veličini poseda	Gazdinstva Broj	%	Površina zemlje u 000 ha	%
- **Sva gazdinstva**	**1.985.725**	**100**	**10.646**	**100**
- do 2 ha	671.865	33,8	695	6,5
- 2-5	676.284	34,1	2.287	21,5
- 5-10	407.237	20,5	2.873	27,0
- 10-20	174.068	8,8	2.381	22,3
- 20-50	49.314	2,5	1.388	13,0
- 50-100	5.156	0,26	338	3,2
-100-500	1.593	0,08	294	2,8
-preko 500	208	0,01	390	3,7

Izvor: Podaci popisa poljoprivrede 1931 (prema internoj publikaciji SZS, JUGOSLAVIJA 1918-1941, Statistički podaci, Beograd, 1976, s. 33.

Glavna društvena protivrečnost, koju reforma nije uklonila, **ogledala se u neskladu između političko-pravne i lične slobode seljaka** nakon ukidanja njihove feudalne zavisnosti**, i njihovog ekonomskog položaja, koji se nije poboljšavao nego je povremeno bivao i teži. I ovog puta se pokazuje da sami zahvati u svojinske odnose nad zemljom imaju prilično ograničen domet u izmeni društvenog položaja seljaštva kad god to nije praćeno promenama u celokupnoj privrednoj strukturi dotičnog društva (pratećom industrijalizacijom) i tek u takvom sklopu i drugim posebnim merama agrarne politike (povoljnim agrarnim kreditima i subvencijama)**. Agrarna reforma sprovođena u suženom

manevarskom prostoru nerazvijenog kapitalizma prve Jugoslavije, koji nije mogao da apsorbuje viškove agrarnog stanovništva i nije hteo da ograniči profite veleposednika, nije ni mogla da postigne bolje rezultate od onih koje je ostvarila.

U vreme izvesne konjukture poljoprivrede posle prvog svetskog rata, kad je potražnja poljoprivrednih proizvoda kod naših severnih suseda i uopšte u Evropi bila velika, i kad su postojale solidne mogućnosti za izvoz po relativno visokim cenama, **priliku za dobru zaradu su imali veleposednici i trgovci žitom, a ne seljaci.** Velika većina seljaka kod nas nikad nije prodavala žito, tako da od visokih cena na evropskom tržištu nije imala nikakvu dobit. Ipak, nije ih mimoišla tzv. žitna kriza koja se pojavila 1925. godine kad su u Evropu počele pristizati velike količine jeftine američke pšenice. Ta kriza je potisnula i inače nedovoljan privatni kapital iz poljoprivrede u druge grane, tako da naša poljoprivreda u celini dolazi u teži položaj, a tada je najteže siromašnim seljacima. Ako im žita nedostaje, što je bio redovan slučaj, zbog opšte krize poljoprivrede, oni ni jeftinije žito nisu u stanju da kupe.

Kriza izvoza poljoprivrednih proizvoda u jednoj nerazvijenoj kapitalističkoj zemlji, u kojoj od poljoprivrede živi oko 80% stanovništva, veoma brzo se rasprostire na celokupnu privredu. Slom izvozne trgovine poljoprivrednih proizvoda tridesetih godina znatno smanjuje kupovnu moć seljaka što ugrožava plasmane industrijske robe i tako još više zatvara ventile zapošljavanja u industriji (deagrarizacije) kojim je kako-tako ublažavana agrarna prenaseljenost.

3.7.7 Agrarna reforma i kolonizacija 1945-1948. i socijalističko uređenje agrarnih odnosa u drugoj Jugoslaviji

Po završetku Drugog svetskog rata na prostorima bivše Jugoslavije uspostavljena je socijalistička vlast boljševičkog tipa koja je sve mere agrarne politike koju je vodila temeljila na svojoj **ideološkoj doktrini o konačnom i radikalnom rešavanju agrarnog i seljačkog pitanja putem državne prinude.** Među raznim takvim merama najznačajnija je bila agrarna reforma i kolonizacija od 1945. do 1948. Neke od tih mera, među kojima je i **agrarna reforma**, bile su povoljne makar za neke seljake (za siromašne učesnike socijalističke revolucije) Za neke seljake povoljne su i mere koje su prethodile socijalističkoj reformi, kojima se u stvari dovršava ranija agrarna reforma, kao što je bila (1.) **uredba o likvidaciji seljačkih dugova**. Neke druge mere, koje neposredno slede iza agrarne reforme u odnosu na seljake su bile izrazito represivne. One ni za koga nisu bile korisne, nego su ekonomski neposredno štetne, politički kontra-produktivne, a da se o njihovom ponižavajućem delovanju na prava i ličnost seljaka i ne govori. Takve su bile represivne akcije vlasti koje su usledile posle odluka o (2.) **obaveznom otkupu** (proizvodnji i cenama poljoprivrednih proizvoda) a naročito posle (3.) odluke o **obaveznom formiranju seljačkih radnih zadruga i kolektivizaciji poljoprivrede po sovjetskom uzoru** (od 1948-1953). Ostale mere odnosile su se na (4.) zemljišni maksimum, (5.) kolonizaciju i druge.

Agrarna reforma je anticipirana još u toku rata kada su partizanske vlasti, na teritoriji koju su kontrolisale, oduzimale bez naknade (konfiskovale) zemlju od onih koji su bili na strani okupatora i zabranjivale seljacima da takvu zemlju uzimaju pod zakup. Od ove zemlje, kao i od one koja je zatečena kao seoska, opštinska i državna, od delova većih poseda, i zemlje otsutnih, iseljenih ili postradalih lica, stvoren je jedan zemljišni fond, tzv. narodnooslobodilački fond, kojim su raspolagale revolucinarne vlasti i koristile ga za "opšte potrebe rata i socijalističke revolucije".[54]

[54] O tome videti šire u: Branko Petranović, O PROMENAMA U DRUŠTVENOEKONOMSKOJ STRUKTURI JUGOSLAVIJE U TOKU NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE (1941-1945), *Prilozi za istoriju socijalizma*

Po završetku rata bilo je velikih površina napuštenog zemljišta i dosta napuštenih poljoprivrednih zgrada i kuća za stanovanje. To su, zajedno sa imovinom koja je oduzeta od onih koji su označeni kao "narodni neprijatelji", bila prva dobra koja su ušla u fond za agrarnu reformu čije stvaranje je počelo već 1944. godine. U taj fond je ušlo i zemljište koje je eksproprisano po **Zakonu o agrarnoj reformi i kolonizaciji**, od 23. avgusta 1945, koji je bio jedan od prvih zakona druge Jugoslavije. Ovim zakonom je proklamovano načelo da "zemlja pripada onome ko je obrađuje" **te je ona oduzeta svim veleposednicima koji su imali preko 45 ha (u brdsko-planinskim) ili preko 25-35 ha obradivog zemljišta (u ravničarskim krajevima).** Oko samog nacrta zakona vodile su se zanimljive diskusije pre njegovog usvajanja u privremenoj skupštini DFJ. Predviđenim merama suprotstavljale su se pravoslavna i katolička crkva, islamska verska organizacija, građanski politički krugovi i svi drugi čiji interesi su bili ugroženi agrarnom reformom i kolonizacijom.[55]

Kad se ovaj zakon uporedi sa sličnim zakonima i dekretima na osnovu kojih je sprovođena agrarna reforma u zemljama istočne i jugoistočne Evrope u kojima je uspostavljen socijalistički režim posle drugog svetkog rata, po jednoj od najvažnijih revolucionarnih mera, po **agrarnom maksimumu**, **uočava se da je najradikalnija eksproprijacija veleposednika izvršena u Jugoslaviji, Albaniji i Bugarskoj**. U Rumuniji i Mađarskoj su eksproprisani posedi preko 50 i preko 57 ha, u Nemačkoj (u sovjetskoj zoni okupacije) i u zapadnoj Poljskoj iznad 100 ha, u Čehoslovačkoj iznad 250 ha. Međutim u Rumuniji, Čehoslovačkoj i u najvećem delu Mađarske do 1948. eksproprisani su samo najkrupniji veleposednici. Potpuna eksproprijacija u Mađarskoj obavljena je samo na posedima preko 570 ha, a bogatim seljačkim gazdinstvima maksimum je podignut na 114 ha, uz odštetu veleposednika (kao i u čehoslovačkoj). U Albaniji je maksimum ukupnog obradivog zemljišta bio 20-40 ha, a u Bugarskoj 20-30 ha.[56]

Na osnovu člana 16. *Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji* "...pravo prvenstva u dodeljivanju zemlje imaju zemljoradnici bez zemlje ili sa nedovoljno zemlje koji su bili borci partizanskih odreda, NOV i POJ i Jugoslovenske armije, invalidi oslobodilačkog rata, kao i invalidi prošlih ratova (1912-1918. i aprila 1941), porodice i siročad izginulih boraca oslobodilačkog rata i žrtve i porodice žrtava fašističkog terora. Među borcima prvenstvo će uživati stari borci i dobrovoljci".[57]

Iz ovoga se vidi da su glavni ciljevi agrarne reforme bili ideološko-politički i klasno-socijalni. Zemlja je oduzimana veleposednicima i ideološkim protivnicima, a deljena je onim siromašnim seljacima koji su bili učesnici (žrtve i invalidi) rata na ideološkoj strani komunističkog pokreta i socijalističke revolucije.

Ekonomski interes poljoprivrede uopšte, bio je u drugom planu, što je tipično za reforme koje se zasnivaju na političkim razlozima više nego na ekonomskim: "Neposredan cilj nije bio u prvom redu ekonomski, tj. neposredno povećanje proizvodnje na površinama, na kojima je reforma izvršena. Novi doseljenici bili su manje sposobni za intenzivnu proizvodnju od prijašnjih obrađivača, slabije snabđeveni proizvodnim sredstvima, a organizacija njihova proizvodnog rada sporo je napredovala. Nova agrarna reforma imala je odstraniti klasne

(Beograd), 1969, br. 6; Jovan Marjanović, EKONOMSKE PROMENE U TOKU NARODNOOSLOBODILAČKOG RATA, Istorijski glasnik (Beograd), 1955, br. 1; Slobodan Nešović, PRIVREDNA POLITIKA I EKONOMSKE MERE U TOKU OSLOBODILAČKE BORBE NARODA JUGOSLAVIJE, *Privredni pregled* (Beograd), 1964.

[55] Videti: N. Gaćeša, nav. delo, s. 106-112.

[56] Isto, s. 113.

[57] ZAKON O AGRARNOJ REFORMI I KOLONIZACIJI, *Službeni list DFJ*, br. 64/1945.

suprotnosti na selu i stvoriti nove agrarne odnose, u kojima će svi vlasnici biti obrađivači i svi obrađivači vlasnici".[58]

U ovom slučaju do izražaja nije došao ni drugi važan društveno-ekonomski razlog za agrarne reforme i kolonizacije koji je važan za sva nerazvijena društva, a to je povećanje poljoprivredne proizvodnje po jedinici površine. U svim nerazvijenim društvima i agrarno prenaseljenim zemljama osnovni zadatak poljoprivrede jeste prehranjivanje stanovništva. Zato je i potrebnije povećanje proizvodnje po jedinici obradive površine (koje su ograničene) nego povećanje po jedinici uloženog rada (produktivnost). Kad postoji nezaposlenost ili prividna zaposlenost u formi agrarne prenaseljenosti, ne oskudeva se sa radnom snagom, a zemljišne površine su ograničene. Usitnjavanje poseda i agrarna reforma uopšte, ekonomski se mogu opravdati samo ako dovode do povećanja proizvodnje po jedinici površine, što ovog puta nije bio slučaj. **Tako se pokazalo da prevashodno politička motivisanost agrarne reforme (i kolonizacije) od 1945-1948. predstavlja njenu glavnu ograničenost.** I pored dalekosežnih političkih implikacija i relativno velike širine (po zahvaćenim površinama) ova agrarna reforma nije razrešila nijedan strukturno-ekonomski problem našeg sela niti je unapredila poljoprivrednu proizvodnju.

Upoređujući posledice agrarne reforme po pojedinim federalnim jedinicama, Nikola Gaćeša zaključuje da je "*agrarnom reformom uspostavljena apsolutna dominacija sitnog seljačkog poseda u opštejugoslovenskim razmerama, a to je, posmatrano sa striktno ekonomskog stanovišta, više unazadilo nego unapredilo agrarno-posedovne odnose*. Naime, jugoslovenska poljoprivredna proizvodnja u takvim posedovnim odnosima jedva je uspevala da obavlja prostu poljoprivrednu reprodukciju, jer su njene eksploatacione jedinice predstavljale male autarhične celine koje su s velikim naporom zadovoljavale samo svoje egzistencijalne potrebe, a o eventualnom stvaranju tržišnih viškova nije moglo biti ni govora."[59]

Tabela 7. *Posedovna struktura pre i posle agrarne reforme 1945-48.*

Gazdinstva prema veličini poseda	31.03.1931.		31. 01. 1949	
	Broj	%	Broj	%
- do 2 ha	671.865	33,8	621.997	27,4
- 2 do 5 ha	676.284	34,0	867.747	38,2
- 5 do 10 ha	407.237	20,5	491.189	21,7
- 10 do 15 ha	-	-	129.200	5,7
- više od 15 ha	-	-	92.096	4,0
- 15 do 20 ha	174.068	8,8	-	-
- više od 20 ha	56.271	2,9	-	-
- u SRZ	-	-	68.023	3,0
Ukupno:	1,985.725	100,0	2,270.252	100,0

Izvor: N. Gaćeša, nav. delo, s. 370.

[58] M. Mirković, EKONOMSKA HISTORIJA JUGOSLAVIJE, s. 210-211.

[59] N. Gaćeša, nav. delo, s. 372; videti takođe: AGRARNA REFORMA, NEDOSTACI U AGRARNOJ STRUKTURI KAO ZAPREKA PRIVREDNOG RAZVOJA, publikacija Ekonomskog odeljenja Ujedinjenih nacija "Land reform", Kultura, Zagreb, 1958, s. 8, gde se upoređuju podaci o produktivnosti agrarnog stanovništva u svetu pre rata i u 1947/48. godini, iz čega se vidi da je pad produktivnosti izrazit baš u reonima gde su promene agrarno-posedovne strukture posle Drugog svetskog rata bile najveće.

Kad se uporedi agrarno-posedovna struktura prema podacima od 31. marta 1931. i od 31. januara 1949. godine u Jugoslaviji, *uočljivo je smanjivanje broja najsitnijih i najkrupnijih poseda, a povećanje broja srednjih poseda koji su uporedno gledano (prema razvijenijim poljoprivrednim zemljama) stvarno sitni posedi*. **Zato je dominantan proces izazvan agrarnom reformom bilo dalje usitnjavanje zemljišnih poseda koje se naročito negativno odrazilo na poljoprivrednu proizvodnju u Vojvodini**.[60]

Povećan je ukupan broj gazdinstava (za 284.977) ali time problem agrarne prenaseljenosti u jugoslovenskim razmerama nije rešen. **Najkrupnije promene u strukturi agrarno-posedovnih odnosa nastale su u Vojvodini**. Od ukupnog zemljišnog fonda agrarne reforme (1,647,305 ha) **na Vojvodinu je otpadao relativno najveći udeo (40,58%, formiran dobrim delom od eksproprijacije nemačkih poseda**). U Vojvodini je dobilo zemlju 41,28% svih agrarnih naseljenika u Jugoslaviji, a broj poseda je povećan sa 213.800 (u 1931) na 280.902 (u 1949), odnosno za 67.102 poseda. To je najveći relativni porast, što je pokazatelj da je usitnjavanje poseda u Vojvodini bilo najizrazitije.[61]

Kolonizacija, koja je pratila agrarnu reformu, bila je druga strana ovog značajnog zasecanja u agrarnu strukturu zatečenu po završetku Drugog svetskog rata koji su, na sebi svojstven način, preduzele nove socijalističke vlasti. Postojala je stvarna potreba za masovnim i planskim preseljavanjem seljaštva iz pasivnijih planinskih krajeva sa agrarnom prenaseljenošću u plodnije ravničarske predele gde je bilo oduvek više slobodne zemlje, a naročito nakon njenog napuštanja od strane ranije kolonizovanih Nemaca i drugih koji su se sklanjali posle sloma nacističkih okupatora. Ovaj delikatan zadatak morao se sprovoditi zajedno sa agrarnom reformom, jer je kolonizacija podrazumevala dodelu kuća i imanja preseljenim porodicama i licima, a takva mogućnost (i stvarna i pravna) ukazuje se baš u vreme reforme agrarnih odnosa.

Pošto se radilo o obimnom i značajnom poslu, za njegovo obavljanje vlasti su formirale poseban administrativni aparat kojim je rukovodio za tu priliku formirani državni organ, Agrarni savet DFJ.[62] Kolonizacija je imala svoje zasebne probleme, počev od izbora *kolonista, preko njihovog prevoza ("vlakovima bez voznog reda"), organizovanja najnužnijeg snabdevanja u putu, raspoređivanja po kućama i imanjima gde su se naseljavali, do brige o njihovom prilagođavanju novom načinu rada, stanovanja, komuniciranja sa novim susedima i ponašanja u novoj prirodnoj i društveno-kulturnoj sredini*. Povoljna je okolnost bila da je kolonizacijom rukovodio jedan od najboljih poznavalaca seljačkog društvenog života kod nas, **Sreten Vukosavljević**, koji je u okviru svojih moći i uticaja nastojao da ublaži traumatičnost ove promene, kakva je za seljake ona situacija kad moraju da napuste rodni kraj, imanje, kuću, rođake i susede. Da bi ovo bilo što bezbolnije, *preseljavana su, kad god je to bilo moguće, skoro čitava sela,* prenošeni su čitavi sklopovi društvenih veza iz stare u novu sredinu ("presađivanje sa busenom"), a u novoj sredini se gledalo da u susedstvu budu oni koji su međusobno kulturno srodniji.

Sa sociološkog stanovišta kolonizacija u Vojvodini nije dovoljno istraživana iako je preseljavanjem pojedinaca i grupa iz jedne prirodne i društveno-kulturne situacije u drugu, bitno različitu od prve, stvorena "laboratorijska" situacija pogodna za proučavanje mnogobrojnih

[60] U ovoj oceni se slažu svi značajniji autori koji su proučavali agrarnu reformu 1945- 1948; uporediti: V. Stipetić, nav. delo, s. 464; M. Mirković, nav. delo, s. 211; N. Gaćeša, nav. delo, s. 370.

[61] N. Gaćeša, nav. delo, s. 371.

[62] Predsednik Agrarnog saveta je bio Moša Pijade, potpredsednik privremene Narodne skupštine DFJ, a članovi Vasa Čubrilović, ministar poljoprivrede DFJ, Sreten Vukosavljević, ministar za kolonizaciju DFJ, Jovan Veselinov, ministar za agrarnu reformu i kolonizaciju NR Srbije, i drugi ministri poljoprivrede federalnih jedinica.

promena koje su se odigravale u načinu njihovog društvenog života.[63] Posledice koje je kolonizacija izazvala u Vojvodini bile su mnogobrojne, raznovrsne i dalekosežne, *kako po Vojvodinu u koju je doseljeno 13,56% novog stanovništva,* tako i po krajeve iz kojih je ovoliki broj ljudi iseljen (u kojima je tokom rata bilo najviše i žrtava). Ponajviše su promene pogodile same koloniste koji su iz korena promenili uslove svoga društvenog života, pokidali primarne društvene veze i bili prinuđeni da se prilagođavaju novim susedima, novim kulturnim obrascima društvenog delovanja i ponašanja.

Sa druge strane gledano, kolonisti su u Vojvodinu doneli svoj jezik, običaje, moralne nazore, stil ponašanja, koji se nisu samo menjali u vojvođanskoj sredini nego su iz korena menjali i samu sredinu u koju su došli. Neke od tih promena vidljive su već iz novih naziva mesta po Vojvodini. Kolonizacija je u Vojvodini povećala već tradicionalno etničko-kulturno šarenilo.

Kolonizacija posle Drugog svetskog rata bila je do tada najmasovnija kolonizacija u novijoj istoriji jugoslovenskih naroda. Ona se odvijala u kontekstu masovnog preseljavanja stanovništva u mnogim evropskim zemljama u toku i posle poslednjeg svetskog rata, a kod nas predstavlja svojevrstan produžetak ranijih "metanastazičkih struja" na Balkanu, za koje je još Cvijić ustanovio da su se ispoljavale kao spontano pomeranje stanovništva iz pasivnijih južnih, ka plodnijim severnim krajevima. I ovog puta Vojvodina je imala najviše tzv. spoljnih kolonista (onih koji dolaze iz drugih krajeva) i to je bila njena najmasovnija kolonizacija od kraja XVII veka koja je bitno odredila današnju agrarnu i opštu demografsku strukturu, i što je osobito važno, njenu nacionalnu strukturu. Od svih doseljenih u Vojvodinu bilo je oko 88% Srba (i Crnogoraca)[64]

Kad se sumiraju rezultati agrarne reforme i kolonizacije 1945-1948. uočava se da oni nisu ostvarili ono najvažnije što se očekuje od ovih mera agrarne politike: **nisu unapredili poljoprivrednu proizvodnju niti su eliminisale agrarnu prenaseljenost**, a nisu uzgredno ublažile ni koji drugi strukturni problem društva (kao što su kod nas međunacionalni odnosi). Ispostavilo se da agrarna reforma nije u stanju da pruži značajnije ekonomske efekte ako nije praćena čitavim nizom drugih mera agrarne i ekonomske politike, pogotovo ako je ne prate povećana ulaganja kapitala u poljoprivredu. Agrarnom reformom i kolonizacijom se ne rešava automatski ni problem agrarne prenaseljenosti, koji ostaje sve dok se ne ubrza industrijski razvoj koji apsorbuje viškove poljoprivrednog stanovništva.

Kao prateća mera donet je *Zakon o konačnoj likvidaciji zemljoradničkih dugova*,[65] **po kojem je najveći broj seljačkih dugova brisan. Duga su oslobođeni svi učesnici rata na partizanskoj strani i svi koji su na toj strani imali žrtava u ratu, a ostali su u roku od šest meseci po stupanju Zakona na snagu bili obavezni da dug otplate (po paritetu jedan posleratni za 10 predratnih dinara).** Likvidiranje seljačkih dugova je imalo veliki politički oček u ideološkoj kampanji novih vlasti kao tobožnje "definitivno rešenje seljačkog pitanja".

[63] Jedna od prvih sociooloških studija o ovome, koja je ostala do danas usamljena, jeste neodbranjen doktorski rad rano preminule Darinke Kostić, PROMENE U DRUŠTVENOM ŽIVOTU KOLONISTA, Integracija sa starosedeocima u Vrbasu. Tendencije prostorne pokretljivosti agrarnih kolonista i njihovih zemljaka, izd. Institut, društvenih nauka, Beograd, 1963.

[64] Nikola Gašeša procenjuje da je do 15. jula 1947. u Vojvodinu bilo doseljeno 225.696 lica, na osnovu podataka da je tada bilo doseljeno 37.616 porodica (po 6 članova prosečno). Istovremeno on navodi podatke da su karolinška, terezijanska i jozefinska kolonizacija u južnu Ugarsku dovele oko 150.000 Nemaca, da je u Vojvodinu od 1919-1941. naseljeno 92.905 lica, a da se broj doseljenih u Velikoj seobi Srba sa Arsenijem Čarnojevićem 1689/90, zbog različitih procena broja doseljenih, teško može upoređivati sa drugim kolonizacijama. Nesumnjivo je da je i poslednje preseljavanje bila svojevrsna "seoba naroda" - nav, delo, s. 346. Ove brojke, sasvim sigurno, već su daleko premašene poslednjim masovnim i nasilnim progonima iz svojih sela i gradova preko milion nevinih ljudi iz Hrvatske, BiH i sa Kosmeta. Ogromnu većinu među njima čine Srbi proterani iz Hrvatske i sa Kosova i Metohije.

[65] Videti: *Službeni list DFJ,* br. 89.

Stvarno, ukidanje starih dugova u uslovima kad nije priznavan nego je stvaran pravni diskontinuitet u imovinskim i obligacionim odnosima predstavljalo je jedan od mnogih demagoških gestova nove vlasti prema seljacima. Poljoprivredi i seljacima su, umesto političke demagogije, bili potrebni povoljni agrarni krediti, ali umesto njih seljacima se spremalo novo "skidanje kože", kakvo pre toga nikad nisu doživeli.

Nova socijalistička vlast je teret obnove ratom porušene zemlje svalila na selo i poljoprivredu, a svojim radikalnim merama nove agrarne politike prethodno je oslabila onu snagu koja je trebala na svojim leđima da podnese najveći teret. Kad se ista ta vlast odlučila na ubrzanu industrijalizaciju, opet je akumulirala kapital za investicije u industriju iz nerazvijene poljoprivrede. Kad je došlo do sukoba Titove i Staljinove boljševičke vrhuške i ekonomske blokade od strane zemalja socijalističkog lagera, teret preživljavanja ponovo je svaljen na seljake i poljoprivredu, ali su ovog puta oni bili, pored ekonomskog izrabljivanja, izloženi dodatnoj, u istoriji srpskog seljaštva besprimernoj, ideološkoj blamaži i torturi. Sve što su u vezi sa selom, seljacima i poljoprivredom preduzimale nove socijalističke vlasti nakon rata i u prvoj deceniji svog "revolucionarnog etatizma", išlo je "u korist njihove štete" koja se ubrzo pokazala kao velika i nenadoknadiva opšta društvena šteta. Mere nasilnog otkupa poljoprivrednih proizvoda i prinudne kolektivizacija našeg sela samo su najtipičniji primeri revolucionarne samovolje sa dalekosežno štetnim posledicama.

3.7.8 Obavezan otkup i prisilna kolektivizacija

Prihvatajući boljševički model društveno-političkog sistema i etatistički model privrednog razvoja, sa odlučujućim uticajem partijske države na sve društvene odnose, od proizvodnje i raspodele, cena, snabdevanja proizvodne i neproizvodne potrošnje, do uređivanja političkog i kulturnog života, zabave i slobodnog vremena - rukovodeći sloj je stvarao administrativni aparat preko kojeg su izdavani nalozi, kontrolisano izvršenje, prikupljana sredstva, vršena naknadna preraspodela stvorene vrednosti. Sistem ideološkog podsticanja proizvodnje - takmičenje udarnika, isticanje "heroja rada", masovni "dobrovoljni" radovi (na prinudnoj osnovi) -temeljio se na pseudo-moralnoj argumentaciji i ideološkoj propagandi o radu kao "patriotskoj obavezi" i znaku ideološke privrženosti novom socijalističkom režimu. U takvom sistemu seljaci su dobili "patriotski zadatak" da "hrane narod", a naročito "drugove radnike" koji su izvikani za "glavnog subjekta socijalističke revolucije". Ekonomski interes seljaka niko se nije usuđivao da pomene, pa ni oni sami. Na rat se nastavila "obnova zemlje i izgradnja socijalizma", a jedna od mnogih parola, glasila je: "nema odmora dok traje obnova", koja se posebno odnosila na seljake.

Kako ideološka kampanja, ma koliko bučna i napadna ona bila, ne može dugoročnije da motiviše proizvođače, vlast je ubrzo prešla na represivne metode i u agrarnoj politici. Među takvim represivnim merama agrarne politike najkarakterističnije su one koje se odnose na obavezan otkup poljoprivrednih proizvoda (kao "privremena" mera) i kolektivizaciju sela kroz formu "seljačkih radnih zadruga" (SRZ).[66]

Zakonski propisi o **obaveznom otkupu** poljoprivrednih proizvoda, o obaveznom tovu svinja, o otkupnim cenama žitarica, stoke, vune, kože, pamuka, povrća, mleka i mlečnih proizvoda, kao i mnogih drugih proizvoda koje država koristi za ishranu nepoljoprivrednog stanovništva i vojske, doneti su još u 1945. godini. Oni su donošeni svake sledeće godine, što je znak da nisu smatrani jednom stalnom i sistemskom merom agrarne politike. Postojanje

[66] Uporediti najnoviju studiju: Jelena Popov, DRAMA NA VOJVOĐANSKOM SELU, Novi Sad, 2002.

obaveznog otkupa praktično je isključivalo tržište i svaku legalnu trgovinu poljoprivrednim proizvodima. Umesto prodaje i kupovine poljoprivredni proizvodi su se predavali državi, a vlast ih je potom iz jednog centra distribuirala. Za predate proizvode seljaci su dobijali bonove ("tačkice") za koje su mogli da nabave najnužnije nepoljoprivredne proizvode, nesrazmerno manje vredne od vrednosti svojih predatih proizvoda. Zemljoradničke zadruge opšteg tipa pretvorene su u selima u "narodne magazine" koji su poslovali na principu distribucije, a ne na tržišnom mehanizmu prodaje i trgovine. Uveden je administrtivni sistem "vezanih cena" kojim je takva distribucija regulisana.[67]

Sve što je činjeno seljacima opravdavalo se nekakvim "višim interesima" (naroda, države, partije, revolucije i sl.) a u stvari je bilo u funkciji ostvarivanja ideološkog projekta "ubrzane industrijalizacije". Taj model privrednog razvoja predstavljao je jugoslovensku varijantu staljinističke ideološke formule "industrijalizacija + elektrifikacija = socijalizam" u koju je ugrađena svakojaka represija.

Administriranje prilikom određivanja otkupnih kvota i represija u sprovođenju otkupa delovali su jako destimulativno na motivaciju seljaka za rad i proizvodnju hrane. Metodologija planiranja otkupa je bila nerealna i pogrešna. Obaveze u otkupu su određivane prema planu setve, a ne prema stvarno zasejanim površinama i postinutim prinosima. Oduzimalo se koliko se našlo, bez obzira na potrebe samih seljaka. Prilikom otkupa, uzgredno se vršio pritisak za stupanje seljaka u SRZ. Pritisnuti otkupom, mnogi su ulazili u zadruge samo da bi se ratosiljali nepodnošljivog pritiska na seljake privatnike. Razumljivo je što seljaci u takvim uslovima nisu bili zainteresovani za povećanje proizvodnje. Veća proizvodnja je povlačila i veća davanja prilikom otkupa, a i najveća proizvodnja nije garantovala seljaku da i sam sa svojom porodicom neće ostati bez hrane

Strateški značaj u ovom modelu društveno-ekonomskog razvoja imalo je opredeljenje za ubrzanu i **prinudnu kolektivizaciju** sela i poljoprivrede. Kolektivizacija je započeta formiranjem državnih poljoprivrednih dobara agrarnom reformom iz 1945. i stvaranjem tzv. **seljačkih radnih zadruga (SRZ)** koje su trebale da omoguće da se zemlja koja je reformom privremeno podeljena seljacima, kao i druga privatna zemlja, postepeno kolektivizuje.[68] Većina prvih SRZ, koje su nalikovale sovjetskim **kolhozima**, formirana je u Vojvodini, gde su ih formirali kolonisti iz Like, Banije, Korduna, Dalmacije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine. To su po pravilu bili učesnici rata i revolucije, koji su, kao partijski aktivisti ili kao svojevrsni taoci režima koji im je neku godinu pre "podario" istu zemlju, prvi prihvatili i poneli ideološku kampanju kolektivizacije. Za ideološki revnosne, to je bila prilika da dokažu svoju revolucionarnu pravovernost, a za većinu onih drugih to je poprimilo formu "pravednog" zahteva da tuđu zemlju vrate onima od kojih su je tek neku godinu ranije dobili, s kojom se nisu bili ni psihološki svikli ni ekonomski okoristili. Oni koji se nisu, kao stočari i planinci, mogli navići na ravnicu i teške ratarske poslove, koji nisu imali znanja, navika ni volje da ovladaju novim načinom rada i života, stupajući u SRZ sve brige oko poljoprivredne proizvodnje prenosili su "na državu". Drugi, ambiciozniji, oslobađali su se zemlje koju su doživljavali kao "kamen o vratu" i kao prepreku za lične karijere izvan sela i poljoprivrede.

Starinci u Vojvodini i drugi pravi ratari teško su se odvajali od svojih baština i žestoko se opiru kolektivizaciji koja u početku i nije bila naročito forsirana. Sve do 1948. akcija

[67] Videti: UREDBA O PRODAJI POLJOPRIVREDNIH PROIZVODA VEZANOJ SA PRAVOM NA KUPOVINU ODREĐENIH INDUSTRIJSKIH PROIZVODA PO NIŽIM JEDINSVENIM CENAMA, *Službeni list FNRJ*, 1948, br. 12.

[68] Od zemljišnog fonda agrarne reforme 72 SRZ su dobile 37.158 ha, a 117 državnih poljoprivrednih dobara dobilo je 354.799 ha - N. Gaćeša, nav. delo, s. 368.

osnivanja SRZ nije drastično kršila načelo dobrovoljnosti stupanja u ove kolhozne organizacije, iako je ideološki pritisak u tom pravcu bio jak. Sve dotle njihov broj je bio zanemarljiv i sem kolonista skoro da i nije bilo drugih koji su u njih ulazili. Kad je došlo do Titovog sukoba sa Staljinom i do rezolucije Informbiroa, jugoslovenskom boljševičkom vrhu je, između ostalog, prigovoreno i zbog "popustljivosti prema seljacima-kulacima". Da bi se odbili prigovori "velikog učitelja" i potvrdila ideološka revnost, seljaci su se prvi našli na udaru. Kako se tada govorilo, "zaoštrena je klasna borba na selu", što je značilo višestruko povećavanje represije prema seljacima i pribegavanje svim sredstvima u sprovođenju mera obaveznog otkupa i kolektivizacije. Bez svoje volje i krivice seljaci su postali glavni politički problem partije i revolucije, a poljoprivreda je istovremeno postajala osnovni ekonomski problem celokupne privrede i države.

Politički problemi koji su i ranije izazvani naglašeno represivnim sprovođenjem otkupa, produbljeni su novim radikalizmom nakon rezolucije Kominforma. *Bogatiji seljaci ("kulaci") još u toku 1946-1947. proglašeni su za glavnog "klasnog neprijatelja", s kojim se trebalo, po Staljinovom receptu, nemilosrdno obračunati*. Uz ono malo bivših trgovaca i zanatlija, seljaci su bili jedini privatnici, a "kulaci" su proglašavani za "nacionalnu buržoaziju" prema kojoj se mora usmeriti "revolucionarna oštrica klasne borbe".

Ovo i pritisak na seljake da stupaju u SRZ, bitno je uticao na njihovo privredno ponašanje: oni nisu ulagali u svoju proizvodnju, očekujući da će morati ući u zadruge, a ponekad su na brzinu prodavali ili klali i svoju zaprežnu i priplodnu stoku.[69]

Usled velikih kapitalnih investicija u to vreme, mogućnosti za zapošljavanje izvan sela i poljoprivrede bile su velike. Uz inače teškwprilike na selu, ovo dodatno otežavanje uslova života u obliku nepodnošljive ideološke, lične i ekonomske torture nad seljacima, **pokrenulo je pravu lavinu onih koji su bežali iz sela i poljoprivrede u gradove i nepoljoprivredna zanimanja (u fabrike i drugde). To je bio i glavni uzrok naglog i preteranog seljačkog "egzodusa" iz sela u gradove, koji je izazvao tako velike promene u našoj agrarnoj strukturi, od kojih su mnoge donele nepopravljive štete celom društvu**.[70]

Zadrugari su u zadruge unosili svu svoju zemlju (izuzev okućnice), stoku i poljoprivredni inventar. Već *Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji* reguliše osnivanje SRZ za koloniste i druge interesente. Ministarstvo poljoprivrede je 1946. pripremilo *Ugledna pravila* u kojima se određuje način formiranja zadruga i njihova unutarnja organizacija. Tim pravilima se određuju četiri tipa zadruga (SRZ):

1. Seljak ostaje vlasnik zemlje, a od zadruge dobija **zakupninu**, dok mu se pri izlasku iz zadruge vraća ista ili ekvivalentna zemlja.
2. Seljak ostaje vlasnik zemlje, ali je unosi kao svoj udeo na koji se plaća **kamata**.
3. Seljak ostaje vlasnik zemlje, ali mu se na nju ne plaća kamata.
4. Seljak predaje svu zemlju (izuzev okućnice) u vlasništvo zadruzi, a raspodela zarade ili proizvoda se vrši "prema radu".

U aprilu 1951. je bilo ukupno 6.972 zadruge i to prema tipovima ovako: prvih 1.018, drugih 2.172, trećih 3.429 i četvrtog tipa zadruga 346.[71]

[69] Videti: Branko Horvat, JUGOSLOVENSKA AGRARNA TEORIJA I POLITIKA U POSLIJERATNOM RAZDOBLJU, *Pregled* (Sarajevo), 1976, br.7-8, s. 785.

[70] O ovome opširno piše u svojoj monografiji Vlado Puljiz, EKSODUS POLJOPRIVREDNIKA, Biblioteka "Sociologije sela", IDIS, Zagreb, 1977, 173 s.

[71] V. Vasić, nav. delo, s. 55.

Svi radno sposobni zadrugari su raspoređivani u "brigade" i "grupe" koje su dobijale određene radne zadatke i parcele zemlje, inventar i stoku za rad. Upravni odbor zadruge (a ne zadrugari) vršio je raspoređivanje u "brigade" i imenovao brigadire. Materijalni položaj zadrugara zavisio je od normi koje je brigada bila dužna da ispuni. Izvršenje radne norme se izračunavalo u "trudodanima" - koji su bili neka vrsta poena (bodova) koji se daju prema težini, stručnosti i značaju posla. Postojalo je 7 kategorija poslova, a svaka ispunjena norma u pojedinim kategorijama vrednovala se od 0,5 do 2 "trudodana". "Trudodani" su isplaćivani u novcu i naturi, a konačni obračun se vršio tek na kraju godine, kad se sumiraju rezultati zadruge. "Trudodanima" se u stvari više vrednovao utrošak rada nego efekti proizvodnje,[72] što je i inače bila osnovna slabost poznatog netržišnog socijalističkog načela "nagrađivanja prema radu".

Seljačke radne zadruge predstavljale su samo najgrublji oblik političkog uplitanja u poljoprivredu (i privredu uopšte) u socijalističkim društvima. Kod nas ova kampanja, sticajem raznih okolnosti, nije tako dugo trajala, iako je ostavila duboke ožiljke na selu i poljoprivredi.

Ukidanje obaveznog otkupa desilo se sredinom 1951. godine. Tada je ukinut obavezan otkup mesa, mršavih svinja, mleka, krompira, variva i stočne hrane (izuzev zobi), a sredinom 1952. i svih žitarica. To je učinjeno u vreme kad je proizvodnja poljoprivrednih proizvoda pala ispod nivoa proizvodnje neposredno posle rata (i daleko ispod predratnih proseka), a to je bilo i vreme ekonomske blokade. Potrebe za hranom tada su bile veće nego ikad, tako da je postalo jasno da se otkup i kolektivizacija nisu sprovodili "zbog nužde u ishrani stanovništva", kako su opravdavani pred javnošću, nego iz ideološko-doktrinarnih razloga za oponašanje sovjetskog modela. Kad su ovi razlozi oslabili, oslabio je i pritisak na seljake.

U međuvremenu su prestali ideološki razlozi za postojanje SRZ i one su 1953. godine naglo počele da se rasturaju, kao i svaka revolucionarna tvorevina kad ostane bez represivne potpore. Te godine je umro Staljin, tako da se razlaz sa njim mogao smatrati definitivnim, a nekako u to vreme je za najveći broj zadrugara (koji su u zadruge ušli 1949. i 1950. godine) isticao rok od 3 godine, posle kojeg su po zakonu mogli da istupe iz SRZ. Tada je i doneta *Uredba o imovinskim odnosima i reorganizaciji seljačkih radnih zadruga*, koja je omogućavala i njihovo rasformiranje.[73] Skoro da nije bilo zdrugara koji ovu mogućnost da istupi iz zadruge nije iskoristio. Utrkivali su se ko će pre izaći, dok se iz zadruge imalo šta izneti.

Tzv. mala ili **druga agrarna reforma** sprovedena *Zakonom o poljoprivrednom zemljišnom fondu opštenarodne imovine i dodeljivanju zemlje poljoprivrednim organizacijama*.[74] Tada je izvršena nova eksproprijacija kojom je smanjen zemljišni maksimum uveden agrarnom reformom 1945.god.(od 25-35 ha). **Zemlja je oduzeta svima onima koji su je imali više od 10 ha (u planinskim krajevima preko 15 ha). Ovaj novi agrarni maksimum (od 10-15 ha) postao je čak i ustavna kategorija (potvrđivan kasnijim ustavima od 1963. i 1974. godine) što je ključni pokazatelj odnosa socijalističkih vlasti prema privatnom seljačkom gazdinstvu**.[75]

---

[72] Isto, s. 46.

[73] *Službeni list FNRJ*, 1953, br. 14.

[74] *Službeni list FNRJ*, 1953, br. 22.

[75] Zanimljivo je da su socijalističke vlasti smanjile agrarni maksimum u vreme kada je veći ekonomski problem bio sitan nego krupan posed. U Srbiji je tada bilo krajnje vreme da se, u interesu daljeg razvoja poljoprivrede, umesto agrarnog maksimuma uvede **agrarni minimum**. To je svojevremeno (1836) godine u Srbiju bio uveo Knjaz Miloš, nastojeći da zaštiti seljake od prvih zelenaša. Još u feudalnom pravu je, takođe, postojala mera koja sprečava cepanje poseda (**"fideiokomis"**) i sastojala se u ograničavanju nasledstva samo na jednog potomka osnivača veleposeda. Međutim, nova socijalistička vlast nije verovala u ekonomsku vrednost malog poseda nego ga je, kao privatnu tvorevinu, smatrala "zaostatkom starog sistema", nužnim zlom, prolaznom pojavom, koju pre konačnog

Oduzeta zemlja **ovog puta nije deljena siromašnim seljacima nego je najvećim delom dodeljena državnim (sada se već govorilo "društvenim") poljoprivrednim dobrima i agroindustrijskim kombinatima, manjim delom SRZ, a još manjim zemljoradničkim zadrugama opšteg tipa**. Namera zakonodavaca je bila da posle likvidacije SRZ *spreči ekonomsko jačanje imućnijih seljaka i potpadanje siromašnijih pod njihov uticaj*. Uzimalo se da 10 ha jedno seljačko domaćinstvo može obrađivati bez unajmljene radne snage. Ta bojazan je očito bila ideološki motivisana i sasvim preterana, utoliko pre što su siromašni seljaci imali širom otvorena vrata za zapošljavanje izvan poljoprivrede, koje su koristili i bolje stojeći seljaci, pa čak i oni sa zemljišnim maksimumom.

3.7.9 "Socijalistička kooperacija" i "samoupravno udruživanje" seljaka i "podruštvljavanje" poljoprivrede

Između 1954. i 1957. selo je, u isvesnom smislu, ostalo izvan glavnih ideoloških sporova, za kratko je "predahnulo" od političkog pritiska. Tada su se i pojavila teorijska shvatanja koja su sitnoj robnoj proizvodnji na malim privatnim gazdinstvima parcelnih seljaka ne samo ostavljala neke izglede da prežive ekonomsku konkurenciju sa krupnom socijalističkom poljoprivredom, nego su joj priznavala izvesno ekonomsko preimućstvo i počela je smatrati komplementarnom, a ne samo konkurentskom vrstom poljoprivredne proizvodnje.

Privatno seljačko gazdinstvo je 1957. dobilo izvesnu garanciju za svojinu nad zemljom koju je seljak stekao "ličnim radom i koju sam obrađuje", ali je u svemu drugom bilo upućeno na "kooperaciju sa socijalističkim sektorom poljoprivrede".[76] Oni sa kojima su seljaci "kooperirali" i sa kojima su se "udruživali" (agrokombinati i zadruge) imali su sistemsku mogućnost da seljacima sistematski zakidaju na ceni njihovih proizvoda, na meri, na vremenu isplate seljačkih potraživanja, na transportu i drugim proizvodnim i neproizvodnim uslugama na koje su imali monopol i koje seljaci nisu mogli ni birati ni izbeći.[77]

Seljacima je bilo zabranjeno da na svome posedu koriste stalnu najamnu radnu snagu, na šta su drugi privatnici (zanatlije) imali pravo. Čak do 1967. godine seljacima je bilo zabranjeno nabavljanje krupne poljoprivredne mehanizacije (traktora i kombajna). Sve do tada su bili upućeni da se u obradi zemlje služe stočnom zapregom ili su prinuđeni da koriste skupe usluge "mašinsko-traktorskih stanica" tzv. društvenog sektora (agrokombinata i zemljoradničkih zaduga).[78] Tek neku godinu pre bilo im je dozvoljeno da nabavljaju polovnu opremu socijalističkog sektora. Dozvola za nabavku polovne i nove opreme doneta je ne samo zbog toga što je sagledana neracionalnost zabrane i interes seljaka, nego i zbog potreba da se društveni sektor oslobodi amortizovanih mašina i da se proširi unutrašnje tržište domaćim fabrikama koje su počele da proizvode krupnu poljoprivrednu mehanizaciju.

Svojevrstan pokazatelj opštedruštvene podređenosti seljaštva jeste i činjenica **da su seljaci tek od 1965. godine dobili osnovno zdravstveno osiguranje, a do tada su svaku**

---

ukidanja treba svesti na što manju meru.

[76] Videti Rezoluciju Savezne Narodne Skupštine o perspektivnom razvoju poljoprivrede i zadrugarstva, *Službeni list FNRJ*, 1957, br.19.

[77] O raznim polit-ekonomskim aspektima agrarne politike, o institucionalnim rešenjima i različitim njihovim pozitivnim i negativnim aspektima, o "socijalističkoj kooperaciji" i "samoupravnom udruživanju" seljaka u Jugoslaviji videti detaljnije u studiji Dragana Veselinova, SUMRAK SELJAŠTVA, Ekonomika, Beograd, 1987, 282 s.

[78] Ta kupovina je omogućena Osnovnim zakonom o sticanju prava svojine na poljoprivredna oruđja i o korišćenju poljoprivrednih oruđa od strane građana, *Službeni list SFRJ*, 1967, br. 7.

zdravstvenu uslugu plaćali u punom iznosu. Osiguranje koje je tada uvedeno uključivalo je prilično restriktivno pravo samo na najosnovnije zdravstvene usluge. Puno zdravstveno, penziono i invalidsko osiguranje seljaci u Srbiji imaju tek od 1979. godine. Međutim, seljaci su i danas veoma nezadovoljni novouvedenim obaveznim penzionim osiguranjem koje se do sada za njih pokazalo samo kao jedan fiskalni namet više, a ne kao efikasan mehanizam njihove stvarne socijalne zaštite.

Seljački ekonomski interes je uvažavan samo ako je on bio u skladu sa "interesima radničke klase"; uvek je relativiziran i uslovljavan nekim drugim (obično političkim) interesima ili ekonomskim interesima "socijalističke (poljo)privrede". *Takav karakter je imala "socijalistička kooperacija" od 1957, "socijalističko zadrugarstvo" od 1961, "samoupravno udruživanje" (od sredine sedamdesetih godina).*[79] *Sve su to bile razne faze i razni pojavni oblici istog ideološkog obrasca "podruštvljavanja poljoprivrede"*. Poljoprivreda se mogla razvijati i agrarni odnosi su se mogli menjati, ali je obavezno bilo da se to uvek odvija u "socijalističkim oblicima".

3.8 Gazdinstva u Srbiji danas

Modernizacija poljoprivrede (i društva u celini) u razvijenim zemljama počela je i trajala skoro čitav vek i obeležena je **relativno stabilnom agrarnom politikom i državnom podrškom konceptu modernizacije poljoprivrede koji je rezultirao većim prihodima i kvalitetom života farmera, kao i većim kvalitetom života u ruralnim područjima**. Ova politika podrazumevala je snažnu podršku države u vezi sa cenama proizvoda (i paritetima), zaštite domaće (danas EU) poljoprivrede po pitanju subvencija, ali i u vezi sa tehničko-tehnološkim i institucionalnim razvojem koji je bio usmeren na stvaranje tzv. sistema znanja i informacija u poljoprivredi. Ovakvi sistemi reflektovali su namere i otvorenost političko-ekonomskog sistema razvijenih zemalja prema modernizaciji. Dostignut stepen modernizacije farmi razvijenih zemalja omogućava značajno veću proizvodnju i kvalitet života farmera, ali i kvalitet života u ruralnim područjima, koji nastaje usled dugoročne politike njihovog socio-ekonomskog razvoja.

Kao posledica ideološko-političkih poteza društveno-ekonomskog sistema nakon 2.sv.rata, koji se ogledao u **komandno-planskoj ekonomiji i uglavnom neadekvatnoj agrarnoj (i ruralnoj) politici i ekonomskom iscrpljivanju poljoprivrede** (uz nedostatak investiranja) srpsko seljaštvo je danas nekonkurentno u mnogim oblastima života i rada. U poslednjih tridesetak godina (od devedesetih 20. veka pa naovamo), stanje sveopšte društvene krize je značajno usporilo modernizaciju, **prepuštajući sektor poljoprivrede manje-više stihijskim tokovima, dok je društvo istovremeno preživljavalo zahvaljujući „žilavosti“ agrarnog sektora koji je (obično na štetu samih proizvođača) uspevao da značajno doprinese društvenom proizvodu i izvoznom bilansu Srbije i održi ekonomiju u kolapsu.**

NEKOLIKO RELEVANTNIH ČINJENICA O SEKTORU POLJOPRIVREDE U SRBIJI DANAS:

- **Prosečno učešće poljoprivredne proizvodnje u ukupnom BDP-u** u Srbiji za poslednjih deset godina iznosi **7,03 %** što je u odnosu na ostale evropske zemlje svrstava u red zemalja sa najvećim učešćem poljoprivrede u ovom pokazatelju.

[79] Koncept "samoupravnog udruživanja zemljoradnika" utemeljen je Ustavom SFRJ od 1974, Zakonom o udruženom radu (tzv. radničkim ustavom, ZUR-om, od 1975) a sankcionisan republičkim i pokrajinskim zakonima koji su skoro istovetni; za Srbiju to je učinjeno Zakonom o udruživanju zemljoradnika*, Službeni glasnik SR Srbije,* 1979, br.12.

- Dodatno, značaj poljoprivredne proizvodnje za privrednu delatnost Republike Srbije ogleda se i kroz **učešće zaposlenih lica u poljoprivrednom sektoru** u odnosu na ukupno zaposlena lica, za period od 2011-2020. godine, koje je na nivou od **18,5%.**
- Prema Popisu poljoprivrede iz 2011. godine, utvrđeno je da na teritoriji Republike Srbije figuriralo 628.552 poljoprivrednih gazdinstava/domaćinstava, dok

  prema Popisu poljoprivrede iz 2023. godine ukupan broj poljoprivrednih gazdinstava, odnosno, domaćinstava u Srbiji iznosi 508.323, što je smanjenje za oko 20% u odnosu na 2011. godinu. Od tog broja je 1623 gazdinstava pravnih lica i 419 gazdinstava registrovanih kao preduzetnici. U svim regionima opada broj gazdinstava
- **BROJ REGISTROVANIH POLJOPRIVREDNIH GAZDINSTAVA KOJA OSTVARUJU PODSTICAJE U E-AGRARU U SRBIJI JE OKO 330.000**
- Istovremeno, broj poljoprivrednih gazdinstava pravnih lica i preduzetnika je takođe umanjen sa oko 3.000 na 1.623 gazdinstava pravnih lica. **Prosečna veličina ovih gazdinstava 2018. godine regionalno posmatrano bila je sledeća: Srbija sever oko 447 ha, a Srbija jug oko 186 ha**. Iz ovih podataka očigledno je nasleđe agrarne strukture iz perioda Jugoslavije i poljoprivredno-prehrambenih kombinata (giganata) koji su, na području Republike Srbije, bili dominantno u AP Vojvodini i kasnije privatizovani.

- Ukupno raspoloživo zemljište u Republici Srbiji iznosi 5.178.692 ha, od čega se poljoprivredno zemljište prostire na 3.765.847 ha, šumsko na 972.283 ha, dok ostalo zemljište zauzima 440.562 ha. U okviru ukupnog poljoprivrednog zemljišnog fonda, **korišćeno poljoprivredno zemljište (KPZ) učestvuje sa 82% što predstavlja 3.239.373 ha**.

Prosečna površina korišćenog poljoprivrednog zemljišta u Srbiji je na nivou od 6,4 ha, dok su prosečne veličine poseda u regionima
SRBIJA – SEVER: 13,4 ha i SRBIJA – JUG: OKO 4,6 ha

Tabela. Domaćinstva prema veličini zemljišnog poseda u toku 2022. godine

Redni broj	Veličina poseda	Srbija (broj)	Srbija (%)	AP Vojvodina (broj)	Vojvodina (%)
1.	< 0.5 ha	29.220	5,7%	10.616	9,5%
2.	0.5<= ha <1	73.328	14,4%	9.312	8,3%
3.	1<=ha<2	92.378	18,2%	12.764	11,4%
4.	2<=ha<5	151.844	29,9%	22.230	19,9%
5.	5<=ha<10	90.726	17,9%	20.006	17,9%
6.	10<=ha<20	44.951	8,8%	18.882	16,9%
7.	20<=ha<30	14.565	2,9%	10.150	9,1%
8.	30<=ha<50	6.623	1,3%	4.575	4,1%
9.	50<=ha<100	3.083	0,6%	2.165	1,9%
10.	ha>=100	1.495	0,3%	1.192	1,1%

Redni broj	Veličina poseda	Srbija (broj)	Srbija (%)	AP Vojvodina (broj)	Vojvodina (%)
	Ukupno	**508.213**	100,0%	**111.892**	100,0%

Izvor: Republički zavod za statistiku

Uvidom u podatke u tabeli, evidentno je da 68.2% poljoprivrednih domaćinstava/gazdinstava u R. Srbiji ima veličinu poseda do 5ha. Ako tom broju dodamo i ona u intervalu od 5 do 10 ha, dolazimo do udela od čak 86%.

Na severu Srbije (u APV) situacija je nešto drugačija, pa 49,1% domaćinstava/gazdinstava ima veličinu poseda do 5ha, odnosno, 67% veličinu do 10ha. U Vojvodini je evidentno i veće relativno učešće broja gazdinstava sa većim posedom (npr. preko 10ha).

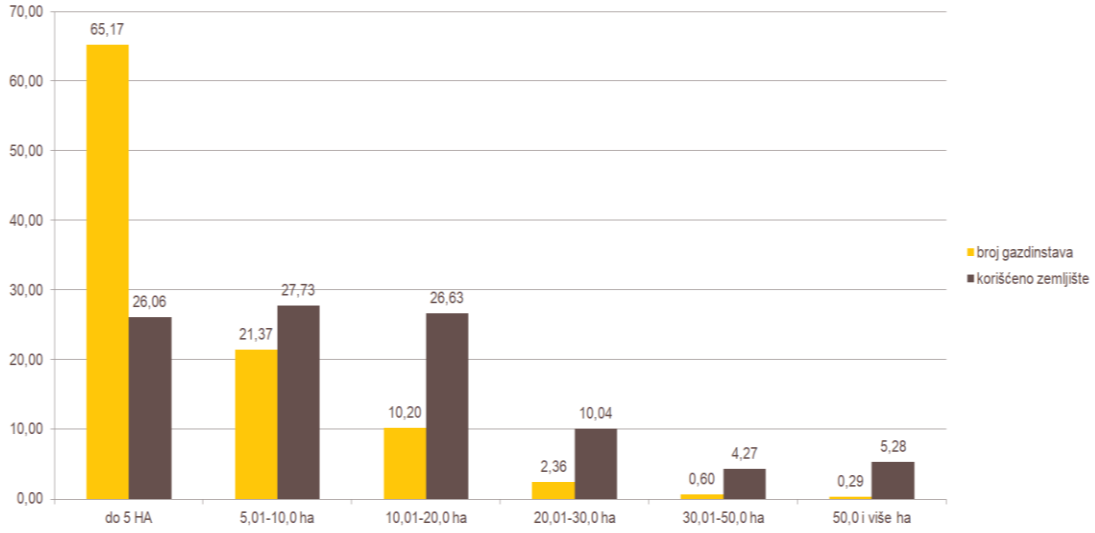
Kada je pitanju vlasništvo nad poljoprivrednim zemljištem u Vojvodini, može se konstatovati da dominantno učešće ima privatno vlasništvo u odnosu na ostale oblike vlasništva.

Od ukupnih obradivih površina u AP Vojvodini na površine u svojini poljoprivrednika odnosi se 65,4 %, dok se u takozvanoj krupnoj svojini, što predstavlja svojinu poljoprivrednih preduzeća i zadruga nalazi 15,7 % površina. Značajan deo ovih preduzeća ima poznatog vlasnika odnosno titulara, tako da se i za ove poljoprivredne površine može reći da se nalaze u privatnom vlasništvu. U državnoj svojini se nalazi 26,64% poljoprivrednih površina. Na osnovu navedenih podataka može se zaključiti da država ima značajnu ulogu u pogledu uticaja na kreiranje zemljišne politike jer se u njenom posedu nalazi skoro jedna petina obradivih površina te na osnovu toga ona može da reguliše nivo tražnje za ovim resursom kroz njegovo davanje u zakup ili prodaju. [80]

Kao što je već pomenuto, u kontekstu modernizacije i deagarizacije koja je kao proces prati, **evidentna je koncentracija zemljišta u rukama sve manjeg broja gazdinstava**, odnosno, **postepeno povećavanje poseda farmera**. U tabeli se vidi strukura ukupne površine kojom raspolažu komercijalna, aktivna registrovana poljoprivredna gazdinstva čiji su nosioci fizička lica prema veličini poseda u 2021. godini u Republici Srbiji.

[80] Milić, D: „Metodi vrednovanja poljoprivrednog zemljišta“, doktorska disertacija, Poljoprivredni fakultet Novi Sad, 2015.

Grafikon : Odnos strukture broja RPG i ukupno korišćenog zemljišta – RPG za 2021.god.

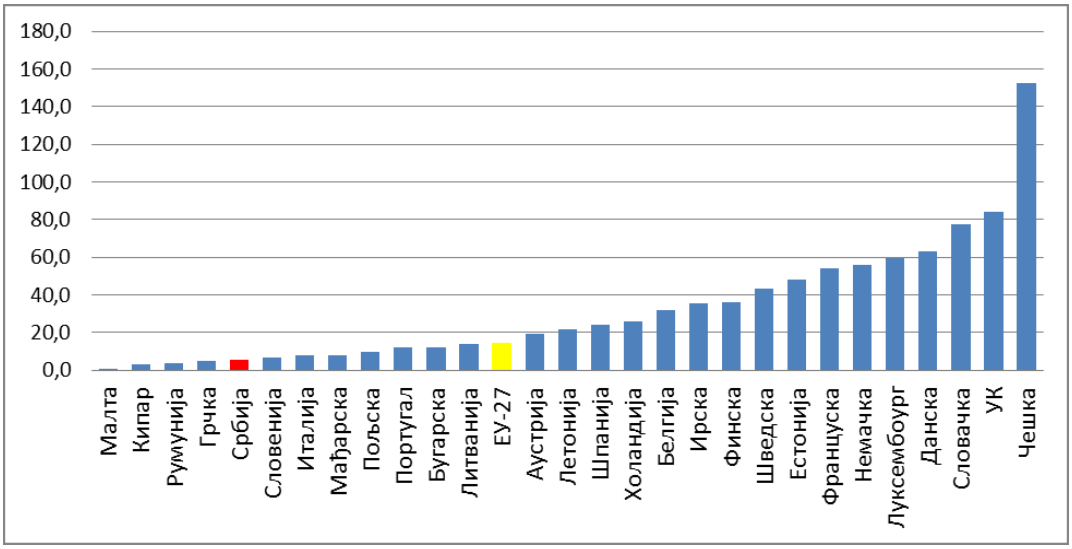
Mnoga poljoprivredna gazdinstva/domaćinstva se u Srbiji i danas, u 21. veku, suočavaju sa:

- **borbi sa siromaštvom** na nivou modernizovane poljoprivrede iz kraja devedesetih godina prošlog veka
- često i dalje **visokom stepenom autokonzuma**. Procenjuje se da i dalje postoji veliki udeo g**azdinstava, posebno u Centralnoj Srbiji, koja su mala gazdinstva okrenuta preživljavaju i autokonzumu (bez značajnije proizvodnje za tržište).**
- **Produktivnost je u poređenju sa razvijenim zemljama uglavnom niska**;
- Prihodi u seoskim domaćinstvima su niski i **najvećim delom** (35–47%) **potiču od prihoda iz radnog odnosa** (redovnog i dodatnog), a odmah potom sledi učešće **penzija**, koje je vrlo visoko i rastuće. **Prihodi od poljoprivrede variraju u intervalu 6–9% ukupno raspoloživih sredstava domaćinstava, što je visoko opredeljeno prinosima od poljoprivrede u pojedinim godinama**. Istovremeno, vrednost naturalne potrošnje, koja se najvećim delom pripisuje potrošnji hrane proizvedene na gazdinstvu, stabilna je na nivou 12–15%. **U svakom slučaju, prihodi koji se ostvaruju od poljoprivrede relativno su niski u odnosu na zarade iz drugih sektora i socijalna primanja, što je jasan indikator niske produktivnosti sektora**
- Previsoko je učešće biljne proizvodnje u strukturi poljoprivrede; **stočarstvo u svim delatnostima ima trend opadanja (naročito govedarstvo, ali i svinjarstvo i kozarstvo)**
- **Prinosi i intenzivnost su na nivou donjih prinosa u EU, ali ne u svim kulturama**. Međutim, ključni polj.proizvodi ne povećavaju prinose (tehničko-tehnološka zaostalost);
- **Nivo podrške poljoprivredi (budžetski transferi) je veoma nizak** u poređenju sa EU
- Regionalne razlike u strukturama prihoda jasno ukazuju da **je poljoprivreda vrlo značajan izvor prihoda za vojvođanska seoska domaćinstva** . Pored toga, primetno je i da je **naturalna potrošnja hrane u ovom regionu niža, što govori da su gazdinstva komercijalno orijentisana, polarizovana po ekonomskoj strukturi i**

veličini. U Vojvodini je veoma jasno primetna dualna struktura gazdinstava (velika i mala gazdinstva)

- **Prihodi od poljoprivrede su u Regionu Šumadije i Zapadne Srbije niski, ali je naturalna potrošnja ovde najveća**. Nizak nivo tržišnosti poljoprivredne proizvodnje ovog regiona jeste **posledica usitnjene agrarne strukture, skromnih i neredovnih viškova i većeg broja članova gazdinstava**.
- U **Regionu Južne i Istočne Srbije, poljoprivreda ima odlike naturalne proizvodnje, sa malim udelom prihoda od prodaje hrane** u ukupnim prihodima domaćinstava i **visokim udelom naturalne potrošnje.**

Slika. Prosečna veličina gazdinstva u Srbiji u odnosu na druge zemlje

Diverzifikacija ruralnih gazdinstava/domaćinstava **podrazumeva sticanje dodatnih prihoda na gazdinstvu ili van njega sa ciljem poboljšanja životnog standarda, smanjivanja ranjivosti domaćinstva u smislu prihoda, odnosno, bavljenje dodatnim aktivnostima, koje mogu ili ne moraju biti vezane za proizvodnju ili preradu hrane na gazdinstvu**. Smatra se da se diverzifikacijom aktivnosti i prihoda mogu održati seoska domaćinstva, odnosno, održati vitalnost ruralnih područja. Mnogi autori to smatraju i manifestacijom, odnosno, vidom (politike) ruralnog razvoja. Dosadašnje iskustvo velikog broja zemalja pokazuje **da glavni oslonac ruralnoj ekonomiji više ne može biti samo poljoprivreda, već širok spektar aktivnosti zasnovanih upravo na neaktiviranim potencijalima ruralnih područja** (Bogdanov 2007: 23).

Pojedini autori (Chaplin, Davidova and Gorton 2004) **diverzifikaciju na gazdinstvima/domaćinstvima određuju upravo u tom pravcu, kao proces smanjivanja zavisnosti od poljoprivrede**. Pojedini autori (Davis and Pearce (2000) naglašavaju sledeće faktore od uticaja na diverzifikaciju:

- **sastav domaćinstva** (dostupnost dodatne radne snage, rodni obrasci i ograničenja, odgovornost u donošenju odluka),

- **obrazovanje i veštine** (koje se čini da značajnije utiče u zapošljavanju van farme nego u aktivnostima na farmama);
- **pristup finansijama** (koji može, ali i ne mora uvek biti povezan sa zemljištem i veličinom gazdinstva),
- **infrastruktura** (koja može da podstakne rast i zapošljavanje – pristup radnim mestima),
- **socijalni kapital** (kao vertikalne i horizontalne mreže i različiti uslovi njihovom pristupanju, zbog različitog socio-ekonomskog statusa).

Takođe, ističe se (Chaplin, Davidova and Gorton 2004) i mogući uticaj drugih faktora poput: **obrazovanja u poljoprivredi, saradnje sa savetodavnom službom, stepena specijalizacije na gazdinstvu, razvijenosti saobraćajne infrastrukture i sl**.

Diverzifikacija ruralnih gazdinstava/domaćinstava u Srbiji je veoma niska. Mešovita gazdinstva i poljoprivreda su često izraz strategije preživljavanja kako bi se izbeglo siromaštvo jer mnogi od njih imaju minimalne prihode, a prihodi van farme obično obezbeđuju način da se preživi ili šansu da se deo tih fondova prelije u skromnu poljoprivrednu proizvodnju.

Diverzifikacija u Srbiji je tzv. *nemaštinom pritisnuta diverzifikacija* u kojoj su oni u ekonomski nezavidnoj poziciji primorani da traže zaposlenje van farme kao strategiju za preživljavanje. Postojeća struktura zaposlenosti i prihoda ruralne populacije ukazuje da u Srbiji dominira „nevoljom pritisnuta diversifikacija dohotka, kao odraz nepovoljnog ekonomskog okruženja i siromaštva. Upravo struktura prihoda malih ruralnih domaćinstava pokazuje da je **diversifikacija iznuđena potrebom smanjenja dohodovnog rizika“** (šire o tome, Bogdanov 2007; Janković *et al.* 2014).

I ostali empirijski podaci o diverzifikaciji na gazdinstvima u Srbiji pokazuju da je **mogućnost generisanja eksternog dohotka ili dodatnog prihoda na gazdinstvu presudan faktor za smanjenje rizika siromaštva članova porodičnih gazdinstava** (Cvejić *i sar*. 2010: 66). Prema rezultatima ovog istraživanja, **struktura prihoda porodičnih gazdinstava ukazuje da *dohodak od poljoprivrede nije presudan faktor za razdvajanje gazdinstava u odnosu na definisanu liniju siromaštva, već su to zarade po osnovu zaposlenja u drugim sektorima i različiti oblici socijalnih davanja, posebno penzije. To pokazuje značaj ljudskog kapitala i radne snage i njihove konkurentnosti na tržištu rada*, jer ovi faktori imaju najveći uticaj na ekonomski položaj porodičnih gazdinstava**.

Poljoprivredni dohodak je značajniji izvor prihoda samo za velika gazdinstva, a malim gazdinstvima poljoprivreda obezbeđuje svega 10% ukupnih prihoda, od čega su 4% prihodi po osnovu nadnica. N**ajmanje diverzifikovan prihod imaju vojvođanska gazdinstva, naspram gazdinstava Zapadne Srbije, koja imaju najveći stepen diverzifikacije**. **Ovi i drugi podaci potvrđuju tezu da su gazdinstva srednje veličine, mešovitog tipa i diverzifikovanih poljoprivrednih prihoda, najstabilnija u uslovima krize** (ibid. str. 66-68).

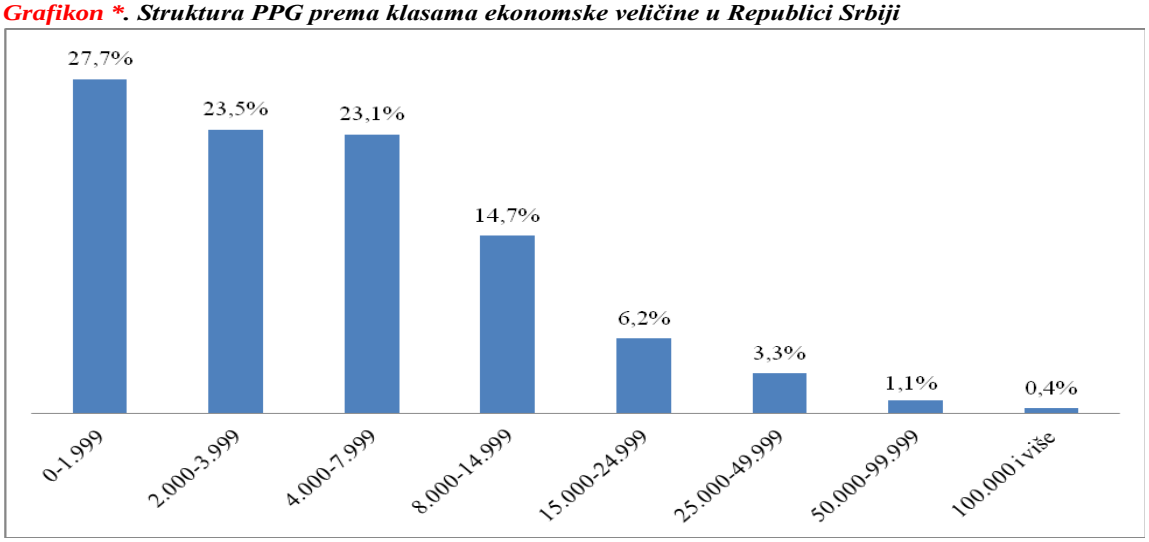
Podaci iz Popisa poljoprivrede 2011. godine (Bogdanov i Babović 2014a) evidentiraju da svega 12,4% gazdinstava u Srbiji ima prihode koji potiču od *drugih profitabilnih aktivnosti sa gazdinstva* i to uglavnom na području Šumadije i zapadne Srbije, kao posledica visoke agrarne naseljenosti, manjih raspoloživih resursa po zaposlenom i veće prikrivene nezaposlenosti. U nastojanju da ostvare veći stepen iskorišćenosti radne

snage, smanje prikrivenu nezaposlenost i ostvare veću dodatu vrednost po proizvodu na tržištu, gazdinstva u ovom regionu češće pribegavaju preradi proizvoda (dominiraju prerada mleka, voća i povrća, pri čemu je učešće turizma u ovim aktivnostima veoma nisko).

Nasuprot tome, u Vojvodini sa visoko polarizovanim gazdinstvima, sa kapitalno intenzivnim linijama (velike površine korišćenog poljoprivrednog zemljišta i prosečnog broja stoke po gazdinstvu, velikim investicijama u inpute) ima manje raspoložive radne snage za druge profitabilne aktivnosti na gazdinstvima. Dualna agrarna struktura u Vojvodini, sa polarizacijom među gazdinstvima prema izvorima prihoda i velikim udelom (skoro 50%) korišćenja raspoloživog poljoprivrednog zemljišta od strane velikih poljoprivrednih gazdinstava samo ide u prilog ovoj tezi (prema, ibid).

Prosečna ekonomska veličina PPG prema anketi iz 2018. godine, na nivou cele R. Srbije iznosi **8.610. Evra**. Inače, uočene su značajne razlike u ostvarenoj ekonomskoj veličini između regiona Srbija Sever i Srbija Jug. Naime, prosečna ekonomska veličina za region Srbija Sever iznosi 14.714 evra, a za Srbija Jug 6.256 evra. Struktura PPG prema ostvarenoj ekonomskoj veličini predstavljena je na grafikonu.

Grafikon *. Struktura PPG prema klasama ekonomske veličine u Republici Srbiji

Na izvestan način čini se da se srpsko seljaštvo nalazi na istorijskoj prekretnici, delom zbog očiglednih negativnih demografskih pokazatelja, a delom zbog integracije u veoma snažan globalni ekonomski sistem (poljoprivreda EU i globalna agrarna tržišta), koji će po principu konkurencije i slobodnog tržišta pretiti da porazi veliki deo nedovoljno modernizovanih i preduzetnički spremnih i sposobnih proizvođača, ukoliko oni ne budu imali podršku države i društva za svoje aktivnosti.

4 RURALNA DRUŠTVENA STRUKTURA I NJENE PROMENE

Ruralnu društvenu strukturu *čini istorijski uobličen sklop determinanti seljačkog načina života kao što su:*

(1) ***seljačka ekonomija i agrarni odnosi (agrarna struktura),***
(2) ***seosko naselje i stanovništvo,***
(3) ***lokalna društvena organizacija (seoske grupe i ustanove)***
(4) odgovarajući ***obrasci seoske (narodne) kulture*** *koji uređuju, usmeravaju i osmišljavaju seljački način života i međusobnu komunikaciju pojedinaca i grupa u selu.*

Ruralna društvena struktura je, dakle, deo globalne društvene strukture, dok je agrarna struktura veoma važan (a u izvesnom smislu i najvažniji) unutarnji i konstitutivni elemenat ruralne strukture. Sve važnije strukturne društvene promene odvijaju se kao više ili manje složeni društveni procesi. **Društveni procesi** su, dakle, **nizovi povezanih promena koji proizvode nove društvene tvorevine, odnosno izazivaju promene date društvene strukture.**

Analogno gledano, **ruralni procesi su nizovi važnih društvenih promena koji menjaju odgovarajuću ruralnu socijalnu strukturu i seljački način društvenog života.** Oni su raznovrsni po sadržaju (ekonomski, politički, kulturni), različiti po obimu (globalni i lokalni), po tempu i karakteru (evolucioni i revolucionarni), po smeru delovanja (tradicionalistički i modernistički).

4.1 Seoska naselja i stanovništvo - morfološka osnova ruralne strukture

4.1.1 Nastanak i tipovi naselja

Sva ljudska društva, kako ona nekadašnja, tako i ona danas postojeća, imala su i imaju slične potrebe i stoga su se angažovala na rešavanju sličnih problema. U svom nastojanju da se održe i reprodukuju, ona su stvarala veliki broj institucija, koje su, vremenom, zadobijale trajnije oblike, prenošene sa generacije na generaciju. Otuda ne čudi činjenica da postoje društvene institucije koje su univerzalnog karaktera, tj. one koje možemo pronaći u svim (ili gotovo svim) ljudskim društvima.

Jedna od tih univerzalnih institucija jeste naseljavanje, u stvari trajnije zadržavanje na jednom mestu i stvaranje naselja, različitih oblika, veličine i strukture, koja su se pokazala kao funkcionalna kada se radi o najvažnijem zadatku svakog ljudskog društva: da obezbedi uslove vlastitog opstanka.

Dokle god su ljudske zajednice do sredstava za život dolazile putem lova, ribolova i sakupljanja raznih plodova, njihovo trajnije zadržavanje na jednom mestu nije bilo moguće. Neprekidno lutanje (koje, da ne bude zabune, nije podrazumevalo svakodnevnu selidbu) zapravo je bilo nužno, jer se, praktično, uvek tragalo za što bogatijim i stabilnijim izvorima hrane (stadima divljih životinja, mestima gde su rađale jestive biljke i sl). Krupne klimatske promene, koje su uslovile pomeranje hladnijeg podneblja prema severu, stvorile su nove, drugačije uslove života u oblasti Sredozemlja, onoga što se naziva Stari Istok, kao i u Aziji i to pretežno u dolinama velikih reka: Tigra, Eufrata, Nila, Jordana, Inda, Ganga, Jangcekjanga i Hoanghoa. U

tim se predelima, pre više od deset hiljada godina, odigrala takozvana neolitska revolucija.[81] **Pojmom neolitske revolucije označava se prelaz ljudskih zajednica sa lovačko-sakupljačke privrede na poljoprivredu, tačnije na stočarstvo i zemljoradnju**. Ova krupna promena podrazumevala je pripitomljavanje jednog broja životinja (ovce, koze, goveda, svinje, itd) i njihovo gajenje i iskorištavanje za potrebe ljudske ishrane (a što se pokazalo kao mnogo efikasnije i produktivnije od lova tih istih životinja u divljem stanju), kao i kultivisanje hranljivih biljaka, nekih vrsta povrća i žitarica. Tako se ispostavilo da poljoprivreda obezbeđuje mnogo više sredstava za život, nego lovačko-sakupljačka privreda.

Prelaz na poljoprivredu uslovio je još jednu, izuzetno značajnu, promenu u načinu života. Ljudskim je zajednicama postalo funkcionalno i neophodno da se trajnije zadržavaju na istom mestu: za čestim seljenjem više nije bilo potrebe, ono bi čak i ometalo i činilo nemogućim bavljenje poljoprivredom. Tako su nastala prva ljudska naselja, koja su bila nalik tipu naselja kasnije nazvanom selo. Umesto da traže prirodna skloništa, ljudi su počeli da sami prave svoja staništa, od zemunica i sojenica, preko kuća od drveta i kamena, sve do objekata od pečene zemlje (cigle; Vajs, 1965). Stalno naseljavanje predstavljalo je jednu od najvažnijih prekretnica u postojanju ljudskih društava, između ostalog i zato što je omogućilo nastanak i razvoj mnogo trajnijih i složenijih društvenih odnosa od onih do tada postojećih (Mitrović, 1998).

Uz stočarstvo i zemljoradnju, kao dopunska delatnost počelo se izdvajati i zanatstvo. Veština izrade oruđa, oružja, odeće, obuće, kuća, plovila i sl, neprekidno se usavršavala, te je njeno obavljanje lagano postajalo posebno zanimanje. Poljoprivreda i podela rada u vidu izdvajanja zanatstva imale su za posledicu veliko povećanje produktivnosti ljudskog rada, pa se počeo stvarati višak proizvoda, onaj deo proizvodnje koji datoj zajednici nije bio neophodan za opstanak. Bilo je sasvim racionalno da se taj višak razmeni sa sa susednim zajednicama, koje su imale neki drugačiji tip viška, stočarski, zemljoradnički ili zanatski. Proces razmene stvorio je, postepeno, novu delatnost, trgovinu, a sa njom i trgovce i mogućnost koncentracije društvenog bogatstva (Vajs, 1965).

Razmena nije bila jedini oblik kontakta među ljudskim zajednicama; jednako čest, možda i češći oblik, bio je rat. Rat je iziskivao posebnu organizaciju i način upravljanja, pa tako i one koji su rukovodili borbenim aktivnostima i tom svojom ulogom sticali osoben položaj unutar zajednice. Sa pojavom viška proizvoda, osoben položaj su mogli zauzimati i oni koji su se bavili duhovnim delatnostima, važnim za zajednicu (pre svih religijskim, ali i drugim). Postalo je moguće i iskorištavanje rada drugih ljudi, u raznim oblicima, sve do ropstva. Unutar ljudskih zajednica rađale su do tada nepoznate suprotnosti; one (ljudske zajednice) su postale složene i pune različitih protivrečja.

Stalno naseljavanje, usložnjavanje ljudskih društava njime izazvano i potreba održanja pojedinačnih zajednica u novom okruženju vodilo je potiskivanju dotadašnje srodničko-plemenske organizacije društva novom, političko-teritorijalnom organizacijom (državom). Ovo je podrazumevalo i pojavu posebnog tipa naselja, ograđenog i utvrđenog – pojavio se grad.

Krajem neolita i početkom metalnog doba (pre oko 6 000 godina) na području Starog Istoka već je bilo više od stotinu gradova: u Palestini i Siriji preko 35, u Mesopotamiji više od 30, u Egiptu 16, u Maloj Aziji 15, u dolini Inda oko 40, itd. To je vreme u kojem je poznat već čitav niz izuma, poput pluga, lončarskog točka, točka za kola, jedrenjaka, tkačkog razboja, obrade bakra, apstraktne matematike, kalendara, pisma, itd (Ćirić, 1979; Mumford, 1968).

[81] Neolit – mlađe kameno doba, period koji se smešta u veoma široki vremenski dijapazon od pre osam od 22000 godina (u zavisnosti od regije).

Grad nastaje kao središte društvene moći, kako političke, tako i ekonomske i kulturne. Sa pojavom grada, naselja u njegovom okruženju, bližem i daljem, bitno drugačija od njega na razne načine, bivaju viđena kao sela. **Zato selo i grad treba posmatrati kao međusobno određujuće pojave – tek kada nastane grad, sa svojim naročitim odlikama, možemo govoriti i o selu kao specifičnom obliku naseljavanja; do tada, ljudska naselja su samo ljudska naselja, bez unutrašnje diferencijacije samoga pojma.** Razlika, ali i suprotnosti i komplementarnost između sela i grada, između ruralnog i urbanog, konstanta su celokupne ljudske istorije i univerzalna odlika ljudskih društava.

„Selo" i „grad" nisu jedini nazivi koji se koriste za ljudska naselja (postoje npr. zaselak (zaseok), seoce, salaš, majur, mahala, varošica, varoš, kasaba, palanka... zatim rurban, aglomeracija, urbana regija, mtropola, megalopolis, konurbacija itd.)

Jasno je da među navedenim terminima ima dosta preplitanja u značenju, izraza koji označavaju oblike naselja koje (uglavnom) više ne postoje, nedovoljno jasnih određenja i reči sa više različitih značenja. Naučna klasifikacija, tačnije tipologija naselja mora biti jasnija, sistematičnija i određenija. J. Ćirić (1979) zato govori o četiri osnovne vrste (tipa) naselja:

1. Selo
2. Grad
3. Mešovita naselja (naselja sa prelaznim karakteristikama)
4. Ostala – specifična naselja (koja se ne mogu svrstati ni u jedan gornji tip).

Razvijenu, sveobuhvatnu i preciznu tipologiju naselja dao je C. Kostić (1975), koji razlikuje selo, rurban, grad i konurbaciju.

Sela na našoj planeti ima više miliona i ona se međusobno veoma razlikuju; postoje sela od svega pedesetak stanovnika, ali i ona od više hiljada ljudi. Bez obzira na sve razlike, njih povezuju neki zajednički elementi, kao što su povezanost ličnosti, prirode i prostora, značaj agrarnih struktura i primarnih grupa, itd.

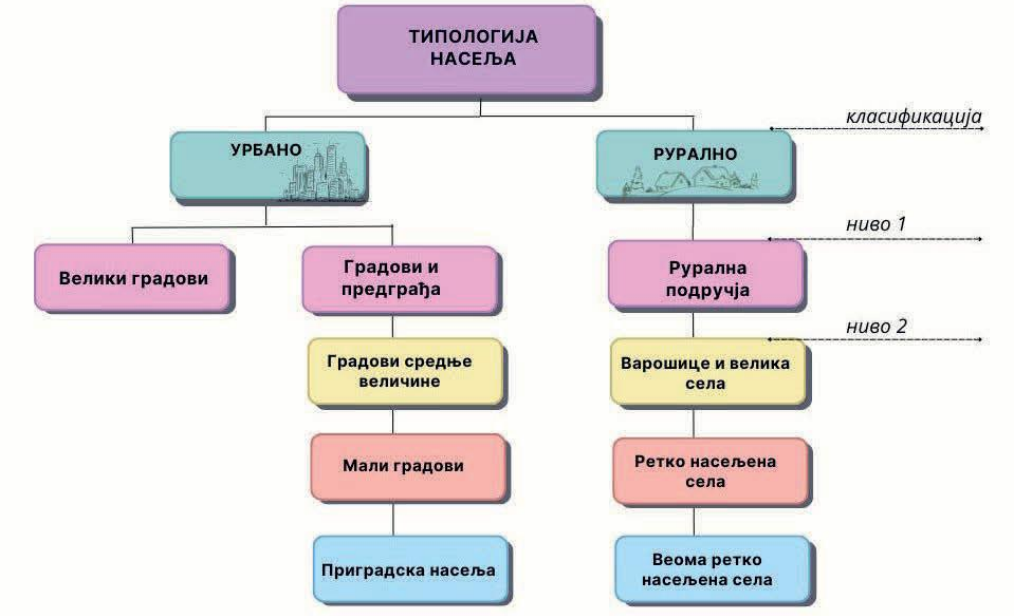
Rurban (urbanizovano naselje) jeste ruralno naselje koje je izloženo snažnom uticaju procesa urbanizacije, usled kojeg mu se izgled (kuće i njihov raspored, stil života, itd) promenio. Ruralne odlike ovih naselja ne gube se lako, pa se zato može reći da se u rurbanu prepliću uticaji sela i grada. Jedan od podtipova rurbana je *seoska varošica*, koja nastaje kada se u okviru nekog sela (uglavnom u centru) razvije „čaršija", poseban deo sela u kojem se trguje i u kojem se nalaze javne zgrade; tu su trgovine, magacini, kafane, upravne, prosvetne i zdravstvene ustanove. Rurbanima treba smatrati i *radnička naselja* (ili radničke kolonije, koje niču oko industrijskih pogona), zatim *stambena prigradska naselja* (često nastaju podizanjem stambenih zgrada po prigradskim selima), *industrijske pogone u ruralnoj sredini, rudarska naselja, banjska naselja, obalska naselja* (pojavila su se najpre u velikim američkim gradovima, a zatim i drugde; govori se i o „litorizaciji društva"), kao i *usputna naselja* (pored značajnih saobraćajnih magistrala – pruga i puteva).

Grad se od ruralnih zajednica razlikuje po veličini, strukturama, kolektivima i oblicima ponašanja. Gradovi se međusobno mnogo razlikuju, baš kao i sela.

Konurbacija nastaje naglim porastom i širenjem nekog mesta i *povezivanjem više urbanih i ruralnih naselja u jednu celinu.* Ona često ima oblik zvezde, sa administracijom i trgovinom u centru, oko kojeg su smeštena brojna urbana i ruralna naselja. Konurbacija ima više sastavnih delova: glavni grad, industrijsku zonu, rezidencijalnu zonu, itd.

Tipologija naselja ima veliki broj i one najčešće zavise od svrhe tipologije (statistika, nauka, itd) i od konkretnog društva za koje su načinjene (istorija, tradicija, sadašnje osobenosti).

Tipovi naselja u Republici Srbiji (DEGURBA metodologija); Drobnjaković i Kokotović Kanazir 2025.

4.1.2 Selo i grad. Razlike i međuzavisnost

Uprkos postojanju razuđenijih tipologija, osnovni tipovi naselja ostaju selo i grad, što se vidi i iz činjenice da se složenije tipologije u stvari oslanjaju na dihotomiju ruralno – urbano. Stoga se kao ključno postavlja pitanje razlikovanja između sela i grada, između ruralnog i urbanog. Za ustanovljavanje ove razlike upotrebljavano je i upotrebljava se više kriterijuma. U tekstu koji sledi pokušaćemo da ih sistematišemo i pojasnimo, pri tome koristeći i kombinujući ranije pokušaje da se to učini, a uz izvesna dopunska objašnjenja (Sorokin and Zimmerman, 1931; Kostić, 1975; Ćirić, 1979; Mitrović, 1998).

Prema ***istorijskom kriterijumu,*** grad se od sela razlikuje na osnovu toga što je određeno naselje u prošlosti bilo proglašeno za grad (iz vojnih, verskih ili trgovačkih razloga), obično nekakvim dokumentom. Tako su, na primer, sredinom osamnaestog veka Novi Sad, Sombor i Subotica odgovarajućim poveljama dobili status grada u Habzburškoj monarhiji. U narodnoj svesti, ovakva mesta ostaju gradovi, čak i onda kada to prestanu da budu po svim drugim kriterijumima.

Pravni (administrativni) kriterijum razlikovanja između sela i grada zapravo je sličan istorijskom, samo što odgovarajuće odluke (pravne propise) donosi moderna država. Kao što je to bio slučaj i u prošlosti, samo proglašenje nekog naselja za gradsko ovom donosi izvesna dodatna prava, koja druga naselja (sela) nemaju i koja se tiču izvesne unutrašnje samouprave, samostalnog ubiranja dela poreza i sl.

Prednost istorijskog i pravnog kriterijuma jeste njihova preciznost: neko naselje je grad, jer „tako piše“. Problem sa njima je u tome što su normativni po svojoj prirodi; ne postoje garancije da iza datog pravnog akta stoji i odgovarajuća sadržina (u smislu ispunjavanja drugih kriterijuma urbanosti).

Demografsko-statistički kriterijum, koji redovno koristi zvanična (državna) statistika, takođe može da bude vrlo precizan, ali ni on nije bez problema. U pravilu, selo je naselje sa malim brojem stanovnika i malom gustinom naseljenosti (broj stanovnika po kvadratnom

kilometru), a grad mesto sa velikim brojem stanovnika i velikom gustinom naseljenosti. Ali, šta znači „mali broj stanovnika i mala gustina“ i „veliki broj stanovnika i velika gustina“? Istorijski posmatrano, današnja značenja ovih pojmova se danas bitno razlikuju od onih od pre stotinu godina, pa i od onih od pre nekoliko decenija. Dalje, „mali broj stanovnika“ u jednoj zemlji ne znači isto što i u nekoj drugoj. Više od toga, značenja se razlikuju i među regionima jednog istog društva.

Jasno je da ne može postojati jedinstvena granica broja stanovnika nakon koje neko naselje treba smatrati urbanim, već da se stvar mora uvek posmatrati u odnosu na konkretno društvo. Međunarodna statistička kancelarija je još 1876. godine preporučila da granica između sela i grada bude 2000 stanovnika, ali se mnoge zemlje nisu pridržavale te preporuke, a neke su i više puta menjale prvobitno usvojeni brojčani kriterijum. Donje vrednosti (broja stanovnika) za određivanje statusa gradskog naselja bitno se razlikuju od zemlje do zemlje i kreću se od samo 200 stanovnika (većina skandinavskih zemalja), pa do čak 30 000 u Japanu (Stevanović, 2004). U Ujedinjenom Kraljevstvu Velike Britanije i Severne Irske urbanim se smatraju sva naselja sa 10 000 i više stanovnika (Bibby and Brindley, 2013); Zavod za statistiku SAD (the Bureau of the Census) kao urbano vidi svako naselje sa 2500 ili više stanovnika.

U ne malom broju zemalja (54 od 108 sa brojem stanovnika većim od jednog miliona) koristi se i administrativni kriterijum. OECD ima u vidu lokalne administrativne jedinice (umesto pojedinačnih naselja) i klasifikuje ih kao ruralne ukoliko imaju manje od 150 stanovnika po kvadratnom kilometru. Popisi stanovništva kod nas, koji su sledili posle Drugog svetskog rata, koristili su kako demografsko-statistički, tako i administrativni kriterijum. Popis iz 1948. koristi administrativni kriterijum, nasleđen iz vremena Kraljevine, ali već 1953. stupa na scenu demografsko-statistički kriterijum prema kojem su ruralna naselja ona sa velikim udelom poljoprivrednog stanovništva: da bi jedno naselje moglo biti smatrano gradskim, ono je moralo imati najmanje dve hiljade stanovnika i 90% nepoljoprivrednog stanovništva; ovaj procenat opada sa veličinom naselja, tako da su naselja sa više od 15 000 stanovnika proglašavana gradskim ako su imala 30% nepoljoprivrednog stanovništva; sva naselja sa manje od 300 stanovnika smatrana su selima, a selom je smatrano i naselje sa manje od 15 000 stanovnika i manje od 30% nepoljoprivrednog stanovništva. Ovaj je kombinovani kriterijum korišten i 1961. i 1971. godine. **Od 1981. primenjuje se administrativno-pravni kriterijum, koji prepoznaje samo „gradska“ i „ostala“ naselja** (Stevanović, 2004: 110-111).

Kriterijumi koji slede manje su precizni, ali to ne umanjuje njihov značaj. Naprotiv, uz njihovu pomoć se kvantitativna i normativna određenja, koja koristi statistika, dopunjavaju kvalitativnim. Kvalitativne kriterijume valja posmatrati kao idealne tipove (Veber).

Arhitektonsko-urbanistički kriterijum kaže da je grad, u pravilu, naselje koje je izgrađeno i uređeno prema nekakvom planu, sa mrežom ulica i sa zonama čije su funkcije različite. Sa druge strane, selo je spontano nastalo i oblikovano naselje, na koje nije uticala organizovana društvena snaga (vlast). Lako je zaključiti da od ovog pravila postoje izuzeci, kako kada se radi o gradovima, tako i kada je reč o selima. U mnogim gradovima postoje takozvana „divlja naselja“, podignuta nezavisno od bilo kog urbanističkog plana. Ruralna naselja, opet, mogu biti planirana, za šta su najbolji dokaz mnogobrojna vojvođanska sela. Ta su sela, od osamnaestog veka naovamo, građena planski od strane vlasti, za potrebe kolonizacije i zarad bolje kontrole nad stanovništvom (lakše sakupljanje poreza, ali i vojnih obveznika).

Ekološki gledano, životna sredina na selu je više prirodna, dok je ona u gradu pod mnogo većim uticajem čovekove intervencije. Gradska sredina je stoga „kulturnija“, više je onoga što je čovek stvorio. Bez sumnje, veća gustina naseljenosti i intenzivnija i produktivnija ljudska delatnost u gradu stvaraju i određene ekološke probleme (zagađenost vazduha i vode),

koji su u selu manji po svom obimu. Istovremeno, ne treba zaboraviti da industrijalizacija sa svim svojim posledicama ne ostavlja po strani ni selo, naročito kada se radi o zemljištu: mehanizacija i hemizacija poljoprivrede menjaju fizičke i hemijske karakteristike tla koje se obrađuje.

Za sociologiju je najvažniji kriterijum ***karakter društvenih odnosa***. Veliki značaj za razlikovanje sela i grada na ovaj način ima već spomenuta dihotomija F. Tenisa zajednica/društvo (vidi prvi deo ove knjige), pri čemu je selo (prema karakteru društvenih odnosa koji u njemu postoje) više zajednica, a grad više društvo. Tenisova dihotomija komplementarna je sa Dirkemovom koja govori o mehaničkoj i organskoj solidarnosti. U sledećoj tabeli dajemo najvažnije osobine zajednice i društva:

Tabela. *Zajednica i društvo*

ZAJEDNICA	**DRUŠTVO**
Prirodna (mehanička) solidarnost	Ugovorna (organska) solidarnost
Zajednička svojina	Privatna svojina
Opšta volja	Pojedinačna volja
Kolektivizam	Individualizam
Interes zajednice	Lični interes
Običaj	Pravo
Navike	Moda
Religija	Doktrina
Tradicija	Javno mnenje
Predindustrijski karakter	Industrijski i postindustrijski karakter

Izvor: Kostić (1975) i Hillyard (2007).

Razlikovanje između ruralnog i urbanog putem opisane dihotomije moguće je i dopuniti:

1. Stanovništvo ruralnih zajednica je homogenije od gradskog stanovništva. Ovde se misli na homogenost po pitanjima jezika, verovanja, stavova, običaja, obrazaca ponašanja, itd. Grad je oduvek bio „lonac za topljenje“ (eng. melting pot), u kojem su se zajedno nalaze pojedinci različite nacionalnosti, religijske pripadnosti, kulture, itd. Urbano stanovništvo se mnogo više regrutuje iz redova migranata koji stižu iz različitih krajeva; suprotno, klasa/društveni sloj seljaka (farmera) se samoreprodukuje u daleko većoj meri nego sve gradske klase/slojevi.
2. U gradu je društvena diferencijacija mnogo veća, jer je veća podela rada - zato je urbano društvo neuporedivo složenije od ruralnog.
3. Društvena stratifikacija (podela na različite klase/slojeve) je daleko manje izražena u selu, nego u gradu. U gradu nju simboliše neboder, koji ima veliki broj spratova, dok je prizemna kuća, ili kuća sa najviše dva nivoa, simbol društvene stratifikacije u selu (Sorokin and Zimmerman, 1931: 47). Ovo utiče i na vertikalnu društvenu pokretljivost, tj. promenu društvenog položaja (u smislu uspona/pada na društvenim „lestvicama“): mogućnost pokretljivosti u selu je bitno ograničena i najčešće zahteva od pojedinca da selo napusti, ukoliko već teži društvenoj promociji.
4. Razlike u pogledu društvene interakcije. Broj društvenih kontakata stanovnika sela mnogo je manji od broja društvenih kontakata ljudi u gradu. Kvalitativno gledano, u gradu su

društveni kontakti u većoj meri impersonalni, kratkotrajni i površni, dok je u selu više susreta „licem u lice“, odnosi su u većoj meri lični, a kontakti jači i trajniji.

5. U selu poseban značaj imaju nepisane društvene norme (običaji), u gradu važnost pisanih (prava) više dolazi do izražaja.
6. U selu se ljudi međusobno poznaju, što uz činjenicu ličnih odnosa i značaj običaja određuje karakter društvene kontrole – ona se u dobroj meri sprovodi neformalne načine. Društvena kontrola u gradu je više formalna i počiva na pravu i institucijama i organizacijama.

Bez obzira na istorijski i iskustveno potvrđenu dominaciju grada nad selom, koja kulminira u vremenu koje započinje industrijskom revolucijom, ova dva oblika ljudskih naseobina ostaju međusobno zavisni jedan od drugog. Ruralni i urbani svet predstavljaju, svaki na svoj način, pozitivne vrednosti, te su jedan drugom potrebni; njihovo jednovremeno prisustvo povećava vrednost jednog i drugog (Sorokin and Zimmerman, 1931):

1. Pre svega, gradovima sela trebaju kao izvor „ljudskog materijala“, tj. stanovnika; ruralnim predelima (ali i ruralnim društvima) gradovi (i industrijalizovana društva) trebaju kao mesta gde može da se preseli njihov višak stanovništva, čime se sela oslobađaju balasta prenaseljenosti i pratećih efekata te prenaseljenosti (kao što je snižavanje životnog standarda).
2. Gradovima je potrebno seosko stanovništva kao izvor vitalnosti i zdravlja; selu treba grad kao laboratorija u kojoj se pronalaze sve efikasniji metodi očuvanja zdravlja.
3. Gradu i industrijskom društvu potrebni su hrana i sirovine; selu trebaju industrijski proizvodi i trgovina.
4. U svakom je društvu grad prebivalište najboljih umova nacije, mesto pronalazaka i otkrića, dinamički faktor stalnog procesa društvene promene i adaptacije; svakom je društvu potrebno selo kao faktor koji ublažuje urbani dinamizam, umanjuje opasnost kidanja značajnih društvenih i kulturnih veza koje mogu izazvati inovacije stvorene u gradu, daje stabilnost društvenom životu; gradu je potrebno selo da se progres ne bi pretvorio u anarhiju, a selu grad da se stabilnost ne bi pretvorila u stagnaciju.

Selo i grad su komplementarni društveno-kulturni obrasci, jer se pokazuje da je „(...) **svaki vitalni problem sela u izvesnom smislu i vitalni problem grada, i obratno** (...) Selo i grad su ontološki komplementarni oblici društvenosti: kao periferija i centar, kao izvor i utoka, kao podređeni i nadređeni, kao staro (tradicija) i novo (modernitet), kao dionizijsko i apolonijsko u kulturi, kao zajednica i udruženje u društvu, kao ženski i kao muški princip u životu, kao polovi u kosmičkoj ravnoteži“. (Mitrović, 1995: 52)

4.1.3 Tipologija seoskih naselja

Kao što smo već u prethodnom delu istakli, tipološki pristup dosta je korišten u sociologiji sela, posebno u našoj. Otuda, kada se radi o tipologijama seoskih naselja, srpska sociologija sela ima ne samo bogato nasleđe, već i respektabilne savremene uvide.

Najpoznatiju i zadugo najrelevantniju **tipologiju sela sačinio je J. Cvijić** (1966). On je razlikovao dva osnovna tipa sela na Balkanu, od kojih svaki ima po nekoliko podtipova.

Prvom, *razbijenom tipu* sela pripadaju sva sela na visinama, čak i do 1600 metara. U ovim su selima kuće daleko jedna od druge, ponekad raštrkane bez ikakvog reda; često su podizana po krčevinama. U pravilu, oko kuće ne nalazi se samo okućnica sa ekonomskim zgradama (ambarom, košem, itd), nego i čitavo seljačko imanje (njiva, voćnjak, itd).

Starovlaški podtip sela prostire se od Užica, preko Bosne i Hercegovine, pa sve do Kranjske. Zauzimaju veliku teritoriju, duga su i po pet do šest kilometara. Podeljena su na zaseoke, koji mogu biti udaljeni po kilometar-dva jedni od drugih; zaseoci dobijaju ime ili po nekom toponimu, ili po najstarijoj porodici koja se tu naselila. Sličan starovlaškom je *karsni podtip*, u kojem sela nisu smeštena po brdima, već po vrtačama, uvalama i karsnim poljima. Kuće su bliže jedna drugoj nego u starovlaškom podtipu i poređane su po ivici karsnog polja u niz koji može biti dug dva do tri kilometra. Najbliže su kuće u muhamedanskim selima, a što se ide bliže primorju, one su zbijenije. U *ibarskom podtipu* kuće su gusto zbijene u manje celine („džemate"); svaki „džemat" drži jedno brdo. *Šumadijski podtip* nastao je zgušnjavanjem starovlaškog podtipa, u procesu koji je počeo polovinom devetnaestog veka. Ovde su kuće licem okrenute prema putu (drumska sela), ali su uvučene u dvorišta i nisu poređane u pravoj liniji. Dalje zgušnjavanje naselja stvara *mačvanski podtip*, u kojem su kuće smeštene duž glavnog i sporednih puteva koji ovaj prvi seku pod pravim uglom; kuće nisu do puta, nego su skrajnute u šljivike i ređe nego u zbijenom tipu sela. Kao i mačvanski, *jasenički potdip* nastaje zgušnjavanjem naselja, ali ovde naselje nije izduženo i putevi se ne ukrštaju pod pravim uglom, već ono ima oblik zvezde.

Drugi, *zbijeni tip* sela karakteriše velika zbijenost kuća, koje se ponekad naslanjaju jedna na drugu, a mogu biti i gušće nego u varošima. Smeštena su u dolinama, jarugama, kotlinama i u ravnicama; okućnice su male, a njive su izvan naselja.

Timočki podtip ima vijugave sokake i u centru „sredselo" (zborilo), na kojem se sokaci ukrštaju i gde su česma, crkva i mehana. Ovaj podtip nije nastao pod uticajem vlasti, nego spontano, a može se naći oko Timoka, u Homolju, u Sredačkoj i Sirinićkoj župi, u Skopskoj Crnoj Gori. Stanovnici ovih sela imaju ponekad u planini pojate, koje su slične vojvođanskim salašima. *Čitlučki podtip* nastao je pod uticajem turskog feudalizma i rasprostranjen je južno od Niša, na Kosovu i Metohiji, u Makedoniji i u Bugarskoj. Njihov izgled diktirao je čitlučki sistem, koji je zahtevao da raja bude koncentrisana, kako bi se mogla lakše i efikasnije nadgledati. Sela ovog podtipa su kvadratna ili ograđena. U selima kvadratnog oblika kuće čifčija (seljaka), male i bedne, smeštene su po obodu kvadrata, dok je begovska kuća, često sa drvenim čardakom, u jednom od uglova. Čitluci ograđeni zidom (od čerpića ili naboja, ređe od kamena) liče na mala utvrđenja, sa kapijom, a unutar njih su razbacane čifčijske i begovske kuće; više ovakvih čitluka čini jedno naselje. U Dalmaciji su sela *mediteranskog podtipa*; u njima su kuće od kamena i zbijene u po nekoliko gomilica, ulice su uske, a crkva i groblje su obično iznad sela, na brežuljku.

S obzirom na to da se J. Cvijić koncentrisao na Balkansko poluostrvo, **on nije izdvojio poseban panonski podtip sela (Mitrović, 1998). Sela u Panonskoj niziji možemo svrstati u**

zbijeni tip sela, koji je nastao pod uticajem državne vlasti, planski. U panonskim su selima kuće ušorene, a ulice se seku pod pravim uglom.

Osoben tip ruralnih naselja čine vojvođanski salaši, koji nastaju kao privremena i povremena mesta rada i stanovanja, da bi kasnije postali stalna staništa. Oblici salaških naselja veoma su brojni; salaši mogu biti nepravilno razbacani po ataru, poređani duž puta, a nekad su i grupisani u „grozdove" koji podsećaju na zaseoke u selima razbijenog tipa.

Cvijićeva tipologija sela svakako ima veliku vrednost, ali su se, pod uticajem modernizacijskih procesa, od Cvijićevog vremena naovamo dogodile i krupne promene, pa je potrebno uvesti i nove tipove sela. C. Kostić (1975) posebno ističe *radnička sela*, koja nastaju pod uticajem procesa industrijalizacije. Radničkim selima treba smatrati ona koja fabrikama i rudnicima daju polovinu ili više od polovine sopstvene radne snage; ti se radnici posle radnog vremena vraćaju u selo i obrađuju svoja imanja. Pod uticajem industrije i grada, ova sela postepeno dobijaju drugačiji oblik, dok se kuće grade po ugledu na gradske. *Planirana sela* Kostić više vidi kao stvar budućnosti i smatra da treba da imaju stambenu zonu, seoski, ekonomski i zabavni centar, kao i delove sa specijalnom namenom. Iako misli da ova sela treba da budu zbijenog tipa, on naglašava da se mora voditi računa i o kulturnom nasleđu i postojećem stanju parcela, okućnica, životnih navika i sl.

Kostić je sačinio i jednu opštiju tipologiju, koja uključuje tri tipa ruralnih naselja. *Sela bez seljaka* on vidu u SAD, Kanadi, i Australiji. U njima je poljoprivredna proizvodnja okrenuta isključivo tržištu, umesto seljaka tu su farmeri koji rade na kapitalistički način. Izraelske kibuce takođe treba smatrati selima bez seljaka. Oni se osnivaju od početka dvadesetog veka (prvi kibuc osnovan je 1909. godine), sa ciljem da vrate Jevreje obradi zemlje i da ih pripreme za obnovu države u Palestini. Kibuci su planska naselja, zemljište je u javnoj svojini, a u njima postoji i specifična kibucka demokratija. Odnosi u kibucu donekle podsećaju na socijalističke utopije. *Modernizovana sela* nalaze se u zapadnoj Evropi; u njima su seljaci maksimalno modernizovali svoju proizvodnju, razvila se industrija i tercijalne delatnosti, a i uticaj gradskog načina života je veoma snažan. *Tradicionalna sela* karakteristična su za nerazvijene zemlje i u njima tradicija igra odlučujuću ulogu. Posebno je jak uticaj religije, dok je jedan od glavnih problema prenaseljenost.

Neke od novijih tipologija institucionalnog su porekla i imaju u vidu ne pojedina sela, već cela ruralna područja (*Budućnost sela u* Srbiji, 2012). Tako je Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD) 1993. godine definisala tri tipa ruralnih područja, polazeći od udaljenosti od urbanih područja i integrisanosti u nacionalnu i globalnu ekonomiju:

1. **Ekonomski integrisana područja**. Obuhvataju ruralne oblasti koje se nalaze blizu urbanih centara; imaju dobru infrastrukturu, broj stanovnika je u porastu, a načinu života prisutni su i ruralni i urbani elementi.
2. **Intermedijalna (središna) ruralna područja**. Udaljena od urbanih centara, imaju tradicionalno dobro razvijenu poljoprivredu; primetan je razvoj uslužnih delatnosti, posebno trgovine i turizma; gustina naseljenosti je mala, povezanost sa urbanim centrima dobra.
3. **Zabačena ruralna područja**. Imaju periferni položaj, uglavnom su na planinama i ostrvima; gustina naseljenosti je vrlo mala, stanovništvo je starije nego u drugim područjima; ekstenzivnu poljoprivredu prate lokalni servisi, tako da je integracija u nacionalnu i globalnu ekonomiju slaba.

Na ovu se tipologiju oslanja **tipologija ruralnih područja izrađena u EU**, koja takođe ima u vidu tri tipa:

1. *Ruralna područja blizu velikih gradova*. Karakteriše ih intenzivna, tržišno orijentisana poljoprivreda; ekonomske delatnosti su raznovrsne, a životna sredina pod velikim pritiskom.
2. *Periferija zahvaćena propadanjem*. Imaju relativno visoko učešće poljoprivrede i manju ekonomsku diversifikaciju; zahvaćena su procesom starenja i depopulacijom.
3. *Udaljenija periferija zahvaćena ekstremnim propadanjem*. U ovim su područjima mogućnosti ekonomske delatnosti, uključujući i poljoprivredu, veoma ograničene; infrastruktura je veoma skupa, a na delu je demografsko pražnjenje.

Najsistematičniju i najobuhvatniju tipologiju seoskih naselja (za Srbiju) nalazimo u knjizi M. Mitrovića *Sociologija sela* (1998). On zapravo navodi više tipologija, polazeći od različitih kriterijuma.

Prema **urbanističko-morfološkom kriterijumu**, sela se mogu rasporediti na skali od potpuno razbijenih do potpuno zbijenih sela (Cvijić). Razbijena sela su u planinskim krajevima (starovlaški i ibarski podtip), spontano zbijena u jugoistočnoj Srbiji, a planski ušorena u Vojvodini.

Ako imamo u vidu **statistički kriterijum** (broj stanovnika), sela mogu biti mala, srednja i velika. Mala sela (do 500 stanovnika) najbrojnija su u niškoj, južnomoravskoj i kraljevačkoj regiji; u njima je depopulacija veoma izražena. Srednjih sela (od 500 do 1000 stanovnika) najviše je u centralnoj Srbiji, a ima ih i u Vojvodini i na Kosovu i Metohiji; ona koja su bliža gradovima i važnim putevima rastu, dok udaljenija opadaju. Velika sela imaju više od 1000 stanovnika i ima ih u Vojvodini, na Kosovu i Metohiji, u okolini Beograda, u Mačvi i u podunavskoj i pomoravskoj oblasti.

Prema **glavnim reproduktivnim funkcijama**, sela se dele na poljoprivredna, mešovita (u smislu mešovite ekonomije, u kojoj postoje i prerađivačke i uslužne delatnosti) i specijalizovana (rudarska, banjska i turistička).

Prema **položaju u mreži seoskih naselja**, možemo govoriti o primarnim selima, selima sa seoskim centrom i seoskim varošicama. Primarna sela najčešće su mala i nemaju nikakvih spoljnih funkcija prema drugim selima. Sela sa seoskim centrom objedinjuju jednu ili više funkcija za nekoliko primarnih sela (mesna kancelarija, ambulanta, zadruga i sl). Seoske varošice posreduju veze sa opštinskim (gradskim) centrom, u velikoj meri su urbanizovane i mogu da prerastu u mešovita ili gradska naselja.

Teritorijalni položaj naselja takođe predstavlja važan kriterijum, koji je uz to složenog karaktera. Prema terenskom položaju, sela mogu biti planinska, brdsko-planinska, brdska, dolinska i ravničarska; prema saobraćajnoj dispoziciji razlikujemo drumska i saobraćno izolovana sela; u odnosu na udaljenost od grada, govorimo o prigradskim i perifernim selima.

Mogući su i drugi kriterijumi, kao što su entički sastav (etnički homogena i etnički heterogena sela), domicilnost stanovništva (kolonistička i starosedelačka sela), populacioni rast ili opadanje, itd.

Navedene tipologije ne predstavljaju samo rezultate istraživanja, već mogu poslužiti i kao sredstvo valjanog sociološkog saznanja (koje može biti i aplikativnog karaktera) kako o ruralnim predelima uopšte, tako i o pojedinačnim selima, putem svrstavanja samog naselja (grupe naselja) u odgovarajući tip (podtip), prema različitim kriterijumima. Na taj način se dobija vrlo složena i obuhvatna slika o karakteristikama određenog sela (ili ruralne oblasti). S obzirom na činjenicu da danas u Srbiji, prema administrativno-pravnom kriterijumu (koji se primenjuje u Popisu stanovništva), ima ukupno 6 158 naselja i okviru toga broja samo 193 gradska (3,1%), te se čak 5 965 „ostalih“ može smatrati seoskim (Vlada R. Srbije, 2014a), razvrstavanje ruralnih naselja u tipove (podtipove) postavlja se kao veoma obiman zadatak.

4.2 Društvene grupe u selu

Društvene grupe su relativno trajne skupine ljudi, međusobno povezanih zajedničkim poreklom i(li) delovanjem, istim statusom (položajem) i sličnim interesima, potrebama i vrednostima.

Kao osnovni elemenat socijalne strukture, društvene grupe su istinski "most" između pojedinca i šireg (globalnog ili lokalnog) društva. Svako je najpre i neposredno član neke male primarne grupe (porodice, susedske skupine, grupe ličnih prijatelja), pa tek potom pripadnik većih društvenih skupina (profesionalnih, klasnih, etničkih) i šireg društva. Samo posredstvom manjih ili većih grupa pojedinci se mogu priključiti nekom gobalnom društvu.

Postoje razne vrste društvenih grupa, a u selu su najvažnije **porodica i susedske skupine**. To su i tipične **primarne društvene grupe,** za koje su karakteristični neposredni lični odnosi ("licem u lice"), koji su od velikog značaja za društveni život sela kao lokalne zajednice i za svakog pojedinca ponaosob.

Selo je nekad bilo jedna mala (teritorijalno-srodnička) grupa, tipična primarna zajednica. Danas sela nisu uvek tako mala i tako jednostavna, nego su društveno-prostorne skupine koje se sastoje iz više manjih grupa, organizacija i ustanova.

4.2.1 Porodica i srodstvo u selu

Porodica je primarna bio-psiho-socijalna zajednica roditelja i njihove (rođene ili usvojene) dece.

Porodica je **primarna** ljudska zajednica zato što je prva, najvažnija i emocionalno najprisnija društvena skupina. Ona je prototip za sve druge društvene zajednice, jer se u porodici uspostavljaju trajne, emotivno prisne, solidarne i svestrane (bio-psiho-socijalne) veze među njenim članovima, koje su (iako skoro neostvarive) obično poželjne i u globalnom društvu. Zato mnogi porodicu i vide kao "društvo u malom" ili kao osnovnu "ćeliju društvenog organizma" - koja ima više važnih funkcija, kako u odnosu na čoveka kao ličnost, tako i u odnosu na globalno društvo kao širu sredinu i za ličnost i za porodicu.

Porodica nastaje zasnivanjem **braka** između muškarca i žene, u kojem se rađaju deca i koji, kao roditeljsko jezgro i formalna struktura, ostaje stožer oko kojeg se kristalizuju svi drugi odnosi u porodičnoj zajednici. Zato je porodica šira kategorija od braka, ali je brak osnova porodice. Porodica je prevashodno **primarna društvena grupa** i intimna ljudska zajednica, a brak je i **društvena ustanova** koja je jednom svojom stranom okrenuta i globalnom društvu i njegovim potrebama. Stoga se brak obično i definiše kao **društveno priznata veza između muškarca i žene.** Time se naglašava da je svako organizovano društvo veoma zainteresovano da uređuje (moralom, običajima, verom i pravom) odnose između muškaraca i žena - jer iz tog odnosa se rađaju deca bez kojih nema biološkog niti kakvog drugog opstanka društva.

Kad se u bračoj zajednici rode deca tada brak prerasta u pravu i potpunu porodicu. **Supružnici** na taj način postaju **roditelji**, čime preuzimaju jednu od najvažnijih društvenih uloga u biološkoj i socijalnoj reprodukciji. Pošto je vitalni interes svakog društva da sebi obezbedi potomstvo u neprekinutom lancu rađanja, podizanja i socijalizacije dece, to se brak i porodica smatraju primarnim i **višefunkcionalnim** društvenim tvorevinama.

Biološku osnovu (funkciju) porodice čine polni odnosi među supružnicima i rađanje i negovanje dece. Uz biološku funkciju braka i porodice srasla je i **psihička potreba** članova (supružnika, roditelja i dece) za ljubavlju, emotivnom prisnošću, toplinom i ličnom uzajamnom potporom u svakodnevnom životu, kako unutar porodice tako i izvan njenih okvira.

Društvene funkcije porodice (i braka) su, takođe, veoma brojne i raznovrsne, ali su one promenljivije od bio-psihičkih i razlikuju se u pojedinim istorijskim tipovima društva i odgovarajućim oblicima porodice. Jedna od osnovnih i najtrajnijih društvenih funkcija porodice jeste **socijalizacija** dece, odnosno **društveno vaspitavanje** novorođenog biološkog bića, njegovo oblikovanje u društveno biće koje usvaja i primenjuje jezik, društvene norme i vrednosti (kulturne obrasce) ljudske društvene zajednice u kojoj se rađa i odrasta**. U okviru ove funkcije porodice možemo pomenuti i zaštitnu funkciju u odnosu na članove porodice, funkciju identiteta (naročito u seoskim sredinama), kohezije i sl**. Ovu funkciju u savremenim društvima od porodice delimično preuzimaju druge društvene ustanove i grupe (škola, televizija, grupe vršnjaka). Ipak, porodica i dalje ostaje nezamenljivi agens socijalizacije, jer u njoj se najpre uči maternji jezik, stiču prve kulturne navike i filtriraju svi drugi (pozitivni i negativni) uticaji na ličnost deteta, koji sve više dolaze iz spoljne društvene sredine. Zato je i u savremenom društvu veliki značaj porodice i odgovorne roditeljske uloge, sa izgledima da se i ubuduće očuva suština ovog strukturno-funkcionalnog odnosa. Neke od svojih društvenih funkcija (u prvom redu **ekonomske**) savremena porodica sve više prenosi na druge specijalizovane društvene ustanove i profesionalizovane društvene grupe, ali to samo znači da se tradicionalni brak i porodica po svojoj društvenoj strukturi i funkcijama menjaju, a nikako da time postepeno i "definitivno odumiru i nestaju". Ovaj proces društvenih promena i strukturno-funkcionalnog prilagođvanja porodice (i braka) novim izmenjenim globalnim društvenim procesima najbolje se prati analizom raznovrsnih transformacija seoske porodice, kao tipične tradicionalne društvene tvorevine u tradicionalnoj sredini.

Tradicionalnu seosku društvenu zajednicu karakterišu primarni i neformalni odnosi među rođacima i susedima, porodicama i rodovima. Ti odnosi su uređeni i održavani nepisanim običajnim i moralnim normama, koje stvara i svojim kolektivnim autoritetom štiti iznutra čvrsto integrisana seoska zajednica. Sa svoje strane, tradicionalne norme podstiču unutarnju koheziju, solidarnost pojedinaca i grupa, zatvaranje pojedinaca u srodničke grupe i lokalne okvire. Porodica je prototip za sve grupe u selu, a u njoj su dominantni patrijarhalni odnosi (sa striktnom podelom poslova prema polu i starosti, naglašenim autoritetom starijih i muških u odnosu na mlađe i ženske članove porodice).

Porodična je organizacija ekonomije - proizvodnje na porodičnom imanju (gazdinstvu) i razmene, raspodele i potrošnje u porodičnom domaćinstvu. **Porodično je stanovanje** (u porodičnoj kući), **porodična je socijalizacija** dece i briga o starima, a porodica je stalni i glavni oslonac uzajamne solidarnosti i regulator svih drugih međusobnih odnosa. Zato i svi **kulturni obrasci u selu** nose neposredan znak porodičnih odnosa - nastaju u porodici, preuzimaju se od suseda posredstvom porodice, prilagođavaju se porodičnim potrebama i interesima i funkcionišu kao porodična verovanja, običaji, moralne skrupule i prepoznatljivi maniri ponašanja.

4.2.2 Porodična zadruga i savremena seoska porodica

Porodična zadruga je ona tipična tradicionalna društvena ustanova u Južnih Slovena koja je dosad najviše proučavana - počev od Vuka Karadžića i Valtazara Bogišića, pa do savremenih domaćih i stranih sociologa, etnologa, antropologa i drugih.[82]

Porodičnom zadrugom se prvi pozabavio **V. Karadžić**, koji je 1818 (u ***Srpskom rječniku***) prvi i upotrebio termin ***zadruga*** da njime označi "više porodica u istoj kući" ("plures familiae in eadem domo"). Zadruga je, dakle, složena i proširena višegeneracijska porodična skupina sa osobenim patrijarhalnim odnosima koji se kristališu oko autoriteta zadružnog starešine. O tom autoritetu i odnosima u porodičnoj zadruzi, pod odrednicom "starješina" Vuk ovako piše: "1) Kućni starješina vlada i upravlja kućom i svim imanjem: on naređuje ćetiće i momčad kuda će koji ići i šta će koji raditi; on prodaje (s dogovorom kućana) što je na prodaju, a kupuje što treba kupiti; on drži kesu od novaca, i brine se kako će platiti 'arač, porezu i ostale dacije. Kad se mole Bogu, on počinje i svršuje. Kad ima kakvi' gostiju u kući, starješina se sam s njima razgovara, i on s njima ruča i večera (u velikim kućama, đe ima mlogo čeljadi, najprije postave starješini i gostima - u takvim kućama slabo koji dan nema gostiju) na jednoj sofri, a na drugoj ćetićima i momčadima, koja rade u polju, pa onda večeraju žene i đeca. Starješina nije svagda najstariji godinama u kući: kad otac ostari, on preda starješinstvo najpametnijemu svome sinu (ili bratu ili sinovcu), ako će biti i najmlađi; ako se dogodi da koji starješina ne upravlja dobro kućom, onda kućani izberu drugoga;

2) starješina se zove koji upravlja jednim selom (seoski starješina t.j. knez ili kmet kakav) ili čitavom nacijom. U vrijeme Crnoga Đorđija svaki je vojvoda bio starješina u svojoj knežini, a Đorđije je bio starješina u svoj Srbiji".[83]

Ovaj poduži navod istovremeno pokazuje, samo na jednom primeru, koliko je bogatstvo etno-sociooloških sadržaja u Vukovom *Srpskom rječniku*, ali i strukturu društvenih odnosa u primarnim grupama i bazičnim ustanovam tradicionalnog srpskog društva. Uočljiva je izvorna demokratičnost vlasti zadružnog starešine kod Južnih Slovena, čiji autoritet počiva na njegovim ličnim sposobnostima da "dobro vodi kuću" (makar bio i najmlađi), na izboru i poverenju ukućana koji ga mogu i smeniti.

Od ove osobene **patrijarhalne demokratije** bitno se razlikuje patrijarhalni autoritarizam ili onaj klasični patrijarhalni autoritet doživotnog "pater familias"-a, koji, prema rimskom običajnom pravu, ima pravo neograničenog raspolaganja porodičnom imovinom, pa čak i "pravo života i smrti" u odnosu na članove svoje porodice. Ova crta naše porodične zadruge bila je jedan od povoda za njeno često preterano idealizovanje, ali ona stvarno jeste jedan od važnijih izvora naše autohtone demokratske tradicije. Problem je samo što takva primarna demokratija u organskim zajednicama nije dovoljna za zasnivanje **političke demokratije u interesno heterogenom društvu (i državi).** Politička demokratija u građanskom društvu ne počiva na "dobrom starešini" nego na formalno organizovanim društvenim ustanovama koje efikasno i racionalno (nerepresivno) usklađuju različite interese. No, u tome se i sastoji bitna razlika između tradicionalnih seljačkih i modernih građanskih društava.

Govoreći o raznovrsnim i dubokim korenima deljenja i raspadanja naših porodičnih zadruga **Sreten Vukosavljević**, besumnje najbolji poznavalac i najrealniji analitičar naše seljačke tradicije, zamera što je o zadruzi "mnogo pevano i pričano, napamet i jedno i drugo".

[82] U domaćoj i stranoj stručnoj literaturi evidentirano je oko 1000 bibliografskih jedinica o našoj porodičnoj zadruzi. Videti: Lj. Andrejić, BIBLIOGRAFIJA O PORODIČNOJ ZADRUZI KOD NAŠIH NARODA, *Glasnik etnografskog muzeja*, Beograd, 1973.

[83] V. Karadžić, SRPSKI RJEČNIK, Prosveta - Nolit, Beograd, 1987, st. 792.

Tako se nije videlo da "naša zadruga nije bila ekonomski onoliko homogena koliko se misli", te da je u novom vremenu postajala teret svojim zadrugarima i "smetnja razvijenijem individualnom životu, smetnja preduzimljivosti i novačenju." Dok je život zadrugara bio ujednačen i dok zadružna ekonomija pođednako zadovoljava sve materijalne potrebe svih članova, dotle se održavala i zadružna disciplina. "čim se počelo ondašnje kulturno i sociološki homogeno društvo diferencirati pod uticajem novčane privrede, pojavila se i različitost u potrebama. Nošnja, obuća, razonode, nakit postajali su individualniji. Majka je bila ta, a ne otac, koja je svoju decu unutra, u samoj zadruzi, zgrupisavala u jednu užu zajednicu, porodicu - užu zajednicu od zadruge. Dok su svi živeli jednako, kako jedan, tako i drugi, dotle ovaj majčin instinkt nije razbijao zadrugu. Ali život postaje složeniji: jedno dete uči školu, drugo ne; jedno se sprema da ne bude seljak, drugo ostaje seljak; jedan mladić ide u vojsku, drugi ne; jedan zadrugar puši, drugi ne puši; jedan kmetuje, drugi se meša u političke poslove, treći trguje i špekuliše. Žena, majka, počinje razbijati zadrugu u korist svoje porodice. Počinje i 'osobiti' u korist svoje porodice. 'Osobina' se zove ono što žena ima svoje vlastito u zadruzi. Prvo se 'osobila' stoka. Iz darova o veridbi i venčanju, iz darova ili kakvog miraza, koje nevesta dobije od svoga roda, ona u svome domu stvara vlastiti imetak."[84]

Vukosavljević je u pravu kad kaže da je žena bila u zadruzi ono središte oko kojeg su se stvarale male porodice, kao socijalne ćelije manje od zadruge, na koje se zadruga vremenom podelila. Seoske žene, koje su, inače, nekad bile konzervativniji društveni činilac koji čuva i održava tradiciju (veru i stare oblike proizvodnje, potrošnje i ponašanja) prve su pokretale promene u zadružnim odnosima. Pokazalo se da su, tada probućene i pokrenute, seoske žene i kasnije ostale jedan od najvažnijih aktera svih drugih promena u porodičnom životu.

Zanimljiva je i tačna Vukosavljevićeva ocena da je za očuvanje i modernizovanje mnogo čega dobrog iz "zadružnog režima", bilo korisnije uvažavati realnost "velikih ekonomskih uzroka" (uticaj novca i novčane privrede) koji su razbili privrednu autarhiju i socijalnu homogenost starog tipa zadruge, nego raznim merama pokušavati da se održi ono što se nije moglo održati - što su pokušavali "nacionalni romantičari". Raspadanje zadruga bilo je teže i haotičnije zato što se one nisu prilagođavale novom vremenu prelaska sa stočarstva na ratarstvo, sa ekstenzivne na intenzivnu poljoprivredu i tome primereni novi privredni plan i društvenu organizaciju seljačkog gazdinstva.

Tako se desilo da se, sa raspadom zadruga, razarao i duh zadružne i rodbinske solidarnosti koji je mogao biti u većoj meri očuvan da su zadruge evoluirale, umesto što su se raspadale. Ipak, primarna porodična i šira rodbinska povezanost nije se ni do danas izgubila. Ona je još uvek znatno izraženija u onim krajevima i kod onih porodica i pojedinaca koji su imali neposredno ili posredno iskustvo zadružnog života.

4.2.3 Susedstvo u selu

Susedstvo *je najvažniji društveno-prostorni odnos koji se formira procesom naseljavanja kao relativno trajnog vezivanja društvenih grupa (i pojedinaca) za neku određenu teritoriju koju zajednički koriste i na njoj organizuju svoju društvenu zajednicu.*

Susedi stvaraju ljudska **naselja** kao složene i višefunkcionalne društveno-prostorne skupine u kojima se pojedinci i grupe, usled prostorne blizine, na osobeni način međusobno povezuju u toku svakodnevnog zajedničkog života. Istorijski formirana naselja su, dakle, glavna

[84] S. Vukosavljević, DELJENJE ZADRUGA, *Pisma sa sela*, Beograd, 1962, s.159-160..

civilizacijska tvorevina prostorne strukture društva jer se u okviru njih uspostavljaju najvažniji procesi i odnosi ljudskog društvenog života. Iz istih razloga **susedstvo** je osnovni društveno-civilizacijski odnos. Prostorna bliskost omogućuje svako drugo trajnije i jače međusobno povezivanje pojedinaca i grupa u lokalnim zajednicama. Tek kad se neki pojedinci i grupe sretnu u prostoru i vremenu među njima mogu da se uspostavljaju društveni odnosi - tako što se pokreću zajednička delovanja, nastaju zajednički oblici mišljenja, verovanja i osećanja i ustaljuju se neki zajednički obrasci ponašanja.

Bez društvenog povezivanja suseda u okviru naselja, u konkretnom prostoru i vremenu, ne bi uopšte bile moguće trajnije i značajnije društveno-kulturne tvorevine. Oni koji neseljavaju isto naselje češće se susreću međusobno nego sa drugima, češće sarađuju ili se jedni sa drugima sukobljavaju, sličnije su im potrebe, interesi i vrednosti, stiču slične navike, razvijaju slična verovanja i podvrgavaju se istim običajima. Slične potrebe, ponekad, dovode pojedince i grupe u isto naselje, ali se češće tek zajedničkim životom u jednom naselju oblikuju zajednički interesi, vrednosti i obrasci ponašanja.

Sva razvijenija, civilizovana društva poznaju dva osnovna tipa naselja - **selo** i **grad** - i više njihovih različitih **mešovitih** oblika. U svakom od njih se uspostavljaju odgovarajući oblici i sadržaji susedskih odnosa. Skoro da bi se moglo reći da se društvene razlike između sela i grada, najneposrednije ispoljavaju u različitom značaju koji za ljude imaju susedski odnosi u jednom ili drugom tipu naselja.

Selo je društveno-prostorna skupina koja istorijski nastaje sa oblikovanjem prvih stalnih naselja i u kojoj se uspostavljaju prvi, elementarni i primarni susedski odnosi. U selu se ljudi, u uslovima nerazvijene društvene podele rada, međusobno povezuju u malu lokalnu zajednicu. Sa članovima svoje porodice seljaci se pretežno bave poljoprivredom kao osnovnom egzistencijalnom društvenom aktivnošću. Posredstvom raznih oblika poljoprivrede oni stupaju u neposredne odnose s prirodom i u primarne susedske odnose, stvarajući tome primerene kulturne obrasce (narodnu seljačku kulturu).

Privređivanje i ukupna **društvena organizacija** prvih sela počiva na nerazvijenoj, uglavnom **prirodnoj podeli rada** (po polu i starosti) i **kolektivnoj svojini** kao osnovnom produkcionom odnosu. Odnosi koji nastaju na ovoj osnovi grade relativno prostu strukturu "društva mehaničke solidarnosti" (Dirkem) u kojem kolektiv dominira nad svojim delovima (pojedincima i grupama), koji se međusobno veoma malo razlikuju po načinu svoga društvenoga života: na sličan način rade, stanuju i međusobno komuniciraju po ustaljenim nepisanim normativnim obrascima; zajednički veruju u ista božanstva, neguju iste mitove i kultove, pa se i osećaju pripadnicima jedne srodničke i lokalne zajednice.

To bitno određuje strukturu **seoskog kolektiva** kao prostorno-susedske skupine većeg broja porodica koje međusobno uspostavljaju **susedske odnose**. Susedski odnosi su unekoliko različiti od inače jakih i preovlađujućih **srodničkih odnosa** koji su bili jedini odnosi u rodovskim zajednicama, na predcivilizacijskom stupnju razvoja. Iako se i susedski odnosi smatraju primarnim i neposrednim društvenim odnosima, oni su posredniji od srodničkih.

U selu susedski odnosi nikad nisu neposredni odnosi među pojedincima, jer kod njih uvek **posreduju porodični odnosi**. U tradicionalnom selu pojedinci jedan prema drugom istupaju kao pripadnici svojih užih ili širih porodičnih skupina, čijim međugrupnim odnosima su bitno određeni i svi međuindividualni odnosi. Kad nastaju sela kao stalna naselja ustaljuju se i susedski odnosi kao prvi društveni odnosi izvan srodničkih skupina, ali porodični odnosi i dalje ostaju (sve do današnjih dana) najvažniji odnosi u tradicionalnim seoskim zajednicama.

Susedstvo u selu je embrionalni oblik javnog društvenog života uopšte. Zato je selo kao skupina suseda **prvi širi društveni okvir u odnosu na porodicu** i prva lokalna spona

"privatnog" i "javnog" života ljudi. Naravno, u tradicionalnom selu "javno" (seosko) se pojavljuje samo u rudimentarnom obliku pored "privatnog" (porodičnog), ali se ipak pojavljuje. Od momenta kad postane moguće učestvovanje pojedinaca u odnosima izvan srodničke grupe, po prvi put se javlja mogućnost da se "lično" (pojedinačno) ispolji relativno nezavizno od "kolektivnog" (porodičnog). Selo nije dovoljno širok društveni okvir koji bi mogao bitnije da relativizira prevlast kolektiva nad pojedincima, tipičnu za tradicionalna seljačka društva, ali jeste prvi stupanj ljudske društvenosti na kojem se ovaj problem pojavljuje i uočava.

Kao i svaki drugi primaran i neposredan društveni odnos i odnos među susedima može da poprimi različite spoljne oblike i unutarnji smisao. Susedstvo se obično razvija na skali koja obuhvata ljudske i društvene ekstreme i sve njihove prelazne oblike: od najtešnje saradnje, uzajamne solidarnosti i više nego bratske ljubavi, do žestokih sukoba, zavisti i mržnje kojoj nema premca - sa njihovim različitim, često protivrečnim i paradoksalnim međusobnim spojevima. To je ona skala gde je na jednom kraju ono narodno "komšija pa Bog", a na drugom, isto tako narodno, ljudski i društveno ukorenjeno priželjkivanje "da komšiji crkne krava".

Tamo gde je susedstvo važan odnos (kao što je to slučaj sa tradicionalnim selom) tu se ono češće primiče navedenim ekstremima nego tamo gde je samo jedan od mnogih, ne naročito bitnih i relativno površnih odnosa (kao u gradu).

4.2.4 Društveni položaj žena u selu

Budući da je porodica osnovni okvir društvenog života u selu, **to je uloga i položaj žene u porodici osnovna determinanta ukupnog društvenog statusa seoske žene.** Sociološki je naročito važno vezivanje položaja seoske žene za njenu **radnu ulogu**, što Sreten Vukosavljević posebno naglašava, a što će kasnije i svi drugi istraživači uzimati za glavni činilac stanja i promena u društvenim odnosima polova - kako u selu, tako i u gradu.

Pitanje položaja žena u savremenom društvu postalo je jedno od centralnih pitanja koje više nije rezervisano za feminističke studije, već je političko pitanje koje se sve više naglašava. Ovo pitanje se obično analizira s aspekta ženine, odnosno, rodne nejednakosti i neravnopravnosti.

Treba naglasiti **razliku između roda i pola**. Mnoge razlike između muškaraca i žena nisu po poreklu biološke. **Pol** definiše muško i žensko telo, ističe anatomske i fiziološke razlike, kao nešto što nam je dato rođenjem. **Rod** se odnosi na psihološke, društvene i kulturne razlike između muškaraca i žena. **Rod se povezuje sa društveno konstruisanim pojmovima muškosti i ženskosti** (Gidens, 2003). Činjenica je da, biti žena po polu, u različitim kulturnim i verskim sredinama, podrazumeva drugačije rodne pozicije. Rod je veoma važan faktor u utvrđivanju životnih šansi pojedinaca i grupa i njihovih uloga u društvenim institucijama (od porodice, do države).

Položaj žene u našoj tradicionalnoj kulturi izuzetno je **inferioran u odnosu na muškarca, prepun negativnih stereotipa i pripisanih društvenoh uloga kojih se žena trebala pridržavati**. Od nje se očekivalo da bude dobra majka, supruga, požrtvovani član porodične zajednice, odana i potčinjena. **Njen položaj u društvu blisko je povezan sa tim kakvu poziciju je imala u porodici. Bila je isključena iz većine političkih, kulturnih, ekonomskih sfera društvenog života**.

Položaj žene se u tradicionalnom selu, vezivao **za njenu radnu ulogu** i **ulogu majke**. Dokazivanjem da je dobar i vredan radnik, sposobna i spretna domaćica, novopridošla snaja je obezbeđivala sebi i bolju poziciju u porodičnoj zajednici. Ženina uloga majke bila je

izuzetno značajna, moglo bi se reći i očekivana, uloga za koju su se devojčice pripremale od rođenja. Majka je iz ovih razloga cenjena i poštovana, ona ima posebno mesto u našoj kulturi, prema njoj su dozvoljene nežnije emocije (pošto je, inače, ispoljavanje emocija u patrijarhalnom društvu neprimereno). **Naročito se cenilo rođenje muškog deteta, kao naslednika, pa je žena koja nije ispunjavala ova očekivanja, bila u izuzetno teškom položaju, smatrali su je manje vrednom i nesposobnom. U najgorem položaju je, bez sumnje, bila ona žena koja uopšte nije mogla da rađa.** Muž je imao prava da otera svoju suprugu ukoliko nije mogla da mu podari dete, ili da dovede drugu, koja je to u stanju, bez osude okoline. **Žena bez poroda često je bila predmet poruge i žaljenja čitave zajednice.** Iz ovog razloga žene su često rizikovale svoje zdravlje, lečeći neplodnost kod raznih vračara.

U tradicionalnom društvu, ženama je oslobođenje od određenih tabua donosila starost. Pošto žene sa godinama gube svoju reproduktivnu ulogu koju su imale u tradicionalnom, muškom svetu, postaju aseksualne i smeju da se ponašaju opuštenije. Već od menopauze žene se više ne smatraju nečistim i gubeći svoje ženske osobenosti, približavaju se na taj način muškom svetu. Sa godinama ženama je postepeno postajalo dozvoljeno ponašanje koje je ranije bilo rezervisano samo za muškarce: recimo da piju, puše, glasno se smeju i sl. **Takođe, stare žene su mogle da daju i mišljenje o nekim odlukama ili da učestvuje u njihovom donošenju, iz čega su kao mlade bile potpuno isključene**.

Nepovoljan položaj žene proizilazi i **iz njenog naslednog prava**, odnosno, njenog **nepovoljnog pravnog položaja uopšte**. *Pravni položaj seljanke, zapravo žene u Srbiji uopšte, u prvoj polovini 20. veka uređen je Srpskim građanskim zakonikom, koji je važio od 1844. do 1946. godine. Njime je, potvrđen povlašćeni pravni položaj muškarca i to skoro u svim oblastima.* **Neravnopravnost se naročito ogledala u naslednom pravu; pravne poslove koje udata žena zaključila morao da odobri njen muž**; žena, na primer, nije mogla da bude svedok testamenta; **udata žena nije imala pravo da bez testamenta nasledi umrlog muža,** tako da je zaostavština pripadala njegovim srodnicima, nekad i vrlo dalekim. Umrlog, u okviru prvog naslednog reda, nasleđuju samo njegovi muški potomci, dok ženska deca imaju samo pravo na uživanje, izdržavanje, snabdevanje i pristojno udomljenje po postojećem običaju. **Kćerke i drugo žensko potomstvo, kao naslednici umrlog pojavljuju se jedino ako umrli nema sinova, odnosno njihovih muških potomaka** (Isić, 2008:43-44).

U prvoj polovini dvadesetog veka, pod uticajem industrijalizacije i razvojem kapitalizma, pre svega, razvojem novčane, tržišne privrede, polazi do raspada patrijarhalnih porodičnih zadruga. Sve je više inokosnih porodica, gde žena postaje prva i jedina domaćica, čime dobija izvesne slobode ali i nove obaveze i zadatke.

Ženin položaj u seoskoj zajednici, postaje bolji **nakon Drugog svetskog rata**, kada ženska deca, zbog toga što to postaje obaveza, **počinju intenzivnije da se obrazuju**[85]. Takođe, komunizam je kao ideologija, uključivao i rodnu ravnopravnost, što je ženama, između ostalog, omogućilo da **1945. godine prvi oput dobiju i pravo glasa** (Isić, 2008:47). Žena je pokazala da može biti uspešna i u tipično muškoj sferi, učešćem u ratu i dobijanjem priznanja za zasluge, što daje podstrek mnogim ženama da se uključuju u politički i javni život zajednice.

Obrazovanjem, žene stiču emapcipaciju i izlaze iz okvira porodičnog doma za koji su do tada, jedino znale. **Obrazovanje žena postaje jedan od najvažnijih kanala društvene**

[85] Obavezno osnovno obrazovanje uvodi se još Zakonom o osnovnim školama, 1882. godine, kojim se proklamuje obavezno pohađanje škole, kako muške, tako i ženske dece, ali se slanje ženske dece u školu nije poštovalo, i smatralo se nepotrebnim (Isić, 2008).

pokretljivosti koji im omogućava da svojim ličnim angažovanjem i zalaganjem **utiču na kreiranje svoje sudbine, ona im nije unapred zadata, kao u patrijarhalnom društvu.**

Međutim, i dalje **postoji problem niske obrazovne strukture kod žena na selu**. Prema podacima poslednjeg popisa skoro **trećinu ženske seoske populacije, čine osobe bez škole, a više od polovine nema nikakve kvalifikacije** (58% čine žene koje su bez škole, imaju nezavršenu ili završenu osnovnu školu). Pored ovog, među seoskim ženama, najviše je kompjuterski nepismenih (62,0%).

Veliki udeo nezaposlenih upravo čine radno sposobne žene, sa nižim kvalifikacijama koje ne uspevaju da se probiju na zahtevnom tržištu rada.

Aktivno radno učešće žena u poljoprivredi na porodičnom gazdinstvu se oduvek podrazumevalo, ali se kao takvo nije dovoljno jasno prepoznavalo i vrednovalo. Uloga žene je, u tom smislu, često marginalizovana i obezvređivana. Specifičnost rada na porodičnom gazdinstvu podrazumeva zajedništvo rada i života. Uloga žene je zbog toga višestruka jer pored uloga majke i supruge, ona vodi domaćinstvo i radi u poljoprivredi**. Žene na gazdinstvima sebe češće percipiraju kao domaćice, a ne kao poljoprivrednice,** bez obzira na njihovo gotovo ravnopravno angažovanje u poljoprivrednim poslovima. **Na ovaj način, žene pokazuju da svoje mesto vide u kući, obezvređujući na taj način svoj doprinos privređivanju i poslovanju porodičnog gazdinstva.**

Ovo je posebno uočljivo kada je reč o **sferi donošenja odluka, gde je i dalje prisutan obrazac prema kome su odluke koje se odnose na svakodnevno organizovanje poslova u domaćinstvu prepuštene ženama, dok odluke koje se tiču gazdinstva (odnosno, same poljoprivredne proizvodnje) donosi muškarac**. Takođe, i dalje je **dominantan patrilinearan obrazac u nasleđivanju i formiranju porodičnog gazdinstva**. Žene su retko vlasnice zemlje i/ili kuće[86] i nosioci poljopriovrednog gazdinstava[87] što im dodatno otežava pristup dodatnim, pre svega, finansijskim resursima za razvoj preduzetništva. Na ovo se nadovezuje još uvek prisutan partijarhalni sistem porodičnog odlučivanja[88] prema kojem žene najčešće ne odlučuju o ekonomskim pitanjima[89], upravo zbog prikrivene ekonomske aktivnosti i neposedovanja imovine.

U uslovima kontinuirane krize sela i poljoprivrede, oživljava **ideja o diverzifikaciji prihoda na gazdinstvu,** a **žensko ruralno preduzetništvo** vidi se kao način da se ta ideja realizuje. Na osnovu istraživanja svakodnevnog života žena u selima u Vojvodini (Blagojević, 2010: 40) utvrđeno je da su ispitanice pokazale visoku preduzetničku sklonost – čak 48,6% je izjavilo da bi se bavilo privatnim poslom kada bi za to imale uslove[90].

---

[86] Kao ilustracija, navode se rezultati istraživanja socio-ekonomskog položaja seoskih žena u statusu pomažućih članova. Tako, autorke studije (Babović, Vuković, 2008: 61-67) ističu da su žene u svega 6,4% samostalne vlasnice kuće u kojoj žive, u 6,5% vlasnice automobila, da u 84,3% nemaju vlasništvo nad zemljom. Takođe, autorke ističu izraženu rodnu imovinsku nejednakost u vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju.

[87] Prema podacima iz Sistema informacija u poljoprivrednom savetodavstvu Vojvodine, među 2.741 kućedomaćinom tzv. odabranih gazdinstava koja sarađuju sa Poljoprivrednom savetodavnom službom AP Vojvodine, svega je 5,3% žena.

[88] Pretpostavka je da u slučajevima kada je žena/supruga obrazovanija i ekonomski aktivna, kao i kada porodica živi u razvijenoj lokalnoj seoskoj zajednici (što podrazumeva modernizaciju svakodnevnog života), dolazi do razvijanja i jačanja egalitarnijih formi odlučivanja.

[89] Babović i Vuković (2008: 97) navode rezultate istraživanja prema kojima u 68% slučajeva o poljoprivrednoj proizvodnji samostalno odlučuje suprug ispitanice ili neki drugi muški član gazdinstva. Takođe, autorke navode da strateške odluke o raspodeli novca iz porodičnog budžeta u 64,4% donose samostalno suprug ili neki drugi muški član domaćinstva.

[90] U istraživanju je učestvovalo 794 žena iz sela u Vojvodini starosti između 20 i 60 godina (Blagojević, 2010: 18).

Žensko ruralno preduzetništvo pretežno je usmereno na one ekonomske aktivnosti koje se tradicionalno ubrajaju u tzv. ženske poslove (uzgoj baštenskih kultura, prerada poljoprivrednih proizvoda, tradicionalni zanati, sakupljanje lekovitog bilja, ruralni turizam, *catering* i sl.). Njegov razvoj donekle je ograničen činjenicom da se i danas učestvovanje seoskih žena u ekonomskom životu u značajnom obimu ostvaruje preko porodice te da ženin rad najčešće nije individualizovan, a time ni dovoljno vrednovan (Markov, 1995: 187).

Takođe, svojim svakodnevnim životom i radom pretežno su vezane za gazdinstvo i lokalnu seosku zajednicu što umanjuje njihov socijalni kapital i mogućnost da dođu do potrebnih informacija o pokretanju sopstvenog i/ili porodičnog posla.

Suštinska prepreka značajnijem angažovanju žena u razvoju poljoprivrede i preduzetništva, **jeste nedovoljno samoprepoznavanje žena kao radno aktivnih članova gazdinstava, kao i nepovoljna obrazovna struktura, posebno nedostatak obrazovanja u poljoprivredi.** Veoma je važno podsticanje žena na edukaciju i samoorganizovanje u udruženja koja će im olakšati pristup određenim institucijama.

Bez obzira na to koliko je pitanje rodne ravnopravnosti i emancipacije aktuelno u politici, i što postoji sve veći broj zakona i regulativa koje se odnose baš na položaj žene**, suštinski te promene ne dopiru do svakodnevnih života žena u selu. Promene u njihovim položajima biće uočljive kada budu počele da se uče rodne uloge koje su drugačije od ovih tradicionalnih, još uvek prisutnih**. Pitanje rodnih sloboda, pored toga što je nesumljivo društveno pitanje, pre svega je lično pitanje svake žene, i na njima je koliko će se svaka pojedinačno za to pitanje boriti, pre svega putem obrazovanja, emancipacije i ličnog angažovanja.

Najnovija faza u emancipaciji seoskih žena tiče se mladih seoskih devojaka koje se školuju, zapošljavaju se izvan kuće, sela i poljoprivrede i udaju se za nekoga u gradu. Njihova dalja sudbina nosi sve paradokse emancipacije gradskih žena. I one druge, koje imaju bilo kakvu školu višu od osnovne, retko se udaju za momke u selu, a još ređe za seljake. Zbog nižeg nivoa kvaliteta života u selu, seoske devojke se danas nerado udaju za seljake. Zato su danas neoženjeni mladi seljaci u daleko težem položaju od devojaka u selu. Kao što nekad "goreg nesrećnika nije bilo od udovca u selu" tako danas od neoženjenih seljaka nema beznadežnije društvene kategorije - bez obzira na njihov fizički izgled ili imovno stanje.

4.2.5 Društveni položaj mladih u selu

Društvena skupina koja se generacijski i prostorno određuje sintagmom "mladi u selu" predstavlja jednu društveno-kulturnu poziciju koja akumulira tipična obeležja "mladih" uopšte (od 15-29 godina) i sela kao osobene društveno prostorne tvorevine.

Mladi su i u selu najdinamičnija sociodemografska i kulturološka kategorija. Zato su oni metodološki podobni za proučavanje dinamičke strane seoskog društva. Mladi u selu nisu samo metafora za društvene i kulturne promene u selu, oni sve više postaju istinski nosioci modernizacije sela i poljoprivrede - onda kad ostaju da žive u selu i da rade u poljoprivredi.

Problem je, međutim, što mladi u ogromnoj većini ne žele da žive u selu i da rade u poljoprivredi. Sa eksplikativnog (teorijskog) stanovišta ovo nije naročito težak problem, ali **sa praktično-razvojnog to je jedan od najtežih realnih problema sa kojima se i naše selo danas suočava**. Drugim rečima, ovo je isključivo praktični problem koji je relativno lak za objašnjenje i veoma težak za rešavanje. Nije teško znati koji su uzroci stvorili dotični problem, ali je teško te iste uzroke staviti pod efikasnu društvenu kontrolu i promeniti ih u poželjnom smeru. Ovaj opšti strukturno-razvojni problem, koji je u načelu teško rešiv, u datim okolnostima u kojima se srpsko društvo i srpsko selo danas nalaze, još je teži nego inače.

Najopštiji strukturno-istorijski deterministički okvir svih društvenih promena, pa i onih koje su povezane sa mladima u našem današnjem selu, predstavlja **industrijalizacija poljoprivrede, urbanizacija seoskog prostora, mas-medijska komunikacija sa globalnim društvom, potrošačka orijentacija, otuđenje međuljudskih odnosa, rutiniziranje delovanja, uniformisanje ponašanja - drugim rečima, modernizacija svekolikog društvenog života**. **Preuzimanjem urbanih kulturnih obrazaca posredstvom masovnih medija (pre svih putem televizije i interneta)** mladi su i u selu zahvaćeni (1) **individuacijom u odnosu na porodičnu i lokalnu zajednicu** i (2) **preorijentacijom sa produktivne na potrošačku životnu orijentaciju.** Ova dva sklopa kulturnih obrazaca *ne samo što su potpuno suprotstavljena tradicionalnom načinu seoskog života nego su u neskladu sa realnim uslovima u kojima je moguća konkretna modernizacija srpskog sela.* Zato su mladi danas mnogo pre skloni da pobegnu iz sela nego da se zalažu za njegovu modernizaciju. Ovo se utoliko pre odnosi na mlade u selu, jer isto je karakteristično za mlade u našem društvu uopšte - iz kojeg, takođe, odlaze mladi i perspektivni. Kad neka društvena sredina, seoska ili šira, izgubi perspektivu, iz nje mladi više odlaze nego što u njoj ostaju.

To znači da ni modernizacija sela nije moguća bez mladih. A stvarni nivo i tempo medernizacije u selima znatno je sporiji od očekivanja mladih. Ovo je zato što je **promena kulturnih obrazaca ponašanja i delovanja mladih u selima mnogo više indukovana spolja nego autohtonom promenom realnih uslova seoskog življenja**. Kod starijih seljaka je obrnuto: oni su opterećeni starim kulturnim obrascima života i rada ponekad nesposobni da održe korak sa tehničko-tehnološkim inovacijama u poljoprivredi, a često su ometeni u prelaženju sa tradicionalnih na novije oblike ponašanja i delovanja u svom celokupnom načinu života. Drugim rečima, mladi u selu su neposredovanim preuzimanjem urbanih kulturnih obrazaca prebrzo i previše "iskočili" (u kulturnom pogledu) iz realne seoske sredine, dok su stariji seljaci, češće opterećeni ranije preuzetim vrednosno-normativnim sklopovima, u svojevrsnom "kulturnom zaostatku" za realnim modernizacijskim procesima u selu. U selu su se zadržali i ostaci patrijarhalnih modela odlučivanja na relaciji roditelji deca, pa su i punoletni mladi ljudi koiji su ostali da žive sa roditeljima, koja aktivno učestvuju u obavljanju svih poslova na gazdinstvu često isključeni iz procesa donošenja odluka.

Tako se protivrečnosti između tradicionalnih i modernih kulturnih obrazaca i oblika življenja iskazuju i kao generacijski sukob, koji ovog puta zahvata selo mnogo više nego grad. Ove protivurečnosti se kod nas danas izražavaju kroz poremećene odnose među generacijama, (kad stari opslužuju mlade), **i među polovima** (kad momci ostaju neoženjeni). I jedna i druga paradoksalna činjenica ne može se objasniti izvan konteksta naznačenog kulturnog preokreta, svojevrsnog kulturalističkog šoka kojem je izloženo naše selo poslednjih decenija.

Kad se mladi u selu socijalizuju prema tipično gradskim obrascima življenja, kad se propagandno (televizijski ili na kakav drugi način) inficiraju hedonističkom predstavom o lagodnom i uzbudljivom životu u gradu, onda ih je teško zadržati kod kuće i na njivi, u porodičnom domaćinstvu i na poljoprivrednom gazdinstvu. **Svojim novim vrednosnim orijentacijama i novim "pogledom na svet rada i života" seoska omladina se mnogo brže i mnogo više približava mladima u gradu - nego što se realni životni uslovi u selu i gradu izjednačavaju.** U selu se ni danas, mnogo više nego u gradu, ne može izmaći napornom i mukotrpnom ličnom radu, a u selu nema ni onog tako privlačnog i uzbudljivog "kulturno-zabavnog života" kojim grad neodoljivo privlači mlade ljude. Socio-kulturne (generacijske i druge) frustracije mladih u selu nije u stanju da izleči nikakva žrtva njihovih roditelja - pa ni onda kada stariji "oslobađaju" mlađe od njihovih radnih obaveza na poljoprivrednom gazdinstvu ili im maksimalno udovoljavaju često nerealne potrošačke prohteve.

Činjenica je da ruralne sredine imaju ograničene socijalne mogućnosti u pogledu brojnih institucija, sa čim se mladi ljudi susreću ako ne ranije, onda u periodu srednjoškolskog obrazovanja. Naročito je veliki problem nemogućnosti zaposlenja. Sa druge strane, **očekuje se da mladi svoje aspiracije prilagođavaju realnim mogućnostima. Gledano uz ugla mogućnosti društvenog uspona, šanse u seoskim zajednicama objektivno su manje, sredina je nestimulativnija, a mobilnost veća** (Mojić, 2012).

Druga važna posledica istog strukturnog problema (prevelikih razlika u kvalitetu života između sela i grada) ogleda se i **u narušenoj ravnoteži polova u današnjem selu.** Ono što karakteriše naznačenu težnju svih mladih za "emancipacijom" od seljačkih radova i seljačkog načina života, još više se odnosi na seoske devojke. To je i razumljivo pošto su one u selu dugo bile u svakom pogledu najviše frustrirane. U ionako teškom seljačkom načinu života, društveni položaj mladih seoskih žena vekovima je bio najteži. Onog momenta kad su se za njih ukazali bilo kakvi životni izlazi iz sela (školovanjem, zapošljavanjem ili udajom), oni su grčevito prigrabljeni. Kad su seoske devojke potražile sebi sreću izvan sela i seljačkog načina života, seoski momci su naglo ostali bez devo

jaka, bez porodične i bilo koje druge životne perspektive i postali najugroženija društvena kategorija u našem današnjem selu.

Egzodus mladih iz našeg sela odvijao se tako što su tokom pedesetih i šezdesetih godina prošlog veka u grad zbog škole ili posla većinom odlazili momci. Kad su tokom sedamdesetih i osamdesetih za njima pošle i seoske devojke selo se naglo počelo prazniti, pretvarajući se u prostor koji je, socijalno devastiran i devitalizovan, izgubio svaku perspektivu zajedno sa onima koji su se u njemu zadržali.

Mladi kao društvena grupa ubrajaju se u tzv. marginalizovane društvene grupe, ranjive ili osetljive grupe, (*vulnerable social groups*)[91]. Postoji više razloga za ovakvo stanovište, pre svega jep sve krupne društvene, ekonomske promene, najviše pogađaju mlade ljude. Oni su u osetljivom dobu prelaza iz doba zaštićenog detinjstva u odraslost koja je takmičarski nastrojena.

[91] Pored njih tu se ubrajaju i žene, stari, pripadnici etničkih manjina, manjinskih verskih zajednica, osobe sa invaliditetom i sl.

Od njih se očekuje **preuzimanje novih društvenih uloga i donošenje ključnih životnih odluka**. Takođe, za mlade je karakteristično **odsustvo resursa, ne samo ekonomskih, već i relativno nizak socijalni, kulturni, obrazovni kapital**. Zbog nemogućnosti osamostaljivanja, usled društveno-ekonosmkih poteškoća, danas je relativno česta pojava *produžene mladost* (Ilšin, 2005). Na taj način mladi ljudi su duže vezani za roditeljski dom, što sa sobom nosi brojne pogodnosti, ali i stanje zavisnosti od roditelja, što usporava njihovu integraciju u društvo. **Sve više mladih ljudi pribegava strategiji odlaganja ključnih životnih događaja, zbog brojnih strukturnih i kulturnih ograničenja** (Mojić, 2012).

Individualizacija, kao aktivno upravljanje životom, predstavlja više ***zahtev*, za one koji imaju najmanje resursa**, nego što je ***privilegija*, onih koji imaju najviše** (Woodman, 2010, prema Tomanović, Stanojević, 2015).

Mladi u selu imaju niže početne pozicije od mladih u gradu, zbog čega su kod njih izraženiji konflikti očekivanja, aspiracija i nemogućnosti realizacije ciljeva u lokalnoj sredini. U ruralnim sredinama izraženija je kontrola pojedinca od strane porodice i podložnost ličnih ciljeva porodičnim, pri čemu mladi svoje roditelje sve manje smatraju relevantnim modelom.

Obrazovanje, kao jedan od najdostupnijih kanala društvene pokretljivosti nije još uvek dovoljno prepoznato među mladima na selu. Jedno istraživanje iz 2010. godine o socijalnoj isključenosti u ruralnim oblastima Srbije (Cvejić et al.), dolazi do rezultata da je čak 44% populacije stare 15 i više godina, prekinulo školovanje pre završetka srednjeg obrazovanja. Za mlađu populaciju razlozi prekida školovanja su najčešće individualni, iskazani u odsustvu interesovanja za školovanje, što je više prisutno nego finansijski razlozi. Rezultati su pokazali da je **malo razvijena svest o značaju obrazovanja** u savremenim uslovima.

Osnovana je pretpostavka da se ruralna područja mogu razvijati jedino ukoliko u njima postoji dovoljan broj mlađih i obrazovanijih ljudi. Paradoksalno je uvek da se obrazovne aspiracije mladih iz ruralnih područja mogu zadovoljiti jedino odlaskom u veće urbane (univerzitetske) centre u kojima, sticanjem obrazovanja, oni izgrađuju i „ruralno drugačije" preferencije i pogled na svet uglavnom u vezi sa zaposlenjem, nastavkom obrazovanja, karijerom, stanovanjem, porodicom itd. Tako obrazovani mladi ljudi veoma često se ne vraćaju u ruralne zajednice iz kojih potiču i time dugoročno utiču na njihovu devitalizaciju i nemogućnost regeneracije.

Jedan od osnovnih uzroka ruralnog siromaštva u Srbiji je visoka zavisnost ruralne ekonomije od poljoprivrede i nedovoljno diverzifikovana privredna struktura. Polovina zaposlenih u ruralnim sredinama radno je angažovano u poljoprivrednim delatnostima u okviru porodičnih gazdinstava, a nezaposlenost u ruralnim sredinama karakteriše veoma visoko učešće dugoročno nezaposlenih. Pored zaposlenja, postoji čitav niz drugih strukturalnih faktora koji (*zavisno od lokalnog konteksta seoske sredine*) mogu da imaju uticaja na odluke o migracijama: opšta socio-ekonomska nerazvijenost lokalne sredine, nerazvijenost infrastrukture (saobraćajne, komunalne, telekomunikacione...), nerazvijenost uslužnih servisa, nemogućnost transporta, zabačenost, pasivnost u lokalnoj sredini (ostarela populacija, nedostatak kulturnih i zabavnih sadržaja, besperspektivnost i nepostojanje lokalne dinamike...), veća izloženost prirodnim nepogodama itd. Teorijska stanovišta o problemu migracija iz ruralnih sredina već odavno su prepoznala delovanje tzv. *push* i *pull* faktora. Jedna od sistematizacija u ruralnoj sociologiji to ovako prikazuje:

Tabela 8. *Razlozi za migracije selo – grad: push i pull faktori*

Selo (push faktori)	**Grad (pull faktori)**
Manjak (obradivog) zemljišta; (prikrivena) nezaposlenost, manjak kvalifikovanih radnih mesta, niski prihodi i nivo zarada, loši uslovi rada, nemogućnost napredovanja, socijalna kontrola i zavisnost, ograničene mogućnosti zasnivanja porodice, ograničene mogućn. obrazovanja, nezadovoljavajuća kulturna ponuda, monotonija i dosada, nedovoljno bogata ponuda roba i usluga, neadekvatne javne usluge, politička izolacija, nizak društveni status	bolji izgledi za egzistenciju, veća ponuda radnih mesta, raznovrsnije mogućnosti za rad, viši nivo zarada, bolje prilike za uspeh, ponuda lakseg rada, bolji izgledi za karijeru, anonimnost, pluralizam obrazaca ponašanja, mogućnosti zarade za žene, bolje obrazovne institucije, stimulativna duhovna/intelektualna atmosfera, raznovrsnost ponašanja, bolji uslovi za stanovanje, raznovrsna ponuda roba i usluga, zadovoljavajuće javne usluge, mogućnost participacije u političkom životu, viši društveni status

Izvor: Planck und Ziche 1979: 68

Pored pomenutih postoje i drugi *push* i *pull* faktori koji mogu da utiču na odluke o migracijama, ali je veoma važno razumeti ih ***u njihovom međusobnom odnosu, kao i u specifičnom kontekstu određene geografske sredine*** **(lokalne zajednice, regiona) i *individua* (ali i njihovog domaćinstva).**

Geografski položaj, pozicija u mreži naselja, struktura ekonomije, stanovništva, priroda i intenzitet veza sa urbanim sredinama, lokalne institucije i organizacije i čitav niz drugih faktora na nivou lokalne sredine determinišu okvir za razumevanje migracija, kao što i socijalni profil potencijalnih migranata svakako determiniše razloge koji se percipiraju kao važni (migracije mlađih ili starijih, ekonomskih aktivnih ili neaktivnih, zaposlenih ili nezaposlenih, sa ili bez porodice, žena ili muškaraca i sl.). Delovanje strukturalnih i individualno motivacionih faktora je složeno i teško je precizno odrediti ključne faktore koji determinišu odluku o migracijama.[92]

Migracije mladih iz ruralnih sredina obično se povezuju sa migracijama u vezi sa obrazovanjem (privremene migracije), odnosno, dugoročno posmatrano zaposlenjem, karijerom, željom za urbanim stilom života i sl. Jedna od pretpostavki jeste da **se o mladima iz ruralnih sredina može govoriti kao specifičnoj društvenoj grupi koja se suočava sa strukturalnim faktorima, mnogo više nego mladi u gradovima. Između ostalog, period tranzicije između mladosti i zrelosti za one mlade u ruralnim područjima koji imaju aspiracije ka (višem) obrazovanju, pretpostavlja veće tzv. „transakcione (migracione) troškove“** (Böheim and Taylor 2002: 371). Oni se ogledaju ne samo u direktim troškovima poput čestog putovanja, stanovanja ili uopšte troškova školovanja (studiranja) u gradovima, već i u „troškovima“ koji se tiču gubljenja specifičnog *ljudskog kapitala (npr. za poljoprivredna domaćinstva), informacionih mreža i kontakata, psiholoških troškova koji su povezani sa životom u novom okruženju, nedostatkom fizički bliske porodične i prijateljske podrške* i sl. Uopšte, **možemo generalno da govorimo o značajno većim „žrtvama“ koje mladi iz ruralnih sredina moraju da podnesu kako bi se obrazovali i imali uslove da konkurišu mladima iz gradova na**

[92] Postoje i pokušaji kreiranja tipologije migranata iz zabačenih ruralnih područja zavisno od motiva (Stockdale 2002: 359) npr. obrazovanjem motivisani migranti (aspiracije za karijerom), zaposlenjem motivisani migranti (privremeni, samci, porodice), migranti iz ličnih motiva (obrazovanje, želja za urbanim životom, dr. uticaji), „begunci“ iz lokalne zajednice (urbano orijentisani, doživljavaju lokalnu zajednicu kao klaustofobičnu i sl), kategorije sa ostalim motivima za migracije (oni koji traže bolji kvalitet života, usluga...; uglavnom porodice).

nacionalnom tržištu rada. Oni se, u tom kontekstu, često suočavaju sa mnogim brojnim rizicima i situacijama „koje su uglavnom bile nepoznate njihovim roditeljima što uključuje manje sigurnosti u vezi sa tržištima rada, povećanim zahtevima u vezi sa obrazovanjem i obrazovanom radnom snagom... što iziskuje efektivnu mobilizaciju njihovih kapaciteta (Furlong and Cartmen 1997, prema Looker and Naylor 2009: 43).

S druge strane, **postoje stanovišta koja smatraju da mladi iz ruralnih i urbanih sredina imaju slične potrebe i da nije potrebno stavljati naglasak na *mlade, već na lokalne seoske zajednice* iz kojih oni dolaze, a koje su uglavnom nosioci ograničavajućih strukturalnih faktora koji utiču na individualno motivacione faktore za migracijom (*život/ostanak ili povratak u lokalnu seosku zajednicu se često doživljava kao neuspeh*).** Oni smatraju da je važno obratiti pažnju na ***socijalni i prostorni identitet* koji se formira životom u lokalnim seoskim zajednicama,** s obzirom na to da se mladi ljudi (uopšte, a naročito oni iz ruralnih sredina) „kreću iz situacije u kojoj je njihov identitet pripisan ili se izvodi iz njihovih porodica iz kojih potiču, ka situaciji u koji je njihov identitet pregovaran između njih samih i drugih“ (Jones 1999: 2). Zapravo, postavlja se teza o mnogo složenijem odnosu *push* i *pull* faktora, odnosno, odnosu društvenog delanja i struktura. Prema ovom stavu, **jedan od ključnih problema za istraživanja migracija leži u „objašnjenju ne zašto određeni ljudi napuštaju, već zašto određeni ljudi ostaju da žive negde.**

Postoji čvrsta pozitivna međuzavisnost stepena moderniteta sela i poljoprivrede, sa jedne strane, i mladih ljudi koji su spremni da žive i(li) rade u dotičnom selu, sa druge. Ta međusavisnost je toliko stabilna i značajna da se može uzeti za primer tipične sociološke zakonitosti sa zanemarljivo malo izuzetaka.

Zato se s puna razloga može reći da je danas vitalno samo moderno selo, ono koje se stvara po meri, ukusu i volji mladih ljudi koji su sve manje "seljaci" u tom smislu što ne preferiraju tradicionalan način seljačkog života.

4.2.6 Društveni položaj starih u selu

O društvenim i životnim problemima starih ljudi uopšte i ostarelih seljaka posebno, najviše je kod nas pisao i govorio **Svetozar Livada**. On ističe da su u mnogo čemu seljaci i kod nas bili "građani drugog reda". To se naročito odnosilo na stare seljake koji su tipičan primer društvene skupine koja je, budući ostavljena od mladih koji su napustili selo i poljoprivredu, prinuđena da sama obavlja najteže poslove i u svojim poznim godinama - bez nade u bilo čiju pomoć i odmenu.

U srpskom društvu **problem starenja kao i položaja starije populacije naročito je izražen u ruralnim područjima**. **Naše društvo spada među najstarija u svetu.** Prosečna starost na planeti je 26 godina, a najstarija je populacija Japana sa prosekom od 45. U Srbiji prosečna starost ukupnog stanovništva, prema Popisu stanovništva iz 2011. godine, iznosi 42.2 godine.

Procesom demografskog starenja najviše je pogođen region Južne i Istočne Srbije, (gde je prosečna starost 43,3 godina), dok je najmanje nepovoljna situacija u Beogradskom i regionu Vojvodine (za oba 41,8). Učešće mladih, (do 15 godina), se smanjuje, (sa 15,8% na 14,3% u periodu 2002-2011), dok se udeo starog stanovništva, (65 i više godina), povećava (sa 16,7% na 17,4%)(RZS).

Proces starenja seoskog stanovništva ili ***senilizacija,*** je kod nas povezan ne samo sa **produžavanjem životnog veka** i **poboljšanjem kvaliteta života**, razvojem komunalne

infrastrukture i higijenskih životnih uslova, kao i nivoa zdravstvene i socijalne zaštite, već je pre svega povezan sa **demografskim pražnjenjem sela izazvanim migracijama mlađeg stanovništva na relaciji selo-grad**.

Posledice starenja seoskog, naročito poljoprivrednog stanovništva su brojne. Neki autori, (Livada, prema Manojlović, 1980: 16) posebno ističu:

- **pad biološke i socijalne reprodukcije**,
- **disproporciju polnih grupa** (žena ima više nego muškaraca i one su, prema Popisu iz 2011. godine, starije od muškaraca za 2.6 godine),
- **izmenu starosnih struktura aktivnog poljoprivrednog stanovništva**,
- **smanjenje prosečnog broja članova domaćinstva**,
- **zamiranje ekonomskog i društvenog života**
- **depopulacione tendencije seoskih naselja**.

Ove promene u našem selu su nastale usled neravnomernog i naglog delovanja globalnih modernizacijskih procesa urbanizacije i industrijalizacije, ali i drugih faktora i ostavile su duboke tragove (probleme) koji su danas aktuelni.[93]

Kada se govori o položaji starih ljudi na selu danas, potrebno je osvrnuti se na modele i obrasce koji su postojali u našem selu nekada. Odnosi koji su postojali u tradicionalnom društvu treba pomenuti iz razloga njihovog uticaja na savremene procese i odnose, koji su posebno jaki u ruralnim područjima.

U ruralnim područjima Balkana **poštovala se tradicija sa izrazito patrijarhalnim ustrojstvom, pri čemu je žena bila u veoma podređenom položaju. To je bio muški svet radnika seljaka ali i ratnika, u kome se cenila fizička snaga i jačina**. Česta stradanja, ratovi, nesigurnost, siromaštvo, beda, sve su to osobenosti Balkana koje su doprinele da pojedinac bude čvrsto integrisan u porodicu i kolektiv. Kakav položaj ima stara osoba u jednom takvom društvu gde veliki tere t mogu predstavljati jedna gladna usta koja ne mogu više da doprinesu svojim radom? Za razliku od nekih siromašnih društava gde se postupalo surovo sa starim ljudima koji ne mogu više da rade, **na našim prostorima stari su u okviru svoje porodice imali povoljnu i zaštićenu poziciju.**

U izrazito nepismenom društvu kakvo je bilo naše, **stari ljudi su nedostatak fizičke snage kompenzovali drugim kvalitetima: cenjeni su zbog mudrosti i životnog iskustva koje su imali, a duboka starost se poštovala jer je manifestovala jačinu i izdržljivost onoga ko je doživeo**. U našem tradicionalnom društvu, ***stari ljudi su predstavljali nosioca tradicije***. Oni su bili ti koji su najviše prenosili vrednosti novim generacijama, i učili ih svojoj veri i istoriji. Naša kultura je puna usmene tradicije koju su kraj ognjišta upravo stari ljudi prenosili najmlađim generacijama. ***Iz ovih razloga u našem društvu, stariji ljudi u selu su imali privilegovan položaj***.

---

[93] ***Deagrarizacija*** se ogleda u slabljenju zavisnosti privrede i stanovništva od rada na zemlji, napuštanju poljoprivrede i zapošljavanju u drugim delatnostima. Bavljenje poljoprivredom prestaje da bude osnovni izvor prihoda seoskog stanovništva, već predstavlja sporednu delatnost ili se ta (poljoprivredna) delatnost u potpunosti napušta.

Depopulacioni *procesi* predstavljeju smanjenje broja seoskog stanovništva. Depopulacija sela sa jedne strane dovodi do devastacije seoskih prostora, zapuštanja prirodnih i drugih vrednih potencijala, produžavanja radnog veka ostarelog seoskog stanovništva do krajnjih fizičkih granica, dok sa druge strane pojačava pritisak na ograničene kapacitete gradova. U periodu između dva poslednja popisa seosko stanovništvoje smanjeno za 10,9%, u Južnoj i Istočnoj Srbiji čak 19%. U oko 1000 naselja broj stanovnika je manji od 100 stanovnika (Bogdanov, 2015).

Na prostorima Balkana, „stariji“ znači viši po položaju (u porodici ali i u vojsci) (Erlich, 1971: 35). **U patrijarhalnoj porodici, (i u društvu), godine su igrale bitnu ulogu u određivanju ranga.** Naziv patrijarhat potiče od grčke reči patria – plem, rod i arhus – vladalac, vođa. Kao što je već napomenuto, **patrijarhalna porodica je oblik porodice u kojoj se ističe autoritativna vlast oca porodice nad ostalim članovima, gde se autoritet oca prihvata i priznaje kao sam po sebi razumljiv, neupitan i neproblematičan** (Milić, 2001:196).

Jedna od osobenosti tradicionalne seoske porodice, pored brige o porodičnoj imovini, bila je i ***briga i zaštita svih članova***. **Članovi porodice su bili zaštićeni poštovanjem načela porodične, srodničke i susedske solidarnosti i uzajamnosti** (First, 1981:91). Ruža First navodi (prema Smith, Zopf, 1970), da je porodično-srodnički familizam, kao oblik zaštite podrazumevao:

- podložnost ličnih ciljeva porodičnim,
- visok stepen kontrole pojedinca od strane porodične grupe,
- snažan osećaj integrisanosti pojedinca u porodičnu strukturu i osećaj sigurnosti samo u okviru te grupe,
- naglašena usmerenost višegeneracijskoj porodičnoj strukturi,
- unapred određene i poznate društvene uloge za svakog člana porodice, čije je ponašanje određeno tradicionalnom podelom rada unutar domaćinstva,
- razvijen koncept porodičnog vlasništva nad zemljom, stokom i zgradama,
- visok stepen porodičnog kontinuiteta u kome se nova jedinka „utapa“ u širu porodicu,
- razvijeno međusobno pomaganje pripadnika uže i šire porodične i srodničke grupe (1981: 91).

Porodična zaštita i nega povezana je sa karakteristikama višegeneracijske strukture porodice i odnosi se na brigu o deci i starima. **Stari ljudi su zaštićeni određenim običajnim normama i tradicionalnim obrascima ponašanja *kojima se ukazivala čast i poštovanje starijem članu zajednice*.** Odnos poštovanja prema starijima u patrijarhalnom društvu nije nametnut i nisu potrebne sankcije da bi se takav odnos održao već je takav način ponašanja interiorizovan i odgovara stvarnim osećanjima i emocionalnim potrebama (Erlich, 1972:28). Ova autorka takođe navodi da su se formalni znakovi poštovanja prema starijima, kao ljubljenje u ruke, održavali mnogo duže nego faktično poštovanje oca i starijih.

Kako su, pod uticajem modernizacijskih procesa, *tradicionalne običajne i moralne norme gubile na snazi*, odnos poštovanja prema starijim članovima društva se sve manje podrazumevao. Duže se zadržala osuda zajednice zbog nepodržavanja određenih obrazaca ponašanja, nego što su ti obrasci i norme imale stvarnu jačinu delovanja. **Često su imali represivnu ulogu na pojedinca koji je morao da se ponaša na određeni način samo zato što to društvena sredina od njega očekuje**. Tradicionalne norme ponašanja su, već sa prvim znacima delovanja procesa modernizacije i tržišnih uticaja na selo a naročito u novije vreme, imale više formalni nego stvarni značaj za staru osobu.

Modernizacijski procesi su najpre i najviše uticali na mlađu populaciju što je dovelo do **individualizacije mladih i njihovog bunta i odbacivanja starih patrijarhalnih normi. Za širu, seosku sredinu te norme su se i dalje poštovale, ali unutar porodice**, „iza zatvorenih vrata“ nisu garantovale ni poštovanje, ni učešće u odlučivanju, ni negu za starog člana porodice. **Patrijarhalno porodično ustrojstvo je slabilo kako je jačala finansijska nezavisnost dece**. Ovo nije karakteristika samo našeg područja već i drugih društava u

različitim istorijskim periodima. Što su roditelji imali veći autoritet i moć, što su bili strožiji i grublji u odnosu sa decom, to su deca sa slabljenjem njihove moći nemarnija prema roditeljima. Otac počinje da gubi autoritet u porodici, sa zapošljavanjem majke, jer on više nije jedini medijator porodice sa spoljašnjim svetom u kome je zaposlen i koga je reprezentovao kod dece. Sa uključivanjem dece u školski institucionalni sistem, oba roditelja gube autoritet u odnosu na decu jer škola i vršnjaci dobijaju značajnu ulogu u odrastanju (Milić, 2001:204-205). **U seoskoj porodici otac i majka su zaposleni na porodičnom imanju pa se njihov autoritet duže zadržava nego u gradskoj porodici.**

Iako je seoska porodica zadržala neke patrijarhalne obrasce, u segmentu **donošenja odluka desile su se promene**. Na sreću mlađih članova porodice, o njihovoj sudbini ne odlučuje neprikosnoveni „gazda kuće". Individualizacija i finansijska nezavisnost je omogućila mladima da samostalno donose odluke koje se tiču njihovih života.

Međutim, **u selu se javlja jedna druga krajnost a to je isključivanje starih članova iz procesa odlučivanja u porodici.** Ugled starijih je opao kada je u pitanju njihovo mišljenje o nekom porodičnom problemu. Više nije bitno šta misli najstariji član porodice jer se životna mudrost stečena na osnovu iskustva u današnje vreme ne ceni kao nekada. Životne okolnosti se menjaju velikom brzinom, zbog čega mlađi mogu smatrati iskustvo starog čoveka zastarelim. Zbog toga je bitnija i cenjenija informacija i naučeno znanje koje mladi imaju mnogo više od starijih.

Porodica ima nezamenljiv značaj i veoma bitno mesto u životu stare osobe. Sva očekivanja o brizi, nezi i pomoći su usmerena prema članovima porodice, naročito prema deci. Iz ovih razloga je posebno teško osobama koje nemaju dece, a naročito onima koji nisu zasnivali porodicu i čija su očekivanja usmerena na dalje rođake. Loši odnosi sa decom dovode stare ljude u situaciju neizvesnosti i straha od toga šta im se može desiti u budućnosti. U našem društvu porodica nikada nije ni izgubila na značaju u staranju o starima odnosno, imala je uvek najznačajniju ulogu u ovome. Zbog toga je potrebno pružiti podršku porodicama koje se brinu o svojim starim članovima.

Stari ljudi su **posebno na udaru siromaštva** iz razloga njihove sve veće zavisnosti od drugih sa povećanjem godina, kako materijalne tako i fizičke i emotivne. Prihodi od penzija su niži od plata a jedna određen broj starijih ljudi nisu penzioneri. Zato se u razvijenim zemljama koje imaju velike socijalne fondove najviše sredstava odvaja upravo za stanovništvo starije od 65 godina (Gidens, 2003:321).

Staro seosko stanovništvo u srpskom društvu je dvostruko deprivirano i spada u „osetljive" ili „ranjive" grupe čiji je standard jedan od najnižih u društvu. **Penzioneri su najsiromašniji deo stanovništva a starima koji žive na selu je dodatno ugrožen položaj nižim životnim standardom ruralnih područja. Naročito je ugrožen kvalitet života starog stanovništa koje nema redovne mesečne prihode, koji su na taj način materijalno zavisni od drugih. Depopulacijom sela često se dešava da ostaju samo stariji članovi koji su „osuđeni" na život bez mlađih sa kojima su ranije živeli i koji su starijima pomagali zajedničkim suživotom i radom.** Ideal starih ljudi je "mirna starost" i spokojstvo koje donosi "jesen života", kojem su stari seljaci bili mnogo bliži u vremenima kad su u društvu preovladavale proširene višegeneracijske porodice. Tada su stariji mogli i imali kome da postepeno prepuštaju teže poslove, a samim tim i važnije odluke. **Njihovo životno iskustvo se cenilo, a preostala snaga se koristila za obavljanje poslova koji su primereni starim ljudima. Duboki smisao i najveću radost seljačkoj starosti pribavljalo je vaspitavanjem najmlađih, čime se oduvek plela najhumanija i najčvršća mreža međugeneracijskih porodičnih odnosa**.

U tradicionalnom poretku društvenih odnosa stari ljudi u selu imali su mnogo povoljniji društveni položaj nego kasnije, kada je krajem devetnaestog i početkom dvadesetog veka došlo do "sloma staroga reda". **Opadanju autoriteta starijih doprinose modernizacijski procesi koje u selo unosi robno-novčana privreda, moderan saobraćaj i trgovina, školovanje, zapošljavanje i egzodus mladih iz sela, nove ideje o ličnim slobodama i jednakosti u društvu.**

Njihov nizak kvalitet života uslovljen je i činjenicom da su **poljoprivredne penzije najniža primanja koja postoje u našem društvu a posebno su ugroženi oni koji nemaju redovna mesečna primanja i zavise od drugih. Siromaštvo starih u selu i gradu se razlikuje u smislu da je apsolutno siromaštvo izraženije kod starih u gradu a relativno siromaštvo je daleko izraženije u selu.** U seoskim sredinama se retko dešava da pojedinac ne može da pribavi sebi količinu hrane koliko je potrebno za preživljavanje. Takođe, stari na selu su uglavnom vlasnici kuća u kojima žive a često i vlasnici zemljišnog poseda, ali to ne utiče presudno na mogućnost da neko od njih živi u dubokom siromaštvu u stalnoj štednji i odricanju od svega.

U starijem životnom dobu neophodna je stalna dostupnost lekara i zdravstvene nege jer se radi o osobama kod kojih su snaga i vitalne funkcije u opadanju tj. smanjuje se efikasnost funkcionisanja organizma. To ne mora da znači da su sve starije osobe narušenog zdravlja ali obično starije osobe imaju neke od manjih ili većih tegoba ili problema koje starost nosi sa sobom (otežano kretanje, ukočenost, malaksalost, smanjenje sluha ili vida, emocionalna preosetljivost, srčane smetnje i sl.). **Život na selu podrazumeva brojne teške poslove iscrpljujuće za organizam zbog čega ljudi brže i intenzivnije fizički propadaju. Zdravlje se često dovodi u vezu sa klasnom pripadnošću pojedinca u smislu da su niže klase lošijeg zdravlja (zbog lošije ishrane, lošijih uslova stanovanja, težih poslova koji više iscrpljuju organizam)**.

Upravo zato **humana i dostojanstvena starost podrazumeva zaštitu i sigurnost starijih osoba u pogledu zdravstvene zaštite i ostvarenja osnovnih prava iz domena socijalne zaštite**. Nega, zaštita i sigurnost trebaju biti jednako dostupne i starijim osobama iz manjih seoskih neselja koji ne smeju ni na koji način biti izolovane i diskriminisane.

Problemu poboljšanja položaja starog seoskog stanovništva mora se prići bez predrasuda i pretpostavki da stari na selu nisu zainteresovani za usluge socijalnog rada, ili za neki vid aktivnosti, druženja i sl. Stariji na selu nisu dovoljno informisani o tome šta se sve može učiniti i šta oni sami mogu učiniti da im se olakša svakodnevni život.

Potrebno je, dakle, određenim razvojnim i podsticajnim merama usporiti dalje starenje sela. Učiniti selo poželjnim mestom za život, u kome se mogu zadovoljiti sve potrebe i mlađeg i starijeg stanovništa. **Obezbeđivanjem radnih mesta u selu, smanjiće se dalje migracije mlađeg stanovništva a podsticajnim merama populacione politike stimulisati povećanje nataliteta**. Selo bi trebalo postati mesto za život koje je po meri i mlađih i starijih, jer se jedino na taj način može prekinuti proces njegovog zamiranja i devastacije.

4.3 Društvene ustanove i organizacije

Društvene ustanove (institucije) i **društvene organizacije**, zajedno sa **društvenim grupama** čine najvažnije **kolektivne društvene tvorevine** koje su, inače, glavni predmet sociološkog proučavanja. Ustanove su istovremeno u strukturi tradicionalnih seljačkih društava najstabilnije društvene tvorevine.

Društvena ustanova (institucija) jeste ustaljen (dakle, ustanovljen), a to znači, usvojen, uobličen (formalizovan) način vršenja onog društvenog delovanja koje je značajno za održavanje i funkcionisanje društvenog poretka. Društvena ustanova je, u stvari, obrazac društvenog delovanja.

Što je neko delovanje značajnije za celinu društva, to je i društvo zainteresovanije da ga ustali (stabilizuje), uredi i uobliči. Tako se smanjuju rizici slučajnog ili namernog odstupanja od usvojenog obrasca koji se u društvenom životu pokazao kao uspešan i funkcionalan ili je samo poželjan za one koji imaju moći da ga nametnu drugima. Sva važna područja seljačkog života funkcionalno su pokrivena odgovarajućim tradicionalnim seoskim ustanovama.

U strukturi svake društvene ustanove uvek se razlikuju jedan vrednosni elemenat (koji određuje ciljeve) i drugi normativni elemenat (koji ukazuje na pravila) delovanja. Da bi jedna ustanova racionalno funkcionisala potrebno je da u njoj postoju saglasnost oko osnovnih vrednosti ("vrednosni konsenzus"), ali i da pravila delovanja i ponašanja budu međusobno usklađena tako da, zajedno sa raspoloživim sredstvima, omoguće ostvarivanje ciljeva. Isto važi i za odnose među različitim ustanovama globalnog **institucionalnog poretka**, unutar kojeg je obično poželjan funkcionalni sklad.

Prema osnovnim **funkcijama** u društvu razlikuju se sledeće vrste društvenih ustanova:

1. **biološko-reproduktivne** (brak i porodica);
2. **ekonomske** (gazdinstvo, domaćinstvo, tržište, novac, preduzeće);
3. **političke** (država, stranka, lobi);
4. **kulturne**, sa raznim kulturnim ulogama: verske (crkve, sekte), obrazovno-vaspitne (škole), zdravstene (bolnice, ambulante), informativne (štampa, radio, tv), naučne (akademije nauka, fakulteti, istraživački instuti, zavodi), umetničke (pozorišta, opere, muzeji, galerije).
5. **zabavno-rekreativne** (sportski klubovi, kafane, diskoteke, noćni klubovi i drugo).

U seljačkim društvima i tradicionalnim selima ne postoje mnoge od navedenih društvenih ustanova i po tome se razlikuju ruralne i urbane društvene strukture. Ipak, u selima postoje neke osnovne društvene ustanove ili neki njihovi funkcionalni ekvivalenti. **Modernizacija sela često se ogleda u tome što se gradske ustanove šire na seoske sredine, a zajedno sa njima i odgovarajući kulturni obrasci i urbani oblici društvenog ponašanja i delovanja.** Zato svaka **lokalna seoska zajednica** ima svoju osobenu institucionalnu strukturu, sa čitavim nizom lokalnih ustanova i organizacija. Neke od njih su samo lokalni ogranci globalnih ustanova i organizacija iz šireg društva, koje deluju u specifičnim seoskim okolnostima, a neke druge su autohtone i vezane samo za datu lokalnu sredinu.

Sociološko razmatranje društvenih ustanova i organizacija u selu (kao i drugde) neposredno je povezano sa drugim aspektima agrarne i ruralne strukture - sa grupnim oblicima društvenog života ljudi u selu i sa kulturno-simboličkim sadržajima njihovih međuljudskih odnosa ili lokalne socijalne interakcije. Iako povezano sa drugim aspektima, razmatranje institucionalne i organizacione agrarne i ruralne strukture na svoj način osvetljava makar one najvažnije promene koje se odigravaju u seljačkom načinu života uopšte.

Selo ima svoje autohtone tradicionalne ustanove kao što su porodična kuća, domaćinstvo i poljoprivredno gazdinstvo, **seoski zbor, seoski skupovi i svetkovine i još ponešto**. **Autohtona organizacija društvenog života u tradicionalnom selu je neformalna i zasnovana na nepisanim društvenim normama, na običajima i moralu koji usmeravaju i**

kontrolišu ponašanje i delovanje svakog pojedinca u grupi i svake grupe u lokalnoj seoskoj zajednici.

U selo vremenom stižu i globalne društvene ustanove, obično kao funkcionalni i lokalni (mesni) ogranci šireg institucionalnog sistema. One u selu, pored svojih uobičajenih funkcija, uvek poprimaju i neke nove. **Uz državu (oličenu u vojnicima, pandurima, poreznicima, pisarima po mesnim kancelarijama) u selo prva stiže crkva, kasnije uz nju i škola, pa trgovci, novac, političke stranke, seljačke zadruge, kafane, prodavnice, štampa, radio, televizija, ponegde poneko preduzeće, pošta, ambulanta, biblioteka, bioskop, sportski klubovi i drugo**.

Veze sela sa globalnim društvom na početku su sporadične. Prema gradu postoji podozrenje, jer iz njega dolazi vlast, poreznici, zelenaši, razni poroci, epidemije. Celokupan društveni život u tradicionalnom selu **odvija se po spontano uspostavljenom unutarnjem redu, koji je uhodan i koji se obično narušava samo spolja.** Takva unutarnja kohezija i stabilnost moguća je zato što je seoski kolektiv relativno proste strukture i interesno homogena skupina.

Gradske ekonomske, političke, kulturne i druge ustanove stižu i u selo, **njihova delatnost je pravno formalizovana i odvija se po istim obrascima (pisanim pravilima) koji važe i u gradu.** Pojedinačni interesi se *legalizuju, pojedinac se izvlači ispod kolektivnog porodičnog i lokalnog autoriteta i sve više postaje usamljena jedinka i(li) moderni građanin, iako je nastanjen u selu.* Društvena struktura modernog sela je veoma složena, ponekad složenija i od gradske, *jer se u modernizovanom selu, pored novih, susreću i stari tradicionalni odnosi* koji nisu iščezli kao u gradovima.

4.3.1 Seoske ustanove i organizacije: Ekonomske ustanove i privreda u selu

Tradicionalna seljačka privreda je poljoprivreda, ali je savremena seoska privreda sve više **mešovita**. Važan aspekt te privrede su i različite **privredne ustanove i organizacije - počev od seljačkog gazdinstva i porodičnog domaćinstva, preko zemljoradničkih zadruga i drugih kooperativa, industrijskih pogona, zanatskih radnji, trgovinskih, saobraćajnih i drugih organizacija.** Sve najvažnije društvene promene u selu odvijaju se posredstvom odgovarajućih ustanova i organizacija, pa je tako i sa promenama u privrednom životu sela.

Promene u privrednom životu sela ogledaju se, pre svega, u izmenjenom načinu poljoprivredne proizvodnje, u obimu i strukturi proizvodnje i prihoda, proizvodne i neproizvodne potrošnje, komunalnog i ličnog (porodičnog) standarda, kvaliteta i načina stanovanja. One predstavljaju najvažnije aspekte promena u celokupnom načinu društvenog života u savremenim selima. Menja se *tradicionalna svaštarska, naturalna proizvodnja, zasnovana na nerazvijenoj podeli rada, sa mnogo teškog fizičkog rada ljudi (i stoke) na tehnički neopremljenom sitnom seljačkom posedu, sa oskudnom i jednoličnom potrošnjom, malim ulaganjima i malim prihodima, na niskom ličnom i komunalnom standardu i lošim materijalnim uslovima stanovanja i života uopšte*.

Moderniji tip privrednog života u selu karakteriše *ekonomski racionalnija vlasničko-parcelna agrarna struktura, mehanizovana poljoprivredna proizvodnja, sa velikim ulaganjima novca i naučno-tehnološkog znanja, uz hemizaciju biljne i genetski inžinjering biljne (hibridi) i stočarske (nove pasmine) proizvodnje*. Prihodi od moderne poljoprivrede su veći, **a sve su značajniji i prihodi od nepoljoprivrednih delatnosti**. Sve ovo za sobom povlači **viši prosečni komunalni (seoski), porodični i lični standard, što se iskazuje kroz razvijeniju komunalnu**

seosku infrastrukturu, raznovrsniju i kvalitetniju ishranu, oblačenje, opremljenost domaćinstva, uslove stanovanja i zadovoljavanje novih kulturnih potreba. Ove promene imaju za posledicu sve veću sličnost potreba, uslova i načina života ljudi u selu i u gradu.

Seljačko gazdinstvo je osnovna proizvodna ustanova u **tradicionalnom i svakom drugom selu**. Od promena koje se odigravaju u porodičnom gazdinstvu još su krupije raznovrsne promene unutar **seoskog domaćinstva, kao osnovne potrošačke društveno-ekonomske ustanove**. **Domaćinstvo je porodična skupina u kojoj je zajednički budžet, a sve ostalo može da bude zasebno**.

U seoskim domaćinstvima neki njegovi članovi obično obrađuju zemljišni posed i bave se poljoprivredom, drugi obavljaju domaće kućne poslove, treći zarađuju izvan gazdinstva (kao sezonski ili kao stalno zaposleni), dok neki ništa ne privređuju nego samo troše (deca, đaci, studenti, stari). Mada se govori i o "mešovitim gazdinstvima", zbog prihoda izvan gazdinstva koji se ulažu u obradu poseda, *u pravom smislu su mešovita tek seoska domaćinstva.* Radikalna promena u strukturi prihoda seoskih domaćinstava nastaje tek sa ubrzanom industrijalizacijom društva koja je omogućilla masovno zapošljavanje seljaka izvan poljoprivrednih gazdinstava. *Struktura porodičnog budžeta je sintetički pokazatelj mnogih promena koje nastaju u seoskim domaćinstvima u vreme prodiranja robno-novčanih odnosa u selo.*

Međutim, u savremenim selima sve više je pravih **preduzeća**, **industrijskih i raznih drugih privrednih pogona** koji redovno ili povremeno zapošljavaju meštane sela. Tako se, pored privredne, menja i profesionalna i ukupna socijalna struktura sela koje se sve više deagrarizuje. Sa druge strane lokalne saobraćajnice, poštanski, a naročito telefonski saobraćaj imaju izuzetan i višestruki značaj za svako selo. Bez saobraćajnih veza sa širim okruženjem nije moguće ozbiljnije razvijati ni poljoprivredu, ni ostalu privredu, niti bilo šta drugo u savremenom selu. Zato su seoska **železnička ili autobuska stanica, seoska pošta i telefonska mreža** infrastrukturne ustanove koje obeležavaju novu epohu u društvenom razvoju sela.

Seoske prodavnice su ponekad lokalne ispostave većih trgovinskih preduzeća, ali češće trgovački prvenci preduzimljivih meštana. One su značajne za privredni život sela stoga što ponudom svojih artikala podstiču robno-novčanu razmenu, utiču na strukturu potrošnje seoskog stanovništva i prate povećanje njihovog životnog standarda. Prve prodavnice u selima, pored ekonomske, imaju i socijalno-komunikativnu ulogu. One su ponegde i danas (u zabačenijim selima) mesto susretanja i druženja meštana. Naročito je veliki ekonomski i kulturni značaj bio prodavnica koje su u selima otvarale prve seoske zadruge.

Seoske zadruge su osobene ekonomske ustanove i društvene organizacije u koje se udružuju seljaci, kao sitni privatni vlasnici, da bi zajedno lakše izdržali tržišnu konkurenciju krupnog kapitala u poljoprivredi. To je horizontalno povezivanje malih, da bi sebe zaštitili na socijalnoj vertikali, na kojoj odlučujuću ulogu igraju oni koji su od njih bogatiji, jači i po položaju viši. ***Zadruge*** *su osobene ekonomsko-socijalne ustanove koje se organizuju i posluju po specifičnim* ***zadružnim principima*** *kao što su:* ***samopomoć, dobrovoljnost, pravičnost, demokratičnost, ravnopravnost i zajedništvo.***

Prva zadruga u Srbiji osnovana je 1894. u selu Vranovu, kod Smedereva. na incijativu **Mihaila Avramovića,** pionira našeg zadrugarstva i učesnika osnivačkog kongresa ICA. u Londonu. To je bila štedno-kretitna zadruga 29 seoskih domaćina i od tada počinje širenje zadrugarstva i zadružnih organizacija u srpskom selu i poljoprivredi. Iste godine osnovane su slične zadruge i u Azanji, Malom Orašju, Mihajlovcu, Ratarima, a sledeće (1885) 11 postojećih zadruga osniva i prvi Zadružni savez Srbije. Pre toga je u Novom Sadu, pod uticajem Srpskog političkog pokreta Svetozara Miletića, 1870. osnovana Srpska zadruga za međusobno

pomaganje i štednju, što je označilo početak gradskog zadrugarstva. Prva zemljoradnička zadruga na području današnje Vojvodine bila je "Oračka zadruga" osnovana 1883. godine u Rumi. To je bila zadružna organizacija za zajedničku arondaciju i kolektivnu obradu zemljišta koju je osnovalo 15 siromašnih seljaka zakupaca. Smatra se da je to prva zemljoradnička zadruga ne samo na južnoslovenskim prostorima, nego i jedna od prvih u svetu.

Koliko je dobra zadruga važna za neko selo ili seoski region, *najbolje se vidi po razlici između onih sela koja imaju, od onih koja nemaju (ili nemaju više) takve zadruge*. Bez obzira na sve prepreke s kojima su zadruge morale da se bore u našim zaostalim selima i nerazvijenoj poljoprivredi, sela koja su na vreme osnovala svoju zadrugu i koja su uspela da je kako-tako očuvaju, sa zadrugom su pre došli do svega drugog: do električne struje, boljih kuća, veće i opremljenije škole, kvalitetnijeg lokalnog puta, prodavnice, veterinarske stanice, ambulante, telefona, višeg komunalnog i porodičnog standarda. U takvim selima je više mladih ljudi, a sa perspektivnom zadrugom otvaraju se bolje životne perspektive za selo i seljake - zadrugare.

4.3.2 Politika i političke stranke u selu

Politika je veština upravljanja društvom pomoću države kao globalne političke ustanove i njenih organa, kao i pomoću posebnih političkih organizacija građana (političkih stranaka).

Selo i seljaci su podređeni globalnom društvu, državi i vladajućem režimu, te su kao takvi mnogo više objekt politike nego njen subjekt. Međutim, kao i svi drugi masovni društveni slojevi, i seljaci su, makar posredno, i sami jedan više ili manje značajan politički činlac. To je naročito slučaj sa zemljama u kojima je seljaštvo brojno. Bar u njima, seljaštvo je oduvek bilo potencijalno opasna pobunjenička masa, a danas predstavlja važan segment biračkog tela. Zato je svakoj vlasti oduvek bilo važno da je selo mirno, da se seljaci ne bune, da izvršavaju naloge, služe vojsku, plaćaju porez, a kad su stekli pravo glasa, da izlaze na izore i da podržavaju one koji njima vladaju. Istorija seljačkih društava pamti mnoge mehanizme spoljnjeg političkog aktiviranja seljaka sa najrazličitijim ciljevima.

T. Šanin je dajući sažetu definiciju seljaštva: „*Seljaštvo se sastoji od sitnih poljoprivrednih proizvođača, koji koriste jednostavna i sitna oruđa, kao i rad svojih porodica kako bi proizveli sredstva za sopstvenu potrošnju i kako bi ispunili obaveze prema nosiocima političke i ekonomske moći.*“ (Shanin, 1973a: 240) posebno naglasio **podređenost seljaštva kao klase u odnosu na politički i ekonomski moćnije društvene grupe**.[94] To dolazi do izražaja i u njegovom nabrajanju četiri dinstinktivne karakteristike seljaštva (Shanin, 1973: 14-15):

1. Porodično gazdinstvo/domaćinstvo kao osnovna jedinica društvene organizacije;
2. Poljoprivreda kao osnovni izvor sredstava za život;
3. Ruralni način života i osobena tradicionalna kultura malih ruralnih zajednica;
4. **Potlačeni položaj, koji znači eksploataciju seljaštva od strane moćnih spoljnih činilaca.**

Henri Mendras ističe da je odnos između vlasti i seljaka uvek nekakva labilna ravnoteža "recipročnog straha" i uzajamnog nepoverenja koju vlast nastoji da sačuva po svaku cenu, da se ne bi pokrenuo lanac odmazde i protivodmazde. Naročito su sa podrškom seljaka

[94] M. Mitrović sa pravom primećuje da je Mendras svoje određenje seljaštva dao pod snažnim uticajem dirkemovske sociologije (tradicije), dok je u Šaninovoj definiciji uočljiv presudan značaj (neo) marksističke paradigme (Mitrović, 1998: 48).

vezani projekti **"odbrane domovine"**. Nijedna vlast dosad nikad nije mogla da organizuje uspešan odbrambeni rat bez seljaka. Sa druge strane, mogućnost oslanjanja na sopstvene izvore hrane koju seljaci obezbeđuju, predstavlja veoma važan strateški faktor, kako u vojnom pogledu, tako i u pogledu očuvanja političke nezavisnosti neke zemlje. Zato su **seoski prostor i prehrambeni proizvodi i danas i u budućnosti važan ulog u međunarodnoj strategiji svake države.** [95]

Sve ovo se neposredno potvrdilo i na primeru našeg seljaštva koje je, od srpskih ustanaka u 19. veku, preko oslobodilačkih ratova u 20. veku, do najnovijeg secesionističkog rata kojim je razorena bivša Jugoslavija, stalno podnosilo najveći teret i predstavljalo glavni i najsigurniji oslonac države.

4.3.3 Vera i crkva

Vera *ili* ***religija*** *(lat. "religare" - povezati) duhovno povezuje neku zajednicu ljudi, na osnovu zajedničkog verovanja u iste "natprirodne sile" (duhove) i ista "sveta bića" (bogove).*

Crkva *je verska institucija i organizacija koja, preko sveštenika, razvija versko učenje (dogmu) i pomoću verskih obreda (rituala) u hramu, pri rođenju i smrti vernika (krštenju i opelu) i drugim životno važnim povodima povezuje ljude sa verom u svetu silu i sveto biće, i međusobno.*

Sticajem nepovoljnih istorijskih okolnosti kod južnoslovenskih naroda religija vekovima deluje kao činilac koji ometa njihovo kulturno, političko i sveukupno društveno povezivanje, a s vremena na vreme javlja se i kao neposredan okvir ili najvidljiviji povod žestokih međunacionalnih sukoba. Ipak, stvarni uzroci verske i konfesionalne netrpeljivosti između rimo-katolika, pravoslavaca i muslimana kod nas, **danas isto kao i ranije, nisu teološke već političke prirode.**

Srpska vera, crkva i nacija nisu tipičan, ali jesu specifičan izraz takvog nepovoljnog istorijsko-političkog konteksta. **Za konstituisanje srpske nacionalne samosvesti važnija je bila autokefalnost srpske crkve od njene pravoslavne konfesionalne orijentacije (mada je kasnije samo u okviru pravoslavlja i bilo moguće sačuvati stečenu crkvenu autonomiju)**. Autokefalnost Srpske pravoslavne crkve svojevremeno je bila važna kao potpora političkog suvereniteta srpske države. Kasnije, **kad je nezavisna srpska država prestala da postoji, srpska crkva je bila jedina globalna nacionalna ustanova. Kao takva, crkva postaje čuvar srpskog identiteta, ne samo duhovnog i kulturnog nego i političkog. Koristeći poznati socijalno-psihološki mehanizam uvlačenja u sebe da bi se preživelo u nepovoljnim okolnostima, srpski narod u okviru pravoslavnog hrišćanstva oživljava svoje prastare paganske kultove (predaka), a u okviru crkve čuva svoju državnu ideju (preko kultova srpskih vladara).**

Srpska vera je sticajem nepovoljnih istorijskih okolnosti postala glavni duhovni ferment srpske nacionalne svesti **stoga što je Srpska pravoslavna crkva, nakon propasti srpske države, vekovima bila jedina globalna nacionalna društvena ustanova. Ona zato presudno utiče na očuvanje kulturnog identiteta i društvenog integriteta srpskog naroda** u vremenima njegovog robovanja i vojevanja za opstanak i oslobođenje.[96]

Selo i seljaci su oduvek bili glavni rezervat vere i zato važno uporište i značajno polje duhovnog delovanja svake crkve. **Poznato je da su religija i crkva u središtu tradicionalnog**

[95] Isto.

[96] Videti: Đoko Slijepčević, ISTORIJA SRPSKE PRAVOSLAVNE CRKVE, BIGZ, knj. 1-3,, Beograd, 1991.

načina društvenog života, a selo je i dalje bastion tradicionalnosti. **Seljačka vera je tipična "narodna vera"** ("popular religion", "folk religion") *više obredna i običajna nego dogmatska i kanonski propisana.* ***Verski život u selu je mešavina verskih i svetovnih običaja, magijskih i religijskih sadržaja, crkvenih i vaninstitucionalih verskih obreda****. Ovo su opšte karakteristike narodne religioznosti koje se odnose na seljake različitih veroispovesti, i ne samo na seljake*.[97] **To je, ipak, posebno naglašeno kod pravoslavaca, kod kojih je, kako je već rečeno, zbog navedenih istorijskih razloga i crkva bila moguća više kao jedna "narodna duhovna zajednica" nego kao čvrsta i autoritativna religijska institucija**. *Katolička crkva je, za razliku od pravoslavne, imala neprekinuti kontinuitet i uvek čvrstu svetovnu organizaciju, ali i stalnu i presudnu potporu katoličkih država. Pored toga, imala je i svoju "papsku državu" (Vatikan), bogatu novcem i zaštićenu inkvizicijom, koja je vekovima održavala disciplinu među vernicima.*

U selima u kojima žive muslimani verski i ukupan društveni život je veoma specifičan. *Islam je više nego hrišćanstvo "praktična religija" koja detaljno reguliše svaku oblast ličnog i društvenog života vernika. Tu se skoro sasvim poklapaju verski običaji i svi drugi svakodnevni običaji, odnosno svaki običaj ima versku podlogu, te je između verskog i svetovnog života najmanja razlika.*

4.3.4 Selo i obrazovanje

Škole su glavne obrazovne i veoma važne kulturne ustanove u svakom društvu, a u mnogim selima su i jedine.

Selo je u obrazovnom pogledu najzaostaliji deo društva i zato je škola, ma kakva ona bila, od izuzetnog značaja za selo i seljake. Jedan od najsvetlijih trenutaka u istoriji svakog sela jeste onaj kada se u selu otvara škola. Sa školom, iz grada i šireg društva u selo organizovano i sistematski prodire **prosveta,** kao skup novih ideja i znanja kojima jedna epoha raspolaže, a koja tako stižu i do seljaka. Seoske škole su društvene ustanove u kojima se stiče elementarna pismenost i osnovno obrazovanje. To je, ponekad, samo prva stepenica ka daljem školovanju i obrazovanju, ali je često i poslednji stepen sistematskog učenja. Što je neko selo i društvo zaostalije u razvoju, to je značaj (osnovne) škole za njega veći. Među pokazateljima društvene razvijenosti neke ljudske sredine (seoske, gradske ili nacionalne) uvek se nalaze i oni kojima se meri i izražava nivo pismenosti i obrazovanja stanovništva, čemu škole odlučujuće doprinose.

Značaj škole i prosvete, za naše zaostalo srpsko seljačko društvo (i selo u njemu) odavno je uočen. Sveti Sava se smatra prvim srpskim učiteljem i prosvetiteljem, pre nego svecem. Idući njegovim putem i sledeći njegove preporuke, sveštenici su u srpskom narodu tradicionalno razvijali pismenost, a manastiri su vekovima bili ne samo verska svetilišta nego i svestrana kulturna središta i prvi školski centri. U narodu bez svoje države, gradova i univerziteta, manastirske škole su, onako kako su sveštenici u njima mogli i znali, jedine kroz vekove negovale srpsku pismenost kao onu tanku (ali dragocenu) civilizacijsku nit u nacionalnoj kulturi. U vremenima kad je, posle oslobodilačkih ustanaka početkom 19. veka, stvarana srpska nacionalna država, stvarane su i prve srpske škole, kao moderan stub civilizovanog društva i kulture. **Obavezno i masovno obrazovanje novija je društvena pojava, stara oko dva i po veka,** iako se ponekad čini da je ono „oduvek“ postojalo. Prva zemlja koja je uvela obavezno obrazovanje bila je Pruska (1763), a sledile su je Danska

[97] Ivica Maštruko, PUČKA I DIFUZNA RELIGIJA, *Kultura*, 1984, br. 65-67.

(1814), Grčka (1824), Španija (1838), Švedska (1842), Portugalija (1844), Norveška (1848), Švajcarska (1874), Velika Britanija (1880), Francuska (1882), Holandija (1900), Belgija (1914), itd. U SAD su države-članice svaka za sebe uvodile obavezno obrazovanje, bez postojanja zakona na nivou federacije (Soysal and Strang, 1989).

Dositej Obradović je, kao prvi srpski ministar prosvete, iako crkveni čovek, shvatio značaj moderne laičke škole i obrazovanja zasnovanog na nauci i u duhu ondašnjeg evropskog racionalizma i prosvetiteljstva poručivao Srbima: "Škole, braćo škole, a ne zvona i praporce". **Mreža škola se sporo širila u siromašnoj zemlji, a ni učitelja u nepismenom narodu nije bilo dovoljno, ali je, ipak, u nezavisnoj Srbiji još 1882. godine** (uz nastojanja ministra prosvete **Stojana Novakovića**), **među prvima u svetu, proklamovano besplatno i opšteobavezno osnovno obrazovanje.**

Kod nas poseban značaj ima osnivanje srpske škole za obrazovanje učitelja, „Norme“, od strane Avrama Mrazovića u Somboru 1778. godine. Veliku važnost ima i osnivanje gimnazije u Sremskim Karlovcima (mitropolit Stevan Stratimirović, 1791), kao i Velike škole u Beogradu (Ivan Jugović i Dositej Obradović, 1808). Obrazovanje (na svim nivoima) je u Knjažestvu Srbiji zakonima regulisano sredinom devetnaestog veka, tokom četrdesetih, pedesetih i šezdesetih godina, a **besplatno i opšteobavezno osnovno obrazovanje, kao što je pomenuto, proklamovano je 1882. godine, kao plod nastojanja minista prosvete Stojana Novakovića**

Sela su doskoro bila svojevrsni rezervati nepismenosti, a neka su to još uvek. Najviše nepismenih je u zaostalim planinskim selima, među starijim seljacima, a naročito među starim seljankama. U poslednjih pola veka obrazovna struktura ukupnog i seoskog stanovništva bitno se popravila i to je jedno važno (i retko) polje društvenog života na kojem je poboljšanje nesporno. Ali, i pored toga, čak i najnoviji podaci daju nepovoljnu sliku o ukupnoj obrazovnoj strukturi našeg stanovništva.

Sociološki gledano, *nepismenost je svojevrstan sintetički pokazatelj ukupne kulturne i svake druge zaostalosti - pojedinaca, društvenih grupa i određenih društvenih sredina u kojima su životni uslovi loši, a perspektive sumorne. Takav isti, sintetički, pokazatelj zaostalosti nekog sela i njegove besperspektivnosti jeste slučaj kad neko selo nema školu, kad škola nema đaka i kada škola u selu prestaje sa radom, čime se gasi svaka nada da će selo živeti. To je tipična slika depopulacije brdsko-planinskih sela u kojima se ukidaju škole, koje ostaju bez đaka zato što su sela ostala bez dece.* Gašenjem škola i drugih institucija u selu, prestalo seosko stanovništvo (naročito ono sa decom školskog uzrasta) prinuđeno je da migrira ka većim centrima ili da se suoči sa teškim životom u takvim seoskim naseljima i često nerešivim problemima u svakodnevnom funkcionisanju.

Seosko stanovništvo nije bilo među prvima uvučeno u od države organizovan sistem školstva, ali nije moglo ni ostati potpuno po strani, s obzirom na potrebu modernog društva da sve svoje delove i svakog pojedinca integriše u centralni vrednosni sistem i osposobi ih za rad i izvan poljoprivrede. Vremenom su se iskristalisala dva glavna problema kada je reč o ruralnom obrazovanju, **a to su problem seoskih škola i problem obrazovanja poljoprivrednika. U početku, crkve i manastiri služe kao osnovne ustanove za opismenjavanje seoskog stanovništva.**

Položaj malih seoskih škola *u centralnoj Srbiji je krajem osamdesetih godina prošlog veka istraživao* **Nedeljko Trnavac**. Ovo područje karakteriše velika međusobna udaljenost naselja i razbijeni tip sela. U brdsko-planinskim krajevima sela su uglavnom mala, što uz izražen trend migracija u gradove dovodi do gašenja jednog broja seoskih škola. Uočeni su

sledeći problemi: značajna udaljenost sela od optinskog centra (60% sela je udaljeno više od 15 kilometara); neuslovni školski objekti, sve manji broj đaka itd.

Odbor za obrazovanje Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU) 2009. godine je objavio zaključke sa naučnog skupa održanog na temu obrazovanja na selu. U ovim se zaključcima konstatuje ***da je obrazovanje seoskog stanovništva već decenijama zapostavljeno i da organi vlasti uopšte ne vode računa o ovom problemu. Stepen obrazovanja seoskog stanovništva je veoma nizak: 36,3% stanovnika sela nema potpunu osnovnu školu, 28,7% ima samo osnovnu školu***. Jedna četvrtina seoske dece uopšte nije obuhvaćena predškolskim obrazovanjem, a jedna petina se ni ne upiše u osnovnu školu. Deca iz seoskih škola, pogotovo onih manjih sa kombinovanim odeljenjima, pokazuju vidno lošiji rezultat na testovima znanja, a programski sadržaji imaju veoma malo veze sa načinom života na selu. **Odbor posebno upozorava na loše strane programa takozvane „racionalizacije mreže škola" u Srbiji, koji će dovesti do ukidanja većeg broja malih seoskih škola i tako uvećati obrazovne probleme seoskog stanovništva** (Odbor za obrazovanje SANU, 2009). U vladinoj *Strategiji razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020.* godine (2012) iznosi se podatak da se smanjuje broj dece koja se upisuju u osnovnu školu, a taj je broj i inače bio manji u odnosu na gradsku. Seoska deca u nešto manjem procentu nego gradska prelaze u peti razred (92% prema 95%), **ali zato mnogo manje seoske dece završava osnovnu školu** (74,14% prema 95,2%).

Izdvajanje obrazovne delatnosti, kao i primena naučnih saznanja u poljoprivredi, postavili su u transformišućem selu još jedno pitanje iz ove oblasti, a to je **obrazovanje za poljoprivredno zanimanje**. Sve do toga časa, ovo je zanimanje zapravo predstavljalo osoben način života i učilo se na način koji ga nije diferencirao od drugih životnih aktivnosti. **Tradicionalni srpski seljak učio je svoje „zanimanje" u krugu porodice, kroz zajednički rad sa ostalim članovima gazdinstva. On ima svoj naročiti način učenja: „Sam rad je glavni izvor njegove nauke, a posmatranje rezultata svoga rada je način verificiranja svega onoga što je naučio**. On je veliki samouk" (Vukosavljević, 1983: 350). Dakle, znanje potrebno pri radu tradicionalni srpski seljak sticao je učeći od starijih članova domaćinstva (to jest kroz prenošenje tradicije) i kroz praktičan rad.

Funkcionalno osamostaljivanje obrazovanja i njegova institucionalizacija (odlika, pre svih, modernih društava), bar kada je o poljoprivredi reč, započinje 1853. osnivanjem prve poljoprivredne škole u Topčideru. „Srpsko poljoprivredno društvo" utemeljeno je 1869; ono je izdavalo časopis pod nazivom *Težak*, kao i popularne stručne knjige (Puljiz, 1977: 26). Insistiranje na stručnom obrazovanju farmera i primeni naučnih metoda u radu *počelo je u SAD mnogo ranije i dobilo je, za veoma kratko vreme, velike razmere. Već 1820. bilo je preko 100 poljoprivrednih društava*. Do kraja devetnaestog veka svaka je država-članica imala eksperimentalnu poljoprivrednu stanicu u kojima su se istraživale biljne i životinjske bolesti, pronalazilo novo semenje i eksperimentisalo sa novim načinima rada. **Formiranje srednjih poljoprivrednih škola i poljoprivrednih fakulteta (univerziteta) u svim je zemljama stvorilo sloj (polu) profesionalaca u sferi poljoprivrede (poljoprivredne tehničare i inženjere).**

U odnosu na opšta pitanja prosvete i obrazovanja žitelja sela, donekle se razlikuju savremeni problemi **stručnog obrazovanja poljoprivrednika. Moderna poljoprivreda, zasnovana na visokom nivou mehanizacije, hemizacije i visoko-naučne tehnologije, zahteva ne samo relativno visok opšteobrazovni nivo, nego i izvestan nivo specijalizovanog stručnog obrazovanja poljoprivrednih proizvođača**. To specijalizovano stručno znanje za rad u savremenoj poljoprivredi sve je više neophodno, u sve većoj meri i

stalno se mora dopunjavati i inovirati. Ove funkcije u društvu, pored srednjih poljoprivrednih škola i fakulteta, preuzimaju i savetodavne (i stručne) službe koje putem različitih metoda šire znanja i informacije ka poljoprivrednim proizvođačima (direktan kontakt, zimske škole, dani polja, praktične demonstracije, predavanja, radionice, korišćenje masovnih medija i sl.). Ovo je nužan proces u **profesionalizaciji** poljoprivrednog rada, u toku kojeg kojeg **seljak polako postaje poljoprivrednik**. U mnogim razvijenim zemljama, sa razvijenom poljoprivredom, bez sticanja stručnih znanja nije moguće (nije dozvoljeno) baviti se poljoprivrednom proizvodnjom. **Stručno upoznavanje seljaka sa tehnološkim inovacijama u onoj oblasti proizvodnje kojom se bave**, a naročito onom u kojoj se sve više moraju specijalizovati, **postaje imperativ moderne poljoprivrede**. Država, seljačke zadruge, seljačka interesna udruženja morala bi da podstiču širenje i unapređenje mreže agronomskih i veterinarskih stanica i drugih kvalitetnih uslužnih i savetodavnih stručnih službi koje će biti neposredno dostupne svakom seljaku.

Značajnu ulogu u dodatnom prosvećivanju seljaka i njihovom stručnom obrazovanju mogle bi da odigraju **specijalizovane obrazovne TV i radio emisije, kao i internet,** koje u popularnom obliku mogu da informišu proizvošače o novim tehnologijama i organizaciji rada u poljoprivredi. Takvu ulogu, u nešto manjoj meri, vrše i **specijalizovane revije, novine i kalendari o selu i poljoprivredi.** Uopšte gledano, sva istraživanja potvrđuju i svi se istraživači slažu da je stalno obrazovanje poljoprivrednika za modernu poljoprivredu jedan od najvažnijih preduslova savremenog ruralnog razvoja, a kod nas, to je i jedan od najprioritetnijih praktičnih zadataka agrarne i kulturne politike u selu.

4.3.5 Zdravlje i zdravstvene ustanove u selu

Zdravlje je najuniverzalnija ljudska potreba i vrednost koja se u svim kulturama i vremenima uvek pojavljuje pri samom vrhu vrednosne lestvice. U primitivnim društvima vračari i travari (obično objedinjeni u jednoj ličnosti) brinu brigu o zdravlju svojih saplemenika. *Ukoliko je neko selo nerazvijenije u njemu je zdravlje ljudi u većoj meri prepušteno lokalnim vračevima, vidarima, travarima, "kostolomcima" i drugim prenosiocima kolektivnog narodnog iskustva i poznavaocima tradicionalnih metoda lečenja i raznoraznih narodnih lekova*.

Zbog prostorne koncentracije ljudi i loših higijenskih uslova**,** *zdravlje ljudi je vekovima bilo ugroženije u gradovima nego u selima*: glad je (u "gladim godinama") teže pogađala stanovnike gradova nego sela; gradovi su vekovima bili bez vodovoda i kanalizacije, te su postajali leglo zaraze iz kojeg su kretali talasi epidemija koje su masovno kosile ljudske živote i cele populacije; usled prostorne bliskosti zarazne bolesti se u gradovima lakše i brže prenose sa bolesnih na zdrave.

Moderne zdravstvene ustanove sve do danas su ostale velika privilegija gradskih sredina i to će verovatno biti i ubuduće. Zahvaljućući, između ostalog i njihovom delovanju, *zdravstveni uslovi života su u gradu bitno poboljšani, dok su u selima, relativno gledano, znatno lošiji*. Vremenom je, ipak, prostorno širena mreža zdravstvenih ustanova,od većih mesta prema manjima, od gradskih sredina ka bližim i većim selima. **To se kod nas odvijalo tek od sredine 20. veka, pa naovamo. Veoma retka su bila sela koja su u prvoj polovini 20. veka imala redovne posete lekara, a još ređa ona u kojima je lekar stalno ordinirao. A higijenske i zdravstvene prilike u našim selima bile su katastrofalne.** ***Siromašni i neprosvećeni seljaci u Srbiji prve polovine 20. veka uglavnom žive u veoma lošim stambenim i higijenskim uslovima***.

Moderna medicina stiže u sela, **najpre preko kampanjskih akcija suzbijanja i prevencije zaraznih bolesti (tuberkuloze, besnila, velikih boginja) kada ekipe lekara i pomoćnog osoblja pregledaju, vakcinišu, leče i savetuju seosko stanovništvo.** U nekim selima ili seoskim centrima ustaljuju se **periodične posete lekara, a ponegde se osnivaju mesne seoske ispostave zdravstvenih ustanova iz opštinskog centra (seoska ambulanta, sa priručnom apotekom)**. *Selo koje je veće, bliže gradu, koje ima solidan put ili železničku stanicu, jaku zemljoradničku zadrugu ili neki industrijski pogon imalo je mnogo veće izglede da izgradi ambulantu i dobije lekara od onih drugih, bez ovih preduslova. U takvom selu, pa i u njegovoj okolini, bitno su popravljani uslovi za očuvanje zdravlja i lečenje bolesnih, što je jedan najvažnijih pokazatelja opšteg kvaliteta života i nivoa društvenog standarda u svakom mestu.*

Nivo zdravstvene zaštite i zdravstvene kulture ne zavisi samo od mreže zdravstvenih ustanova nego i od mogućnosti pojedinih socijalnih kategorija da koriste zdravstvene usluge lekara. Seljaci su u tom pogledu veoma hendkepirana socijalna grupa. U prvom redu, **veoma kasno su (tek sedamdesetih godina prošlog veka) dobili prilično restriktivno zdravstveno osiguranje**. *Pravo na potpuno zdravstveno osiguranje imali su samo oni koji su bili "zaposleni u društvenom sektoru", a seljaci su spadali u kategoriju "privatnika" koji su i na ovaj način kažnjavani u socijalizmu*. Izuzev nekoliko zaraznih bolesti (čije lečenje je bilo alimentirano iz državnih fondova, ne zbog seljaka, nego zbog sprečavanja širenja zaraze) sve ostale zdravstvene usluge i lekove, seljaci su plaćali u punom iznosu čitavu deceniju nakon "socijalističke revolucije". To se odnosilo čak i na decu seljaka i stare seljake, koji su kasnije jedini u seljačkim domaćinstvima imali potpuno i besplatno zdravstveno siguranje. *Pravo na potpunu i besplatnu zdravstvenu zaštitu (uz pravo na penziju) bilo je veoma važan motiv za mnoge seljake da se "zaposle u državnoj službi", naročito ako su imali nekog bolešljivog člana porodice.*[98]

Seljaci su, čak i onda kada imaju potpuno zdravstveno osiguranje, u nepovoljnijem položaju od drugih. Zdravstvene ustanove se obično nalaze u opštinskim centrima, a saobraćajna povezanost sa njima često nije zadovoljavajuća, što je veliki problem za stare i bolesne seljake. Osim toga, seljački poslovi imaju svoje neodložne ritmove, a i zdravstvena kultura seoskog stanovništva je niska tako da seljaci idu lekaru onda "kad mogu" ili "kad moraju", a retko onda "kada je potrebno". Zato je zdravstvena preventiva kod seljaka skoro nepoznata praksa, a zakasnelo obraćanje lekaru veoma čest slučaj.

Ipak, seljaci su tokom sedamdesetih godina 20. veka (pre ili kasnije u svim republikama i pokrajinama bivše Jugoslavije), ne samo stekli odgovarajuća prava zdravstvenog osiguranja kojima je dokinuta njihova ranija socijalna segregacija, **nego su i realno dobili pristojnu zdravstvenu zaštitu u relativno proširenoj mreži zdravstvenih ustanova.** To poboljšanje zdravstvenih prilika, međutim, nije dugo trajalo, *jer je ekonomska kriza krajem osamdesetih, a naročito rat tokom devedesetih, ukupan životni standard širokih društvenih slojeva vratio nekoliko decenija unazad.*

Sve navedene i mnoge druge pojave ukazuju na izuzetan značaj zdravstvenih ustanova i javnih službi od čijeg rada zavisi zdravlje ljudi - kako u selu, tako i u gradu. Danas je jasnije nego ikad da briga o zdravlju u savremenom društvu mora da bude integralna. To znači da zdravstvena zaštita treba podjednako da obuhvati sve socijalne prostore (i grad i selo) i sve socijalne kategorije (sve profesije, sve polne, starosne i druge skupine); da preventivno čuva zdravlje zdravih i efikasno leči (ili ublažava) bolest bolesnih.

[98] Videti: Jovan Popović, ZDRAVSTVENO OSIGURANJE POLJOPRIVREDNIKA, *Socijalna politika*, 22/1967, br. 2, s. 137-151.

4.3.6 Ustanove za kulturu i zabavu u selu

Selo je takva socijalna sredina u kojoj se većina društvenih odnosa odvija u primarnim, neformalnim i višefunkcionalnim oblicima društvenog života: u porodici, među susedima i u lokalnoj zajednici. To se pogotovo odnosi na ono područje seoskog života koje se u užem smislu smatra "seoskom kulturom" a u stvari je integralni deo ukupnog seoskog života. **U tom smislu tradicionalno selo ne poznaje "kulturu", kao jedno posebno funkcionalno područje i strukturni segment seljačkog društva, pa ni "zabavu", "rekreaciju", i slične oblike korišćenja tzv. slobodnog vremena u okvirima seljačkog načina života.** To, međutim, ne znači da društveni život u selu nema kulturnih sadržaja, da se seljaci ne zabavljaju, da oni uopšte nemaju slobodnog vremena i da ga ne koriste na najrazličitije načine. **U tradicionalnom selu radno i slobodno vreme, ekomnomske i kulturne aktivnosti, rad i zabava samo nisu odvojeni jedno od drugog.**

Među kulturnim ustanovama crkva i škola su najstarije i najznačajnije, ali vremenom se u selu javljaju i druge.

U selima u kojima postoje **seoski domovi** oni su obično ne samo prostorno u centru sela nego su i institucionalno središte društvnog, kulturnog i zabavnog života seoskih žitelja. **Seoske domove su početkom ovog veka gradila veća sela koja su imala i svoje zadruge. Posle Drugog svetskog rata kod nas je izgrađeno više hiljada seoskih domova u kampanjama "socijalističke izgradnje", kolektivnim seoskim radnim akcijama koje su, po "partijskom zadatku" organizovali lokalni politički aktivisti**. U svakom slučaju, izgradnja seoskih domova bio je značajan, više graditeljski i politički nego kulturni, poduhvat u selima koja su očekivala mnogo od novog vremena. I pored toga, *tamo gde su postojale autentične kulturne potrebe i kreativni kulturni akteri seoski domovi su postali istinsko središte kulturnog i društvenog života seljana*.

U svojevrsnom sistemskom vakuumu našla su se, takođe, pojedina **amaterska kulturno-umetnička društva** i njihove sekcije po selima, kao i **seoski sportski klubovi**. Javne dotacije njihovoj aktivnosti izostaju, a privatni sponzori nesiguran su oslonac koji ne obezbeđuje kontinuirane kulturne, zabavne i sportske aktivnosti seoske omaladine. Zato je **sve manje mladih u selu angažovano u radu umetničkih sekcija (folklornih, dramskih, književnih, likovnih ili kakvih drugih), a tradicionalni oblici seoskih zabava (seoske igranke i slično) skoro da su sasvim nestali.** Umesto seoskih igranki danas su češći povod za okupljanje mladih u selu privatne svetkovine: *svadbe, krštenja, rođendani, razni "ispraćaji" (u vojsku, u inostranstvo) i drugo*.

Sportski klubovi su, takođe, zahvaćeni komercijalizacijom i sve manje privlače seosku omladinu ili naprosto ima sve manje.

Od ustanova koje funkcionalno pokrivaju oblast zabave i slobodnog vremena ekspanziju beleže samo **kafane (i kafići)**. Ova tradicionalna gradska ustanova odavno je prodrla u mnoga naša sela. **Kafana je u tradicionalnom selu unela nove obrasce ponašanja i korišćenja slobodnog vremena, uključujući i neke oblike socijalnih devijacija (besposličenje, alkoholizam, kocku, tuče i drugo).**

4.3.7 Radio i televizija u selu

Nijedna kulturna tvorevina savremene tehničke civilizacije nije tako radikalno uticala na promenu "seljačkog pogleda na svet" i seljačkog načina života uopšte kao televizija, taj čudesni "prozor u svet" koji je za seljake, vekovima odsečene od ostalog sveta, to uistinu i bila - u najdoslovnijem smislu reči. Kad je početkom pedesetih godina dvadesetog veka kod nas pokrenuta kampanja elektrifikacije sela stvoreni su tehnički preduslovi da u selo stigne **radio**. *Pre toga, za radio su znala samo sela uz veće gradove i ona veoma retka druga, koja su imala električnu struju, dovedenu makar do centra sela i do još poneke uglednije kuće.* Godinama su u selu svi sa radija redovno slušali samo narodnu muziku,prenose sportskih dešavanja, kao i vesti. Prve radio prijemnike u selo nabavljale su zadruge (za seoski dom), vlasnici privatnih kafana (da tako "navuku mušteriju") i ugledniji, imućniji i preduzimljiviji seljaci. **Prodor radija u selo imao je veliki kulturni značaj za seljake. Tada je započet prvi pravi uticaj jednog masovnog medija na seosku populaciju.** Prvi vidljiv uticaj je izvršen na narodnu muziku, koja se počela menjati pod uticajem radio-programa. Taj uticaj je u početku bio blagotvoran i podsticajan, da bi se ubrzo pretvorio u pravi medijski vandalizam u odnosu na izvornu narodnu muzičku tradiciju.

Štampa nikad u selu nije imala tako široko dejstvo kao elektronski mediji, kao radio (a pogotovo kao televizija). Među seljacima je ranije bilo dosta nepismenih i onih kojima je čitanje predstavljalo popriličnu teškoću. Osim toga, novine su u selo stizale neredovno, samo poneki primerak (obično u čitaonicu, kafanu ili zadrugu), a retko do pojedinaca.

Inače, u prvo vreme u selu se kolektivno čitaju novine, sluša radio i gleda televizija. Dok se ovi mediji nisu raširili po seoskim kućama, oni još nisu sasvim remetili ustaljene zajedničke sedeljke i tradicionalna druženja seljaka.

Tako su stvoreni tehnički preduslovi za masovni "kulturni šok" koji u tradicionalnoj civilizaciji (a naročito u onom njenom seljačkom delu) izaziva televizija. Kao i svima drugima, od tada se i seljacima nameće jedan uniformisani "televizijski pogled na svet": filmski retuširan, potrošački razmetljiv, čulno pohotan, ideološki zavodljiv i manipulativno podoban. **Pred njegovom razornom snagom padaju tradicionalne seljačke vrednosti i vekovima iskustveno proveravani i kulturno ukorenjeni obrasci ponašanja i međuljudskog delovanja**.

Vrednosne orijentacije mladih, otkad su se televizija (i danas internet i društvene mreže) pojavili, više ne mogu da se objasne i razumeju izvan njenog konteksta i komunikativnog polja u kojem oni presudno definišu značenja pojmova i akcentira značaj pojava. Protivurečnosti koje pritom nastaju, posledica su činjenice da **društvena realnost (a posebno ona seljačka) često drastično odudara od televizijske (i internet) slike sveta, sa kojom se, potom, dranamatično sudara.**

Odnos seljaka i televizije u izvesnom smislu je specifičan. *Za razliku od gradskog stanovništva, seljaci su nekada svojim radnim i životnim ritmovima, dobar deo dana odvojeni (i time zaštićeni) od televizije.* Sa druge strane, i kad kraće gledaju televiziju od građana, **seljaci su skloni više da joj veruju (po navici da se veruje samo onom "sto se videlo svojim očima", a to je slika na TV ekranu ili internetu). Osim toga, mediji mogu i vrlo manipulativno da predstavljaju događaje i pojave u gradu, o kojima mnogi seljaci nemaju sopstveno iskustvo i neposredan uvid.** Brojne dezinformacije i čak lažne slike i snimci na internetu danas vrlo lako mogu da posluže za manipulaciju stanovništvom

Sa druge strane, mediji veoma dobro mogu da posluže u stalnom obrazovanju poljoprivrednika i obaveštavanju o novim sredstvima, metodima i vrstama poljoprivredne proizodnje. Ta se potreba može korisno zadovoljiti posredstvom specijalizovanih obrazovnih i

informativnih televizijskih emisija kojih u Srbiji ima veliki broj tako da značaj medija i agrarnog novinarstva ne treba nimalo podcenjivati.

4.4 Seoska kultura - između tradicije i inovacija

Pojam *kulture* je ključan za razumevanje ljudskih društava, jer je ona njihov neizbežan pratilac – društva stvaraju kulturu zbog svojih potreba, prenose je sa generacije na generaciju, menjaju je i bore se da je održe, jer time održavaju i sami sebe. Suštinsko obeležje kulture je njena istoričnost - ona se kroz istoriju menja.

Postoji čitav niz različitih definicija kulture, desetine različitih određenja. U *svakodnevnom životu „običnog" čoveka, kultura se najčešće shvata „sektorski", tj. „**elitistički**"*. **Kultura je, prema ovom shvatanju, pristupačna samo uskoj, obrazovanoj eliti, dok su ostali samo masa koju treba obrazovati**. Zadatak elite je da narodu približi kulturu; pod kulturom se podrazumeva samo nešto što je „lepo", „duhovno": pozorište, klasična muzika, galerije, književnost, itd. Dovedeno do svojih krajnjih logičkih posledica, ovo stanovište podrazumeva da postoje manje ili više kulturni narodi, čak i oni „nekulturni". Sa druge strane, ***antropološki pojam kulture*** **u nosioce kulture ne ubraja samo malobrojnu elitu, nego sve pripadnike određenog društva, kao i njihov način života – uverenja, ponašanja, delanja, proizvode uz čiju pomoć ljudi osiguravaju svoje preživljavanje**. **Ovaj pojam kulture obuhvata sve što je čovek stvorio, uključujući i materijalne i duhovne proizvode**. Putem kulture, osobenosti ljudskog roda, **čovek prevazilazi datost prirodnog postojanja, prerađujući stvarnost u cilju sopstvenog opstanka**. Antropološki pojam kulture obuhvata sve obrasce ponašanja, svo ponašanje, a ne samo ono „kulturno". ***Antropološki pojam kulture nema vrednosno-normativnu konotaciju i traži vrednosno neutralan pogled na različite kulture: nema „nekulturnih" naroda, svaki narod stvara sopstvenu kulturu, pod manjim ili većim uticajem drugih kultura.***

Kultura je način života određene društvene celine. Shvatiti određenu kulturu znači upoznati način način života nekog naroda ili društvene grupe. ***Bez upoznavanja drugih načina života (drugih kultura), ne možemo u potpunosti razumeti ni sopstveni način života (kulturu).***

Raznolikost načina življenja (kultura) upućuje ne samo na saglasnost, već i na sukob: kultura nije samo „tiho prosvetiteljstvo", nego i stecište sukoba suprotstavljenih društvenih snaga.

Svaki trenutak ljudskog življenja je deo kulture. Otuda možemo govoriti o ekonomskoj kulturi, kulturi rada, kulturi međuljudskih odnosa, političkoj kulturi, pravnoj kulturi, fizičkoj kulturi, kulturi slobodnog vremena, kulturi stanovanja, tehničkoj kulturi, saobraćajnoj kulturi.

Mapa kulture obuhvata sledeće elemente (Koković, 2005):

1. **Kulturne potrebe**
2. **Verovanja**
3. **Obrasce kulture**
4. **Vrednosti**
5. **Institucije**
6. **Neverbalno ponašanje**
7. **Simboli**

8. **Mitovi.**

U okviru dihotomnog modela selo-grad, seoska kultura „(...) najčešće se romantizuje i svodi na arhaizam, na folklor, često sa negativnim predznakom. *Dosadašnji razvojni procesi su pokazali da što se više udaljavamo od tradicionalnog sela, svesni da nestaju poslednji tragovi seljačko društva, sve više počinjemo da cenimo te tradicionalne vrednosti koje nestaju iz polja naše svakodnevice.* Počinju da se javljaju deklarativna zalaganja za zaštitom ne samo materijalne kulture, nego i drugih vrednosti kao svedoka „čiste autentičnosti". Ispada da se neko s vremena na vreme pored kulture koja je „za stolom" seti i one „ispod stola" (seoske kulture). S pravom bi se moglo postaviti pitanje: Zašto se gaji nepoverljiv odnos prema kulturi koja je svojstvena onim ljudima koji su udaljeni od velikih anglomeracija, koji se na prirodan način, rekli bismo opušteno, odnose prema njoj? *Zašto se stvaralaštvo koje potiče „odozdo" često potcenjuje, a ponekad proglašava zaostalim, naivnim, prevaziđenim?* (Koković, 2005: 87).

Tradicionalno selo ne poznaje kulturu kao posebno područje, kao što ne poznaje ni slobodno vreme kao izdvojeni segment budžeta vremena. To, međutim, ne znači da društveni život tradicionalnog sela nije imao kulturne sadržaje, da se seljaci nisu zabavljali, niti rekreirali; jednostavno, u tradicionalnom selu nisu međusobno odvojeni radno i slobodno vreme, ekonomske i kulturne aktivnosti, rad i zabava. ***Tradicionalna seljačka kultura odlikuje se sinkretizmom kulturnih procesa i tvorevina; kulturni stvaraoci su su anonimni, kulturne vrednosti se prenose usmenim putem; vrednosti i norme su postojani i sporo se menjaju, hijerarhija vrednosti je stabilna.*** Najvažnije vrednosti predstavljaju **zemlja** (glavna materijalna vrednost), **porodica** (najvažnija društvena grupa) i **kućedomaćin** (najvažniji pojedinac). ***Promene u načinu života tradicionalnog seljačkog društva dolaze većinm spolja, iz gradova kao kulturnih centara*** (Mitrović, 1998: 343, 356). Ova kultura ipak nije bila, kao što se to obično misli, potpuno autohtona. Selo je svoju kulturu uvek kreiralo i uz uticaj spoljašnjih činilaca, ali su ti spoljni uticaji bili zaboravljani, uglavnom zato što su bili prilagođavani načinu života seljačkog društva. U vreme predindustrijskih društava, selo je uspevalo da se odupre urbanim uticajima, ili da ih apsorbuje (Tripković, 1987: 16-17).

Kada se govori o tradicionalnoj seljačkoj kulturi, valja voditi računa o sledećim momentima (Tripković, 1987: 100-102, 106):

1. Tradicionalna ***kultura sela izrasla je iz specifičnog načina proizvodnje*** i tvori ***specifičan način života***;
2. Ta ***kultura nije ni prostorno, ni vremenski, ni klasno jedinstvena***, uz brojne regionalne i druge razlike;
3. **Stvarana je dugo**, strpljivo i oprezno i u njenom stvaranju je učestvovao „bezimeni narod";
4. Izvesna ***statičnost ove kulture*** više je pitanje prisile (uslovi života), nego slobodnog izbora;
5. Predstave o seljačkoj kulturi *uglavnom su stvarali i širili ljudi iz grada i stoga o njoj postoji mnogo predrasuda;* ove se predrasude kreću od kvaziprosvetiteljskog paternalizma (praćenog prezirom i nipodaštavanjem) do idealizacije seoskog načina života kao „prirodnog" i „neiskvarenog".

Sentimentalna vezanost seljaka za zemlju utemeljena je u ekonomskoj i društvenoj povezanosti seljaka i zemlje. Ukoliko zemlja ne pripada seljaku, ako mu je ona oduzeta i ako mu je rad na njoj nametnut, on neće mnogo za nju mariti. Takav je bio slučaj sa kiparskim seljacima u tursko vreme, kao i sa seljacima na Siciliji (Mendras, 1986: 219-221).

Udar modernog društva na ono seljačko zahvatio je sve oblasti društvenog života, pa tako i kulturu. Poslednjih nešto više od pola veka tradicionalna seoska (seljačka) kultura se ubrzano rastače i topi, dok se pojedini njeni elementi kombinuju sa drugim, novim kulturnim crtama koje dolaze izvana i tako preživljavaju raspad tradicionalne seoske kulture kao celine. ***Za razliku od ekonomske, transformacija sela u kulturnoj sferi tekla je sporije, prihvatana je površnije i rezultirala složenijim kombinacijama starog i novog***. Po mišljenju M. Tripkovića (1987: 105-106), na selu više ne postoji narodna kultura, već kvazinarodna, novokomponovana ili hibridna kultura. *Savremena seoska kultura sličnija je gradskoj kulturi, nego tradicionalnoj seljačkoj; ona je u stvari epifenomen gradskog načina života (otud njena unutrašnja protivrečja) i u njoj se prepoznaje sve veće kulturno izjednačavanje sela i grada* (Mitrović, 1998: 359-360). Više je medijuma putem kojih se gradski način života (kultura) proširuje i na selo: 1) migracije selo-grad; 2) mas mediji; 3) širenje tehničkih novotarija; 4) uniformnost opšteg obrazovanja (Koković, 2005: 87-88).

Institucionalizacija društvenog života jedan je od pokazatelja modernizacije. Otuda u Srbiji posebnu pažnju zaslužuju **seoski domovi kulture**. Građeni uglavnom između 1945. i 1950, često kao zadružni domovi, ovi domovi su trebali imaju mnogo funkcija, od privrednih (prodavnice, magacini, zadružne kancelarije) do kulturnih (sala za više stotina gledalaca, biblioteka, prostorije za grupni rad i sl). Podizali su ih dobrovoljnim radom sami stanovnici sela, onako kako su mogli. „Zlatno doba“ domova kulture u Srbiji bile su pedesete i šezdesete godine prošlog veka. Mnogi domovi kulture ostali su nedovršeni, ne mali broj je zapušten i izložen propadanju; ima i onih domova u kojima ipak ima izvesnih aktivnosti.

Kada je reč o kulturi, selo i grad su međusobno komplementarni: dok grad predstavlja sedište inovacija, selo čuva tradiciju; grad je više kulturno internacionalan, selo više nacionalno (Sorokin and Zimmerman, 1931). **Društva sa jakom ruralnom kulturnom komponentom imaju veću sposobnost očuvanja svoje nacionalne kulture**, posebno u uslovima dugogodišnje podređenosti stranom elementu.

4.5 Teorija difuzije inovacija: istorijski osvrt na razvoj teorije difuzije inovacija

Teorijske koncepcije o društvenom razvoju i društvenim promenama u sociologiji svoj izraz dobijaju još od njenih početaka i otada pa do danas razvija se čitav niz teorija o društvenim promenama i istorijskom razvoju društva, oblastima, vrstama, pravcima i granicama društvenih promena, kao i načina na koji se one dešavaju.

U ovom poglavlju predstavićemo jedno specifično teorijsko stanovište, koje, po prirodi svojih interesovanja, pripada široj problematici društvenih promena i razvoja društva, a ima veliki značaj za razumevanje društevnih promena u poljoprivredi i ruralnim područjima. Difuzionizam i teorije difuzije inovacija predstavljaju onu posebnu problematiku sociološke teorije društvene promene koja se odnosi na pitanja širenja društvenih promena, prilagođavanja i otpora na promene, probleme nastanka i usmeravanja promena i sl.

Istraživanja difuzije inovacija bila je jedna od osnovnih tema rane američke ruralne sociologije i razvijala su se iz čisto praktičnih potreba[99]. Ona su se razvijala uporedo sa

[99] Interesantan je podatak da je američki predsednik T. Ruzvelt (1901-1909.) smatrao da je ruralna Amerika osnova nacionalne efikasnosti i 1908. godine sastavio komisiju (tzv. *Country Life Commission*) koja je imala zadatak da sumira saznanja o američkom selu i poljoprivredi kako bi pronašla načine da se ruralni život i ruralni prostori učine atraktivnijim. Izveštaj komisije ukazao je na niz faktora koji utiču na napuštanje ruralnih područja, ali nije ukazao na konkretnije preporuke i rešenja. Ipak, njegov značaj je u aktuelizaciji ruralnih

radom tzv. *Land Grant* koledža (poljoprivrednih fakulteta), savetodavnih službi, ali i sa institucionalizacijom ruralne sociologije u SAD, odnosno, osnivanjem prve Katedre za ruralnu sociologiju daleke 1911. godine pod rukovodstvom Čarlsa Gelpina. Može se tvrditi da se difuzija inovacija kao istraživačko polje pojavila najpre u ruralnoj sociologiji, a zatim u svima ostalima, uključujući i opštu sociologiju (Rogers; 1962; 2003; First Dilić; 1976). Industrijalizacija poljoprivrede i potreba za širenjem inovacija među seljacima/farmerima, nametala je potrebu da se ovaj proces kanališe, a time i pokuša kontrolisati i učiniti efikasnijim. Početkom dvadesetog veka, proces institucionalizacije u oblasti obrazovanja poljoprivrednika u SAD se još više pojačava (poljoprivredne škole, savetodavne službe pri poljoprivrednim fakultetima, poljoprivredne eksperimentalne stanice). U toj podeli rada ruralni sociolozi, u saradnji sa poljoprivredim eksperimetalnim stanicama, preuzimaju zadatke istraživanja procesa difuzije inovacija i njenih efekata. U početku se istražuju komunikativni aspekti procesa sa naglaskom na izvorima informacija i prirodi procesa usvajanja inovacija, dok se kasnije (sredinom dvadesetog veka) istraživanja usmeravaju na 1. utvrđivanje personalnih i sociokulturnih uzroka različitog prihvatanja poljoprivrednih inovacija od strane farmera i 2. proces difuzije kao problem komunikacije informacija. Istraživanja difuzije inovacija iz oblasti sociologije su se razlikovala od antropoloških, između ostalog, u kvantitativnoj metodologiji, međutim „kreiranje intelektualne paradigme moralo je da sačeka ruralnu sociologiju“ (Rogers; 2003), koja procentualno ima najveće učešće u istraživanjima difuzije inovacija.

U periodu od četrdesetih do sedamdesetih godina dvadesetog veka američki ruralni sociolozi izveli su značajan broj istraživanja difuzije inovacija u poljoprivredi i ruralna područja. Po mišljenju Rodžersa, jedno od najznačajnijih istraživanja bilo je istraživanje Rajana i Grosa (Ryan i Gross) iz 1943. godine, koji su proučavali difuziju hibridnog kukuruza među severno američkim farmerima. Ovo istraživanje dovelo je do uspostavljanja „istraživačke paradigme“ u oblasti proučavanja difuzije inovacija i značajno je uticalo na sva kasnija istraživanja difuzije inovacija, pre svega u SAD, ali i šire, pošto su se većina istraživanja na tu temu u svetu često izvodila po američkom uzoru. Rodžers čak smatra da je to u ovoj oblasti „najznačajnije istraživanje svih vremena, bez obzira na 5200 istraživanja difuzije inovacija koja su izvedena do sada“ (Rogers 2003). Šezdesetih godina dvadesetog veka, slična istraživanja počinju da se izvode i u drugim delovima sveta: Latinskoj Americi, Africi i Aziji. Pedesetih i šezdesetih godina dvadesetog veka začinje se i evropska istraživačka tradicija u ovoj oblasti, predvođena sociolozima sa Katedre za ruralnu sociologiju Poljoprivrednog univerziteta u Vageningenu, pre svega profesorom Hofsteeom, koji je boraveći u Americi ove ideje „preneo“ evropskim sociolozima i krajem pedesetih godina dvadesetog veka imao i veoma važnu ulogu u osnivanju Evropske asocijacije za ruralu sociologiju (Wiskerke; 2004; Lowe 2010). Među ruralnim sociolozima u današnje vreme istraživanja ove problematike su „ relativno *passé*“ i danas se pretežno izvode u komercijalne svrhe (Rogers; 2003).

U američkoj ruralnoj sociologiji, koja je difuziju inovacija imala kao predmet istraživanja, jedno od najvažnijih mesta pripada pomenutom Everetu Rodžersu (Everett Rogers, 1931-2004.). Rodžersovo kapitalno delo *Difuzija inovacija* prvi put je objavljeno je 1962. godine, a peto izdanje izašlo je 2003. godine. Zbog svojih zasluga u ovoj oblasti teško

---

pitanja i indirektnoj podršci istraživanjima sela i poljoprivrede, a time i istraživanjima procesa difuzije novih tehnologija u farmersku poljoprivredu u cilju njene modernizacije i podsticanja konkurentnosti, ali i smanjenja ruralnog siromaštva. To je dovelo i do velike potražnje za ruralno sociološkim znanjima i istraživanjima i do formiranja značajnih budžeta za ovakva istraživanja.

je danas govoriti o ovoj temi, a ne osvrnuti se na Rodžersa koji često predstavlja sinonim za difuziju inovacija.

U srpskoj sociološkoj literaturi koja se bavila difuzijom inovacija najznačajnije mesto pripada Vojislavu Đuriću, koji nas u svojoj knjizi *Inovacije u društvu* veoma iscrpno obaveštava o različitim teorijama i pristupima problemu difuzije inovacija, između ostalog, i o evropskoj istraživačkoj tradiciji, ali i istraživanjima koja su obavljena na prostorima Balkana. Tako on npr. pominje istraživanje o „stanju mode i ostalim novim običajima" koje je već 1905. godine inicirano od strane Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u Zagrebu, a sprovedeno u hrvatskim selima. Đurić pominje i ostale istraživače, na primer I. Zoričića, koji je 1918. godine ispitivao difuziju šećerne repe, D. Lapčevića koji istražuje primenu (difuziju) nauke u poljoprivredu, prof. S. Dubića, Jovana Cvijića, Kosića i druge. Đurić difuziju inovacija posmatra kao „totalni društveni fenomen" imajući u vidu različite faze procesa difuzije. Po njegovom mišljenju difuzija inovacija je vremenski i stupnjeviti proces tokom koga se nove vrednosti najpre društveno prezentiraju da bi ih zainteresovani društveni subjekti usvojili i koristili, a u skladu sa svojim obeležjima i obeležjima društvenog sistema u kome žive (Đurić; 1975). U svojim kritikama dosadašnjih istraživanja on posebno potencira potrebu za boljim poznavanjem završetka procesa difuzije neke inovacije, odnosno, njenog usvajanja i daljeg korišćenja u socio-kulturnom miljeu i postojećim obrascima onoga ko inovaciju usvaja. Đurić takođe ukazuje na različite posledice inovacija i ukazuje da funkcionalne i difunkcionalne inovacije, zatim na manifestne i latentne posledice inovacija, ali i metodološki problem kauzalnog sleda i utvrđivanja uzroka i posledica u ovom procesu.

Dela Sretena Vukosavljevića se u skoro čitavom svom opusu na određen način bave ovom problematikom kroz prikaz promena tradicionalne seoske organizacije, usled difuzije inovacija u poljoprivredu, selo i svakodnevni život seljaka. U svim svojim delima on se bavio pitanjima istorije i promena tradicionalnog seljačkog društva i načina života, privrednog mentaliteta seljaka, koje su se odvijale prodorom inovacija i pod uticajem globalnih društvenih procesa. U tom smislu, njegovo delo je veoma korisno za razumevanje istorijskih tokova i modaliteta procesa nastajanja i širenja inovacija u selo i poljoprivredu, a naročito za razumevanje suštinskih faktora koji su dovodili do usvajanja ili odbacivanja inovacija kod naših seljaka.

U domaćoj istraživačkoj tradiciji, značajno je pomenuti i dva pokušaja sistematskog istraživanja difuzije inovacija. Prvi, koji je 1968. godine izveo Odjel za sociologiju sela, bivšeg Agrarnog instituta iz Zagreba, pri čemu su istraživane društvene implikacije primene i korišćenja mehanizacije na individualim polj. gazdinstvima. Drugo istraživanje Difuzija materijalnih inovacija u seoskim sredinama Vojvodine, sproveli su u periodu od 1970-1973. godine Centar za političke studije iz Novog Sada u saradnji sa Agrarnim institutom iz Zagreba (prema, Đurić 1975).

U novijoj domaćoj sociološkoj literaturi Živojin Petrović se u svojoj doktorskoj disertaciji Uticaj društvenih uslova na stvaranje i širenje proizvodnih inovacija u našoj poljoprivredi (1997.) i kasnijim radovima bavio ovom problematikom, a jednim delom ona je obuhvaćena i istraživanjima drugih autora u kontekstu poljoprivrednog savetodavstvo kao činilica razvoja poljoprivrede i sela (osvrt na poljoprivredne savetodavne službe koje kao jednu od dominantnih funkcija imaju širenje inovacija i modernizaciju poljoprivrede).

4.6 Inovacije i njihov značaj za poljoprivredu: uloga poljoprivrednog savetodavstva

U sociologiji postoje brojna određenja inovacije, procesa difuzije inovacija, usvajanja (ili odbacivanja) inovacija. **U suštini inovacija predstavlja nešto novostvareno ili novootkriveno, kulturna tvorevina koju neko stvara, rešavajući neki problem, a neko drugi usvaja, kako bi time zadovoljio svoju potrebu** (Mitrović; 1998). **Inovacija, kao takva, mora biti posmatrana kao *nova (*ideja, proizvod, tehnika, način ponašanja, praksa...) od strane nekog pojedinca ili grupe, dok bi invencija, s druge strane, bila nešto što je novostvoreno, po prvi put stvoreno**. Invencija predstavlja rezultat stvaralačog procesa i manje ili više originalno rešenje nekog problema (izum) koji postoji, ali se ne mora nužno širiti i društveno prezentovati (iz različitih razloga). S druge strane, **inovacija predstavlja društvenu percepciju tog rešenja i (implicitno) potrebu da se ono primenjuje i širi.** Inovacija može biti i već postojeća ideja, proizvod, tehnologija... koja u određenom kontekstu ima drugačiju funkciju nego dosada i koja je kao takva nova za pojedinca ili grupu koja je dosada nije koristila ili je nije koristila na taj način (npr. mobilni telefon može da bude inovacija za nekoga ko ga do sada nije koristio iako je mobilini telefon kao izum nastao prilično davno).

U kontekstu postojanja različitih vrsta inovacija kao i njenih funkcija i posledica pogrešno je svaku inovaciju smatrati dobrom. „**Novo“, „moderno“ i „dobro“ nisu sinonimi, a dobar primer za to mogu biti neke od negativnih posledica modernizacije** u npr. poljoprivredi. *Organska, integralna, biološka, ekološka* proizvodnja u poljoprivredi su danas veoma aktuelne teme u kontekstu zdravstvene bezbednosti i kvaliteta hrane, zaštite životne sredine i sl. Ovo može da predstavlja značajnu inovaciju za neke farmere, ali treba imati u vidu da je ovakav način proizvodnje bio dominantan kroz istoriju od nekoliko hiljada godina pre pojave poljoprivrednih nauka i sistema znanja i informacija u poljoprivredi (uz izvesne speicifičnosti ovih pristupa danas). To znači da dobro i novo, kao i staro i loše ne treba unapred izjednačavati. Vrlo često i nešto staro može da bude dobro (optimalno) rešenje u određenom socio-ekonomskom kontekstu u kojem se npr. neko gazdinstvo nalazi.

U analitičkom okviru za razumevanje difuzije inovacija (a time i kategorijalnom aparatu za ove potrebe) nužno je uvek imati u vidu tradiciju, odnosno, postojeći način delanja, mišljenja, ponašanja, a koji je postojao pre pojave neke inovacije. **Možda bismo mogli da tvrdimo da inovacija - kao svoju imanentnu osobinu - u sebi više sadrži pojam *promene*, nego pojam novine, jer kao takva uvek ulazi u određeni nivo konflikta sa postojećim „tradicionalnim“ načinom ponašanja, mišljenja, delanja**. Mendras ističe da u tradicionalnom društvu – i primitivnom i seljačkom – **svaka inovacija dovodi u pitanje tradiciju: to je očigledno**. A za tradicionalnog seljaka njegova rutina, koja je izraz viševekovnog iskustva, je dobra rutina od koje se doduše može, ali oprezno udaljiti (Mendras; 1986). Inoviranje je osnovni proces društvenih promena, a inoviraju se ideje, proizvodi, tehnike i načini ponašanja (Planck und Ziche 1979).

Bez obzira na to kako su shvatali inovaciju i proces difuzije i odlučivanja o inovaciji, najveći broj istraživača s pravom ističe da su neki od ključnih faktora koji dovode do širenja određene inovacije, odnosno do njenog usvajanja i korišćenja, zapravo **1. *potreba* i 2. *sredstva*** koja su potrebna za usvajanje inovacije. Međutim, čak i ako postoje materijalna sredstva za usvajanje neke inovacije, trošak usvajanja inovacije ne sme da bude veći od dobiti koja proizilazi njenim usvajanjem. To znači da direktne ili indirektne, manifestne ili latentne posledice koja ona u svakodnevnoj praksi proizvodi, ne smeju da budu disfunkcionalne („više štete nego koristi“). Ukoliko ne postoji potreba za inovacijom, ona neće biti usvojena, a ukoliko su troškovi inovacije preveliki, ona ne može biti usvojena. U ovom pravcu često se kao problem postavlja teza da li pre dolazi potreba ili svest o inovaciji jer nekada i sama inovacija može proizvesti svest tj. potrebu za njom, dok, s druge strane, ukoliko ne postoji

svest o postojanju nekog problema ili svest o postojanju same inovacije (rešenja) neće postojati ni potreba za inovacijom i njenim usvajanjem. U današnje vreme izloženosti masovnim medijima potpuno je jasno da je moguće kreirati veštačke potrebe i na taj obezbediti prostor za nesmetano širenje inovacija koje zadovoljavaju takve „potrebe“. Prema tome, inovacije mogu dovesti do nastajanja potrebe i obratno.

Bavljenje poljoprivredom vekovima se zasnivalo na tradicionalnim znanjima i umećima koja su se prenosila „sa kolena na koleno“ i imala pred sobom imperativ proizvodnje zarad sopstvene potrošnje i zadovoljavanja porodičnih potreba. Razvoj znanja u poljoprivredi u predindustrijskim društvima bio je veoma spor i promene su se dešavale u jednom dugom vremenskom periodu.

Tokom ljudske istorije postojali su različiti oblici razmene znanja i iskustava iz oblasti poljoprivrede i **gotovo su uvek postojale određene grupe ljudi koje su imale specifičnu „savetodavnu“ ulogu** (*stariji muški članovi zajednice, religijske vođe, trgovci* itd.). Širenje znanja ka seljacima ima svoju dugu istoriju koja datira mnogo pre devetnaestog veka, koji se smatra istorijskim početkom prvih modernih organizovanih sistema savetodavstva u poljoprivredi. Važno je napomenuti da tradicionalna poljoprivreda, sa vekovnim neplaniranim i „slučajnim“ otkrićima /inovacijama (u industrijskom društvu), neminovno prepušta mesto modernoj poljoprivredi, koja sistematski i organizovano radi na kreiranju inovacija

Posredstvom razvoja društvene podele rada i drugih društvenih procesa, razvijaju se poljoprivredne nauke i poljoprivreda se neminovno uključuje u globalna društva robno-novčane privrede. Na taj način, ona nastoji da odgovori izazovima rasta svetskog stanovništva i potrebama za kvanititetom, ali i kvalitetom prehrambenih proizvoda. Danas se ovim zahtevima opravdano pridružuje pitanje održivog razvoja i zaštite životne sredine, koje poljoprivredu, ali i ruralna područja, sve više postavlja u centar interesovanja globalnog društva.

Kvalitativni skok predstavlja naučna „produkcija“ znanja u poljoprivredi i razvoj poljoprivrednih nauka (19.vek), koji se odvija na univerzitetima/ poljoprivrednim fakultetima. Napredak je u **sistematskom i organizovanom** razvoju poljoprivrednih nauka (znanja) na fakultetima, institutima, istraživačkim centrima, da bi se ono kasnije primenilo u poljoprivrednoj praksi. Međutim, već polovinom 19-tog veka u razvijenim zemljama uočava se potreba za „posrednikom“ u tom procesu širenja znanja/transfera tehnologije. To je vodilo ka razvoju ***savetodavnih službi u poljoprivredi*** koje su činile vezu između naučnih centara i primene novih znanja u praksi.

Pojam **poljoprivrednog savetodavstva** „*agricultural extension*“ (engl. *extension* = širenje) je novijeg doba i njegova upotreba se u početku veže za pojam „*university extension*“ ili „*extension of the university*“, nastao u Velikoj Britaniji 1840. Godine. Razvoj savetodavnih službi širom sveta uslovio je različite pojmove kojima se označava poljoprivredno savetodavstvo. Najčešće upotrebljavani pojam, koji korene ima u anglosaksonskom rečniku, jeste „*extension service*“. Nemci koriste pojam „*Beratung“* (savetovanje), slično kao i Britanci „*advisory work“*, koji označava situaciju u kojoj ekspert daje savete, ali ostavlja odgovornost za izbor između alternativa klijentu (savetovanoj osobi). Nemci, takođe, (nešto ređe) koriste pojmove *„Aufklärung“* (razjašnjavanje) i *„Erziehung“* (obrazovanje, vaspitanje); Holanđani koriste pojam *„voorlichting“,* koji izvorno znači „osvetljavanje staze da bi se nekome pomoglo da pronađe pravi put“, odnosno, poruku koja je primljena i shvaćena i koja, zato, smanjuje nesigurnost primaoca poruke; Francuzi govore o „*vulgarisation“*, čime naglašavaju potrebu da se znanje/poruka pojednostavi za običnog

čoveka itd. (Šire o razvoju savetodavstva i pojmovnim različitostima, vidi npr. van den Ban and Hawkins 1996; Swanson, Bentz and Sofranko 1998; Leeuwis and van den Ban 2004)

Osnovna značenja pojmova koji označavaju savetodavstvo u današnjem smislu reči, kreću se oko "savetovanja" „razjašnjavanja", „rasvetljavanja", „pojednostavljivanja" i tome slično. Definicije savetodavstva su veoma brojne. Navešćemo samo neke:

„Savetodavstvo je služba ili sistem koji, kroz edukacione procedure, pomaže farmerima u usavršavanju metoda i tehnika poljoprivredne proizvodnje, vođenja gazdinstva/farme, povećavanju prihoda i produktivnosti proizvodnje, poboljšavanju nivoa - životnog standarda i podizanju socijalnih i obrazovnih standarda na selu". (Maunder 1973: 3)

„Osnovni cilj savetodavstva je edukacija - da se pomogne farmerima da ovladaju novim informacijama i razviju nove sposobnosti. Ostali ciljevi su: da se pomogne farmerima da dođu do novih resursa, da se prenesu rezultati naučnih istraživanja, da se pruži moralna podrška, da se farmeri treniraju u donošenju odluka/odlučivanju, da se usmere na proizvodnju određenih useva". (Mosher 1978: 10)

Jedan od svetski poznatih holandskih teoretičara savetodavstva Ane van den Ban (Anne van den Ban), savetodavstvo određuje kao:

*„svesno korišćenje komunikacije informacija radi pomoći ljudima da formiraju jasno mišljenje i da donose prave odluke...proces pomaganja ljudima da donose odluke vezane za njihove probleme pri čemu oni vrše izbor između alternativnih rešenja". (*van den Ban and Hawkins 1996: 9*)*

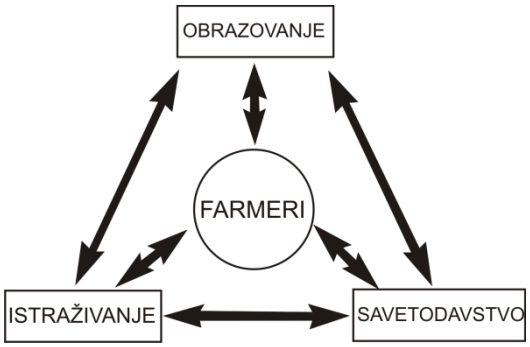
Pri tome, on naglašava da je **savetodavstvo sistematski organizovan proces** koji: „

- pomaže farmerima ***da analiziraju svoju trenutnu situaciju i očekivanu situaciju*** u budućnosti;
- pomaže im da ***postanu svesni problema*** koji mogu da se pojave u takvoj analizi;
- ***uvećava znanja i razvija uvid u probleme*** i pomaže farmerima da strukturiraju postojeća znanja;
- pomaže farmerima ***da dobiju specifična znanja*** u vezi određenih problemskih rešenja i njihovih posledica, tako da oni mogu da delaju u skladu sa mogućim alternativnim rešenjima;
- pomaže farmerima da naprave razuman ***izbor*** koji je, po njihovom mišljenju, optimalan za njihovu situaciju;
- ***uvećava motivaciju*** farmera za primenu njihovih rešenja/izbora;
- pomaže farmerima da ***evaluiraju i usavršavaju svoje sposobnosti u kreiranju stavova i odlučivanju***"(van den Ban and Hawkins 1996: 9-12).

U smislu neminovnosti trenda modernizacije poljoprivrede, **uloga poljoprivrednih stručnjaka i savetodavnih službi u poljoprivredi je da ukažu seljacima/farmerima na problem, na uzroke i posledice njihove prakse, a koje oni sami ne mogu (ili ne znaju) da objasne**. Ukazivanjem na uzročno posledične odnose u nekom načinu rada, korišćenju tehnologije, na dobiti koje proizilaze iz primene neke tehnologije, razvija se kod seljaka/farmera uvid u problem, svest i potreba o usvajanju neke inovacije kao rešenja određenog problema.

Baviti se poljoprivrednom uvek je bilo povezano sa određenom količinom znanja i kapitala (ulaganja) (Hoffmann *et al*. 2009: 5), a to danas - u uslovima tržišne (poljo)privrede - važi kao jedan od osnovnih preduslova. **Potreba za znanjima i informacijama različite prirode u savremenoj poljoprivredi je naprosto ogromna i farmeri sve više, pored**

informacija o tehnološkim inovacijama, traže i informacije „taktičke prirode“ koje mogu da im obezbede nagoveštaje da bi njihova današnja ulaganja mogla biti opravdana u budućnosti. Ovo je pre svega u vezi sa agrarnom politikom i podrškom države, bez koje je teško ostvariti isplativu poljoprivrednu proizvodnju. Time je, pored znanja, kapitala i prirodnih uslova i tržišta, država - putem agrarne i ruralne politike - neizostavan faktor čitavog ovog sistema. Ovaj stav samo govori u prilog značaju savetodavnih službi i potrebi kreiranja adekvatnog sistema znanja i informacija u poljoprivredi svakog globalnog društva (Petrović i Janković 2010).

Slika 1. *Veze i interakcije između nekoliko osnovnih aktera Sistema znanja i informacija u poljoprivredi*
Izvor: FAO & World Bank 2002: 2

Da bi se savetodavstvo uspešno razumelo kao društveni odnos i proces nužno je da se uzme u obzir društveni kontekst rada i života, kako farmera, tako i savetodavca. To znači da je za razumevanje čitavog niza uticaja na ovaj proces nužno analizirati najmanje sledeće elemente: 1) savetodavca i njegovo okruženje (strukturu i obeležja organizacije u kojoj radi), 2) farmera i njegovo okruženje (socio-ekonomsku strukturu i okruženje farmera i njegovog gazdinstva), 3) socijalni i kulturni milje obe ove grupacije i ljude u međusobnim odnosima i 4. komunikaciju i interakciju između ova dva sistema (koja može da bude kako uzrok, tako i posledica prethodno navedenih elemenata) (šire, Hoffman et al. 2009: 48-108.). U kompleksijim pristupima savetodavstvu, difuziji, inovacijama... pred savetodavstvo se postavljaju širi ciljevi poput izgrađivanja društvenih mreža, izgradnje (široko shvaćenih) kapaciteta farmera, društvenog učenja, pregovaranja i tome sl. Savetodavstvo se čak drugačije definiše: kao „*komunikacija radi ruralne inovacije*“ (Leeuwis and van den Ban 2004). Jedna od važnih osnova za ovakav pristup savetodavnom procesu je i adekvatno razumevanje *navika i aspiracija - interesa farmera* koje su istorijski formirane i imaju svoje različite dimenzije: tehničko-ekonomske, relacione (socio-političke), kulturološke, emocionalne.[100]

4.7 Osnovne postavke teorije difuzije inovacija i njen značaj

[100] Ovaj model predlaže da ono šta farmeri (i druga ljudska bića) rade ili ne rade zavisi od toga šta oni: *VERUJU DA JE ISTINA* o biofizičkom i društvenom svetu (tj. šta ,,*ZNAJU*"); *TEŽE* da postignu (tj. šta oni ,,*ŽELE*"); (misle da) su *SPOSOBNI* da urade; (misle da) im je *DOPUŠTENO* i/ili se *OČEKUJE* da urade (Ibid. str. 65).

Teorijske postavke Evereta Rodžersa u vezi sa teorijom difuzije inovacija služe kao svojevrsna sublimacija zaključaka brojnih istraživanja ove problematike. U narednom delu osvrćemo se na osnovne postavke teorije difuzije inovacija, oslanjajući se pre svega na Rodžersa i njegove osnovne ideje (Rogers; 2003) koje (iako pružaju prostor za kritiku) danas u svetu ipak predstavljaju sinonim za ovu oblast (šire, Janković; 2005). Činjenica da njegova knjiga *Difuzija inovacija* (1962. god.) u toku četrdesetak godina doživljava čak peto izdanje, samo govori u prilog ovoj konstataciji. Osvrt na Rodžersovu teoriju smatramo interesantnim iz razloga što je najnovije izdanje iz 2003. godine u mnogo čemu korigovano i dopunjeno i u određenom smislu „brani" Rodžersa od kritika koje su mu svojevremeno upućivane.[101]

Da bismo ovu teoriju učinili preglednijom, uslovno ćemo je podeliti na nekoliko glavnih pitanja koje obuhvata i nastoji da razreši:

- **difuzija inovacija i njeni osnovni elementi;**
- **proces usvajanja inovacija**
- **inovativnost i kategorije usvojilaca**
- **inovacija i njene karakteristike**;

4.8 Difuzija inovacija i njeni osnovni elementi

Rodžers proces difuzije inovacija, uslovno rečeno, razdvaja od procesa usvajanja inovacija. Po njemu, proces difuzije je jedan tip društvene promene, odnosno proces u kome se promena dešava u okviru strukture i funkcija društvenog sistema i u suštini je grupni proces, dok je proces usvajanja inovacije individualnog karaktera (inovaciju kao novum subjektivno vrednuje individua). *Difuzija inovacija je „proces u kome je 1) inovacija 2) komunicirana („communicated") putem određenih kanala komunikacije 3) kroz vreme 4) među članovima društvenog sistema"* (Rogers; 2003).

Komunikacija se u procesu difuzije inovacija odvija na različite načine, od masovnih medija do ličnih kontakata. Značajan faktor u tom procesu je i *difuziona mreža* u kojoj se odvija komunikacija među pojedincima i grupama koji su više ili manje slični po nekim ličnim i socio-kulturnim karakteristikama, uverenjima, verovanjima, međusobnom razumevanju. Osnovna je pretpostavka da je komunikacija (u ovom slučaju difuzija inovacija) efikasnija ako su sudionici u tom procesu međusobno sličniji. U osnovi ove koncepte Rodžers preuzima od Lazarsfelda, Mertona i Tarda, odnosno, ove ideje svoje korene imaju u teorijama razmene (Homans, Emerson, Blau...) i teorijama društvenih mreža, a koje daju teorijske osnove za razumevanje interakcija u društvenim mrežama. Interakcije se u suštini zasnivaju na zajedničkim emocijama: hipoteza homofilije znači da se socijalne interakcije dešavaju između individua sa slični životnim stilovima i socio-ekonomskim osobinama. U novije vreme, teorije socijalnog kapitala u velikoj meri oblikuju zaključke o interakcijama među pojedincima i društvenim grupama i njihovim posledicama.

[101] Potrebno je još jednom naglasiti da je Rodžers samo jedan od (najpoznatijih) istraživača ove problematike i da je su postojali mnogi njegovi savremenici i sledbenici koji su se ovim pitanjima takođe bavili npr. Herbert Lajonberger (Herbert F. Lionberger) koji je kao profesor ruralne sociologije na Univerzitetu u Misuriju (SAD) 1960. godine napisao poznato delo *Adoption of New Ideas and Practices*, u kojem je (takođe) sumirao istraživanja u vezi sa ovom problematikom, prilično slično kao što je to učinio Rodžers. Lajnoberger je ostao nešto poznatiji po analizi uticaja različitih faktora na proces difuzije i kanala komunikacije informacija u različitim fazama difuzije inovacija. Pored Rodžersovog dela, o istraživačkoj tradiciji difuzije inovacija korisno je pogledati u: Katz, Lewin and Hamilton 1963; Lionberger 1960.

Inovacija je ideja, praksa ili stvar koja je shvaćena/percipirana kao nova od strane individue ili neke druge jedinice usvajanja (Rogers; 2003.*)*. Druga jedinica usvajanja može da bude neki sistem, institucija koja npr. odlučuje da uvede neku inovaciju (npr. neki softver, operativni sistem, način rada i sl.) ili grupa (npr. udruženje farmera odlučuje da uvede novu tehnologiju proizvodnje i ta odluka je na izvestan način kolektivna odluka o usvajanju). Rodžersu je često prigovarano da je proces usvajanja svatio isuviše individualistički (npr. Đurić; 1975) za šta postoje određeni argumenti. Rodžers proces difuzije donekle shvata sociološki, govoreći i o socijalnim obeležjima pojedinaca, nastalim usled pripadnosti široko shvaćenim društvenim grupama. Proces usvajanja inovacije shvaćen je u velikoj meri iz perspektive (socijalne) psihologije, kao individualni proces, kao mentalni/psihički proces kroz koji pojedinac prolazi od trenutka prvog informisanja o inovaciji do njenog konačnog usvajanja ili odbacivanja. Međuti, teza o individui kao jedinici usvajanja nije potpuno neprihvatljiva, ukoliko se sociološki sagledaju svi mogući društveni uticaji na individuu u tom procesu. S druge strane, treba biti oprezan i praviti distinkciju između (društvenog) karaktera inovacije i procesa njenog usvajanja.

Pored inovacije i kanala komunikacije (pojedinci, masovni mediji, stručnjaci, trgovci i proizvođači...) treći elemenat procesa difuzije je vreme. Vreme kao kategorija je u Rodžersovom sistemu povezana sa: 1) procesom odlučivanja o inovaciji, 2) inovativnošću i 3) stopom usvajanja inovacije. Važno je ovo podvući jer kategorija vremena u ovom teorijskom sistemu upravo i prouzrokuje distinkcije različitih kategorija usvojilaca, stepena njihove inovativnosti i sl.

*Proces odlučivanja o inovaciji je proces kroz koji individua (ili neka druga jedinica usvajanja koja donosi odluku) prolazi od prvog znanja o inovaciji, formiranja stava prema inovaciji, odluke da usvoji ili odbaci inovaciju, do implementacije i korišćenja nove ideje i potvrđivanja ove odluke (*Rogers; 2003.*)*. U ovoj, nešto široj, definiciji mogu se uočiti nekoliko faza: 1. znanje, 2. uveravanje, 3. odlučivanje, 4. implementacija, 5. potvrđivanje.[102]

Faza znanja: postavljaju se pitanja šta je inovacija, kako ona funkcioniše, čemu služi. Ovo traženje informacija je najčešće skoncentrisano na ovu fazu u procesu odlučivanja, ali može uslediti i u ostalim fazama. „Kada adekvatan nivo ovog znanja nije dostupan pre isprobavanja inovacije i njenog usvajanja, odbacivanje inovacije i diskontinuitet su vrlo česta pojava“ (ibid.) Značajno za u vezi sa ovom fazom, Rodžers navodi nekoliko generalizacija koje su se potvrdile u mnogim istraživanjima difuzije inovacija, to je da oni koji pre saznaju za inovaciju (za razliku od onih koji „kasnije“ za nju saznaju) imaju: viši stepen obrazovanja, viši socijalni status, veću izloženost masovnim medijima, veću izloženost interpersonalnim kanalima komunikacije, više kontakata sa „inicijatorima promene“, viši nivo participacije u društvu i više su kosmopolitski orijentisani i sl. Ove tvrdnje se nazivaju *generalizacijama* iz razloga opreza jer one ne mogu da predstavljaju zakonitost, zavise od brojnih faktora, tipova inovacija, društvenog sistema koji je okvir difuzije i sl., ali isto tako nisu uvek dokazana u svim istraživanjima difuzije inovacija (npr. u nekim slučajevima viši stepen obrazovanja ili godine starosti imaju veze sa širenjem, odnosno, usvajanjem inovacija, a u nekim slučajevima to ne mora da se dokaže).

Faza uveravanja: formira se pozitivan ili negativan, povoljan ili nepovoljan stav prema inovaciji. Dok je mentalna aktivnost u prethodnoj fazi (fazi znanja) više kognitivnog

[102] Slično ovim fazama, Lajonberger je razlikovao sledeće faze: fazu svesti (engl. *awareness*), fazu interesa(interesovanja) (engl. *interest*), fazu evaluacije (engl. *evaluation*), fazu isprobavanja (engl. *trial*) i fazu usvajanja (engl. *adoption*) (Lionberger 1960: 3).

karaktera, ovu fazu karakterišu emocionalna ili afektivna svojstva. Uveravanje se ovde ne razumeva kao kao manipulacija ili propaganda, već kao već kao formiranje stavova u vezi sa inovacijom, jača psihološka veza sa inovacijom. U ovoj, kao i u narednoj fazi, traži se informacija koja bi pomogla u donošenju odluke, informacija o evaluaciji inovacije, neku vrstu poruke/informacije koja bi mu pomogla da smanji „nesigurnost" u vezi (ne)očekivanih posledica uvođenja inovacije. Praktično, „postavlja se pitanje: koje su prednosti ili mane ove inovacije u odnosu na moju situaciju" (ibid.). Bez obzira na različite moguće izvore informacija ova vrsta evaluacije najčešće se traži od drugih koji se nalaze u sličnoj situaciji. U selu npr. to su komšije, drugi proizvođači koji su u sličnoj situaciji, „lokalni uglednici" itd. Njihova subjektivna mišljenja o inovaciji (po mogućnosti bazirana na njihovom ličnom iskustvu) su veoma značajna u fazi uveravanja. „Glavni ishod/rezultat faze uveravanja jeste pozitivan ili negativan stav prema inovaciji" (ibid.).

Faza odlučivanja: je faza u kojoj dolazi do angažovanja u aktivnostima koje dovode do izbora o odbacivanju ili usvajanju inovacije. Karakteristično za ovu fazu je isprobavanje inovacije i to najčešće na delimičnoj bazi (npr. proizvođač seje novo seme samo na jednom delu zemlje i time vrši evaluaciju inovacije; kupac isprobavaba automobil pre kupovine i sl.). U ovoj fazi to je važna karakteristika inovacije jer ukoliko ona nije na određen način „deljiva" ili „isprobljiva", njeno usvajanje je teže i duže.

Faza implementacije: je faza u kojoj inovacija počinje da se koristi. Sve do ove faze, smatra Rodžers, proces odlučivanja je bio čisto mentalnog karaktera, mišljenje i odlučivanje. „Jedna stvar je odlučiti da se usvoji inovacija, a druga, da se inovacija koristi... mnoge studije o difuziji inovacija završavaju se odlukom o prihvatanju ili implementaciji novih ideja. Međutim, mnoge inovacije su važne samo onda kada se one nastave da se koriste" (ibid.). Ovaj stav je veoma sličan stavu Vojislava Đurića, koji je, govoreći o „beočugu koji nedostaje", takođe uvideo da u mnogim istraživanjima nedostaje analiza završetaka procesa difuzije, odnosno, analiza situacije kako se i da li se inovacija zaista koristi i koje su njene posledice. Integracija inovacije u životnu situaciju je „totalni društveni fenomen", nepredvidiv sa stanovišta posledica, često iracionalnog karaktera, rezultat spleta različitih uzorka, okolnosti, sprega odnosa tradicija-inovacija itd. Na tragu Mertonove distinkcije manifestnih i latentnih posledica, Rodžers govori o 1) željenim naspram neželjenih posledica, 2) direktnim naspram indirektnih posledica i 3) očekivanih naspram neočekivanih posledica inovacije, kao i o teorijsko metodološkim poteškoćama prilikom proučavanja posledica inovacije.

Faza potvrđivanja: je faza u kojoj se traži neku vrsta potvrde ili podrške za već donetu odluku i u ovoj fazi takođe može doći do izmene odluke o usvajanju. ukoliko se dobiju uverenja koja su u konfliktu sa usvojenom inovacijom. Određena empirijska istraživanja farmera pokazala su da su istraživani farmeri tražili informacije nakon što su odlučili da usvoje inovaciju, isto kao što su to činili i pre odluke o usvajanju.

Ustanovljavanje ovih faza i njihov opis (naročito u ranijim izdanjima Rodžersove knjige) često je bio predmet kritika. **Važno je podvući da je Rodžers isticao da proces odlučivanja o inovaciji može dovesti *ili do usvajanja ili do odbacivanja inovacije, i to u svakoj od ovih faza, čak i nakon odluke o usvajanju***. Odlučivanje nije momentalni-trenutni čin, već proces koji se dešava tokom vremena i ne mora da ide ovim sledom (ne moraju sve faze da postoje niti da imaju ovakav sled*),* što ukazuje da su one shvaćene *idealno tipski* (uostalom kao i kategorije usvojilaca i osobine inovacije*).* Ako nastavimo u terminologiji Maksa Vebera, moglo bi se reći da je **Rodžers na izvestan način ipak prenaglasio racionalni pristup, koji je u praksi posredovan nizom drugih iracionalnih elemenata, tj.**

postavio je problem uglavnom u odnosima ciljno-racionalnog delanja. Teško je zato uvek prihvatiti ovakav sled misli jer bi to upućivalo na pretpostavku da je praktičko delovanje i ponašanje čoveka uvek rezultat procesa racionalnog razmišljanja pri čemu npr. seljak-farmer svesno i „objektivno“ analizira problem, postavlja cilj, analizira uzroke problema, razmišlja o alternativnim rešenjima i odabire najbolje moguće rešenje. Činjenica je, ipak, da je ljudska, u ovom slučaju, seljačka praksa oblikovana rutinom i tradicijom, prirodnim i društvenim uslovima, specifičnim osobinama njegovog gazdinstva i porodičnog domaćinstva, koji na različite načine utiču na njegovo poimanje „ispravnog“ načina rada i života. Na primer, uverenje u ispravnost neke prakse iz razloga „što je tako i njegov otac i deda radio pa to onda ne može biti pogrešno“. Znači, svojevrsna iracionalnost u ponašanju i donošenju odluka o usvajanju inovacije uvek je prisutna. Takođe je veoma važno o kom se tipu inovacije radi, da li je to inovacija u načinu proizvodnje ili u oblastima svakodnevnog života (ishrana, odevanje, stanovanje ...). U svakom slučaju, činjenica je da inovacija gotovo uvek ima širi „spektar dejstva“ i posledice i na ostale oblasti života, a ne samo na njen „direktan inovativni doprinos“. To, uostalom, proizilazi i iz specifičnosti seljačkog načina života i neraskidive povezanosti načela tradicionalne seljačke ekonomije, njegovog gazdinstva i porodičnog domaćinstva, njegove „privredne delatnosti“ i životne sudbine koja je neodvojiva i stapa se u načelima porodične ekonomije, autokonzuma, tradicionalne opreznosti i seljačkog rada kao njegove životne funkcije.

S druge strane, klasik naše ruralne sociologije ***Sreten Vukosavljević***, nas „opominje“ da je ***seljačka tradicionalnost iskristalisana tokom vremena i da ona u sebi ponekad upravo sadrži racionalni odgovor na prirodne i društvene uslove u kojima seljak radi i živi***. Potreba da se usvoji inovacija mora da proistekne iz samog seljačkog života, seljak mora da uvidi da mu je u interesu da usvoji inovaciju i tek tada - kada ga unutrašnji uzroci na to primoraju - seljak usvaja određenu inovaciju. Tada se inoviranje dešava prilično brzo jer je u skladu sa njegovim (seljačkim) interesom i zadovoljava njegovu potrebu. Međutim, i taj je proces složen jer, usled uvek prisutne opreznosti, seljak istovremeno prihvata novinu, ali i zadržava stare načine rada i mentalitet. Ovi procesi naročito su vidljivi usled uticaja robno novčane privrede i industrijskog društva, koje, zajedno sa „unutrašnjim razlozima“, deluju na promene seljačkog privrednog mentaliteta. To je ustvari proces usklađivanja starog i novog koji je karakterističan po jednom nerazlučivom jedinstvu racionalnih i iracionalnih elemenata. Upravo iz ovih razloga, čini se da je možda nemoguće je dokazivati racionalnost ili iracionalnost u odlučivanju radi usvajanja inovacije. Svakako je da se radi o jednoj mešavini racionalnih i iracionalnih momenata čije razdvajanju čak i u analitičke svrhe nije nimalo lako.

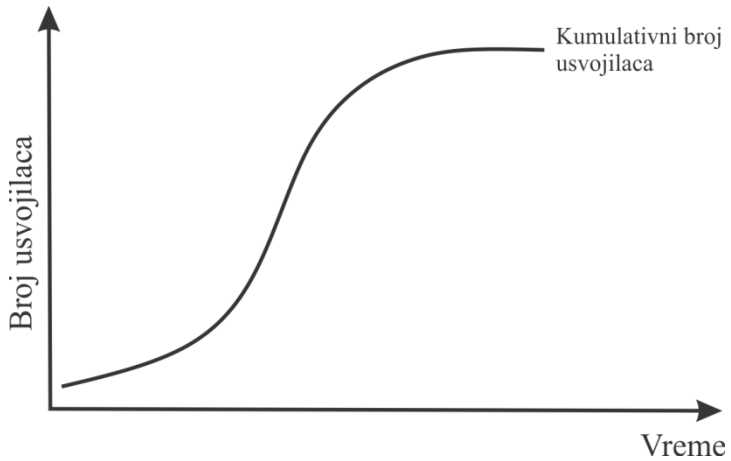
Usled pretpostavke o korisnosti inovacije za seljaka, istraživači difuzije inovacija (i njeni kreatori u laboratorijama) često su smatrali iracionalnim odbijanje seljaka da usvoji inovaciju. **Pogreška je, ustvari, bila u njihovoj pretpostavci da je svaka njihova inovacija korisna-adekvatna za seljaka, pri čemu nisu imali u vidu da seljak „iz svoje kože“ ponekad potpuno drugačije percipira ponuđenu inovaciju**. Istraživači i kreatori inovacija često su (ako koristimo Rodžersovu terminologiju) bili *pristrasni inovacijama* (engl. pro-innovation bias), a posledica toga je bila da su često ignorisana su istraživanja neuspešne difuzije inovacija, potcenjeni su slučajevi neusvajanja inovacije ili diskontinuiteta u usvajanju, prevideli su se slučajevi re-invencije, postojala je sklonost da se seljaci/farmeri optuže za neusvajanje inovacije, za konzervativizam i sl (Rogers; 2003). *U istraživanjima difuzije inovacija, često se krivica za neusvajanje ili kasno usvajanje stavljala na pojedinca, a nije se razmišljalo npr. da li je inovacija uopšte adekvatna i odgovara potrebama usvojioca, da li usvojilac ima finansijskih sredstava da usvoji inovaciju, da li je određeni usvojilac putem kanala komunikacije bio dovoljno i na adekvatan način obavešten o*

inovaciji, da li postoje neki drugi društveni razlozi i prepreke zbog kojih se inovacija ne usvaja i slično. Često se **neusvojioci kategorizuju kao tradicionalni, neobrazovani, iracionalni ili kao nedovoljno skloni promenama, a „ustvari za neke od njih neusvajanje može biti izuzetno racionalno**“ (ibid.). Rodžers je mišljenja da je to posledica nerazumevanja čuvene Rajanove i Grosove studije u kojoj je inovacija (seme hibridnog kukuruza) bila izuzetno profitabilna za sve farmere i imala je „ekstremnu relativnu prednost“ u odnosu na alternativna rešenja. Mnoge druge inovacije koje su kasnije istraživane nisu imale ovakve osobine i bilo je pogrešno pretpostavljati da je svaka inovacija korisna za seljake/farmere. Pro-inovacijska pristrasnost ima brojne uzroke a neki od njih se nalaze u interesima kreatora inovacija, problemima metodološke prirode i sl. (šire, Rogers; 2003; Janković; 2005).

4.9 Inovativnost i kategorije usvojilaca

Rodžersovo shvatanje inovativnosti i kategorije usvojilaca takođe predstavlja deo njegove teorije koji je često bio izložen kritikama. Jasno je da pojedinci i društvene grupe u okvirima određenog društvenog sistema ne usvajaju istovremeno inovacije koje se šire u procesu difuzije. Na osnovu ranijeg ili kasnijeg prihvatanja određene inovacije u odnosu na druge članove društvenog sistema, Rodžers je napravio tipologiju od nekoliko kategorija (tipova) usvojilaca. Te kategorije sastoje se od pojedinaca koji imaju sličan stepen inovativnosti, pri čemu su ove kategorije pogodna sredstva za opisivanje članova nekog sistema. Ovakve slične tipologije razvijane su i kod drugih autora i istraživača difuzije inovacija.

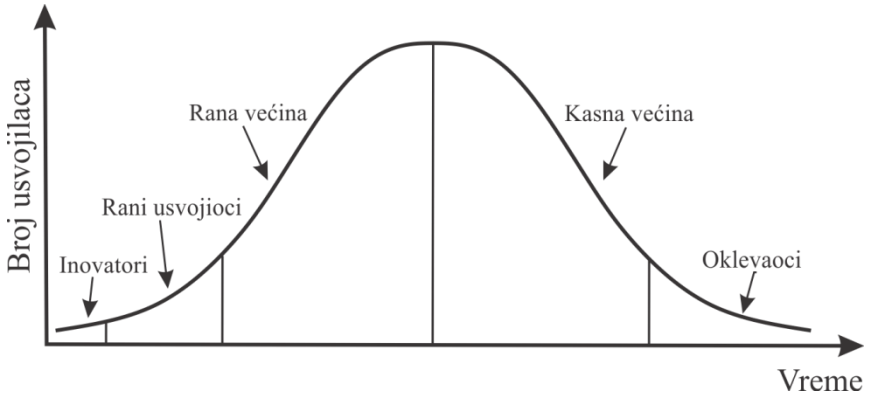
Inovativnost je *stepen u kome individua (ili druga jedinica usvajanja) relativno pre usvaja novu ideju, nego drugi članovi sistema* (Rogers; 2003). Ovo svoje shvatanje Rodžers razvija još šezdesetih godina dvadesetog veka, pod neposrednim uticajem pomenute studije o difuziji semena hibridnog kukuruza Rajana i Grosa. U toj studiji empirijski podaci pokazuju da se na osnovu vremena usvajanja može izvršiti kategorizacija usvojilaca i da prikazano kumulativno, kriva poprima (čuveni) S - oblik, dok u pregledu frekvencija usvajanja ona ima oblik zvona.

Slika 2. Kumulativni broj usvojilaca hibridnog semena (tzv. S - kriva) u istraživanju Rajana i Grosa iz 1943. godine.

Izvor: Rogers, E.M. (2003). Diffusion of Innovations. Fift edition. Free Press. New York. str. 273.

Na osnovu ove distribucije frekvencija kod Rajana i Grosa, kao i niza drugih istraživanja koja *potvrđuju* sličnu S krivu usvojilaca, izvode se pet osnovnih kategorija usvojilaca koje mogu da se prikažu u vidu krive koja ima oblik zvona: 1) inovatori, 2) rani usvojioci, 3) rana većina, 4) kasna većina, 5) oklevaoci) (Rogers; 2003). Kao i u drugim primerima, kategorije usvojilaca se donekle razlikuju kod različitih teoretičara difuzije, ali imaju slične zajedničke imenitelje.

Slika 3. Kategorije (distribucija) usvojilaca inovacija prema njihovoj inovativnosti
Izvor: Prilagođeno iz Rogers, E.M. (2003). Diffusion of Innovations. Fift edition. Free Press. New York. str. 281.

Da bi se izbeglo osnovno nerazumevanje kategorija usvojilaca, potrebno je napomenuti da i njih **Rodžers razumeva kao *idealne tipove* i metodološko sredstvo analize čija diferencijacija ima oblik S - krive samo u slučajevima uspešne difuzije inovacija na sve članove određenog (proučavanog) društvenog sistema, kao i da nema oštrih granica među pojedinim kategorijama.** Ove idealne tipove, Rodžers izvodi iz empirijskih podataka, ali ih ne smatra prosekom osobina, niti smatra da postoji oštra distinkcija među njima na „kontinuumu inovativnosti". S druge strane, S-kriva je model nastao na osnovu empirijskih istraživanja uspešne difuzije inovacija, ali inovaciju, naravno, mogu da usvoje samo neki članovi određenog društvenog sistema, odnosno inovacija može i da bude odbačena-neusvojena. U tom slučaju, logično je da se Rodžersov model (S - kriva) ne može primeniti. Kratko ćemo se osvrnuti na Rodžersove kategorije usvojilaca[103].

Inovatori: karakteriše ih sklonost ka rizikovanju, avanturistički duh, njihovi interesi za nove ideje izvode ih iz zatvorenosti lokalne zajednice i osnovnog kruga prijatelja u kosmopolitske društvene odnose; među njima je česta intenzivna komunikacija, čak i kada su prostorno udaljeni; poseduju sposobnost razumevanja i primene složenih tehničkih znanja; moraju biti spremni na izvestan stepen rizika i neizvesnosti u vezi inovacija. „Dok inovatori ne moraju uživati poštovanje od strane drugih članova lokalne zajednice, oni imaju važnu ulogu u procesu difuzije, a to je lansiranje nove ideje u sistem „importujući" inovaciju izvana u granice sistema".

Rani usvojioci: više su integrisani u lokalni društveni sistem nego inovatori i osnovna im je karakteristika da su uvažavani, više nego bilo koja druga kategorija i predstavljaju

[103] Slično ovim kategorijama usvojilaca, Lajonberger je (zavisno od karakteristika i funkcija u procesu difuzije) razlikovao: inovatore (engl. *innovators*), ključne komunikatore (informacija) (engl. *key communicators*), uticajne (uglednike) (engl. *influentials*) i skeptike (engl. *skeptics*) (Lionberger 1960: 53).

“zvezde“, lokalne uglednike; zbog svojih osobina da ne rizikuju, već promišljaju, imaju ulogu „lokalnih misionara“ u širenju i ubrzavanju procesa difuzije; potencijalni usvojioci traže od njih savet, informaciju i potvrdu u vezi inovacije; kada oni usvoje inovaciju često postaju „okidač“ za kritičnu masu usvojilaca; kod potencijalnih usvojilaca oni svojim usvajanjem smanjuju nesigurnost u vezi inovacije i šire svoju subjektivnu evaluaciju o inovaciji putem mreže međuljudskih odnosa u sistemu; usvajajući inovaciju oni praktično stavljaju „svoj pečat odobravanja“ na nju.

Rana - prethodna većina: ova kategorija usvaja nove ideje pre nego li prosečan član određenog sistema; njihove interakcije sa ostalim članovima sistema su česte, ali oni retko imaju ugledne pozicije i pozicije „zvezda“; važan su deo i sveza procesa difuzije jer usvajaju inovaciju neposredno iza ranih usvojilaca i pre kasne većine; njihov način razmišljanja svesno ih vodi u usvajanje inovacija, ali im treba vremena da usvoje, jer ne vole niti da prednjače, niti da budu poslednji u usvajanju inovacija.

***Kasna većina*:** usvajaju inovaciju nakon prosečnog člana sistema; njihovo usvajanje može biti kako ekonomske prirode, tako i rezultat pritisaka društvene sredine i kolega; skeptični su i oprezni i ne usvajaju inovaciju sve dok većina u okviru jednog društvenog sistema ne usvoji; značajan podsticaj za usvajanje je i favorizovanje inovacije kroz sistem društvenih normi.

Oklevaoci: oni su poslednji u određenom društvenom sistemu koji usvajaju inovaciju; oni su lokalistički i tradicionalistički vrednosno orijentisani, mnogi su čak socijalno izolovani; tradicionalizam kod njih znači okrenutost ka prošlosti kao uporišnoj tački vrednovanja; odluke se donose na osnovu iskustava predhodnih generacija; sumnjičavi su prema inovacijama i inicijatorima promene; njihov proces odlučivanja o inovaciji je relativno dugačak, pri čemu usvajanje i korišćenje inovacije znatno kasni za svešću i znanju o inovaciji.

Inovacija i njene karakteristike

Da bi se celina procesa difuzije iole uspešno razumevala, potrebno je proces osvetliti i sa pozicija same inovacije i njenih karakteristika. Zavisno od karakteristika inovacije (ali i od niza drugih faktora), moguće je brže ili sporije širenje neke inovacije. Te karakteristike su: 1) relativna prednost, 2) uporedivost, 3) složenost, 4) isprobljivost i 5) uočljivost (posledica inovacije) (Rogers; 2003). Važno je napomenuti da na stopu usvajanja inovacije deluju ove pomenute karakteristike, ali kao obeležja inovacije koja su kao takva percipirana od strane subjekta koji usvaja inovaciju - usvojilaca. *Objektivna obeležja su kao takva samo pretpostavljena*.

Relativna prednost je stepen u kojem je inovacija percipirana kao bolja od ideje koju zamenjuje. Ona je često izražena kao ekonomska korist od uvođenja inovacije ili kao socijalna korist - zadobijanje višeg socijalnog statusa i tome slično. U tom smislu, priroda same inovacije karakteriše njenu relativnu prednost, mada i osobine usvojilaca utiču na to koje specifične dimenzije relativne prednosti inovacije su važne. U situacijama u kojima je teže istaći relativnu prednost neke inovacije (npr. nove tehnologije u poljoprivrednoj proizvodnji na gazdinstvu, a koje su ekološki prihvatljivije), stopa usvajanja može biti sporija jer usvojioci teže mogu percipirati relativnu prednost inovacije (kao i korist od inovacije koja, u ovom primeru, može da bude lična ili javna-opšte društvena).

Kompatibilnost inovacije je stepen u kome je ona percipirana u skladu sa postojećim vrednostima, prošlim iskustvima i potrebama potencijalnih usvojilaca. Inovacija može biti kompatibilna ili nekompatibilna sa: 1) sociokulturnim vrednostima i verovanjima, 2) prethodnim inovacijama - idejama, i (ili) 3) potrebama usvojilaca. Sagledavana od strane

usvojilaca u određenom društvenom sistemu, ova osobina inovacije je u pozitivnoj korelaciji sa stopom usvajanja. Da bi se osigurala veća kompatibilnost inovacije potrebno je obratiti pažnju na prethodna iskustva usvojilaca i njihovo već postojeće znanje stvarano generacijama (i „prenošeno s kolena na koleno"), koje je često zanemareno od strane onih koji stvaraju inovacije, kao i od onih aktera koji su inicijatori promene. Isto tako, da bi se osigurala veća stopa usvajanja, često se nastoje uvesti čitavi „paketi inovacija", koje su funkcionalno povezane i koje, po usvajanju, menjaju čitav jedan sektor ljudske prakse npr. traktor, priključne mašine, novi načini obrade zemljišta itd.

Složenost je stepen u kome se inovacija doživljava kao teška za razumevanje i korišćenje . Jasno je da ukoliko je inovacija složenija za razumevanje i korišćenje, ona negativno korelira sa stopom usvajanja.

Isprobljivost inovacije predstavlja stepen u kome se inovacija može isprobati, odnosno, sa njom se može eksperimentisati u ograničenoj količini. Inovacije koje prethodno mogu da budu na neki način isprobane, imaju veću šansu da budu usvojene. Tipičan primer za to je novo seme za setvu, koje se može posejati na neku manju površinu i bez većih rizika isprobati njene osobine.

Uočljivost je stepen u kome su rezultati inovacije vidljivi usvojiocu inovacije pri čemu se on neposredno uverava u korisnost i njene efekte. Za mentalitet seljaka ovo je često važna osobina i može se objasniti frazom „*svojim očima video*". Korišćenje ove osobine inovacije može se videti u ogledima koje često nalazimo na vidljivim mestima pored puta, odnosno, manifestacijama tzv. Dana polja u kojima se proizvođači okupljaju kako bi, između ostalog, videli efekte različitih hibrida, tehnologija proizvodnje i sl. Treba naglasiti da je Rodžers razvio ove karakteristike inovacija samo u pravcu inovacija koje su materijalne prirode, iako je razlikovao materijalne i nematerijalne inovacije.

Sociološko razumevanje difuzije inovacija u poljoprivredi i ruralnim područjima ukazuje da je ova teorija relevantna, nesumnjivo i paradigmatična, kako u teorijsko-metodološkom smislu, tako i u praktičnoj primeni njenih saznanja. Korisnost ovakvog pristupa je još veća ukoliko se ovom stanovištu (a time i celokupnoj istraživačkog tradiciji difuzije inovacija koja je funkcionisala na ovim ili sličnim principima) pristupi kritički, kao i ukoliko se ova rešenja sagledavaju u skladu sa kontekstom društvene stvarnosti u kojoj se primenjuju. Sa sociološkog stanovišta, potrebno je prevazici jednu od najvećih slabosti ovog pristupa a to je prisutni nominalizam i nedovoljno izražena sociološka pozicija, odnosno, svojevrsni socio-psihološki pristup u razumevanju društva i društvenog sistema. Kategorija „društvenosti" je nepravedno svedena na mrežu komunikacija i odluke o usvajanju, a ne razotkriva se uslovljenost ovog procesa društvenom strukturom, pozicijom u društvenoj strukturi, tipom društva, karakteristikama društvene sredine, socio-kulturnim sistemima vrednosti itd. Proces usvajanja inovacije u ovoj teoriji je sveden na samog pojedinca, koji - iako odlučuje o usvajanju i korišćenju neke inovacije – sociološki posmatrano, predstavlja samo vrh ledenog brega jer je uvek smešten u određene društvene odnose i društvenu strukturu koja na njega utiče:

1) neposredno okruženje individue (porodica, prijatelji, ostale društvene grupe kojima pripada - profesionalne, religiozne, statusne i dr.). Pojedinac je *ukorenjen* u društvenu strukturu i ova veza usmerava pažnju i na mogućnosti različitog usvajanja određenih inovacija od strane pripadnika različitih društvenih slojeva, grupa... što može i da onemogući širenje određenih inovacija ili da ograničava (usmerava) širenje informacija o inovaciji među pripadnicima različitih društvenih slojeva (grupa); 2) obeležja poljoprivrednog gazdinstva i domaćinstva, 3) obeležja lokalne zajednice (stepen urbanizovanosti lokalne zajednice,

regiona, udaljenost od grada, infrastrukturna i insitucionalna razvijenost, demografska gustina; učestalost i intenzitet migracija i sl.); 4) uticaj globalnog društva na procese difuzije inovacija (utiče karakter određenog društva, otvorenost društvenog sistema ka promenama, globalna strategija društvenog razvoja - razvoja sela i poljoprivrede, sistem mera (agrarne) politike i tržišta, kreditno-investicione i zemljišne politike i sl). Na primeru modernizacije poljoprivrede u jugoslovenskom društvu (npr. u SFRJ) očigledan je uticaj ideoloških sistema koji su, naročito u agrarnom i ruralnom sektoru, u velikoj meri oblikovali život ruralne populacije i uticali na modernizaciju poljoprivrede i seoskog života uopšte. Zavisno od globalnih društvenih faktora i uslova, možemo govoriti o većoj ili manjoj institucionalizaciji procesa širenja inovacija u određenom društvu. A da bi se određeno društvo modernizovalo potrebna je organizacija i institucionalizacija inovacijskih procesa u skladu sa mogućim i pretpostavljenim pravcima društvenog razvoja (šire, Janković 2005). U svakom slučaju, neke od osnovnih kritika ove teorije smeraju na nedovoljno razmatranje ekonomskih, strukturalnih, institucionalnih i drugih faktora – okruženja – koje utiče na „jedinicu usvajanja“ kao i na pomenutu pro-inovacijsku pristrasnost koja je često prisutna u istraživanjima ove problematike.

Sociološka analiza i objašnjenje fenomena difuzije inovacija u društvu, a naročito u seljačkim društvima, moraju uvažavati nepobitnu činjenicu, a to je da se tradicionalna seljačka društva transformišu. U toku te transformacije seljak postepeno postaje farmer, poljoprivredni proizvođač sve više postaje zanimanje, a društvena organizacija i relativna autonomija lokalnog kolektiviteta gubi na svom značaju kakav je imala u tradicionalnim oblicima društvenosti. Konačno, proces društvenih promena u ruralnim područjima može se posmatrati i u okvirima Dirkemove dihotomije mehaničke i organske solidarnosti. Tradicionalno selo moglo bi se opisati odnosima mehaničke solidarnosti, solidarnosti po sličnosti, pod pritiscima kolektiva i običajnih normi, ono je društvo (u malom), društvo skoro potpunog poznavanja svih aspekata drugih pojedinnaca i grupa (porodica) pri čemu su odnosi uzajamne zavisnosti veliki. Veze i odnosi tradicionalnog sela sa gradom-globalnim društvom su slabe i svode se na davanja (radne snage, poljoprivrednih viškova, poreza, vojničke sposobnosti itd).

Tehničko tehnološkim razvojem društva, a pre svega razvojem poljoprivrede, sektora industrije, dominacijom urbanizacijskih procesa, razvojem tržišta i robno-novčanih tokova, u tradicionalno selo prodiru institucije globalnog društva. Selo više ne može zadržati svoju izolovanost i autarkičnost, i aktivno se uključuje u podelu rada, naročito u procesu razvoja savremene poljoprivrede. Ovakva poljoprivreda razvija vlastitu naučnu bazu, svoje inpute dobija izvana, odnosno, autpute plasira na „spoljnje“ tržište. Na jedan specifičan način, jedino se proces konkretne (poljoprivredne) proizvodnje u najvećoj meri odvija u selu (seoskom ataru), dok se sve ostale aktivnosti (koje ovom procesu prethode i slede) ponajviše odvijaju van sela (kreiranje tehnologije, inputa i mehanizacije za poljoprivrednu proizvodnju, prerada, transport i prodaja poljoprivrednih proizvoda...). U sladu sa drugačijim (promenjenim funkcijama), selo dobija specifično mesto u društvenoj podeli rada, koja i u samom selu proizvodi odnose slične odnosima organske solidarnosti. Pritom savremena seoska ekonomija nije samo mesto *poljoprivredne* proizvodnje, već šireg spektra delatnosti, od (manjih) industrijskih pogona, zanatstva, do najšire shvaćenog sektora usluga, turizma (ekološko-rekreacionih rezervata urbanog čoveka). Svaka od ovih delatnosti utiče na diverzifikaciju društvenih uloga u selu i njihovu „organsku“ povezanost. **Ruralno „postaje“ mnogo šire od agrarnog i ruralnost dobija drugačija značenja. Farmeri postaju manjina u selu (i društvu), identitet sela nije više dominantno vezan za poljoprivredu**.

Na jednom opštijem nivou sve ovo ukazuje da se društvo i društvene promene ne mogu sagledavati mehanicistički, u smislu da se prethodno definisane (predodređene) i konstruisane inovacije (kao vid društvene promene) mogu jednostavno ugraditi u društveni sistem (kao nešto što može biti strogo planirano i kontrolisano). Društvena stvarnost često izmiče ovakvim pokušajima dok je i sama ovakva pretpostavka već na početku pogrešna, naročito ukoliko se promena planira bez participacije onoga za koga se ona planira i bez uvažavanja postojećeg istorijskog iskustva.

4.10 Inovacije u svakodnevnom životu seljaka - civilizacijski obrt u 20. veku

Svakodnevni život seljaka jeste stalna borba za preživljavanje i u najtežim prirodnim i društvenim uslovima, sa oskudnim materijalnim sredstvima i uz prvenstveni oslonac na samog sebe i svoje najbliže - na svoje srodnike i susede u lokalnoj zajednici. Inovacije u takvim uslovima obično se svode na sirotinjsko "dovijanje" kako bi se što lakše "sastavio kraj s' krajem". Tada prvenstvo imaju elementarne materijalne potrebe za hranom, odećom, obućom i nekakvim smeštajem za sebe i svoju porodicu, a odmah zatim dolazi potreba da se i stoka nekako ishrani i negde smesti. Vekovima su seljaci na isti način zadovoljavali svoje elementarne egzistencijalne potrebe, živeći onim načinom života koji su sami sebi mogli da priušte; "opružali se prema svome guberu" - trošeći onoliko koliko su imali i koliko su mogli, a to je uvek bilo i malo i skromno. Krupnije promene (inovacije) u načinu svakodnevnog života seljaka nastupaju tek onda kada se menja globalni društveni okvir, kad globalni procesi prodru u selo i izmene način rada, način stanovanja, način ishrane i oblačenja i način međusobnog opštenja (komunikacije).

Proučavanje "narodnog života" u njegovim najrazličitijim oblicima i aspektima smatra se osnovnim zadatkom etnologije kao nauke, ali je to istovremeno zadatak i svih drugih društvenih nauka, a naročito sociologije. U tom smislu etnološkoj sintagmi "narodni život" u sociologiji je analogna kategorija koja se označava izrazom "društveni život". U ruralnoj sociologiji to je "seoski način života". Problematizovanje društvenog života kao predmeta sociološkog istraživanja obično se vrši posredstvom sintagmi "način društvenog života", "kvalitet života" i "stil života" - koje su međusobno komplementarne kategorije, jer se odnose na različite dimenzije iste celine ljudskog društvenog življenja (ponašanja i delovanja).

"Način društvenog života" je istorijski stvoren oblik strukturisanja bitnih društvenih odnosa pojedinaca i grupa, međusobno i u okviru društva kao celine, prema prirodno datim i civilizacijski stvorenim uslovima, prema kulturno usvojenim potrebama, interesima, vrednostima i normama ponašanja i delovanja, kao i prema drugim globalnim društvima.

Pod "kvalitetom života" obično se podrazumeva neka konkretna životna situacija ili stanje objektivnih uslova koji omogućuju veće ili manje zadovoljavanje osnovnih egzistencijalnih društvenih potreba određenih pojedinaca i društvenih grupa. Zato je u osnovi svakog posebnog teorijskog i metodološkog koncepta koji se u proučavanju načina društvenog života usmerava na "kvalitet života" uvek neko određeno shvatanje (teorija) ljudskih i društvenih potreba. U tom smislu se i razlikuju pojedini istraživači, ali se među njima pojavljuje i nekoliko nezaobilaznih dimenzija kvaliteta života kao što su: **(1) društveno i privatno blagostanje, (2) društvena i lična sigurnost, (3) političke i lične slobode i (4) društvene mogućnosti samopotvrđivanja pojedinaca u grupi i grupa u globalnom okruženju.**

Sociološka proučavanja "kvaliteta života" obično se svode na empirijsko utvrđivanje stepena "društvenog blagostanja" pojedinaca, grupa ili društva (naroda) kao celine. Pritom se "blagostanje" operacionalizuje preko većeg broja iskustvenih pokazatelja i njihovih merljivih varijabli.[104] "Kvalitet života", shvaćen kao određeni stepen "društvenog blagostanja" kojim raspolažu pojedinci, grupe i društvo u celini (kao ono što oni "imaju") obično se operacionalizuje preko:

1. **načina ishrane** (varijable: količina i kvalitet namirnica);
2. **načina stanovanja** (varijable: broj, veličina i opremljenost stambenih prostorija, vrsta i kvalitet gradnje);
3. **načina rada** (varijable: fizički, psihološko-motivacioni, društveno-organizacioni i ekonomski uslovi rada);
4. **nivoa zdravlja** (varijable: fizičko i mentalno stanje);
5. **nivoa obrazovanja** (varijable: stepen školske spreme, kvalitet i funkcionalna vrednost stečenih znanja);
6. **načina korišćenja slobodnog vremena** (varijable: način korišćenja dnevnog, nedeljnog i godišnjeg odmora, kvalitet rekreacije, uslovi za slobodno stvaralaštvo).

Civilizacijski prevrat na našem selu već se odigrao. Ne postoji sociološka niti bilo koja druga studija u oblasti društvenih nauka koja se bavi savremenim problemima ljudskog življenja, a da na neki način ne uvažava navedeni epohalni civilizacijski prevrat u načinu društvenog života koji se kod nas najdramatičnije odigrao u ovom veku. **Kod većine savremenih istraživača industrijalizacija poljoprivrede, urbanizacija seoskog prostora, mas-medijski uticaji i izmene seljačke kulture, (otuđenje) međuljudskih odnosa, rutiniziranje delovanja, uniformisanje ponašanja, drugim rečima, modernizacija društvenog života u selu, podrazumeva se kao najopštiji strukturno-istorijski deterministički okvir svekolikog društvenog zbivanja.** Kod raznih društvenih analitičara neki od ovih aspekata medernizacije, ili više njih povezano, uzimaju se kao neposredan predmet istraživanja i tako se prodire do suštine društvenosti našeg vremena i našeg prostora oličene u dominantnom načinu društvenog života i njegovim slojnim, grupnim, lokalnim, regionalnim, verskim i nacionalnim varijacijama.

4.10.1 Inovacije u stanovanju, ishrani i odevanju seljaka

Stanovanje je bazična ljudska i društvena potreba koju seljaci zadovoljavaju na različite načine, ali uvek u okviru sopstvene porodične kuće i u sklopu lokalne sredine u kojoj rade i žive. Sociološki gledano, stanovanje seljaka u sopstvenoj porodičnoj kući bitno se razlikuje od stanovanja ljudi u gradovima, za koje su

tipični stanovi u okviru većih ili manjih stambenih zgrada, uvek odvojeni i često veoma udaljeni od mesta zaposlenja.

Za razliku od gradskog čoveka, za seljaka mesto rada i stanovanja nije odvojeno. Zato seljačka kuća nikad nije samo mesto stanovanja nego je središte njegovog privrednog i ukupnog društvenog života. Seljakova težnja za udobnim stanovanjem u kući nekad je bila u drugom planu, a važnije je bilo sve ostalo: da je po mestu gde je smeštena pogodna za privredne aktivnosti (na sredokraći između ratarskih i stočarskih površina u seoskom ataru ili na

[104] Uporediti: Vladimir Lay, KVALITETA ŽIVOTA STANOVNIŠTVA HRVATSKE, *Sociologija*, 1991, br. 3.

porodičnom posedu, pogodna za razne poslove "oko kuće"; da je izgrađena od jeftinog i lako dostupnog materijala (obično od drveta, kamena ili zemljanog naboja); da je skromna i skrajnuta (da ne izaziva "Turke i hajduke"), ali i da diskretno ukazuje na status domaćina u lokalnoj zajednici.

Autohtone seljačke inovacije u načinu stanovanja nastupaju pod uticajem novih privrednih potreba, kad se pored kuće počinju graditi objekti za privrednu upotrebu, kojoj se postepeno prilagođavaju. O tom autohtonom razvoju seoske kuće i drugih zgrada oko nje Sreten Vukosavljević ovako piše: "Kuća je bila za skoro sve potrebe, pa se posle za jednu po jednu potrebu izdvaja i specijalizuje zgrada ili prostorija u kući. U kući se izdvaja, specijalizuje, soba za glavnog stanovanja. Kada to bude, onda može da se utvrdi mesto gde se leži. Kada se to utvrdi, onda tek može da se izrađuje ležište i kao postelja i kao naročiti uređaj - krevet. Tako se prvo utvrdi posebno mesto jaslama, pa se posle izradi staja, tako nužnik, pa se posle često podužeg vremena izradi i neki uređaj... Dok nije bilo stalnih stočnih zgrada, stoka je morala, ponekad, kad je velika studen, biti zajedno s čovekom, u njegovoj stambenoj zgradi, a kad se mladi morao i podmladak za prvih nekoliko dana; moralo i odraslo kad je što bolesno. Ali ni u prvim vremenima po doseljenju seljak ne drži stoku u kući ni blizu onoliko koliko bi se moglo očekivati kada se zna kako malo svih privrednih zgrada ima u to vreme."[105]

Krupnije inovacije i u načinu seoskog stanovanja nastupaju tek onda kada selo u celini biva zahvaćeno globalnim razvojnim procesima urbanizacije i modernizacije. Takve promene u našim najrazvijenijim selima počinju u dvadesetom veku, a ubrzavaju se tek od pedesetih godina. Kuće se grade od novih tvrdih materijala, proizvoda građevinske industrije (cigla, beton, crep i drugo).

Arhitektonski stilovi stambene gradnje po selima smenjuju se poslednjih decenija, *ali u svima se, više ili manje, oponašaju gradske kuće - po spoljnjem izgledu, ali i po unutarnjem rasporedu, funkciji i opremljenosti prostorija*. Razlike su samo u načinu korišćenja takvih kuća pošto one nisu uvek prilagođene stvarnim potrebama seljaka i uslovima života i rada na selu i u poljoprivredi.

Empirijska sociološka istraživanja beleže velike i brze promene u načinu stanovanja, u tzv. stambenom standardu i opremljenosti seoskih domaćinstava "trajnim potrošnim dobrima" tokom šezdesetih i sedamdesetih godina u mnogim našim selima i kod velike većine seoskih domaćinstava.[106] U tom pogledu prednjače razvijeniji krajevi, sela bliža gradovima i mešovita seoska domaćinstva. Kod njih se pre stiču svi neophodni i dovoljni uslovi za inovacije u stanovanju: viši materijalni prihodi domaćinstva, razvijenija komunalna infrastruktura u naselju i nove kulturne potrebe i navike ljudi.

Elektrifikacija sela je jedna od bazičnih infrastrukturnih inovacija. U tom pogledu preokret je nastao za dve decenije, kada je 1951. bilo 4/5 neelektrifikovanih sela, dok je 1971. bez struje ostala 1/5 sela u bivšoj Jugoslaviji. Pre toga, za osvetljenje je služila vatra sa ognjišta, petrolejka (često bez stakla), sveća, luč ili "lojanica".

Lokalni seoski vodovodi (najpre na prirodni pad, a potom uz razne vodene pumpe) omogućuju gradnju kupatila i higijenskih WC-a u kućama. Pojavljuju se razni elektrčni aparati (štednjaci, frižideri, radio i TV), savremeni nameštaj i oprema prostorija (tapete po zidovima, parket i keramičke pločice po podovima), nova čista posteljina, parno grejanje i ostalo.

Inovativni talasi su, ipak, veoma nejednako zapljusnuli pojedine naše krajeve i u njima sva sela i sva domaćinstva. Do skoro je bilo sela bez električne struje, nemali broj seoskih

[105] S. Vukosavljević, SOCIOLOGIJA STANOVANJA, s. 134.

[106] Uporediti: Alija Hodžić, INOVACIJE U STANOVANJU I OPREMLJENOSTI DOMAĆINSTAVA TE ORIJENTACIJA U POTROŠNJI SEOSKOG STANOVNIŠTVA, *Sociologija sela*, 1976, br. 53-54, s. 50-66.

porodica još stanuje u kućama iz prve polovine ovog veka, u loše opremljenim prostorijama, sa nepodesnim higijenskim uslovima i oskudnim nameštajem. Dvorišta su nefunkcionalna, sa starinskim privrednim zgradama, od lošeg materijala i bez fukcionalne specijalizacije. Ovo se naročito odnosi na zaostala planinska sela u kojima je, uostalom, najveći broj napuštenih starih kuća u kojima niko ne živi.

Taj višak, u izvesnoj meri, potiče i od popriličnog broja vikend-kuća koje su masovno građene po našim selima na prelazu iz sedamdesetih u osamdesete godine, ali nikad nisu racionalno korišćene.[107] Zbog nemogućnosti racionalnijih ulaganja kapitala, koji je tada pristizao u zemlju u vidu obilnih zajmova ili je poticao od zarada gastarbajterske populacije, ogromna novčana sredstva su uložena u gradnju seoskih kuća. Otuda danas postoje i sela sa velelepnim kućama, na više spratova, sa najmodernijim nameštajem, sa centralnim grejanjem i raznovrasnim skupocenim kućnim aparatima. Dvorišta oko takvih kuća imaju skupocene metalne, drvene ili betonske ograde i posebno ukrašene kapije, a pored jedne ili više kuća uvek je više novih dvorišnih privrednih i neprivrednih zgrada. *Takva su najčešće "gastarbajterska" sela i domaćinstva, naročito u krajevima (kao što je Istočna Srbija) u kojima kulturni obrasci potenciraju statusne simbole lokalnog prestiža, spoljno isticanje bogatstva i takmičenje među susedima u svemu i svačemu.*[108]

Nesklad između naraslih materijalnih mogućnosti seljaka i starih kulturnih obrazaca često dovodi do svojevrsnog kiča u seoskim sredinama koji se bitno ne razlikuje od karikaturalne razmetljivosti malograđana i gradskih skorojevića.

Ishrana seoskog stanovništva kod nas je uvek bila briga seljaka samih. Najvažnije je bilo da se jede ono što se ne mora kupovati (što seljak sam proizvede) i da jelo bude jeftino. Među starim seljačkim jelima bilo je i onih koja su prilično zdrava i hranljiva, a ponekad i ukusna (mada je to bilo najmanje važno).

Pored brige za ishranu svoje dece, seljak je na razne načine bivao prinuđen da vekovima "odvaja od svojih usta" i za ishranu onih koji se sami nisu bavili poljoprivredom. Nije redak bio slučaj da seljaci prodaju pšenicu i kupuju jeftiniji kukuruz, da bi razlikom u ceni podmirili neku svoju drugu neodložnu potrebu - platili porez, kupili petrolej, so i šećer, nabavili nešto od obuće ili odeće, uložili u kuću i poljoprivredne alate. Za sve to vreme i doskoro, seljakova ishrana je bila oskudna, često i nekvalitetna, u neskladu sa sezonskim ritmovima rada, sa higijenskim i zdravstvenim standardima.

Osnovu seljakove ishrane činili su hleb (za većinu, sve do šezdesetih godina, to je kukuruzna proja), pasulj, krompir, kupus, mlečni proizvodi, ponekad meso i domaće voće (u sezoni kad ga ima).

Razlike u načinu ishrane su veće između ravničarskih ratarskih i planinskih stočarskih krajeva i sela nego između pojedinih seoskih porodica u istom kraju. Kod prvih je u ishrani više hleba, a kod drugih relativno više mesa i mlečnih proizvoda. Dešavalo se da je u pastirskim selima, naročito s jeseni i početkom zime, kada se stoka "skida sa hrane" i kad je na pijacama jeftina, u ishrani seljaka bivalo više mesa nego hleba (ni mesa nije bilo mnogo, nego je hleba bilo malo).

Svakodnevna seljačka jela ranije su veoma retko bivala zamašćena, a i šećer se nije koristio. U žitorodnim krajevima se ponekad koristila mast i slanina (Vojvodina), a u pastirskim

[107] Videti o tome: Miomir Naumović, NASELJA ZA ODMOR – sociološko istraživanje, Niš, 1990.

[108] Videti: Miloš Marjanović, DRUŠTVENE I KULTURNE PROMENE U SELIMA VLAŠKE ETNIČKE ZAJEDNICE NEGOTINSKE KRAJINE, Etnografski institut SANU, Beograd, 1981.

kajmak, i maslo (kod muslimana loj). Posna jela su zamašćivana uljem od oraha, od konopljina i bundevina semena (u Vojvodini).

Ukupan seoski život podleže sezonskim ritmovima, samo što se ritam teških poslova i velikog trošenja energije i ritam ishrane nisu poklapali. Uobičajeno je bilo da seljaci najviše i najbolje jedu krajem jeseni i zimi (kad je manje posla), a najlošije se hrane s proleća i početkom leta (kad počinju teški seljački radovi - oranje, setva, okopavanje kukuruza, vinograda i drugog). Svi su, a naročito siromašniji, uvek pričuvljivali nešto bolje hrane za svečanije prilike, za goste i bar za decu.

Postojale su, dakle, i razlike u načinu ishrane između najbogatijih i najsiromašnijih seljaka u istom selu koje se ogledaju u tome što bogati uvek imaju kakve-takve hrane, a siromašni često gladuju po nekoliko meseci u godini, hraneći se jednolično i nedovoljno. Tako je živela većina siromašnih seljaka u svim krajevima. *Siromašni i neprosvećeni, srpski seljaci su nekad često postili, ne samo iz verske revnosti nego i zato što mrsa nisu imali ni za dane kada se moglo mrsiti*. Navode se podaci da je dvadesetih godina 20. veka oko 90-95% seljaka u Šumadiji postilo uz proju, posan kačamak, pasulj, kupus i raso, eventualno uz krompir i papriku, uz rotkvu, luk i sirće, a leti i uz još pokoje varivo i salatu. Neki postovi (kao uskršnji i petrovski) padali su u vreme teških seljačkih radova, pa ih je bilo teže ispoštovati.[109]

Higijena ishrane je, takođe, veoma loša, jer hrana se ne čuva, ne spravlja i ne koristi na higijenski ispravan način. **Higijenske navike, naravno, zavise od materijalnih mogućnosti, ali još i više od znanja i kulturnih obrazaca**. Hrana obično nije bila zaštićena od štetočina koje prenose zaraze (miševa), a podložna je truljenju i kvarenju. Spravlja se na ognjištu, u pepelu i prašini i u nečistim sudovima. Čvrsta hrana se uzimala neopranim rukama, a tečna iz jedne posude oko koje su se raspoređivala sva deca i istovremeno je zahvatala nedovoljno čistim drvenim kašikama.

Za sve seljake je (a naročito za siromašne) uvek bio važniji kvantitet nego kvalitet hrane. Tradicionalni kulturni obrazac u ishrani sadržan je u izreci "od čega sit, od toga i debeo". A biti "debeo" značilo je isto što i biti "zdrav" - jer su mnoge boleštine (tuberkuloza naročito) pre svega pogađale neishranjene (i "mršave"), one koji nisu imali "jaku" hranu. *Zato je nekad gojaznost bila statusni simbol pošto su "debeli" bili samo bogati seljaci (a naročito trgovci i ostali građani)*. Danas je obrnuto, pa se gojaznost i u selu počinje shvatati kao bolest "gladnih očiju", kao naknadno zadovoljstvo onih koji su nekad gladovali pa sada ne znaju za meru i halapljivo jedu sve dok mogu.

Nagle promene u ishrani seoskog stanovništva nastupile su onda kada su inovacije u poljoprivrednoj proizvodnji (mehanizacija, veštačka đuriva, rodni hibridi) omogućile dovoljne količine pšenice da se kukuruzna proja definitivno zameni sa pšeničnim hlebom. **To je bio civilizacijski obrt u načinu ishrane i on se u našem selu odigrao tokom šezdesetih godina dvadesetog veka.** *Iza toga dolazi sve obilnija upotreba mleka i mlečnih proizvoda, a naročito mesa, masnoća i šećera i u ishrani seljaka*. U tome se neretko i preteruje, pošto povećana ponuda hrane nije praćena odgovarajućim zdravstvenim prosvećivanjem seljaka. Ponovo su kvantitet i kvalitet ishrane kod seljaka u raskoraku. Ovog puta, taj raskorak se ispoljava na višem nivou materijalnog standarda, manje siromašnih, ali još uvek nedovoljno prosvećenih seljka.[110] **Masovno korišćenje frižidera i zamrzivača dovodi do ujednačavanja seljakove ishrane u letnjem i zimskom periodu**. **Sve brojnije seoske prodavnice i relativno veći novčani prihodi**

[109] Videti: M. Isić, SELJAŠTVO U SRBIJI..., s. 205.

[110] O štetnim posledicama preobilne i energetski prejake ishrane svedoči sve veći broj i među seljacima onih koji obolevaju i umiru od kardiovaskularnih i metaboličkih poremećaja (poput šećerne bolesti). To je naročito karakteristično za Vojvodinu u kojoj se "uvek dobro jelo" i gde se danas u tome najviše preteruje.

seljaka, pak, omogućuju postepeno izjednačavanje načina ishrane stanovnika sela i onih koji žive po gradovima. Tako se smanjuje još jedna krupna razlika između seoskog i gradskog načina života. Seljaci danas kupuju beli pekarski hleb, a često i raznu industrijsku hranu, pa i južno voće i druge namirnice koje sami ne proizvode. *To iz korena menja njihove radne i kulturne navike, mentalitet i celokupan način života.*

Slično promenama u načinu stanovanja i ishrane desile su se promene i u načinu seljačkog **oblačenja i u održavanju lične higijene.** Seljaci su ranije obično sami sebi izrađivali odeću i obuću ili su to za njih radili neki umešniji rođaci i susedi. Žene u kućnoj radinosti predu vunu i prethodno pripremljenu kudelju i lan, pletu džempere, tkaju platno za posteljinu i košulje i sukno za odelo, šiju odeću sebi, deci i muškarcima. Muškarci obično pripremaju kožu i prave opanke. Tako izrađena odeća i obuća veoma je gruba, neudobna za nošenje i neestetski oblikovana. Dobra je ako štiti od hladnoće i ako se brzo ne podere. Takva odeća dugo se nosi, sezonski menja i retko pere. Seljaci često u istoj odeći danju rade i noću spavaju.

Lična higijena tela, kao i odeće je, takođe, bila niska. Seljaci se ujutro umivaju samo po licu, više ritualno (tri puta po rukama i tri puta po licu) - nego iz higijenskih razloga. Mnogi ne peru noge pred spavanje ni onda kada su kaljave. Redovno pranje nogu, takođe, poprima ritualnu formu onda kad mlada snaha svekru pere noge ili žena mužu. Domaćica se ranije uvek (i zimi) umivala na bunaru, kad odlazi po vodu.

Higijena tela seljaka se naglo popravlja sa izgradnjom kupatila, opremljenih kadom za kupanje i vodovodnim instalacijama u novosagrađenim seoskim kućama. Uz ovu inovaciju, od sedamdesetih godina prošlog veka po selima se pojavljuju i automatske veš-mašine, koje, uz nova sredstva za pranje (deterdžente) predstavljaju ključnu promenu higijene rublja i odeće i lične higijene uopšte.

Pored radne, seljaci imaju i svečanu ("paradnu") odeću i obuću koja je uvek novija, čistija, kvalitetnija i lepša od one koja se svakodnevno nosi. Ta odeća više ili manje odgovara nekom tipu narodne nošnje koja je karakteristična za dotični kraj. Etnografi proučavaju "narodnu nošnju" kao važan elemenat kulturnog identiteta svakog naroda, koji svedoči o njegovoj prošlosti, o praktičnim veštinama i estetskim ukusima. *Za narodnu nošnju se pogrešno misli da je to tipičan način seoskog oblačenja, samo zato što se ona u selima očuvala više nego u gradovima. A, u stvari, narodna nošnja je na novi način prestilizovana stara nošnja elitnih slojeva koje su seljaci oponašali. Zato su se seljaci i oblačili u svečanim prilikama onako kako su se nekad svakodnevno oblačili njihovi modni uzori*. U poređenju sa gradom, seoska moda u oblačenju sporije se menjala, pa su seljaci sačuvali staru nošnju svoje elite i onda kad su je vodeći slojevi zamenili drugom, tzv. građanskom nošnjom.

Danas neka nova seoska moda i ne postoji. Selo i u oblačenju kopira grad, isto onako kako manji gradovi kopiraju veće, a ovi imitiraju velike modne centre.

Radikalne promene u oblačenju seoskog stanovništva i u njegovim ličnim higijenskim navikama nastupaju paralelno sa svim ostalim promenama u materijalnim, društvenim i kulturnim uslovima svakodnevnog života seljaka - uglavnom pod uticajem spoljnih činilaca.

S promenom materijalnih uslova svakodnevnog života u selu, menjaju se i navike ponašanja seljaka, seoski običaji, njihov tradicionalni moral, vrednosne orijentacije, mentalitet i sveukupan pogled na svet - uključujući i viđenje sebe u tom svetu.

4.11 Promene socijalnog mentaliteta seljaka

Socijalni mentalitet je skup zajedničkih društveno-kulturnih obeležja neke relativno homogene društvene skupine kao što su: kolektivne navike, zajednički običaji, moral i životni ideali (vrednosti).

Dosadašnja izlaganja različitih determinanti seljačkog načina života - od seljačke ekonomije, preko porodične organizacije i ustanova lokalne seoske zajednice, do međusobnog komuniciranja i svakodnevnog života u teškim i oskudnim egzistencijalnim uslovima - u sebi sadrže mnoge elemente za opis, objašnjenje i razumevanje tzv. seljačkog mentaliteta.

U jednom od svojih znamenitih "pisama sa sela" Sreten Vukosavljević slikovito opisuje značaj životnih uslova i njihov uticaj na stvaranje **društvenih navika** seljaka koje često nadživljavaju uzroke koji su ih nekada stvarali. On prenosi dijalog sa jednim svojim poznanikom, seljakom iz njegovog kraja, koji nije mogao da zaspi u udobnoj postelji pa kaže: " mogao bih i umeo bih i ja udesiti sebi ovako. Ali sam celoga svoga veka udešavao sebi prenoćište kako mi je najgore i najneudobnije. Da se ne bih prevario da tvrdo zaspim, te može biti izgubim i glavu i 'mal'." [111]

Stalno oprezan i u strahu za svoju glavu (od Turaka) i svoju stoku (od kurjaka) seljak se nikada nije potpuno prepuštao sopstvenom zadovoljstvu, a seljanka pogotovu. Otuda uvek veća ili manja suzdržanost u seljakovom ponašanju, njegova stalna opreznost i izvesna nepoverljivost prema drugima, kao duboko urezane crte u njegovom socijalnom karakteru.

Govoreći o *seljačkim vrednostima* **Henri Mendras** ističe da se tzv. seljačka literatura (a naročito "seljački romani") bavi selom i seljacima, opisuje život i mentalitet seljaka ili tako što uvećava njihove vrline ili što naglašava teške egzistencijalne uslove. Romantičarski orijentisana društvena elita 19. i 20. veka se "raznježila nad seljacima, nadajući se da će u njih naći očaravajuće vrijednosti upravo kao antitezu vlastitom načinu života. Egzaltirati jednostavnost rustičnog života, veličinu napornog rada, ljepotu žuljevitih ruku, duboki smisao zemlje i prirode, istinsku privrženost zemlji, poštovanje patrijarhalnog i božanskog autoriteta itd., veoma je zabavno za autore koji su svoj život proveli konverzirajući u luksuznim salonima dvoraca okruženih lijepo uređenim i obrezanim parkovima. Nekoliko realista, naročito Balzak i Zola, oslikali su seoski život u tamnim bojama, uostalom kao i retki romani koji su napisali sami seljaci."[112]

Ovi literarni pokreti povezani su sa srodnim političkim pokretima nacionalne inteligencije. U tom pogledu su najtipičniji ruski narodnjaci koji krajem 19. veka propagiraju "silaženje u narod" da bi ga prosvećivali, ali i da bi se "napajali izvornim narodnim vrednostima" koje su istorijski pohranjene u seljačkom narodu koji najpouzdanije čuva nacionalnu tradiciju.

Prvi srpski socijalisti (u politici) i najpoznatiji srpski realisti (u književnosti) sledili su ove ruske uzore i tako skrenuli pažnju onog dela srpske inteligencije koja je bila poreklom iz sela, a nije podlegla kompleksima malograđanskih "skorojevića" koji su "bežali od sela kao đavo od krsta". Među srpskim intelektualcima, koji su krajem 19. i početkom 20. veka u ogromnoj većini bili poreklom sa sela, uvek je delovala značajna grupa onih koji nisu krili svoje socijalne korene i koji nisu bili ravnodušni prema sudbini svojih srodnika i svih drugih koji su ostali da žive u selu. Oni su uporno skretali pažnju na životne probleme sela i seljaka i stvarali literarnu sliku o seljačkom mentalitetu. Ta slika je bila istinita u onoj meri u kojoj su oni koji su je stvarali bili u stanju da se odupru zanosu romantičarskog ulepšavanja i tendenciji ideološkog iskrivljavanja.

[111] S. Vukosavljević, POSTELJA, *Pisma sa sela,* s. 129.
[112] H. Mendras, SELJAČKA DRUŠTVA, s. 217.

Najrazličitija "seljačka literatura", svuda i uvek, glavni je izvor mnoštva pozitivnih i negativnih **stereotipa** o "socijalnom karakteru" ljudi sa sela ili o "seljačkom mentalitetu". Problem je sa stereotipima u naucu u tome što su oni nepotpuna, nepouzdana i neopravdana uopštavanja, koja se obično psihološki uveljiva, mada su i u ovom slučaju oni više predrasude koje se čvrsto i dugo održavaju, nego realni uvidi u stvarni način seljačkog života. U socijalnoj psihologiji, antropologiji i sociologiji ovi i svi drugi stereotipi podvrgavaju se ozbiljnoj kritici i zamenjuju, kad god je moguće, sa objektivnim i sistematskim uvidima u sve važnije prirodne, antropološke i društveno-kulturne uslove u kojima jedna veća grupa ljudi (u ovom slučaju seljaci) stiče neke zajedničke navike, poštuje običaje, prihvata moral i bira poželjne vrednosti u svom svakodnevnom verovanju i mišljenju, ponašanju i delovanju.

Različiti autori ističu mnoge pozitivne i negativne karakterne crte kao tipične "seljačke" osobine. Njihovim navođenjem možemo se uveriti koliko je velika sličnost seljaštva u raznim delovima sveta (pored svih međusobnih razlika), kao i kolike su razlike (i pored evidentnih sličosti) među ruralistima u šarolikom fenomenološkom odslikavanju tipičnog seljačkog portreta.

Tako Pitirim Sorokin i Karl Cimerman ističu sledeće zajedničke socijalno-psihološke osobine seljaštva:

- *iskustvo farmera je neposredno ograničeno, dok je iskustvo gradskog čoveka šire ali posredno;*
- *zbog ograničenog iskustva seljak (farmer) je povodljiv, sumnjičav i sujeveran čim se nađe izvan polja svog neposrednog životnog iskustva;*
- *neposredno iskustvo seljaka čuva od "neaktivnih i krivih" teorija i čini njegovo mišljenje i uverenje stabilnijim nego što je ono kod građana;*
- *kod saznavanja, osećanja, zapažanja, zamišljanja seljak se više oslanja na impresije iz neposredne okoline;*
- *seljak je krući, "puritanskiji", opor, strpljiv, izdržljiv, postojan, sumnjičav;*
- *seljačka imaginacija i fantazija se razlikuje od građanske po predmetima, slikama, asocijacijama i kombinacijama;*
- *u okviru neposrednog iskustva seljačka logika je jasna, dok je izvan njega ona pogrešna.*[113]

Pol Lendis navodi brojne osbine koje se pripisuju seljacima i naglašava sledeće: ambivalencija prema gradu, osećaj manje vrednosti, konzervatizam, provincijski nazori i fatalizam nasuprot socijalnom aktivizmu.[114]

Uočljivo je, dakle, da i najugledniji ruralisti ne odbijaju da govore o nekim tipičnim crtama seljačkog mentaliteta, ali da to čine sa puno rezerve i uz stalno naglašavanje relativnosti ovih "crta" i neophodnosti da se one uvek sagledavaju u sklopu realnih uslova u kojima se pojavljuju. Ako se primeni ovakav, sociološki i metodološki korektniji, strukturno-istorijski pristup, ruralna sociologija je u prilici da ukaže na društvene i kulturne činioce koji oblikuju i ove zajedničke crte seljaštva i seljačkog mentaliteta u raznim vremenima i različitim društvima. Tada one neće izgledati ni kao proizvoljno pripisane osobine, ali ni kao večite i nepromenljive,

[113] P. Sorokin, C. Zimmerman, C. Gelpin, A SISTEMATIC SOURCE BOOK IN RURAL SOCIOLOGY, Mineapolis, 1932, III, p. 282-286.

[114] P. Landis, RURAL LIFE IN PROCESS, New York, 1948, p. 120-132.

jednom za svagda date "crte" nekakvog metafizički i(li) ideološki projektovanog "seljačkog mentaliteta", već kao logična posledica egzistencijalnih uslova u kojima su seljaci kao ljudi vekovima živeli, a mnogi i danas žive.

Među ovim vrednosnim konstantama u svim seljačkim društvima se ističu dve osnovne tradicionalne vrednosti: (1) **vrednost zemlje** i (2) **vrednost porodice**. **I "ljubav prema zemlji" i "interes za porodicu" sasvim logično i nužno izranjaju iz egzistencijalnih uslova seljačkog života i u tom podledu seljak se u suštini (kao ljudsko i društveno biće) nimalo ne razlikuje od građanina**.

Da bi seljak, kao i građanin, postao slobodan čovek, da bi se oslobodio od podložničkog odnosa prema feudalcu i od zakupa prema zemljovlasniku, *on mora težiti po svaku cenu da sam postane vlasnik što većeg zemljišog poseda. Jezgro svakog poseda je ono što se nasledi od predaka. To je egzisencijalni minimum koji se čuva "kao oko u glavi" i zato je sasvim razumljivo što svaki seljak, dok je seljak, ne otuđuje svoju "očevinu" i "dedovinu*". Razumljivo je i što želi da je uveća, kad god može i kad mu se pruži prilika, pa i da plati za susednu parcelu ekonomski neracionalnu cenu - čak i onda kad to prevazilazi njegovu realnu kupovnu moć. *To je stoga što se zemlja ne kupuje onda kad se ima višak novca (što je kod seljaka redak slučaj) nego onda kada je sused prodaje.*

Kad se globalne društvene okolnosti u toj meri promene da zemlja više nije tako važan egzistencijalni uslov za seljaka, a naročito za njegove potomke, on veoma brzo, ponekad sa začuđujućom brzinom (kao da žuri da se otarasi vekovne seljačke muke oko njene obrade) napušta svoj posed. Samo lakomisleni ga odmah prodaju, pošto niko ne može stvarno biti siguran u druge izvore svoje egzistencije. Zato mnogi seljaci, više racionalno nego emocionalno, zadržavaju u svome posedu nasleđenu zemlju i onda kad su zaposleni izvan poljoprivrede i onda kada je ne obrađuju niti daju u zakup. Takav odnos prema zemlji racionalan je za njenog vlasnika sve dok na neobrađenu zemlju ne plaća veliki porez i dok je njena prodajna ili zakupna cena mala. Sva empirijska sociološka istraživanja, i kod nas i drugde, pokazuju da ogromna većina seljaka ima danas upravo takav, relativno racionalan, odnos prema zemlji.

Drugi stub seljačke tradicionalnosti, **porodica**, predstavlja jednu od onih univerzalnih ljudskih vrednosti koje su značajne za sva društva, za sva vremena i za sve socijalne slojeve. Za seljake je porodica relativno važnija samo zato što ona u seljačkom društvu umnogome zamenjuje sve one druge grupe i institucije kojih u selu nema, a u gradu postoje i deluju. Selo je često samo prostorna skupina ili "provizorni skup" većeg broja porodica, a seljačko društvo isti takav skup međusobno nepovezanih sela i seljaka. Crkva i država su daleko, religija i lokalna politička vlast slabe, a ekonomski život je porodična stvar. U takvim okolnostima porodica je stvarno jedina primarna društvena grupa i čvrsto integrisana i funkcionalna društvena ustanova (institucija).[115]

Naglašavanje posebne vrednosti **svoje zemlje** i **svoje porodice** nameće seljaku jedan specifičan **odnos prema drugima**. U seljačkim društvima nisu razdvojeni **privatno** i **javno** - ni kao unutarnja vrednost, ni kao ospoljeni interes.

Čini se da na budućnost sela i seljaka mnogo više utiču novi ekonomski i tehničko-tehnološki uslovi života i rada seljaka i pravno-politička organizacija globalnog društva, nego nasleđena kulturna matrica. Bez obzira na velike kulturne razlike među seljacima u raznim zemljama, sociološka istraživanja pokazuju da se seljaci svuda relativno brzo i lako odlučuju na promene svog tradicionalnog načina života, kad god se sami uvere u prednost novoga nad starim i kad su u stanju da promene sprovedu. To je i razumljivo, jer seljaci, inače, svuda naporno rade

[115] H. Mendras, nav. delo, s. 221.

i teško žive i zato nemaju za čime da žale. Njihova očekivanja od inovacija i promena su zato velika, ali je i rizik da se razočaraju približno toliki.

Pod uticajem tehničko-tehnoloških inovacija industrijske civilizacije koje prodiru u poljoprivredu menja se seljački privredni mentalitet. Iz grada se na razne načine (preko lokalnih uglednika, obrazovanja, mas-medija) šire urbani kulturni obrasci i menjaju svakodnevni život seljaka (način stanovanja, ishrane, oblačenja imeđusobnog komuniciranja). Tako se menja "socijalni karakter", "kulturna matrica" ili društveni identitet seoskog stanovništva koje se sve manje razlikuje od gradskog.

- **Tradicionalni seljački pogled na svet, sistem vrednosti i normativni obrasci ponašanja i delovanja se menjaju, ali mnogi brzo i neumitno nestaju**.
- Mnogi u selu, a naročito mladi, sa pravom teže da se po kvalitetu života izjednače sa onima u gradu i **zato se veoma često odlučuju na migracije**.
- Uključivanje u tržišnu privredu goni seljake na **ekonomsku kalkulaciju i podstiče ih na razvijanje preduzetničkog mentaliteta**.
- **Rad u poljoprivredi i život u selu** se, zbog ekonomskih interesa i zbog socio-kulturnog prestiža, **pretpostavlja i manje vrednuje u odnosu na zaposlenje izvan poljoprivrede i preseljavanje u grad**.
- Zemlja više nema za današnje seljake onakvu vrednost kakvu je nekad imala**. Više od zemlje se ceni siguran i dobro plaćen posao van poljoprivrede i obrazovanje** (ako je neophodan preduslov za takav posao).
- Cene se oni koji u selo donose nešto novo (iz grada, iz inostranstva), a oni koji nastavljaju "po starom", gube svaki ugled.
- **Seljaci sve više obraćaju pažnju na ono šta se zbiva u globalnom društvu i prate tržišna kretanja,** nacionalnu i međunarodnu politiku i o tome "zauzimaju stavove" (kao i svi drugi, pod presudnim uticajem masovnih medija).
- **Potrošnja i u selu postaje važnija od proizvodnje**. Na vrednosnoj skali današnjih (naročito mlađih) seljaka koji su već primili "potrošački mentalitet", više se ceni onaj ko malo radi, dosta troši i "lepo i ugodno živi", nego onaj ko dosta radi, štedi i puno ima. Ovo je odraz sličnih stavova u društvu u celini.
- Sve se više poklanja pažnje **kvalitetu života** u ishrani, oblačenju, načinu provođenja slobodnog vremena.
- **Porodica** (brak, deca i rodbina) **više nisu neprikosnovene vrednosti**. Zbog ovog ili onog što bi moglo da ugrozi stvoreni lični komoditet ili priželjkivanu aspiraciju *i u selu se sve više mladih ne ženi* (i kad imaju priliku) ili *ne udaje* (stalno priželjkujući priliku za udaju u gradu). Iz sličnih razloga se *i u seoskim brakovima rađa sve manje dece, a i razvoda je sve više*. Rodbina i susedi više nisu toliko važni, *pa se i odnosi sve više svode na "čiste račune" i održavaju pod uticajem neposredih interesa*.
- *Ideal "dobrog" za odraslog muškarca, ženu, dete, mladića ili devojku bitno se promenio: dobar je nekad bio radan, pošten i štedljiv seljak, a danas je to uspešan, zaposlen i bogat*; poželjna je nekad bila zdrava, vredna, poslušna i poštena (verna) žena ili devojka, a danas je to ona koja je zaposlena, zgodna i(li) bogata; dobra su nekad bila poslušna deca, a danas su ona koja "dobro uče".
- Uočljive su ne samo promene samog ponašanja ljudi nego i promene normativnih standarda ili kriterijuma za procenjivanje dotičnog ponašanja, pa i njegovih promena. **Stara pravila ponašanja (običaji i moral) izgubila su raniju snagu obaveznosti, a nova se još nisu pojavila, te često postoji "normativna praznina", ali i "običajni nered".** Neki stari

običaji se još održavaju u selu, a neki novi se pojavljuju. *Jedni upražnjavaju stare, a drugi uvode nove običaje i pravila ponašanja*. Neki stari običaji se upražnjavaju na novi način, a neki novi običaji preuzimaju stare oblike sličnih običaja.

- Sve ovo se odigrava oko **najvažnijih seoskih običaja** koji se i danas više ili manje upražnjavaju, kao što su: (1) *običaji vezane za važne životne događaje* (za rođenje, svadbu, pogreb); (2) *običaji vezani za rad* (setvu, žetvu, berbu); (3) *verski običaji* (kućna i seoska slava, litije, običaji uz pojedine verske praznike); (4) *ostali običaji* (ispraćaj u vojsku, uz rođendan, diplomiranje, zaposlenje, uspeh u poslu).
- Promene tradicionalnog seljačkog mentaliteta uočljive su i u onome što se smatra društveno poremećenim (patološkim) ponašanjem. ***Te promene, sa jedne strane, izaziva kriza tradicionalnog morala i običaja, ali, sa druge strane, na to još više utiče prenošenje iz gradova štetnih navika i prodor gradskih oblika kriminala (i samih kriminalaca) u sela.*** I ranije je u selima bilo alkoholizma, krađa, prostitucije, tuča, ubistava (i samoubistava), razbojništva i sličnih kriminalnih radnji, ali danas je svega toga mnogo više. Oblici ispoljavanja starog kriminala su sve grublji, a u selo stižu i nove opasne forme (poput droge). O svemu ovome verno svedoče "crne hronike" u današnjim sredstvima informisanja.

Sve sociološke ankete i druga empirijska istraživanja, bez izuzetka, **potvrđuju navedene promene tradicionalnog seljačkog mentaliteta,** njemu primerenih vrednosnih orijentacija i u njima sadržanih životnih aspiracija današnjih seljaka.

5 RURALNI RAZVOJ

5.1 Definisanje ruralnog razvoja i njegov značaj za sveukupni društveni razvoj

Pitanja društvenih promena i razvoja, a samim tim i ruralnog razvoja su veoma kompleksna socio-ekonomska, politička, ekološka, kulturološka... odnosno razvojna pitanja koja zahtevaju naučni odgovor.

Osnovna poteškoća koja svakom društvenom istraživaču već na prvi pogled „pada u oči", jeste *nedostatak sistematskog naučnog i teorijskog utemeljenja i samog definisanja ruralnog razvoja* (vidi, van der Ploeg *et al*. 2000; Shortall 2004; Slee 1994; Marsden 1999). *Ovaj problem je i u svetskoj i u domaćoj nauci najčešće analiziran u diskursu agrarne politike i razvoja, u čemu obično prednjače agroekonomske nauke*.

Sociolog koji se uhvati u koštac s ovim pitanjem i ovakvim pristupom, nailazi na čitav niz dobrih ili manje dobrih (često redukcionističkih) objašnjenja i deskripcija, kao i političkih rasprava o merama i efektima agrarne ili neke druge sektorske politike, kojima se nastoji obuhvatiti ovaj problem. Ruralni razvoj se, zato, može i mora razumeti i kao *politički koncept*, proistekao iz geneze mera agrarne politike i njenih manje ili više uspešnih nastojanja da odgovori na složene probleme razvoja poljoprivrede, a kasnije i ruralnih sredina. Obično ozbiljnija rasprava i svest o kompleksnosti ruralnog razvoja počinje tamo gde se jasno očituju neadekvatnost, loše posledice i nedovoljnost mera agrarne politike u višedecenijskim pokušajima centralizovanog upravljanja razvojem ruralnih sredina i modernizacijom poljoprivrede (Janković 2011; 2012). Ruralni razvoj je politički koncept i zbog toga što se ovaj proces zbog različitih uzroka direktno i(ili) indirekto tiče i preraspodele ekonomske i političke moći na različitim nivoima (nacionalnom, regionalnom, lokalnom). Sa druge strane, nacionalna politika i makroekonomske mere direktno utiču na ono što se dešava u ruralnim područjima i nemoguće je ove procese posmatrati odvojeno.

Ruralni razvoj je prilično teško odrediti, kao što je teško i sistematizovati brojne teorije društvenih promena i društvenog razvoja koje nastoje da uzmu u razmatranje mnoštvo faktora koji utiču na smer, brzinu i posledice društvenih promena u ruralnim područjima i društvu uopšte. Brojni autori pokušavaju da pruže manje više uspešna (često deskriptivna) određenja ruralnog razvoja. Jedno od, prema našem mišljenju, sadržajnijih određenja dao je Mosli (Moseley 2003: 4), prema kojem je

„ruralni razvoj dugoročan i održiv proces ekonomskih, socijalnih, kulturnih i ekoloških promena koje su kreirane radi povećanja dugoročnog blagostanja čitave zajednice".

Ukoliko se ova definicija razloži na svoje sastavne elemente, uočljivo je da je u pitanju proces koji je:

- dugoročan, kontinuiran, neprekinut (engl. *sustained*),
- održiv - koji poštuje nasleđeni kapital (engl. *sustainable*),
- proces (sadrži mnoštvo povezanih akcija),
- ekonomski (u odnosu na proizvodnju, distribuciju i razmenu dobara i usluga),
- socijalni (u vezi sa ljudskim odnosima),
- kulturni (u vezi sa „načinima života" i izvorima identiteta),
- ekološki (u vezi sa fizičkim i životnim okruženjem),

- kreiran (namerno indukovan, a ne prirodno-spontano nastao), dugoročan (u odnosu na decenije, a ne godine),
- blagostanje (ne samo materijalni prosperitet),
- čitave (uključujući sve starosne strukture, oba roda, sve socijalne grupe),
- zajednice (ljudi koji žive ili rade zajedno u određenom području).

Ovakvo određenje otkriva nekoliko ključnih dimenzija ruralnog razvoja: *ekonomsku, socio-kulturnu, ekološku i političku (institucionalnu).* Sve ove dimenzije su veoma kompleksne i kao što je kompleksna i njihova povezanost i međusobni uticaji: od ekonomske vitalnosti ruralnih područja i ruralne ekonomije (u kojoj poljoprivreda, njeni akteri i resursi imaju veliki značaj), složene socio-kulturne dimenzije i njenih brojnih aspekata, do ekološke dimenzije koja je oduvek suštinski povezana sa ruralnim, nerazdvojiva je od prethodnih jer ljudi u ruralnim prostorima proizvode svoj život u skladu sa prirodnim i preoblikujući prirodno u koje su uklopljeni. Postojeće i nove funkcije ruralnih područja i društvene promene koje se u njima dešavaju u kontekstu ruralnog razvoja i ruralnih politika ukazuju i na značaj političko-institucionalne dimenzije koja je u vezi sa problemom optimalnog upravljanja ruralnim razvojem. Ovo je važno jer ruralni razvoj ne možemo posmatrati (samo?) kao spontani proces društvenih promena i podizanja kvaliteta života putem prelivanja modernizacijskih dostignuća iz industrijalizovanog, tehnološki i infrastrukturno superiornijeg grada u selo, već kao strateški proces „upravljanja“ društvenim promenama na globalnom, regionalnom i lokalnom nivou, razvoj institucija i sistema podrške ovakvom procesu, kao i participacije lokalnog stanovništva u naporima za angažovanjem unutrašnjih snaga i motivacije za razvoj. Ova dimenzija otkriva odnose moći u društvenim i političkim odnosima, interese relevantnih aktera i uzroke-posledice određenih sektorskih politika koje direktno ili indirektno utiču na razvoj i kvalitet života ruralnog stanovništva. Rasprava o ovoj dimenziji možda ponajviše otkriva karakteristike i indikatore endogenosti i(ili) egzogenosti u pristupima društvenom razvoju i danas predstavlja jedan od ključnih diskursa o politikama ruralnog razvoja, naročito teritorijalnim i regionalnim politikama.

Demografski procesi, migracije, urbanizacija i urbana centralizacija mnogih društava takođe su u direktnoj vezi sa pitanjem ruralnog razvoja i predstavljaju neke od ključnih razloga za stavljanje ruralne politike i razvoja među prioritete društvenog razvoja, što implicira potrebu za naučnim istraživanjem ovih pitanja. Nedovoljan interes društva za ruralna područja, u smislu (ne)efikasnih politika njihovog integralnog i održivog razvoja i smanjivanja negativnih posledica urbanizacije, doveo je (i nažalost i dalje dovodi) do masovnih migracija ruralne populacije u sada već prenaseljene gradove, smanjivanja socijalne i ekonomske vitalnosti ruralnih područja, kao i čitavog niza problema koji po društvo u celini nosi urbana koncentracija i neravnomeran razvoj. Istovremeno, ove društvene promene i procesi dovode i do niza problema u ruralnim područjima koja su zahvaćena depopulacijom i siromaštvom, iako treba uvek imati u vidu da su ruralna područja heterogena po agroekološkim uslovima, stepenu modernizacije poljoprivrede i razvijenosti ruralne ekonomije, udaljenosti od urbanih centara i demografskim i drugim karakteristikama, potencijalima u prirodnim, ekonomskim, ljudskim, kulturnim i ostalim resursima. Ciljevi svake politike ruralnog razvoja trebali bi da predstavljaju nastojanja da se otklone *uzroci* nedovoljnog razvoja ruralnih sredina, siromaštva i izopštenosti ruralne populacije, odnosno, potrebu aktivnog i potpunog uključivanja ruralnih sredina i ruralne ekonomije (njihovih resursa) u globalnu ekonomiju i društvo.

Ruralni razvoj podrazumeva razvoj „ruralnog“, a to znači da se ono *„repozicionira u globalnom društvu, time što će postati atraktivnije, pristupačnije, vrednije i korisnije za društvo u celini... time što će razvijati resurse koje poseduje, a koji su od značaja za društvo u celini“* (van der Ploeg *et al.* 2008: 3).

Ovo je jedna od ključnih ideja oko koje bi sveobuhvatno i suštinsko razumevanje ruralnog razvoja trebalo da se pozicionira. Ruralni razvoj ne predstavlja samo ekonomski rast ili rast produktivnosti, primenu novih tehnologija ili unapređene organizacije određenih procesa u okvirima ruralne ekonomije. Iako sve ovo *može da bude eksplicitan cilj pojedinih mera ruralnog razvoja*, ruralni razvoj po sebi *može da podstakne* upravo ekonomski rast, rast produktivnosti i razvoj ruralne ekonomije u celini upravo *ako ga kvalifikujemo kao onaj razvoj koji angažuje ruralne resurse* i koji kao posledicu ima povećanje „atraktivnosti, pristupačnosti, korisnosti i vrednosti ruralnog u društvu u celini“.

Upravo je iz ovih razloga u okviru naučnih disciplina i politika razvoja kod nas potrebno insistirati na *rekonstrukciji ruralnog društvu* i uvažavanju kompleksnosti ruralnog razvoja koji, prema mišljenjima desetak eminentnih evropskih autora (van der Ploeg et al. 2000: 391-395) može da se analizira (istražuje) na više različitih nivoa:

nivoa globalnog društva i njegovih *veza sa* (multifunkcionalnom) *poljoprivredom* i različitim funkcijama ruralnih područja;

nivoa gazdinstava – farmi (na kojem se ruralni razvoj pojavljuje kao različita strategija sticanja sredstava i „redefinicija identiteta, strategija, praksi, međusobne povezanosti i mreža“);

nivoa lokalnih seoskih zajednica i njihovih aktera (analiza socio-ekonomskih procesa, kapaciteta, društvenih grupa i institucija na lokalnom i regionalnom nivou);

nivoa politika i institucija (njihov međusobni odnos, mogućnosti sinergije i efekti određenog institucionalnog sistema);

nivoa „multidimenzionalnosti“ ruralnog razvoja, koji podrazumeva da on sadrži brojne i povezane razvojne prakse i aktivnosti koje mogu da se kombinuju na različite načine i rezultiraju novim formama socijalne kohezije – materijalnim uslovima, vrednosno-normativnim sistemom, društvenim mrežama i integracijom, društvenom jednakošću.

Iako je modernizacija u poljoprivredi u društvenoj teoriji često izložena i kritikama zbog brojnih negativnih posledica koje je proizvela, refleksivna analiza uticaja modernizacijskih procesa u poljoprivredi upućuje na produktivizam, kao dominantni trend od kraja Drugog svetskog rata pa sve do kasnih osamdesetih godina prošlog veka. *Modernizacija je, kao uostalom i ZAP (Zajednička agrarna politika EU), imala za cilj povećanje produktivnosti poljoprivrede, tehnički progres, intenzifikaciju (veću produktivnost, investicije u mehanizaciju i infrastrukturu, hemizaciju itd.), koncentraciju (maksimizaciju dobiti i smanjivanje troškova, povećavanje poseda, marketing proizvoda) i specijalizaciju proizvodnje.* Intenzivna modernizacija i produktivizam doveli su do istiskivanja značajnog dela populacije iz sektora poljoprivrede, gubitaka radnih mesta, ali i stvaranja novih, kako u gradovima, tako i u ostalim segmentima ruralne ekonomije (npr. prerađivačka industrija, industrija inputa i tome sl.). Trend deagrarizacije se dešavao gotovo svuda u razvijenim zemljama, ali se mora naglasiti da svaka nova tehnologija, iako može da ukida radna mesta, istovremeno i stvara brojna nova radna mesta, često drugačija po tipu, prirodi, zahtevima i sl. Modernizovana poljoprivreda, proizvela je i neželjene posledice. Ipak, „*na globalnom nivou, u smislu osnovnog cilja povećanja poljoprivredne proizvodnje, produktivizam se nedvojbeno smatra uspehom*“ (Woods 2005: 51). Međutim, na mnogo drugih nivoa, negativne posledice modernizacije u poljoprivredi u velikoj meri dominiraju diskusijama u vezi sa agrarnom

politikom i budućim trendovima održivog razvoja poljoprivrede, koje se često nazivaju post-produktivizmom (a koji je i sam takođe izložen kritikama).

5.2 Ruralna područja Srbije: karakteristike ruralnog stanovništva i ruralne ekonomije

Prilikom nastajanja, a tokom decenija i transformacije politike ruralnog razvoja, iskustva su pokazala da sektorska (naročito agrarna) politika nije uspela da odgovori na složene probleme razvoja ruralnih područja i da *multidimenzionalna i multisektorska politika zajedno sa teritorijalnim i regionalnim politikama* predstavlja neke od odgovora na ovu krizu politika usmerenih prema ruralnim područjima. Problem dominacije agrarne nad ruralnom politikom na dnevni red dolazi i zbog promenjenog odnosa poljoprivrede i globalnog društva..

U isto vreme, postavlja se opravdano pitanje težišta razvoja ruralnih područja tj. centralnosti „farme(ra)" i(ili) „ruralnog" u Zajedničkog agrarnoj politici Evropske unije. Zvaničan odraz ovakvog stanja potvrđen je već sredinom osamdesetih godina prošlog veka, sa dokumentom pod nazivom *Zeleni papir* (*Green paper*)[116] i izveštajem Evropske komisije iz 1988. godine, pod simboličkim nazivom *Budućnost ruralnog društva* (*The future of rural society*). *U tom dokumentu se na eksplicitan način priznaju pomenuti problemi, kao i to da dotadašnja Zajednička agrarna politika nije na pravi način odgovorila na potrebe ruralnih regiona. Njena sektorska usmerenost na farmersku populaciju počinje kritički da se propituje zbog toga što se već tada uočava da poljoprivreda u razvijenijim evropskim zemljama uglavnom ima sve manji značaj i doprinos za ruralne regione, kako u funkciji sektora zapošljavanja, tako i u doprinosu regionalnom društvenom proizvodu* (EU Communities 1988).

Međutim, kao što je već pomenuto, ruralna područja u Evropi u celini zauzimaju značajan udeo u evropskom prostoru i predstavljaju mesto življenja za veliki udeo evropske populacije. Ove brojke nije lako sa preciznošću odrediti iz razloga što postoje različiti načini za definisanje ruralnih naselja i ruralnih područja pa time i udela ruralne populacije (od zvaničnih nacionalnih popisnih metodologija, do OECD i EU metodologije i slično). Osobenosti ruralnih područja uopšte ogledaju se u njihovoj heterogenosti, s obzirom na geografske, ekološke, kulturne, socioekonomske i druge aspekte, što je veoma važno prilikom analize mogućnosti njihovog razvoja. Regionalne razlike ruralnih područja u Srbiji očigledne su u brojnim indikatorima: koncentraciji i starosti stanovništva, prosečnim veličinama gazdinstava i korišćenju poljoprivrednog zemljišta, različitim stopama siromaštva, gustini naseljenosti, nezaposlenosti, ali i karakteristikama poljoprivredne proizvodnje, čak i regionalne distribucije sredstava subvencija, investicija. U tom kontekstu, analize ruralnih područja nužno moraju da se odnose, kako na prirodne uslove i različitu ekonomsku dinamiku i vitalnost područja, tako i na infrastrukturnu opremljenost, socijalne, kulturološke i druge karakteristike. Definisanje ruralnih područja, a time i naselja, populacije, ekonomskih i ostalih indikatora nije lako jer se postavlja pitanje šta predstavlja ključnu odrednicu ovih područja: prirodno okruženje i pejzaž, gustina stanovnika, ekonomija, kultura, istorija, način korišćenja zemljišta i slično?

Univerzalna opšte prihvaćena definicija za razdvajanje urbanih i ruralnih tipova naselja ne postoji, kao što ne postoji ni statistička definicija ruralnih naselja u Srbiji (Bogdanov 2007). Ovo treba imati u vidu jer različite (popisne) podele naselja mogu da

[116] "Ovaj dokumenat predstavlja važan signal udaljavanja agrarne politike EU od produktivizma i otvaranja prostora za afirmaciju integralnog ruralnog razvoja" (Bogdanov 2003: 34).

dovedu do neuporedivosti podataka, naročito ako se imaju u vidu i OECD i EU metodologije, koje danas više nisu identične.

Podela naselja na gradska, seoska i mešovita primenjivana je kod nas u posleratnim Popisima iz 1953.,1961. i 1971. godine, a kao kriterijum za razvrstavanje služili su veličina naselja i odnos poljoprivrednog i ukupnog stanovništva. Ovakav pristup je napušten u Popisima iz 1981, 1991. i 2002. godine, u kojima je primenjena podela naselja na: urbana i ostala naselja. Ova podela bazirana je na opštinskim odlukama kojima same opštine dodeljuju status grada nekom naselju. Dovoljno je da naselje ima urađen generalni urbanistički plan i odlukom skupštine opštine na čijoj se teritoriji nalazi, ono se može proglasiti gradskim. Sva naselja koja nisu proglašena gradskim svrstavaju se u ostala pa se po automatizmu smatraju ruralnim (prema, Bogdanov 2007: 61).

U poslednja dva Popisa stanovništva 2011. i 2022. godine primenjena je ista metodologija, ali treba napomenuti da je prikaz podataka učinjen prema (već pominjanim) statističkim regionima, koji su definisani Zakonom o regionalnom razvoju. Prema ovom Zakonu, a radi međunarodne uporedivosti, definisano je pet statističkih regioni na nivou *NTSJ II*[117]: region Vojvodine, Beogradski region, region Šumadije i Zapadne Srbije, region Južne i Istočne Srbije, region Kosovo i Metohija (za koji nedostaju podaci). Posledično tome, i strateška dokumenta u vezi sa ovom problematikom npr. *Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije za period 2014 – 2024* (Vlada R. Srbije 2014a), koristi ovu metodologiju za opis ruralnih područja.

Radi uporedivosti podataka na internacionalnom nivou, u Srbiji su sprovedena istraživanja u kojima je primenjena OECD metodologija[118] za definisanje ruralnih područja (sve donedavno primenjivavana i Evropskoj uniji[119]). **Kao što je već ranije pominjano,**

[117] NTSJ - Nomenklatura Statističkih Teritorijalnih Jedinica ili tzv. NUTS (*Nomenclature of Territorial Units for Statistics)* područja u internacionalnoj terminologiji.

[118] Gustina ispod 150 st/km^2, prema OECD kriterijumima, predstavlja jedan od najvažnijih indikatora ruralnosti, pri čemu je OECD primenio dva nivoa razgraničavanja: lokalni i regionalni. Kao što je već pomenuto, ako imaju gustinu stanovništva manju od 150 st/km^2, naselja se definišu kao ruralna, a zatim se tipologija regiona na NUTS III nivou izvodi u zavisnosti od toga koliki deo populacije živi u ruralnim naseljima. Prema tome se razlikuju *pretežno ruralni regioni* (engl. predominantly rural regions) - regioni sa preko 50% populacije u ruralnim zajednicama; zatim *značajno ruralni ili prelazni regioni* (engl. intermediate regions) u kojima 15 do 50% populacije živi u ruralnim zajednicama; *pretežno urbani regioni* (engl. predominantly urban regions) u kojima manje od 15% populacije živi u ruralnim zajednicama. Važno je napomenuti da je „suštinski, razlika u odnosu na aktuelnu statističku podelu na urbana i ostala naselja koja se primenjuje u Srbiji, u tome što srpska definicija iz ruralnih naselja de facto isključuje većinu opštinskih centara. Sa druge strane, OECD definicija isključuje iz ruralnih područja celu teritoriju opštine, ukoliko je njena gustina naseljenosti iznad 150 st/km^2" (Bogdanov 2007: 62,63; naglasio D.J.). Ovo je razlog zbog kojeg mapa ruralnih i urbanih područja Srbije prema ovim (OECD) kriterijumima sadrži svega petnaestak procenata teritorije koja se može klasifikovati kao urbana.

[119] Iako i dalje koristi osnovni (pomenuti) OECD konceptualni okvir za tipologiju regiona, Evropska unija je 2010. godine izvršila određene izmene u metodologiji. Od 2010. godine uz najnovije NUTS III okvire primenjena je i nova metodologija koja je za razliku od dotadašnje OECD metodologije (ruralna naselja koja podrazumevaju gustinu ispod 150 st/km^2) ***podrazumevala gustinu do 300 st/km^2*** i minimali prag od 5 000 stanovnika koji se prmenjuje za grupisane okvire (populacione ćelije – gridove) iznad definisanog praga gustine stanovništva. Metodologija je još složenija kako se ide prema višem nivou regiona i ovde je nećemo dalje pojašnjavati. Sociološki posmatrano, jasno je da je ovaj kriterijum (gustina st/km^2) nedovoljan i da je pitanje indikatora ruralnosti, kao i pitanje indikatora ruralnog razvoja, veoma kompleksno i zasada još nedovoljno teorijski zaokruženo. U svom odličnom radu Bel (Bell 2007), analizirajući ruralno kao predmet istraživanja u šaljivom tonu ističe: „Postoji nešto očajno tanko u tome da akademska nastojanja zasnivamo na niskoj gustini naseljenosti. Ako je to osnova, onda bi ova nastojanja trebalo preimenovati u „studije retke naseljenosti" (engl.

primenom OECD kriterijuma gustine naseljenosti u ovim istraživanjima (vidi Bogdanov i Stojanović 2006; Bogdanov 2007) **identifikovano je 85% teritorije Srbije kao ruralno područje, sa oko 55% stanovništva, i prosečnom gustinom naseljenosti od 63 st/km^2.** Treba napomenuti da su ove analize i markiranje područja tada izvedene na nivou opština, kao to da najnovija nacionalna strateška dokumenta npr. *Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije za period 2014 – 2024.* koriste zvaničnu popisnu metodologiju za razlikovanje gradskih i ostalih (seoskih) naselja.

Problemi kreiranja tipologije naselja su veoma složeni i zavise od brojnih indikatora koji mogu da se koriste. Najčešće korišćeni kriterijumi pri diferencijaciji naselja na gradska i seoska u mreži naselja su demografski, urbanistički, koji impliciraju fizionomiju i morfologiju naselja, funkcijski, pravni (statistički) i sl. Ipak, uočavaju se velike razlike unutar samih kategorija, za šta se moraju konstituisati posebni kriterijumi i odrediti podtipovi u pomenutom sistemu. Najčešće se poziva na nekoliko tipologija, sa akcentom na različite bazične kriterijume i pomenute pristupe.

Nekada se tipologije odnose na osobine naselja u celosti, ali najčešće se tiču svojstava populacije i u kompleksnom sadejstvu sa geografskim, istorijskim, ekonomskim, demografskim, socijalnim i drugim faktorima determinišu formiranje karakteristika naselja. Demografska veličina naselja se iz tog razloga najčešće uzima kao reperna u istraživanju naseljenosti i diferencijaciji naselja, ne samo u nacionalnim tipologijama već i u međunarodnim okvirima. Populaciona veličina naselja ugrađena je u većini metodologija na osnovu kojih se vrši međunarodno ustanovljena delineacija urbanih i ruralnih naselja i područja (OECD, 1994; ESPON, 2003; Eurostat, 2010; 2021; Dijkstra, Poelman, 2014). Pojedine zemlje se vode zvaničnim definicijama i kriterijumima, koji podrazumevaju propisani minimum demografske veličine naselja, sa primetnim razlikama u izabranim pragovima populacione veličine i dostupnosti na različitim nivoima prostornih jedinica. Prag se kreće od 150 u Irskoj i 200 u Norveškoj do 10 000 u Španiji, Portugaliji, Švajcarskoj, Austriji, Grčkoj, Italiji i sl. (ESPON, 2003; Gülumser et al., 2007; Copus et al., 2008; ONEP, 2012). U pojedinim zemljama klasifikacija ruralnih područja se bazira isključivo na demografskim kriterijumima (Danska, Češka, Nemačka i dr.), dok se u drugim kombinuje najčešće sa pravnim kriterijumom i gustinom naseljenosti (Drobnjaković, 2019). Za neku opšteprihvaćenu granicu između ruralnih i seoskih naselja u Evropskoj uniji uzima se populaciona veličina od 2 000 stanovnika (Pavkov, 2008).

Najčešće korišćeni set indikatora za diferencijaciju urbanih i ruralnih naselja odnosi se na morfološke karakteristike naselja, razlikujući set urbanističkih normativa i gustinu naseljenosti koji implicira fizionomski karakter i morfološki tip naselja.

Urbanistički pokazatelji najviše se koriste pri morfološkoj determinaciji naselja, gde se na osnovu *kompaktnosti, izgrađenosti i blizini susedstva određuje morfološki tip naselja i najviše se koristi u kreiranju urbanog razvoja, urbanom planiranju* (Vresk, 1990) *i za određivanje morfoloških gradskih regija, morfološkog i prostorno-funkcionalnog povezivanja urbanih područja u jedinstvene celine* (metropolitanska područja, urbane aglomeracije, konurbacije) u planerskoj praksi (Vresk, 1990; Eurostat, 2016; Tošić, 2018).

Gustina naseljenosti indikuje stepen koncentracije, odnosno disperzije stanovništva u naselju. Na ovom parametru temelje se najčešće primenjivane metodologije za diferencijaciju

---

„*low-density studies*“).

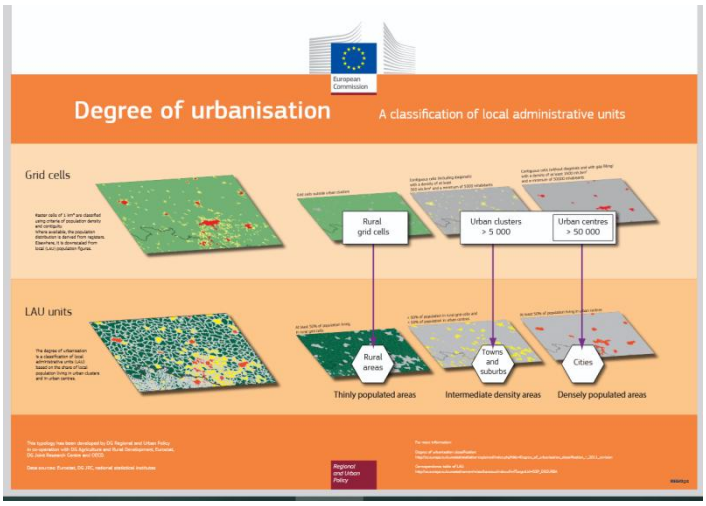
naselja samostalno ili u kombinaciji sa još nekim obeležjem (populaciona veličina, funkcije, dnevna mobilnost i sl.). Gustina naseljenosti indikuje nivo demografskog razvoja naselja, jer je potvrđena visoka korelacija između veličine naselja i njegovog sveukupnog razvoja sa gustinom naseljenosti (Vresk, 1990). Osnova za razlikovanje urbanih i ruralnih područja temelji se na ovom kriterijumu, uz varijacije korišćenog praga vrednosti. Prema već pominjanoj metodologiji OECD-a za granicu je uzeta vrednost od 150 st./km^2 , kako bi se napravila distinkcija na lokalnom nivou, dok se za regionalnu distinkciju koristi populaciona veličina kao dodatni indikator. Prema evropskim standardima granica je pomerena na 100 st./km^2 (EU Commission, 1997), da bi u poslednjoj tipologiji prema Evrostatu (2014; 2021) za granicu bila uzeta vrednost od 300 st./km^2, ali na nivou najnižih prostornih jedinica – grida od 1 km^2.

Funkcijski kapacitet naselja je fundament za uspostavljanje razlike između ruralnih i urbanih naselja. Diferencijacija naselja je primarno vršena na osnovu razvijenih funkcija u naselju, gde se sela opisuju kao naseobine u kojima se stanovništvo pretežno bavi poljoprivredom, a gradovi kao entitet složenih funkcionalnih kapaciteta i raznovrsne funkcijske orijentacije na osnovu kojih se determiniše značaj naselja u prostoru. Tako, u osnovi mnogih tipologija naselja jesu funkcije bilo kroz sektor usluga i zastupljenost prerađivačkog sektora ili kroz centralitet naselja meren nivoom opremljenosti objektima javnih službi i usluga.

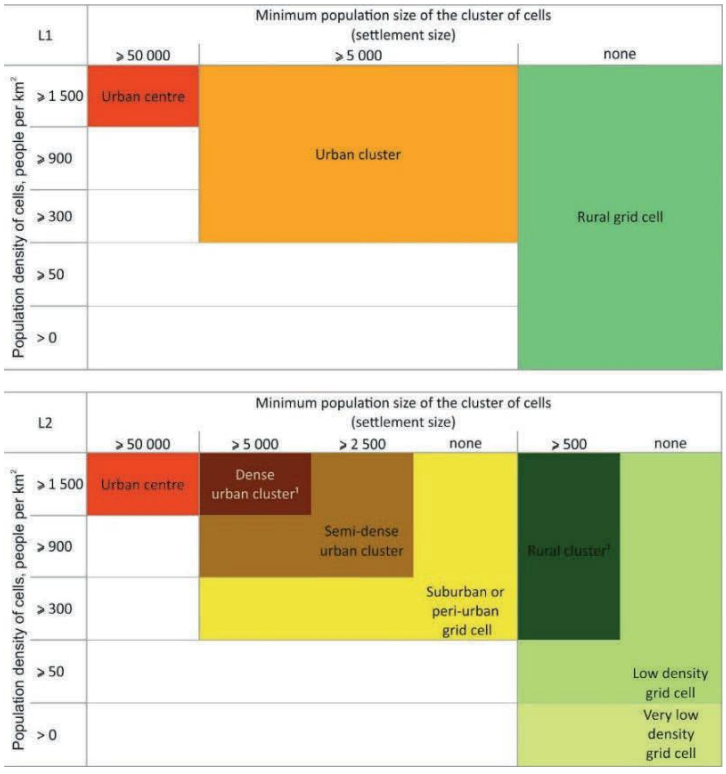
Kao što je već pomenuto, kreiranje tipologije naselja je veoma složeno i postoje brojni indikatori, kao i različite metdologije i primene u različitim zemljama. Sve te tipologije imaju određene prednosti i nedostatke. Najčešće korišćeni kriterijumi pri diferencijaciji naselja na gradska i seoska u mreži naselja su demografski, urbanistički, koji impliciraju fizionomiju i morfologiju naselja, funkcijski, pravni (statistički) i sl. Veliki doprinos na polju utvrđivanja jedinstvenog seta kriterijuma za diferencijaciju naselja i delineaciju ruralnih i urbanih područja ostvarile su organizacije OECD, FAO, Evrostat, sa predloženim minimalnim setom indikatora, koji ukazuju na metodološki pristup i potreban sistem podataka, koji su poslužili za interregionalnu i međudržavnu komparaciju.

Stepen urbanizacije (DEGURBA – DeGree of URBanization) je tipologija koja ukazuje na karakter područja. Ona klasifikuje teritoriju zemlje na urbano-ruralnom kontinuumu. DEGURBA kombinuje veličinu populacije i pragove gustine naseljenosti kako bi uspostavila 3 međusobno isključive klase:

- gradovi
- varošice i predgrađa
- ruralna područja

Metodologija **DEGURBA** se izvodi na populacionoj mreži gridova od 1 km², zasnovanoj na skupu podataka sa georeferenciranim tačkama sa visokom prostornom tačnošću, klasifikovanim prema njihovoj **gustini naseljenosti, veličini populacije i geografskoj blizini, odnosno prostornom kontinuitetu**. Sugeriše višeslojnu diferencijaciju naselja između visoko urbanih i duboko ruralnih, retko naseljenih područja i obuhvata urbano-ruralni kontinuum i varijetete unutar ove dve kategorije.

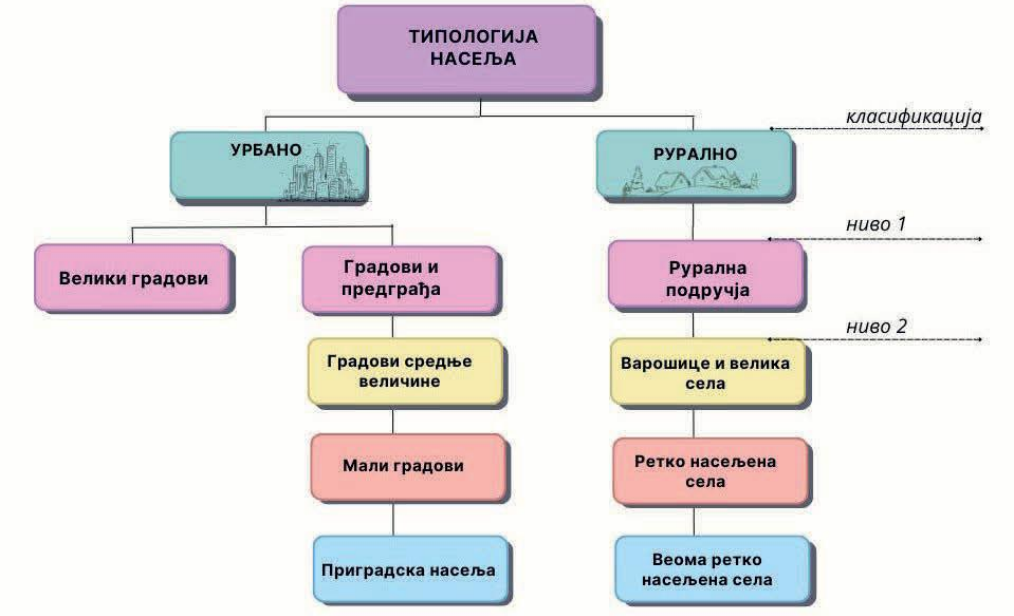

Tipovi naselja u Republici Srbiji

Prema ovoj metodologiji, a na bazi Popisa 2022. godine identifikovana su **četiri urbana tipa i tri ruralna tipa naselja**[120]. Istovremeno, usklađena je terminologija izvedenih tipova koja je u skladu sa populacionim obeležjima naselja Republike Srbije, tradicijom i stepenom transformacije naselja.

[120] Drobnjaković, Marija; Vlasta Kokotović Kanazir (2025). Srbija između sela i grada – naselja i njihova strukturna obeležja. Republički zavod za statistiku. Beograd.

Tipovi naselja u Republici Srbiji (DEGURBA metodologija); Drobnjaković i Kokotović Kanazir 2025.

Nakon izvesnih prilagođavanja metodologije uslovima u mreži naselja, dobijeni su finalni tipovi naselja na teritoriji Republike Srbije:

1. **Veliki gradovi**, kao naselja najvišeg nivoa urbanosti čine poseban tip naselja. Ovaj tip predstavljen je populaciono najvećim (preko 50 000 stanovnika) i najrazvijenijim gradovima u zemlji. Obuhvata urbane aglomeracije i makroregionalne centre.
2. **Gradovi srednje veličine** su populaciono najveća grupa naselja (20 000 – 50 000 stanovnika) u kategoriji gradova i predgrađa. Oni su stožeri policentričnog razvoja mreže naselja Republike Srbije. Obuhvataju regionalne centre, centre upravnih okruga, gradska naselja u razvojnim osovinama.
3. **Mali gradovi** su najmanja urbana naselja (do 20 000 stanovnika) u kategoriji gradova i predgrađa. Heterogena su skupina naselja u funkcijskom i morfološkom prema stepenu urbanizovanosti. Predstavljaju veoma važnu sponu između velikih gradova i ruralnih oblasti i najčešće obuhvataju administrativne, privredne i kulturne centre opština (Spasić, 1984), potencijalne subregionalne centre, pojedina monofunkcionalna razvijena naselja (banje, industrijska i rudarska naselja).
4. **Prigradska naselja** predstavljaju bitnu kariku u kategoriji gradova i predgrađa u funkcijskoj i prostornoj uslovljenosti naseobina. Locirana su na prelazu između većih gradova i njihovog ruralnog zaleđa, i postepeno se integrišu u njihovu naseobinsku kompoziciju i poprimaju karakter urbano-ruralnog kontinuuma. Ove naselja su izložena intenzivnoj socio-ekonomskoj transformaciji, dirigovanoj snagom gradskog centra u čijoj su blizini razvijena. Ovaj tip naselja obuhvata i tzv. suburbana naselja, formiranih u blizini većih gradskih naselja, sa specijalizovanom funkcijom (stambenom, industrijskom i sl.), koja nisu prostorno srasla sa gradskim jezgrom, ali imaju razvijene snažne integrativne veze.
5. **Varošice i velika sela** objedinjena su grupa naselja ruralnog tipa, najveća po populacionoj veličini (500 – 5 000 stanovnika) na ruralnom prostoru Republike Srbije. Velika sela identifikovana su uglavnom u Vojvodini, moravskom pojasu i u blizini nekih većih gradskih centara, ali sa dominantnim ruralnim karakterom. Varošice su poseban podtip

naselja prepoznat kao recidiv nekih ranijih administrativnih podela u Republici Srbiji. Taj tip naselja nasleđen je iz turskog perioda, ili je nastao prerastanjem sela. Uglavnom su bila funkcionalno neodređena, slabo izgrađena (Kojić, 1970). Prema značaju svojih funkcija nalaze se u sredini naseobinskog sistema, sa dometom samo u neposrednoj okolini, čime je njihov razvoj i opstanak u direktnoj vezi sa okolnim seoskim stanovništvom. Ova grupa naselja obuhvatila je i pojedine centre opština ruralnog tipa.

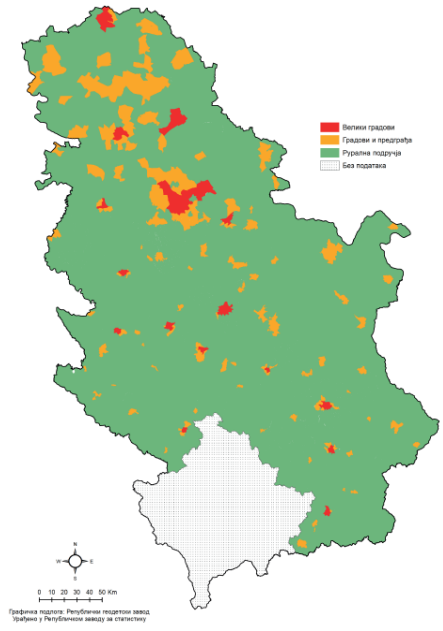
6. **Retko naseljena sela** obuhvataju naselja male do srednje populacione veličine u kategoriji ruralnih područja, male gustine naseljenosti, ali su bolje opremljena naselja ruralnog područja, te se odlikuju izvesnim razvojnim kapacitetima u sublokalnim okvirima;

7. **Veoma retko naseljena sela** su najrasprostranjeniji tip naselja u kategoriji ruralnih područja. Predstavljena su grupom demografski ugroženih, ekonomski neodrživih i većinski izolovanih naselja, periferno pozicioniranih u lokalnoj mreži naselja.

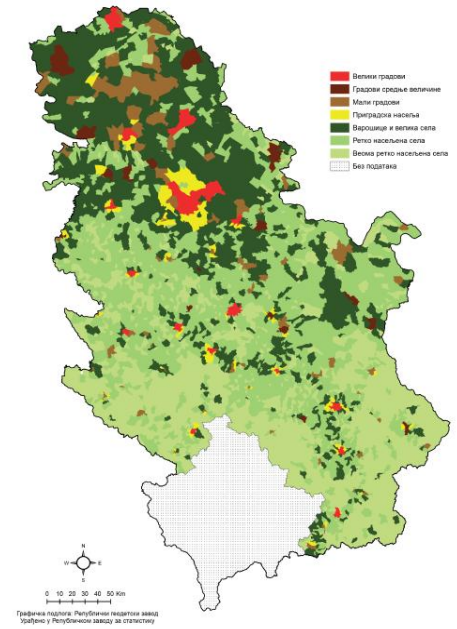
Republika Srbija								
veliki gradovi			**gradovi i predgrađa**			**ruralna područja**		
broj naselja	broj stanovnika	površina	broj naselja	broj stanovnika	površina	broj naselja	broj stanovnika	površina
17	2585030	1379,06	221	1854018	6352,35	4471	2207955	69796,02
veliki gradovi			gradovi i predgrađa			ruralna područja		
udeo naselja	udeo populacije	udeo površina	udeo naselja	udeo populacije	udeo površina	udeo naselja	udeo populacije	udeo površina
0,4	38,9	1,78	4,7	27,9	8,19	94,9	33,2	90,03

Izvor: RZS, posebna obrada podataka, 2024.

Карта 1.1. Класификација насеља у Републици Србији према ДЕГУРБА методологији (ниво 1)

Карта 1.2. Класификација насеља у Републици Србији према ДЕГУРБА методологији (ниво 2)

Rezultati Popisa stanovništva pokazuju da su demografski trendovi u Republici Srbiji, posebno u njenim ruralnim područjima, sve nepovoljniji. U periodu 2002 – 2011. godine

došlo je do pada ukupnog broja stanovnika za 4,1 %**, a u periodu 2011-2022. godine čak za 7,5% što je prvenstveno posledica negativnog prirodnog priraštaja i odlaska u inostranstvo.** R. Srbija prema popisu iz 2022. godine broji 6.647.003 stanovnika, od čega je 4.120.782 gradskog i 2.526.221 seoskog stanovništva, i 51,4% ženskog i 48,6% muškog stanovništva.

Tabela: Stanovništvo R. Srbije **prema Popisima iz 2002, 2011. i 2022. godine** prema tipu naselja

R. SRBIJA	Procenat 2002. godina	Procenat 2011. godina	Procenat 2022. god
Gradska	56,3%	59%	**62 %**
Ostala (seoska)	43,7%	41%	**38 %**

2022. godine u Vojvodini struktura urbanog i ruralnog stanovništva iznosi 62% urbane i 38% ruralne populacije. UOČLJIVO JE SMANJIVANJE SEOSKE POPULACIJE U PROTEKLIH 2 DECENIJE I URBANA CENTRALIZACIJA, NAROČITO U REGIONU AP VOJVODINE i BEOGRADSKOM REGIONU.

Tabela: Stanovništvo R. Srbije **prema Popisu iz 2022. godine** prema polu i tipu naselja

R. SRBIJA	ukupno	Muški pol	Ženski pol
Gradska	**62 %**	46,8%	**53,2%**
Ostala (seoska)	**38 %**	**50,2%**	49,8%

Stanovništvo R. Srbije prema **popisu iz 2022. godine ima 62% gradskog i 38% seoskog stanovništva, i to 51,4% ženskog i 48,6% muškog stanovništva**.

Kao što je u tabeli prikazano, u gradskim područjima nešto je više ženske populacije u odnosu na seoska: u gradskim područjima R. Srbije živi 53,2% ženske i 46,8% muške populacije, dok u seoskim (ostalim) naseljima evidentiramo 49,8% ženske i 52,2% muške populacije

Kao što je pomenuto, u AP Vojvodini struktura urbanog i ruralnog stanovništva 2022. godine **iznosi 62% urbane i 38% ruralne populacije**, dok u ovom regionu evidentiramo 48% muške i 52% ženske populacije.

U gradskim područjima Vojvodine više je ženske populacije u odnosu na seoska, što je razumljivo jer ženska populacija po pravilu češće migrira iz seoskih područja iz brojnih razloga. Treba imati u vidu da se u seoskim područjima smanjuju sve kohorte stanovništva od 15 godina naviše, osim kohorte starije populacije stanovništva preko 65 godina (naredna tebela). U takvoj situaciji, važno je imati u vidu **očekivano trajanje života u Srbiji, koje iznosi 74,8 godina**, ali posmatrano po polu, očekivano trajanje života iznosi 72,3 godine za muškarce i **77,5 godina za žene, što znači da žene žive duže 5,2 godine od muškaraca.** Takođe, u Republici Srbiji, muškarci starosti 65 godina u proseku mogu očekivati još 13,8 godina života, dok je očekivani životni vek žena iste starosne dobi duži i iznosi 16,4 godine.

Ako bismo izdvojili region Vojvodine i nešto detaljnije prikazali kretanje stanovništva ovog regiona **primetno je smanjenje ruralnog stanovništva koje je bilo mnogo intenzivnije u poslednjoj deceniji, kao rezultat, s jedne strane, negativnog prirodnog**

priraštaja i migracija, a sa druge, verovatno zaustavljanja procesa dolaska izbeglica iz nekadašnjih republika SFRJ.

Promena strukture seoskog stanovništva u AP Vojvodini prikazana je u narednoj tabeli.

Tabela . Promena broja seoskog stanovništva u AP Vojvodini

Opis	godina		promena
	2011.	2022.	
Do 15	112.018	95.370	-14,9%
15 - 19	46.897	33.963	-27,6%
20 - 44	249.427	189.506	-24,0%
45 - 65	241.249	195.258	-19,1%
Preko 65 g.	135.487	150.297	10,9%

Izvor: obračun autora[121]

Tabela: obrazovna struktura stanovništva u Srbiji i AP Vojvodini (Popis 2022. godine)

Region -oblast	Ukupno	Bez školske spreme	Nepotpuno Osnovno obrazovanje	Osnovno obrazo-vanje	Srednje obrazo-vanje	Više obrazo-vanje	Visoko obrazo-vanje	Nepo znato
REPUBLIKA SRBIJA	5.691.551 **100%**	**1,0**	**5,3**	**17,8**	**53,1**	**6,0**	**16,4**	**0,4**
AP Vojvodina	1.485.259 **100%**	**1,17**	**4,90**	**18,81**	**55,03**	**5,43**	**14,37**	**0,29**

U obrazovnoj strukturi lica starijih od 15 godina u Republici Srbiji (najzastupljeniji su oni sa završenom srednjom školom (53%), čiji udeo je porastao od prethodnog popisa stanovništva iz 2011. godine za čak 7 procentnih poena, a od 2002. za 12 procentnih poena.

Region - Ostala (SEOSKA) naselja	Ukupno	Bez školske spreme	Nepotpuno Osnovno obrazovanje	Osnovno obrazo-vanje	Srednje obrazo-vanje	Više obrazo-vanje	Visoko obrazo-vanje	Nepo znato
REPUBLIKA SRBIJA	2.185.406 **100%**	**1,6**	**9,9**	**25,8**	**52,6**	**3,6**	**6,4**	**0,2**

[121] Milić, D. (2025). Prinosna vrednost poljoprivrednog zemljišta. Poljoprivredni fakultet Novi Sad.

AP Vojvodina	569.024 **100%**	**1,8**	**7,8**	**25,4**	**54,6**	**3,6**	**6,7**	**0,2**

Sličan trend prisutan je i u ruralnim područjima R. Srbije, u kojima lica sa završenom srednjom školom čine oko 52 %. Rast udela lica sa završenim srednjoškolskim obrazovanjem odvijao se na račun smanjenja učešća lica sa nižim obrazovanjem. **Međutim, obrazovna struktura seoskog stanovništva je i dalje znatno nepovoljnija od obrazovne strukture gradske populacije. Formalno i neformalno obrazovanje i dostupnost informacija na veoma su niskom nivou u ruralnim sredinama. Od ukupnog broja nepismenih lica (bez šk.spreme i nepotpuno osnovno obrazovanje) 70% živi u seoskim naseljima.**

Skoro 35% seoskog stanovništva u Vojvodini je bez obrazovanja ili sa nepotpunom ili završenom osnovnom školom, dok je 18,6% gradskog stanovništva APV u ovoj kategoriji. Istovremeno, u gradskim sredinama Vojvodine ima čak **25,7% stanovništva sa višom ili visokom stručnom spremom, naspram 10,2% u seoskim sredinama**.

.

Među seoskim stanovništvom bez ikakvog obrazovanja ili sa nepotpunom osnovnom školom, **većina su žene** (66% od ukupnog broja u ovoj kategoriji), pre svega one preko 65 godina. Zanimljivo je da među seoskim stanovništvom sa višom ili visokom stručnom spremom ima više žena (56,3%), za razliku od situacije pre dvadeset godina, kada je njihov udeo u najobrazovanijem delu seoskog stanovništva bio 44%. Ovo je interesantno i može biti od značaja za ruralni razvoj u Vojvodini ukoliko se pronađe način za motivaciju žena da se nakon univerzitetskog obrazovanja vrate u svoja sela (iako je ovo pitanje veoma kompleksno i samo posredno pomenuto nužno ostaje nedorečeno).

Tabela . Nivo obrazovanja populacije u Vojvodini (bez kategorije nepoznato)

Opis	2022.			
	Ukupno	Gradsko	Seosko	
Ukupno	**100%**			
Bez školske spreme	**1,17%**	41,07%	58,93%	**100%**
Nepotpuno osnovno obrazovanje	**4,90%**	38,68%	61,32%	**100%**
Osnovno obrazovanje	**18,81%**	48,34%	51,66%	**100%**
Srednje obrazovanje	**55,03%**	62,01%	37,99%	**100%**
Više i visoko obrazovanje	**19,80%**	80,21%	19,78%	**100%**

Ruralna ekonomija u Srbiji značajno **je zasnovana na poljoprivredi koja ima visoko učešće u zaposlenosti (48%), ali ne i zaradama. Ovu ekonomiju i tržište rada karakteriše prikrivena nezaposlenost (neformalna zaposlenost odvija se u sektorima poljoprivrede, građevinarstva i sektoru usluga i smeštaja) i loš „kvalitet radnih mesta".**

Siromaštvo u Srbiji je dominantno ruralnog karaktera: ako posmatramo nivo apsolutnog siromaštva u periodu 2011-2013. godine, procenat siromašnog stanovništva bio je dvostruko veći u ruralnim u odnosu na gradska područja. U 2013. godini 12% stanovništva ruralnih područja bilo je apsolutno siromašno u odnosu na 6,3% u gradskim područjima. Gazdinstva veličine od jedan do pet hektara negativnije su reagovala na ekonomsku krizu

(Vlada R. Srbije 2014a: 41, 42; 2014b). Rezultati istraživanja (Cvejić *i sar*. 2010) su empirijski potvrdili očekivanu ***međuzavisnost siromaštva, materijalne i deprivacije u naselju i socijalne isključenosti u ruralnim područjima Srbije.*** Regionalne razlike u zastupljenosti siromaštva[122] u Srbiji su značajne (najnepovoljnija situacija je u Južnoj i Istočnoj Srbiji), a stanovništvo iz pojedinih tipova domaćinstava je izloženo većim rizicima od siromaštva i socijalne isključenosti.

Mnogi rezultati ukazuju na loše efekte dosadašnjih politika i potrebu razvijanja regionalno specifičnih razvojnih politika, u skladu sa rešenjima na nivou lokalnih samouprava i programa privlačenja investicija. Rezultati i preporuke iz ovog istraživanja jasno uočavaju **značaj ljudskih resursa, kao i značaj pojedinih društvenih grupa i institucija za razvoj ruralnih područja u Srbiji**. Socijalna isključenost uočena je, između ostalih, i u pristupima ključnim tržištima, tržištu rada, državnoj podršci (podrška subvencijama, PIO osiguranje i sistemi socijalne zaštite), pri čemu se **siromaštvo se pretežno javlja kao posledica isključenosti sa tržišta rada.** Prema zvaničnim podacima,

stopa rizika od siromaštva predstavlja procenat lica čiji je raspoloživi ekvivalentni prihod niži od praga rizika od siromaštva, koji je u 2023. iznosio 29.100 dinara prosečno mesečno za jednočlano domaćinstvo... u ***2023. godini stopa rizika od siromaštva u Srbiji iznosila je 19,9%.***

Stopa rizika od siromaštva ili socijalne isključenosti pokazuje procenat lica koja su u riziku od siromaštva, ili su izrazito materijalno i socijalno uskraćena, ili žive u domaćinstvima veoma niskog intenziteta rada... u ***2023. godini stopa rizika od siromaštva ili socijalne isključenosti iznosila je 27,2%.***

Popis stanovništva (2011.) i Popis poljoprivrede (2012.) pružili su mogućnosti za relevantne analize za ruralna područja i agrarni sektor Srbije. Pored očekivanih negativnih demografskih trendova ovi prikupljeni podaci upućuju pojedine autore (Bogdanov i Babović 2014a; 2014b) na sledeće zaključke:

- prisutan je značajan **potencijal radne snage na manjim gazdinstvima**, kao i **nedovoljan investicioni kapacitet za restrukturiranje proizvodnje i smanjenje prikrivene nezaposlenosti**;
- regionalno posmatrano, **AP Vojvodina je izazov za buduću zemljišnu politiku, a Šumadija i zapadna Srbija za agrarnu politiku jer je nužno ubrzavanje restrukturiranja gazdinstava, koje zavisi od aktivacije tržišta rada van poljoprivrede.**
- **Južna i istočna Srbija imaju smanjen kapacitet za strukturne promene i rast konkurentnosti.**

Nivo diverzifikacije ruralne ekonomije u Srbiji je nizak i sličan zemljama u okruženju i limitiran brojnim faktorima:

- nepovoljnim položajem agrarnog sektora i ruralnih područja u razvojnim politikama;
- niskom akomulacionom sposobnosti ruralnih domaćinstava;

[122] Pored siromaštva, regionalne razlike uočene su i u mnogim drugim aspektima, na primer, pristupu državnoj podršci poljoprivredi, diverzifikaciji prihoda porodičnih gazdinstava, zastupljenosti pojedinih ustanova (npr. škola, obdaništa, domova kulture/biblioteka), zdravstvenom osiguranju i pristupu uslugama zdravstvene zaštite i drugo.

- nepovoljnim stanjem na finansijskom tržištu i nesigurnim investicionim abijentom;
- nedovoljno organizovanim tržišnim lancima;
- nedovoljno edukovnim ljudskim potencijalom i niskim nivoom privatnog preduzetnišva i dr. (Bogdanov 2015)

Struktura zaposlenosti seoskog stanovništva po sektorima ukazuje da je ***u ruralnim područjima Srbije najveća zaposlenost u poljoprivredi (u poslednjih deset godina u intervalu od 43-50%)što je veoma visoko u poređenju sa drugim evropskim zemljama. Međutim, prihodi seoskih domaćinstava:***

- ***najvećim delom (35-40%) potiču od prihoda/plata iz radnog odnosa (redovnog i dodatnog),***
- ***sledi zatim učešće penzija koje je vrlo visoko i rastuće (oko 30%).***
- ***prihodi od poljoprivrede variraju u intervalu 6-9% od ukupno raspoloživih sredstava domaćinstava.***

Relativno visoka zaposlenost u poljoprivredi i niski prihodi u odnosu na zarade i socijalna pirmanja ukazuju na nisku produktivnost sektora poljoprivrede (Bogdanov 2015).

Ruralno tržište rada karakteriše **visoka nezaposlenost, velika prikrivena nezaposlenost, nisko učešće zaposlenosti u privatnom sektoru i veoma niska mobilnost radne snage**.

Niska ponuda radnih mesta van poljoprivredi u ruralnim sredinama, nepovoljna infrastrukturna opremljenost seoskih sredina, udaljenost od gradskih, industrijskih i uslužnih centara, samo su neki od sistemskih faktora koji su uzrok niskim šansama za uključivanje seoske populacije u nepoljoprivredne sektore ekonomije. **Veća udaljenost adminstrativnih centara smanjuju šanse za zapošljavanje seoske populacije izvan ekonomije gazdinstva.**

Novija istraživanja empirijski su potvrdila da se u selima Srbije zapaža **prisustvo „kruga propadanja“ u kome niska gustina naseljenost stvara nedostatak kritične mase korisnika usluga, potrošača i proizvođača**. Usled toga **smanjuje se investiciona i poslovna aktivnost pa samim tim i izostaje i generisanje radnih mesta, što dovodi do migracija prema gradovima koje u kombinaciji sa starenjem lokalne seoske populacije dalje smanjuju gustinu stanovništva i stvaraju još nepovoljnije uslove za ekonomsku uključenost ruralnih sredina i njihove populacije** (koja je starija i manje obrazovana, sa manje znanja i veština i sl.)

Kao pratilac agrarne politike, ruralna politika u Srbiji – *često (nažalost) i na pojmovno-kategorijalnom domenu kao takva praktično nepostojeća* – decenijama je bila sektorski određena i nedovoljno fleksibilna za potrebe heterogenosti ruralnih područja. Za razumevanje kompleksnosti trenutnog stanja i problema u ruralnim područjima Srbije ***neophodno je imati u vidu kumulativne uticaje društvenih, političkih, ekonomskih, demografskih, kulturoloških i drugih procesa*** **koji su se dešavali kroz istoriju** kao što su: nekadašnja agrarna prenaseljenost i veoma brza posleratna deagrarizacija i urbanizacija, kao i višedecenijske migracije selo grad koje su imale za posledicu nejednaku regionalnu koncentraciju stanovništva i neravnomeran razvoj. Usled neadekvatne prostorno razvojne politike, decenijskih niskih stopa investicija u poljoprivredu i ruralna područja u celini (što je dovelo, između ostalog, i do nedovoljne modernizacije i niske konkurentnosti), kao i dejstva ostalih faktora... posledice se ogledaju u siromaštvu srpskog društva, ruralnih područja i

njihovom demografskom pražnjenju. Usled kulturno istorijskih razloga i decenijskog zanemarivanja u sistematskom razvoju, pokušaćemo da damo **sintetički presek problema** sa kojima se suočavaju ruralna područja Srbije (slično i ostale „tranzicione" zemlje):

- **nerazvijenost infrastrukture i materijalna deprivacija** u brojnim seoskim naseljima (saobraćajna, komunalna infrastruktura i tome sl.),
- **nezaposlenost, ranjiva zaposlenost, nedovoljna razvijenost i nefleksibilno tržište rada za ruralnu populaciju**, niska mobilnost radne snage
- **nerazvijena ruralna ekonomija i nedovoljno investicija**,
- **nizak nivo prihoda, životnog standarda i kvaliteta života; siromaštvo** koje je dominantno ruralnog karaktera,
- **nizak nivo obrazovanja** ruralne populacije i nizak nivo znanja, veština i umeća
- **depopulacija** (problem starosne i polne strukture), **ruralno-urbane migracije** i **urbana centralizacija, nerazvijenost adekvatne mreže naselja i makro regionalnih centara, udaljenost od administrativnih sedišta**
- **problemi socijalne izopštenosti (isključenosti**), apatije i niskog socijalnog kapitala seoskog stanovništva (naročito ruralne omladine, žena i starih)
- **nerazvijenost i otežana dostupnost socijalnih servisa i problem njihovog finansiranja** (vrtići, škole, sistem zdravstvenih ustanova, ustanova kulture...),
- problem decentralizacije i ravnomernog regionalnog ruralnog razvoja; **regionalni razvojni dispariteti; nerazvijenost (kapaciteta) lokalne samouprave** - upravljačkih kadrova na lokalnom i regionalnom nivou; nedovoljna participacija ruralnog stanovništva u kreiranju politike razvoja; nerazvijenost i neartikulisanost lokalnih razvojnih inicijativa i tome sl.
- **ekološki problemi**; **ugroženost od prirodnih nepogoda** (poplava, suša...) i drugi.

Uz sve navedeno, **može se dodati da ne postoji svest političkih elita o značaju i potencijalima ruralnih područja za sveukupni ravnomerni društveni razvoj, a to je praćeno i nedovoljno efikasnim javnim politikama i institucionalnim okvirom** koji treba da se bavi razvojem agrarnog sektora i ruralnih područja, kao i EU integracijama. Navedeni problemi pokušaj su sintetičkog preseka generalizovanih karakteristika ruralnih područja u Srbiji (u meri u kojoj je to uopšte moguće učiniti). Iako određena područja imaju zajedničke imenitelje u nekim od pomenutih problema, politika agrarnog i ruralnog razvoja mora da bude osetljiva na specifične probleme i potrebe koje imaju heterogena ruralna područja u Srbiji.[123] Istovremeno, specifične karakteristike ruralnih područja zahtevaju sprovođenje efikasnih politika regionalnog ruralnog razvoja i multisektorskih politika, koje mogu da odgovore na potrebe ruralne populacije i društva u celini i unaprede realizaciju potencijala određenih regiona (teritorija).

[123] Dosada sprovedene analize iz popisa poljoprivrede ukazuju čak da su zaključci analize na nivou statističkih regiona (ili pak okruga) previše opšti i da postoji potreba analiza na nižem nivou teritorijalne obuhvatnosti (npr. opština).

5.3 Makro okviri ruralnog razvoja

Potpuna i sistematična elaboracija makro okvira ruralnog razvoja i veze ovog procesa sa modernizacijom kao globalnim procesom (i nekim od ostalih ključnih društvenih procesa u mnogim društvima) zahtevala bi mnogo prostora. Na ovom mestu preskočićemo analizu pojma/procesa modernizacije *per se* i pokušaćemo da je posmatramo u posledicama koje je ona proizvela u mnogim ruralnim područjima.

Proces modernizacije društva podrazumeva složene društvene promene u ekonomskom, socijalnom, kulturnom i političkom tkivu svakog društva. Ovi složeni procesi obično podrazumevaju **postepeno napuštanje dotadašnjih (tradicionalnih) modela organizacije i funkcionisanja društva** i njegovih različitih podsistema. U vezi sa ruralnim područjima, modernizacija je u najvećoj meri, kako u teoriji, tako i u istraživačkoj praksi, ponajviše povezana sa modernizacijom poljoprivrede. Modernizacija u poljoprivredi donela je nebrojene pozitivne aspekte, *poput rešavanja problema ishrane stanovništva* (kako ruralnog, tako i urbanog), *povezivanja lanca ishrane i njegovu kontrolu* (putem kontrole kvaliteta i sigurnosti hrane; izgradnje institucionalnog sistema u poljoprivredi...), *povećanja dohotka na poljoprivrednim gazdinstvima i smanjivanja radne intenzivnosti i mukotrpnosti, kao osobenosti seljačkih radova*.

U smislu opšte modernizacije ruralnog života, blagodeti civilizacijskih dostignuća iz razvijenijih društava i urbanih područja prelivaju se u seoska područja i povećavaju kvalitet života kroz infrastrukturno, transportno, telekomunikacijsko i svako drugo povezivanje sa globalnim društvom, povećavanje kvaliteta življenja (stanovanja, ishrane...), kao i socijalne i zdravstvene zaštite za seosku populaciju. Sa stanovišta tehnoloških promena mogla bi se istaći tri važna faktora koja su značajno promenila pojedine aspekte ruralnog društvenog i ekonomskog života i omogućila njihovu bolju integraciju u globalno društvo (Woods 2005: 31):

1. **razvoj tehnologije rashlađivanja** (frižidera), za komercijalnu i kućnu upotrebu;
2. **razvoj motornih vozila** koji je promenio praksu, kako proizvodnje, tako i potrošnje;
3. **razvoj komunikacionih tehnologija koje su ublažile problem udaljenosti i perifernosti** koji su imala mnoga ruralna područja. Kvalitativne dimenzije i stepen u kome su raznovrsne društvene promene zahvatile ruralna područja su veoma različite.

Modernizacija poljoprivrede, kao državni i politički projekat u razvijenim zemljama, dovela je do nekih strukturnih promena, koje su zajedničke za nacionalne ekonomije i društva razvijenih zemalja (Woods 2005: 303):

- *poljoprivreda više nije delatnost usmerena na samodovoljnost i preživljavanje;*
- *komercijalizacija poljoprivrede, u okvirima njene modernizacije, odvijala se u okvirima kapitalističke ekonomije;*
- *gotovo sva ruralna područja opremljena su osnovnom infrastrukturom, koja uključuje struju, vodu...;*
- *društvo, kao celina, ima određeni nivo javne svesti i pozitivne percepcije o značaju ruralnih sredina;*

- *ruralna ekonomija se sve više razvija, bilo putem prodaje lokalnih tradicionalnih proizvoda ili putem „prodaje" (kreiranja privlačnosti) ruralnih područja za potrebe stanovanja, investicija u nove pogone ili uslužni sektor, rekreacije, turizma itd.*

Aktuelno pitanje u makro okvirima (fokusu) ruralnog razvoja je da li je sveopšti proces modernizacije u poljoprivredi nametnuo jedan „normativni model za sve koji se bave poljoprivredom" (van der Ploeg and Saccomandi 1995; van der Ploeg 2003), a koji je samo reflektovan u agrarnoj politici razvijenih zemalja Evropske unije? **Ruralne politike su u novije vreme po mišljenju mnogih autora** (van der Ploeg *et al.* 2000; Ray 2000a; O'Connor *et al.* 2006) **nastojale da ublaže negativne efekte koje je imala modernizacija u poljoprivredi,** što je nametnulo potrebu „refleksivne analize uticaja modernizacijskih procesa u poljoprivredi" (Wiskerke 2004: 47). Neke od vrlo ozbiljnih kritika posledice modernizacije i tehnološkog, ekonomskog i strukturalnog determinizma, danas su prisutne u društvenim naukama razvijenih zemalja (onih disciplina koje se bave poljoprivredom i ruralnim razvojem) i u kojima se modernizacija vidi kao „moćan politički i ekonomski projekat u kojem su država, nauka i agrobiznis imali centralnu ulogu" (van der Ploeg 1995: 140).

Društvena teorija koja se bavi ovim pitanjima sve više uočava da modernizacijska paradigma u poljoprivredi razvijenih zemalja, u određenim aspektima, već odavno doživljava svojevrsnu krizu. **Ova paradigma obeležena je egzogenim i sektorskim pristupom, sa naglaskom na specijalizaciji u poljoprivredi, zemljišnoj politici (ukrupnjavanje poseda), konceptu usvajanja novih tehnologija, podsticanju mobilnosti radne snage i kapitala sa farmi koje se ne smatraju više „optimalnim"[124] za dominirajuće razvojne trendove**. Značajni viškovi hrane, nestabilnost tržišta, povećani troškovi proizvodnje i cene hrane polako dovode do diskursa o postproduktivizmu koji nameće drugačije trendove (vidi, Woods 2005: 54-59): ekstenzifikaciju, diverzifikaciju, očuvanje ruralnih područja (prirode, pejzaža), povećanje vrednosti poljoprivrednih proizvoda.

Brojni autori (van der Ploeg *et. al* 2000; O'Connor *et al.* 2006; Brunori and Rossi 2000; Wiskerke 2004) smatraju da se tu zapravo radi o dvema različitim paradigmama: s jedne strane, ***paradigmi modernizacije poljoprivrede***, koja se ogleda u principima „ekonomije veličine" („economy of scale"), *„koja je dosegla svoje intelektualne i praktične limite"* i s, druge strane, ***paradigmi ruralnog razvoja***, koju ovi autori posmatraju mnogo šire od prostog dodatka postojećem obrascu razvoja (modernizacije) poljoprivrede. Referentna grupa autora (van der Ploeg *et al*. 2000: 391) tvrdi da je „*paradigma modernizacije, koja je svojevremeno dominirala politikom, praksom i teorijom, zamenjena paradigmom ruralnog razvoja*". I drugi autori (O'Connor *et al.* 2006: 3) ističu nove razvojne trendove u smislu evropskog otklona od modernizacije u poljoprivredi ka ruralnom razvoju, **koji se polako utemeljuje kao vodeći princip u formulaciji politika, razvoju kompanija i kreiranju novih institucionalnih uređenja**.

Struktura ruralnog razvoja na nivou farme, odnosno, odgovori farmera na postojeću krizu u poljoprivredi su različiti i u tom kontekstu obično se misli na diverzifikaciju aktivnosti i prihoda van farme (mešovita gazdinstva) (engl. *pluriactivity*). Iako postoje

[124] **Ideja „optimalne farme" je, po mišljenju van der Plega, takođe ideološka konstrukcija koja je prouzrokovala pritisak na veliki broj „malih farmera" da napuste poljoprivredu**, iako ovaj pritisak nije bio opravdan, što dokazuje veliki broj „malih farmi" koje su uspešno reprodukovane tokom perioda od nekoliko decenija posle Drugog svetskog rata (van der Ploeg 1995: 141).

specifičniji pojmovi za preciziranje o kojim se tipovima aktivnosti i prihodovanja radi, napomenućemo samo neke:

- zapošljavanje van farme,
- ostvarivanje prihoda na farmi, a koji nisu direktno vezani za proizvodnju hrane (primena agroekoloških mera i kompenzacija za to putem subvencija, agroturizam, usluge u okviru ruralnog turzima, obnovljivi izvori energije npr. bio gas, vetrenjače i sl.),
- ostvarivanje veće dodate vrednosti proizvoda preradom i sl.

Perspektive politike i prakse ruralnog razvoja važno je smestiti u okvire diskusije o **endogenim** (unutrašnjim) **i egzogenim** (spoljašnjim) faktorima razvoja ruralnih sredina (šire o tome, Janković 2011: 137-149). Egzogenost dosadašnjih modela razvoja je očigledna i ogleda se u *centralistički planiranim merama i njihovoj realizaciji, kontroli i upravljanju ovim procesima*. U ruralnim područjima, ovo se najčešće odnosi na proces modernizacije poljoprivrede ili nekog drugog sektora, industrijalizaciju i urbanizaciju. Ovi elementi, po prirodi stvari egzogeni u odnosu na ruralne sredine, utiču na čitav niz društvenih promena u selu i poljoprivredi. **Osnovna karakteristika ovakvih egzogenih pristupa jeste da se razvoj eksterno planira i određuje, da se on „transplatuje" u ruralna područja, pri čemu se „benefiti često odlivaju van ovih područja**" (Slee 1993: 43). Sveukupno posmatrano, koncept modernizacije i ostalih egzogenih pristupa u ruralnom razvoju, generalno su kritikovani zbog toga što predstavljaju:

- *„zavisan razvoj,* koji se trajno oslanja na subvencije i odluke eksternih, udaljenih centara moći,
- *poremećen, deformisan razvoj,* koji je podržavao pojedine sektore, određena naselja i određene tipove biznisa (na primer, progresivne farmere), dok je druge zanemarivao, kao što je zanemarivao i ne-ekonomske aspekte ruralnog života,
- *destruktivan razvoj,* koji je izbrisao kulturne i ekološke razlike mnogih ruralnih područja,
- *diktiran razvoj,* smišljen od strane eksternih eksperata i planera" (Lowe 2003).

Nasuprot egzogenim (spoljnim, eksternim) modelima društvenog razvoja, po prirodi stvari, stoje endogeni (unutrašnji, interni). U dualizmu razvojnih modela, endogeni razvoj determinisan je unutrašnjim snagama i resursima, endogenim iniciranjem procesa, participacijom lokalnih snaga u odlučivanju i trasiranju pravaca i dinamike razvoja. U suprotnosti sa egzogenim razvojem, endogeni nastoji da benefite razvoja zadrži u lokalnoj (regionalnoj) ekonomiji, kao i da se razvoj odvija u skladu sa lokalnim vrednostima (Slee 1994: 184).

Ova ideja „sazrela" je još osamdesetih godina dvadesetog veka, u sklopu kritika koje su u teoriji i praksi ruralnog razvoja upućivane dotadašnjim sektorskim, centralizovanim i egzogenim pristupima. Njena evolucija bila je u skladu sa potrebama i novim funkcijama ruralnih područja u razvijenim zemljama i njihovom infrastrukturnom, telekomunikacionom i drugom povezanošću sa globalnim društvom, idejama decentralizacije (regionalizacije), problemima smanjivanja regionalnih razvojnih dispariteta i aktuelizacijom principa održivosti. U najvećoj meri, ideja endogenosti bila je sadržana u ideji integralnog ruralnog razvoja koji je, u suprotnosti sa centralističkom orijentacijom sektorske politike, isticao

integralnost-integraciju, kako različitih sektora, tako i različitih aktera u ruralnom razvoju i praktično otvorio prostor za aktuelizovanje *principa teritorijalnosti*.

Ključni principi, koji su od osamdesetih godina prošlog veka naovamo vodili ideju endogenog pristupa, ogledaju se u tome da „**specifični resursi nekog područja (prirodni, ljudski, kulturni) čine ključ njegovog održivog razvoja", pri čemu osnovnu „dinamičku snagu predstavlja lokalna inicijativa i preduzeća"**. S obzirom na to da su osnovni problemi vezani za „ograničen kapacitet područja i društvenih grupa da participiraju u ekonomskim i razvojnim inicijativama, *fokus ruralnog razvoja bio je na izgradnji kapaciteta (umeća, institucija, lokalnih mreža i infrastrukture), kao i prevazilaženju socijalne izopštenosti"* (Lowe 2003). Suštinski, **ideja endogenosti zapravo implicira da se održivi razvoj i blagostanje nekog područja ne mogu dovoljno dobro postići centralizovanim, sektorskim, udaljenim, šablonskim merama i politikama, *već animiranjem lokalnih, endogenih resursa i aktera*:**

„Ova hipoteza takođe podrazumeva da neko područje ima ili mora steći kapacitete da bi preuzelo deo odgovornosti za sopstveni socio-ekonomski razvoj. Drugim rečima, endogeni razvoj smatra da lokalne teritorije ne treba da se prepuste tome da budu žrtve širokih političkih i ekonomskih snaga; one imaju potencijal da utiču na promene u sopstvenu korist. *U sociološkim terminima, ovo sugeriše ideju kolektivnog delanja*". (Ray 2000b: 2) (Naglasio *D.J.*)

Ipak, treba istaći da je **dualizam u analizi egzogeno-endogeno, zapravo idealno tipski** i po mišljenju mnogih autora, *nije adekvatan* upravo zbog toga što zamagljuje suštinu problema i onemogućava puno razumevanje kompleksnih odnosa društvenog razvoja. Rej i Louv (Ray 2006a, 2006b; Lowe 2003) eksplicitno ističu da je čisti endogeni razvoj „idealni tip" i zalažu se za koncept ***neo-endogenog razvoja***. U tom smislu se neoendogeni pristup pozicionira u okvire teritorijalnog pristupa, koji se zasniva na ideji da se socio-ekonomsko blagostanje (zaostale ruralne ekonomije) može poboljšati restruktuiranjem javnih intervencija koje su dosada bile usmerene na pojedine sektore i njihovo usmeravanje na lokalne/regionalne teritorije (Ray 2000b). Međutim, kako Long i Pleg napominju, **svaki društveni razvoj, a time i ruralni, predstavlja kombinaciju oba ova principa**:

„obrasci razvoja ne mogu se generalizovati u obliku endogeni – egzogeni i uvek postoji određeni balans eksternih i internih elemenata. Ono što je ključno za one koji slede egzogeni model jeste da su eksterni elementi ti koji kreiraju konceptualni model u kojem bi eventualno lokalni resursi bili procenjeni (*i korišćeni,* dodao D.J.)... dok je kod endogenog pravac drugačiji: lokalni resursi su ti koji su početna tačka evaluacije eventualne koristi egzogenih elemenata...endogeni razvoj predstavlja davanje prednosti internim, lokalnim elementima, koji kombinovani u jedan koherentan model, konstituišu mesto interpretacije, evaluacije i selekcije onih egzogenih elemenata koji će biti integrisani, tako da poboljšaju, konsoliduju ili jačaju set internih elemenata. U egzogenom razvoju, obrazac je suprotan. Eksterni elementi koriste se kao početna tačka za razmatranje postojećih lokalnih-endogenih elemenata i resursa". (van der Ploeg and Long 1994: 4)

Proširujući ovo stanovište, pojedini autori (Slee 1994) naglašavaju specifičnost endogenosti u razvoju preko akcentovanja momenta ***kontrole ovog procesa, determinacije ciljeva razvoja, kao i benefita,*** koji se prilikom razvoja ostvaruje**.** Endogenost pretpostavlja kapacitet određenog područja i ljudi da se razvijaju, ne u formi zavisnog, spolja određenog i kontrolisanog modela, *već u formi aktivnog učešća u determinisanju sopstvenog razvoja. Time se naglašava značaj angažovanja lokalnih resursa, radne snage, lokalnog znanja, lokalnih institucija i aktera, odnosno, akcentira ključni pojam društvene moći.*

5.4 Mezo okviri ruralnog razvoja

Makro nivoi analize daju generalnu orijentaciju (fokus) po pitanju ruralnog razvoja, međutim, tek analiza na nižim nivoima može da otkrije karakteristike kako mogućih pravaca i tokova razvoja, tako i specifičnosti ruralnosti na koju smo usmereni. **Sam pojam ruralnog, regionalnog ili lokalnog po sebi – pored ostalih obeležja – implicira izvesnu geografsku i(ili) teritorijalnu određenost ciljeva za bilo koju politiku razvoja**. U tom smislu, ovu problematiku posmatramo na nivou koji je niži od makro nivoa, iako se translacija brojnih pitanja koja se pominju legitimno može izvesti kako u pravcu makro, tako i u pravcu mikro specifičnih pitanja.

U literaturi koja se bavi pitanjima razvoja, naročito regionalnog (ruralnog) razvoja, često se koristi pojam *lokalnog razvoja*. U suštini se pod pojmom lokalnog (*engl. local community*), obično podrazumevaju mnogo šire celine od onoga što bi se u srpskom jeziku podrazumevalo pod pojmom lokalne seoske zajednice ili sela, odnosno, pojmom mesne samouprave (mesne zajednice-sela), naspram lokalne samouprave (opštinske uprave koja obično obuhvata gradsko naselje i nekoliko seoskih naselja). S druge strane, moguća je upotreba pojma lokalnog baš u ovim okvirima (administrativno omeđenim granicama). U kontekstu lokalnog ruralnog razvoja i pitanja „koliko *lokalnog* je „lokalno“*?*, Mosli (Moseley 2003: 8) upućuje na činjenicu da *odgovor na to pitanje značajno zavisi od niza lokalnih karakteristika, poput gustine naseljenosti, postojećih resursa i administrativne strukture itd*. Osnovno značenje, u stvari, upućuje na to da „lokalno područje mora da bude dovoljno malo da se održi smisao i identitet prostora, volja lokalne populacije da se angažuje i mogućnost stvarne integracije individualnih inicijativa, ali istovremeno da bude dovoljno veliko da može da sebi priušti određenu ekonomiju obima u upravljanju i pružanju usluga, kao i dostupnost dovoljnog asortimana i kvaliteta stručnosti“. Ističe se da ono što je još važnije od veličine, jeste „želja za fokusiranjem na razumno koherentno područje, koje „uživa“ određenu meru zajedničkog identiteta“ (ibid.). Pojam lokalnog ruralnog razvoja je veoma fleksibilan i suštinski implicira teritorijalni nivo, što znači da se on odnosi i na regionalni nivo, *koji mora, pre svega, da bude shvaćen u jednom funkcionalnom, a tek onda u administrativnom smislu*. Problem određenja lokalne seoske zajednice kod nas isticao je još Vojin Milić, navodeći da lokalna zajednica podrazumeva specifičnost (društvenog) prostora u kojem se mogu naći određeni društveni oblici, društvene ustanove i organizacije, aktivnosti i neposredni društveni odnosi, specifičan (zajednički) identitet i tome slično (Milić 1957).

Teritorijalnost je okvir u kojem u prvi plan izlaze specifičnosti (potencijali) određenog područja i prostor u kojem mogu da se kombinuju multisektorske mere u skladu sa specifičnostima određenog ruralnog područja. Naglašavanjem teritorijalnosti otvara se prostor za diskurs o egzogenosti i endogenosti u ruralnom razvoju (Janković 2011: 115). Tako se u odgovoru na pitanje zašto neki regioni, lokaliteti, imaju bolju razvojnu dinamiku od drugih, krije čitav niz njihovih karakteristika, od kojih su neke posebno značajne. Transportna infrastruktura i povezanost sela i gradova često se navodi kao jedan od osnovnih preduslova za vitalnost ruralne ekonomije. Na taj način moguće je ubrzati tokove ljudi, robe i novca u prostoru, „približiti“ selo urbanoj populaciji, ali i približiti grad seoskoj. Ipak, infrastrukturna-transportna povezanost i dostupnost nije jedini preduslov razvoja: vrlo je moguće da razvoj transportne infrastrukture, osim povezanosti, doprinese i lakšem odlivu stanovništva iz sela u gradove (OECD 2003: 14), ukoliko u selima (ruralnim područjima u celini) ne postoje unutrašnji (endogeni) preduslovi za dinamičan razvoj.

Karakteristike određenih područja (teritorija) u smislu njihovog ljudskog, ekonomskog, prirodnog, fizičkog (izgrađenog), socijalnog, kulturnog, političkog i drugog kapitala, oblikovane su istorijskim specifičnostima, ljudima i karakterom njihovih društvenih veza i složenim odnosima i međuuticajima sela i grada. Najčešće je prisutan čitav niz elemenata u složenoj društvenoj stvarnosti svakog pojedinog ruralnog područja i oni, u kontekstu prosperiteta određenog područja, po redu važnosti mogu da budu sledeći:[125]

- veće ili manje prisustvo pojedinih tipova kapitala - pogodnosti i resursa (prirodnih ili nastali kao proizvod ljudske aktivnosti);
- transportna infrastruktura;
- specifično kulturno nasleđe i identitet;
- blizina urbanih središta;
- resursi koji mogu da se eksploatišu (npr. rudna bogatstva, vode, termalni izvori, šume...);
- lokalni lideri;
- duh preduzetništva u lokalnoj zajednici i regionu;
- lokalna (javno-privatna) partnerstva;
- postojanje kvalifikovane radne snage;
- postojanje kvalitetnih zemljišnih resursa;
- telekomunikaciona povezanost itd.

Ova obeležja praktično predstavljaju odgovore na pitanja koji su to pokretači socijalne i ekonomske aktivnosti u određenom regionu, koja su osnovna obeležja koja utiču na to da neki region bude razvijeniji od drugog, da li su pravci razvoja determinisani egzogenim (ekonomskim, socijalnim, političkim) ili endogenim faktorima (lokalna organizacija, partnerstva, participacija lokalnog stanovništva itd.), kakav je uticaj egzogenih politika na ove determinante i zašto su neke od politika (mera) manje ili više uspešne u pojedinim regionima. Orijentacija na teritorijalne pristupe u ruralnom razvoju, kao i isticanje teritorijalnog kapitala kao koncepta je u proteklih dve decenije godina sve prisutnije, naročito u kontekstu regionalnih politika koje je predstavio OECD (OECD 2001; 2003).

Postoji mnogo razloga za logiku teritorijalnog pristupa u ruralnom razvoju, a među njima mogli bi istaći sledeće (prema, OECD 2001; 2003; Rauch, Bartels and Engel 2001; World Bank 2003; Schejtman and Berdegué 2008):

- **Ruralne oblasti su heterogene prema svojim osobinama** (prirodne, ekonomske, kulturne, demografske, istorijske….) **i prema tome, razvojne mere i politike treba da budu prilagođene potencijalima i ograničenjima sa kojima se one suočavaju**;
- **Potrebno je povezati nacionalne i sektorske programe sa lokalnim inicijativama i lokalnim potrebama koje postoje u određenim ruralnim područjima**. **Sektorski pristupi nisu više dovoljni** za rešavanje brojnih problema koje postoje u ruralnim područjima, a koje se odnose na siromaštvo, nezaposlenost, kvalitet života i sl. To uslovljavaju i principi jednakosti, ravnomernog regionalnog razvoja i socijalne kohezije. Takođe, makro strategije i reforme često nisu bile dovoljne da na adekvatan

[125] Navedeno prema rezultatima istraživanja sprovedenog sa ekspertima za ruralni razvoj iz zemalja OECD, na temu najvažnijih faktora koji utiču na uspeh vodećih regiona u njihovim zemljama (šire, OECD 2003).

način reše heterogene probleme ruralnih područja, a sa druge strane bilo je potrebno pronaći pravi balans mera i politika.

- **Teritorijalni pristup usmeren je ka većoj integraciji kroz decentralizovan pristup** iz razloga što su projekti integralnog ruralnog razvoja (1970-tih) bili u pravu po pitanju ideje integracije, ali u krivu po pitanju načina na koji je to realizovano (implementacija top-down, odozgo na dole, bez participacije, decentralizacije, u različitim političkim okruženjima)
- **ruralna područja u velikoj meri moraju da se posmatraju kao resurs** u ekonomskom, socijalnom, kulturnom i svakom drugom smislu, naročito s obzirom na prirodne resurse (zemlja, voda, vazduh, biodiverzitet…), funkciju proizvodnje hrane, ostale funkcije (i javna dobra) koje ona i mulitfunkcionalna poljoprivreda poseduju. U tom kontekstu, i ruralna populacija treba da dobije ulogu subjekta, a ne objekta razvoja.

Praktično, osnovne ideje koje rukovode koncept regionalnog, a time i teritorijalnog, ruralnog razvoja reflektuju se u sledećim principima (Rauch, Bartels and Engel 2001: 26, 27): orijentacija na smanjivanje siromaštva, održivi razvoj (i održivi uticaj programa razvoja), participacija i principi subsidijarnosti, orijentacija na ciljne grupe.

Sam pojam ruralnog razvoja je širi okvir od regionalnog razvoja, **jer u sebe, pored regionalnog pristupa, uključuje i čitav niz sektorskih pristupa, ali i pristupa sa lokalnog nivoa.** Regionalni ruralni razvoj je, prema pojedinim mišljenjima, suštinski orijentisan ka ljudima sa ciljem smanjivanja masovnog ruralnog siromaštva (Rauch, Bartels and Engel 2001; World Bank 2003), a koje se može postići optimalnim razvojem pomenutih dimenzija, u okvirima neke manje ili veće teritorije. Prema mišljenju ove grupe autora (Rauch, Bartels and Engel 2001: 13, 14), postoje određene zajedničke osobine zbog kojih su ruralna područja više izložena siromaštvu i ranjivosti**: 1. ograničene prilike-mogućnosti, pre svega, za radna mesta; 2. neadekvatna dobra i sposobnosti za njihovo iskorišćenjavanja i stvaranje novih; 3. institucionalne prepreke koje ograničavaju ruralnoj populaciji adekvatan pristup uslugama, informacijama i tržištu i 4. neizbalansirane strukture moći - nedovoljan politički uticaj i kupovna moć ruralnog stanovništva.**

Teritorija u kontekstu regionalnog ruralnog razvoja ne mora biti omeđena strogim administrativnim razgraničenjima, koliko funkcijama, relativno sličnom i integrisanom ekonomijom, socio-kulturnim identitetom i tome slično, a koji čine njegovu komparativnu prednost u odnosu na druga područja - regione. U teoriji se često upotrebljava pojam ***teritorijalne konkurentnosti*** koji, pored ekonomskog značenja „mogućnosti da se izdrži konkurencija na nekom tržištu“, podrazumeva *istovremeno obezbeđivanje ekološke, socijalne i kulturne održivosti određenog prostora. U pojedinim pristupima ovoj materiji* (Leader 1999: 5) govori se o četiri dimenzije teritorijalne konkurentnosti: ***socijalna konkurentnost*** – *sposobnost aktera* da uspešno delaju zajedno na bazi zajedničkih vizija, u vezi sa razvojnim projektima podržani saradnjom između različitih institucionalnih nivoa; ***ekološka konkurentnost*** – *sposobnost aktera* da najbolje iskoriste svoje okruženje, čineći ga distinktivnim elementom svog područja, pri čemu se istovremeno osigurava očuvanje i revitalizacija njihovih prirodnih resursa i nasleđa; ***ekonomska konkurentnost*** – *sposobnost aktera* da kreiraju i zadrže maksimum dodate vrednosti u okvirima područja jačanjem veza između sektora i pretvaranjem kombinovanih resursa u sredstva, kojima stiču prednosti u cilju podizanja vrednosti i distinktivnih obeležja svojih lokalnih proizvoda i usluga; ***pozicioniranje u globalnom kontekstu*** – *sposobnost aktera* da pronađu ulogu svog područja

u odnosu na druga područja i spoljašnji svet, na takav način da detaljno razviju plan razvoja svoje teritorije i osiguraju njegovu vitalnost u okvirima globalnog konteksta.

Sociološki posmatrano, **„teritorijalnu konkurentnost**“ ne bi smeli da razumemo suviše usko, isključivo u ekonomskim terminima, kao sredstvo koje ima cilj/svrhu povećanje konkurentosti nekog prostora u globalnim (tržišnim) okvirima, **već u smislu regiona koji predstavlja okvire u kojem se delanje i odlučivanje „lokalne“ populacije zasniva na pravcima njihove volje i aspiracija, regionalne prostorne blizine**, kao „iskustvene osnove koja služi kao strukturalna osnova za nastanak svesti o odgovornosti“, „kompetencija za delanje i upravljanje“, kao mogućnost *unutar*- i *među*-regionalne saradnje i razmene iskustava (a ne jačanja autarkije i(ili) protekcionizma), kao način za minimiziranje efekata uticaja globalnih tržišta i tome slično (šire, Müller 1998: 185-189).

Pojedini autori pored socijalne, ekonomske, ekološke, ističu još i političko-institucionalnu dimenziju (Rauch, Bartels and Engel 2001) i kulturnu dimenziju regionalnog ruralnog razvoja (Murdoch *et al.* 2003). Integracijom ekonomske i kulturne dimenzije pojedini autori (Ray 2006b) upućuju na tzv. „kulturnu ekonomiju“ (engl. *culture economies*), koja izvire, kako iz aktuelnih trendova regionalizacije i evropske politike ruralnog/teritorijalnog razvoja, tako i iz „drugačije prirode post-industrijskog potrošačkog kapitalizma“. Ovaj pristup postavlja *kulturu kao osnov teritorijalnog identiteta, pri čemu ona vrlo široko podrazumeva čitav niz markera poput različitih jezika i dijalekata, hrane, folklora, zanata, istorijskog nasleđa, ali i prirodnog (specifičnog) okruženja. Pritom je određena teritorija, u proizvodnom smislu, okrenuta ka negovanju i(ili) konstrukciji teritorijalnog identiteta koji je valorizovan kroz različite proizvode i usluge koje se nude korisnicima ruralnog prostora i „potrošačima*“.

Ekonomska dimenzija ruralnog razvoja predstavlja jednu od ključnih tačaka rasprave o ekonomskoj vitalnosti određenog ruralnog područja u odnosu na razvoj poljoprivrede, njenu diverzifikaciju, kao i razvoj celokupne *ruralne ekonomije*. Ključni aspekt predstavlja zapošljavanje stanovništva i održivo iskorišćavanje resursa koje određeno ruralno područje poseduje. Ukoliko naglasimo sposobnosti aktera (ljudi) za ostvarivanje ekonomske konkurentnosti određenog područja i u sociološkim terminima naglasimo „ideju kolektivnog delanja“, evropska iskustva pomenute EU Lider inicijative upućuju nas na četiri osnovne komponente u okvirima ekonomske dimenzije:

1. sposobnost lokalnih aktera da razvijaju i promovišu lokalna znanja i umeća, dok istovremeno ovladavaju novim tehnologijama (znanjima);
2. njihova sposobnost da optimalno iskoriste finansijske resurse, koji postoje u određenom području, bez obzira da li se radi o privatnim ili javnim izvorima finansiranja;
3. sposobnost da kreiraju i upravljaju ekonomskim aktivnostima (biznisom) i da se ove aktivnosti organizuju, ne samo individualno, već i na nivou lokalne zajednice kao celine (poslovne zajednice);
4. njihove sposobnosti da pristupe profitabilnim tržištima, na kojima mogu da ostvare dodatu vrednost (Leader 2000: 23).

Pored sličnih komponenata ekonomske dimenzije regionalnog ruralnog razvoja, pojedini autori (Rauch, Bartels and Engel 2001: 42) kao veoma važnu komponentu ekonomskog razvoja s pravom ističu i *unapređenje sistema socijalne zaštite za ugroženu ruralnu populaciju* (ostarelo stanovništvo, nezaposleni i izrazito siromašni) *i upravljanje rizicima, sprečavanje katastrofa i pomoć u hitnim slučajevima.* Izlivanje reka, klizišta, zemljotresi i slične katastrofe u Srbiji proteklih godina, vrlo jasno ukazuju da je ova

komponenta u ruralnom razvoju od velike važnosti i da je njeno zanemarivanje (odnosno, zanemarivanje prevencije i(ili) mogućnosti optimalnog odgovora na ovakve hitne i rizične situacije i pomoći ugroženom stanovništvu) vrlo opasno po ekonomsku, ekološku i svaku drugu dimenziju društvenog razvoja. Smatramo opravdanom pretpostavku da je razvoj ruralnih područja moguć pre svega zadržavanjem stanovništva u ruralnim područjima (demografska vitalnost) i omogućavanjem njihovog (adekvatnog) zapošljavanja (ekonomska vitalnost), pri čemu i preduslov, ali i posledicu prethodna dva procesa predstavlja njihova političko-institucionalna i socijalna vitalnost i održivost u najširem smislu reči. Relevantna istraživanja (šire, Terluin *et al.* 1999: 55-134) ukazuju na to da je porast zapošljavanja u ruralnim regionima Evropske unije zavisio ne samo od postojanja resursa u lokalu, **već i od stepena njihove uspešne valorizacije**. Ova valorizacija je zavisila, između ostalog i od infrastrukturne razvijenosti i kapaciteta kreatora politike (znanja, umeća, stavovi, preduzetnički duh) da iskoriste potencijale kojima određeni region raspolaže.

Ekološka dimenzija*, oduvek suštinski povezana sa ruralnim, nerazdvojiva je od prethodnih jer ljudi u ruralnim prostorima proizvode svoj život u skladu sa prirodnim i preoblikujući prirodno u koje su uklopljeni. Ekološka dimenzija, po sebi, uvek ima jasnu teritorijalnu perspektivu.** Zahtevi globalnog društva za sigurnošću i kvalitetom hrane (ishrane stanovništva), kao i sve razvijenija svest o potrebi očuvanja životne sredine (koja je danas dominantno izražena globalnom diskusijom o klimatskim promenama) predstavljaju neke od važnijih globalnih faktora i potreba za ekološki održivim razvojem. ***S druge strane, ruralna područja neminovno „podređena prostranstvu“ (Mendras), kao osnovu svog identiteta, tradicionalno imaju proizvodnju hrane, ali i suživot čoveka i prirode. Ruralna populacija se, stoga, mora posmatrati ***u odnosu sa prirodom, koja predstavlja dominantne okvire njihovog života i rada***, kako u smislu značajnog faktora njihovog socio-ekonomskog i kulturnog života, tako i u smislu posledica, koje život i rad ruralne (a pre svega agrarne) populacije može da ima na prirodnu sredinu (Janković 2011; Janković 2012: 635, 636).

Trenutna *aktuelnost ekološke dimenzije u ruralnom razvoju proističe iz interesovanja savremenog čoveka za „javna ruralna dobra“ i njihove funkcije*. Preuzimajući čitav niz drugih funkcija pored agrarne – proizvodne funkcije, **ruralna područja predstavljaju lokaciju prirodnih resursa, šuma, obradivog i neobradivog zemljišta, biljnih i životinjskih vrsta, čistog vazduha, vode... „simbola“ zdravlja i života**. Očuvanje ekološke ravnoteže i održivo upravljanje prirodnim resursima[126] podrazumeva imperativ globalnog društva sa zadatkom podsticanja održivog pristupa socio-ekonomskom razvoju ruralnih područja (i naravno društva u celini) koji ne sme da ugrozi prirodne resurse, a istovremeno treba da integriše ruralnu ekonomiju u nacionalne i globalne okvire.

Zato se kao jedan od značajnih zadataka ruralne politike sve više ističe *potreba za istraživanjem degradacije poljoprivrednih površina i njihovog prenamenovanja za druge potrebe (građevinsko zemljište, izgradnja saobraćajnica, iskopavanje rudnih bogatstava itd.), odnosno, potreba za istraživanjem uticaja koji dovode do tranzicije ruralnih područja od „proizvodnog korišćenja“ ka „potrošačkom korišćenju“* (*nem.* „produktive Nutzung“ i „konsumtive Nutzung“, vidi, Vonderach, 2003). S druge strane, **multifunkcionalnost poljoprivrede** (na kojoj se sve više insistira) predstavlja mogući činilac diverzifikacije

[126] Treba napomenuti da su pojedini autori (vidi, Shucksmith 2009) kritični prema situaciji u kojoj je koncept „ruralne održivosti“ nepravedno dominantno „ekologizovan“ i napominju da se radi o „prilično haotičnom konceptu“ koji se različito koristi zavisno od različitih interesa u realizaciji selektivnih socijalno-političkih ciljeva, kao i da je kod održivosti važno „šta treba da bude održivo, u kojoj meri, ko i za koga treba to da čini i uz pomoć kojih institucionalnih mehanizama“.

delatnosti u ruralnim područjima, ali i kreatora javnih dobara i „mogućeg doprinosa zapošljavanju u regionalnoj ekonomiji, naročito u onim područjima koja zaostaju u razvojnom smislu“ (vidi, van der Ploeg *et al.* 2000: 392). Bez namere utemeljenja ruralnog života u idiličnom i pastoralnom smislu, možemo reći da *očuvanje prirodnih resursa predstavlja jedan od ključnih preduslova za očuvanje i razvoj ruralnih područja (i naravno, društva u celini).* Ekonomski posmatrano, *zemljišni, vodni i šumski resursi, predstavljaju neke od ključnih (ekonomskih) resursa za život ruralne populacije i za proizvodnju hrane* (koja se primarno dešava u ruralnim područjima). Očuvanje ovih resursa, kao i biodiverziteta, verovatno predstavljaju *conditio sine qua non* identiteta ruralnog.

Ali, pored ekonomske dimenzije i posmatranja prirode kao resursa, danas sve više sazreva svest o potrebi drugačijeg upravljanja prirodnim resursima, što praktično znači da priroda od **ekonomskog *resursa*, počinje mnogo ozbiljnije da se prihvata kao kolektivno dobro-vrednost, kao kolektivna odgovornost**. *Međutim, kolektivnu svest i odgovornost ipak je teško očekivati kao spontanu, već najčešće kao konstruisanu, kao odgovornost zasnovanu na jasnom sistemu podrške i pravno-institucionalne regulacije* (Janković 2012: 637). **(Ne)obnovljivost većine prirodnih resursa nužno nameće čovečanstvu potrebu za drugačijim pristupom ovom važnom pitanju: sve donedavno razdvojeni ekonomski i ekološki principi, danas nužno moraju da se uzimaju u obzir zajedno**. Ekonomija i ekologija sve više nisu razdvojive, kako u mikro kalkulacijama, tako i u makro pristupima.[127]

Sociološki posmatrano, neki od ključnih problema navedenih u ovim elementima jesu svakako *pravno-institucionalno regulisanje (prava i) odgovornosti za održivo upravljanje prirodnim resursima, pitanje vlasništva nad resursima i sa tim povezan individualni i(ili) javni-kolektivni interes za ovakav pristup upravljanju prirodnim resursima, sistem podsticaja i cena (na primer, subvencije u poljoprivredi za korišćenje ekološki prihvatljivih tehnologija, održivo upravljanje otpadom, prečišćavanje otpadnih voda itd.), ali i sistem sankcija („zagađivač plaća“).*

Iskustva pomenute EU Lider inicijative ukazuju da unapređenje ekološke dimenzije u određenom ruralnom području, između ostalog, zavisi od karakteristika ljudskih resursa, postojeće svesti, znanja i praksi korišćenja materijalnih (prirodnih i izgrađenih) resursa, kao i veza i odnosa sa tržištima (regionalnim, nacionalnim pa i internacionalnim) (vidi, Leader 1999; 2000). Ova iskustva širom Evrope upućuju na niz mogućih manifestinih i latentnih posledica koje su u vezi sa ekološkim dimenzijama teritorijalnog razvoja:

- lokalno stanovništvo po pravilu postaje više zainteresovano za pitanja upravljanja životnom sredinom,
- pridaje se novi/drugačiji značaj postojećim lokalnim resursima, koji se posmatraju čak mnogo šire od isključivo prirodnih resursa,
- promoviše se ideja odgovornosti mnogo više nego ideja vlasništva nad tim resursima,
- promoviše se ideja da kvalitetno životno okruženje i angažovanje na njegovom unapređenju može da doprinese integraciji zajednice i kreiranju njenog identiteta naspram drugih teritorija pa čak i kreiranju novih radnih mesta i regulaciji nasleđenih konflikata (vidi, Leader 2000).

[127] Neke od ideja tzv. ekološke modernizacije, ustvari govore o novom odnosu ekonomije i ekologije, „ekologizaciji ekonomije“ i „ekonomizaciji ekologije“.

Istorijski gledano, lokalne seoske zajednice su - pored određene zakonske regulative - uglavnom tradicionalno imale i sopstvene sisteme prava i odgovornosti za korišćenje resursa kojima raspolažu (Sreten Vukosavljević nas kroz svoja dela maestralno informiše o tome). One su, naročito u uslovima agrarne prenaseljenosti, bile uklopljene u odgovornosti i prava individua, domaćinstava i lokalnih seoskih zajednica, koje su upravljanjem individualnom i kolektivnim svojinom pokušavale da definišu načine korišćenja postojećih prirodnih resursa. U uslovima rasta populacije, intenzifikacije poljoprivrede, industrijalizacije i modernizacije društva, **tu vrstu tradicionalne autoregulacije moderna država preuzima na sebe** i sopstvenim regulisanjem ovih pitanja vrlo često proizvodi značajnu štetu, jer lokalnim zajednicama na različite načine uskraćuje prava i nadležnosti (prioriteti, odlučivanje, finansiranje), a sama se nedovoljno efikasno bavi ovim pitanjima. U zemljama sa visokim stepenom sveukupnog ekonomskog, tehničko-tehnološkog, političko-institucionalnog razvoja i svesti o ovim pitanjima, decenijski uspostavljane regulacione okvire i sistem odgovornosti država sve više deli sa brojnim institucijama i organizacijama na različitim nivoima, uz snažno učešće civilnog sektora (u skladu sa procesima regionalizacije i decentralizacije, ali i uticajnim lokalnim, regionalnim, nacionalnim i globalnim ekološkim pokretima i organizacijama).

U nerazvijenim zemljama i zemljama u razvoju, poput Srbije, država tek pokušava da kreira adekvatan i funkcionalan institucionalni okvir za ova pitanja, jer je „kolektivna odgovornost“ slika i prilika „kolektivne neodgovornosti“ za zagađivanje životne sredine, čiji kvalitet kod nas očigledno ima tendenciju pogoršavanja. Ekonomski razlozi su, po logici stvari, uvek primarni i njima se pravdaju brojni propusti u zaštiti životne sredine. **Sama svest o potrebi zaštite životne sredine je nedovoljno nerazvijena i ona proizilazi kako iz nedostatka znanja i navika prema drugačijem odnosu prema prirodi (možda i socio-kulturnog „mentaliteta“), tako i iz odsustva adekvatne i efikasne institucionalne regulacije ovih pitanja koja može povratno da deluje na formiranje ovakve svesti**. U svakom slučaju, pravno-institucionalna regulacija je nužna na makro nivou, a tek kasnije i(li) uporedo sa tim na nižim nivoima odgovornosti i uloga različitih regionalnih, lokalnih i drugih institucija. Ovo se, u ekološkom smislu, ne odnosi samo na pitanja zagađivanja prirodne sredine, **već i na problematiku adekvatnog prostornog planiranja i razvoja mreža naselja, razvoja javne i komunalne infrastrukture, kao i pitanja urbanističkog planiranja i očuvanja arhitektonsko-istorijskog nasleđa. Sva ova problematika zapravo spada u okvire ekološke dimenzije i ekološku „konkurentnost“ određenog životnog prostora**. U nedostatku ili nefunkcionalnosti institucionalnih rešenja, često smo svedoci velikih problema u zagađivanju i degradaciji životne sredine (vode, vazduha, zemljišta...) i značajnom smanjivanju obradivog zemljišta i šuma i narušavanja agro i biodiverziteta prostora u kojem živimo (Janković 2012: 639, 640).

Političko institucionalna dimenzija ruralnog razvoja je takođe ključna, zato što ukazuje na problem optimalnog upravljanja ruralnim razvojem, koji nije spontani proces podizanja kvaliteta života putem prelivanja modernizacijskih dostignuća iz industrijalizovanog, tehnološki i infrastrukturno moćnog grada u selo, već strateški proces „upravljanja“ društvenim promenama na globalnom, regionalnom i lokalnom nivou, razvoja institucija i sistema podrške ovakvom procesu, kao i participacije lokalnog stanovništva u naporima za angažovanjem unutrašnjih snaga i motivacije za razvoj. **Ova dimenzija otkriva odnose moći u društvenim i političkim odnosima, interese relevantnih aktera i uzroke-posledice određenih sektorskih politika koje direktno ili indirektno utiču na razvoj i kvalitet života ruralnog stanovništva**. Sa stanovišta ove dimenzije ruralnog razvoja, region, kao razvojna kategorija, mora da pruži okvir za sistematsko razvijanje mreže naselja,

adekvatnu ekonomsku i prostornu preraspodelu privrednih kapaciteta, supsidijarnu raspodelu moći i vlasti, kao podršku lokalnim-regionalnim inicijativama, ali i odgovornosti za određene razvojne aktivnosti. Iako postoje regioni različitih veličina (kao uostalom i lokalne samouprave različitih veličina), region predstavlja optimalan okvir za integralno i održivo upravljanje socio-ekonomskim, demografskih, kulturnim i ekološkim razvojem određene teritorije i najbolji kompromis između usitnjenih lokalnih inicijativa i „udaljenih" globalnih nacionalnih planova razvoja. Regionalna pozicija pruža mogućnost integralnog razvoja ili bolje rečeno, najbolji okvir *za* ***ostvarivanje sinergijskog efekta lokalnih razvojnih inicijativa, zajedno sa podrškom koju pruža sistem globalnih (nacionalnih) mera podrške razvoju***. Integralnost, kao princip, podrazumeva konstruktivno povezivanje na nivou interno percipiranih zajedničkih interesa, potreba i mogućnosti za razvoj, povezivanje na nivou međusobnih inicijativa i akcija (društvenog delovanja) i iskorišćavanje (ili izgradnju) socijalnog kapitala, održivo ekonomsko i ekološko upravljanje razvojem i „lokalnu" efikasnu implementaciju, monitoring i evaluaciju realizacije željenih razvojnih ciljeva (Janković 2011; Janković and Novakov 2013).

U čemu se ogleda *veza regionalnog i ruralnog razvoja*? Ona je prvenstveno sadržana u činjenici da **svaki regionalni razvoj, u manjoj ili većoj meri, najčešće obuhvata i ruralna područja. Svaka politika razvoja i revitalizacije ruralnih područja, s druge strane, trebala bi biti uklopljena u regionalni kontekst, sa stanovišta resursa, potreba i mogućnosti za održivost razvojnih rešenja**. Pored održivosti, može se razmatrati i pitanje mogućnosti unapređenja i proširivanja uspešnih lokalnih razvojnih inicijativa. Ukoliko razvoj ruralnih područja nastoji da dobije veći značaj u okvirima regionalne politike, onda se nužno radi i o **stimulaciji optimalnog, geografski (prostorno) izbalansiranog socio-ekonomskog razvoja**. Mnoge zemlje, a naročito zemlje „u tranziciji", suočene su sa problemom razvojnih dispariteta, često kao posledicom koncentracije ekonomskog rasta i razvoja malog broja urbanih centara, nejednako raspoređenih u geografskom prostoru. **Sistematska stimulacija socio-ekonomskog razvoja, putem adekvatne mreže naselja i njihovih komplementarnih funkcija, predstavlja jedini način balansiranog razvoja manjih urbanih centara, koji bi vršili pojedine funkcije u okviru određene teritorije.** Na taj se način vrši i stimulacija socio-ekonomskog*, ali i demografskog razvoja i održanja njihovog ruralnog zaleđa,* koje na ovaj način ima mogućnosti za integraciju endogenih inicijativa u šire razvojne okvire. Susret endogenih potencijala i inicijativa sa egzogenim merama podrške, omogućava da se ruralna područja razvijaju u skladu sa svojim mogućnostima i resursima, odnosno, da se uvaži specifičan društveni, ekonomski, ekološki i konačno, kulturno-istorijski kontekst razvoja. To znači da se sa stanovišta regionalnog razvoja „u lokalu", daje podrška onim ekonomskim aktivnostima koje su: 1. moguće (sa stanovišta postojećih resursa), 2. održive i 3. koje mogu da dovedu do stimulacije ostalih ekonomskih aktivnosti u području, 4. imaju niz ostalih razvojnih implikacija na šire područje (Janković 2011; Janković and Novakov 2013). U tom kontekstu autori Rauh, Bartels i Engel ističu da *„**ruralni razvoj zahteva regionalni pristup**"* (Rauch, Bartels and Engel 2001: 1).

Regionalni pristup je, prema tome, spona između lokalnog razvoja i makro politike razvoja globalnog društva, jer omogućava bolju poziciju za dizajniranje, kako lokalnih, tako i globalnih strategija razvoja. Nacionalni – makro okviri – ponekad nisu dovoljno osetljivi na probleme i potencijale različitih ruralnih područja, dok lokalne (endogene) inicijative često nemaju dovoljno snage i mogućnosti integracije u šire razvojne kontekste. Jedna od ključnih funkcija regionalizacije u društvu je ostvarivanje *intra* i *inter* regionalne integracije i sveukupnog društvenog razvoja, kako regiona, tako i celine kojoj region pripada. ***Region predstavlja mogući okvir - odgovor na specifične potrebe građana, mnogo bolje***

nego što to mogu da učine centralne vlasti, prevashodno na taj način što se političko donošenje odluka „spušta“ bliže građanima i njihovim specifičnim potrebama.

Ovo praktično odgovara suštini opšte proklamovanog principa ***supsidijarnosti***, koji je sadržan i u Evropskoj povelji o lokalnoj samoupravi i Deklaraciji o regionalizmu, koji je donela Skupština evropskih regija, ali i evropskom Ustavu, Mastrihtskom, Rimskom i Lisabonskom ugovoru (koji ovaj princip operativno još više pojačava). Iskustva decentralizacije drugih zemalja upućuju nas na čitav niz preduslova i fleksibilnih pristupa procesu *decentralizacije*, koji je dugoročan i društveno specifičan. Istovremeno, kao o jednom od preduslova, ali istovremeno i mogućem rezultatu procesa decentralizacije, možemo govoriti i o *regionima* i procesu *regionalizacije*. Regionalizacija je sa decentralizacijom usko povezan pojam, ali nije identičan, jer decentralizacija ne podrazumeva nužno regionalizaciju, već može imati i drugačije forme decentralizovane uprave (Janković 2011; Janković and Novakov 2013).

U cilju ostvarenja regionalnog ruralnog razvoja od velike važnosti da se prilagode (transformišu) postojeće i izgrade (nove) institucije, jačaju njihovi sveukupni kapaciteti, odgovornost i efikasnost. **Adekvatna *„institucionalna arhitektura“* omogućava uspešno društveno delanje lokalne populacije, u cilju ostvarivanja sopstvenih razvojnih interesa, u koordinaciji sa „eksternim“ institucijama i akterima**. Uspešnost se ovde u prvom redu odnosi na uspešnu artikulaciju, zatim promociju i konačno, delanje zarad ostvarivanja kolektivnih interesa određene teritorije-regiona. U skladu sa neoendogenim principima razvoja, razvojne aktivnosti trebalo bi da su u skladu sa postojećim potencijalima za razvoj i konkurentskim prednostima, bilo da se radi o ekonomskim, socio-kulturnim ili ekološkim aspektima. Pomenuta institucionalna arhitektura u najužoj je vezi sa mogućnošću regionalnih i lokalnih institucija da delaju u skladu sa interesima populacije koju zastupaju, odnosno, u vezi je sa političko institucionalnom dimenzijom teritorijalnog razvoja. Pojedini autori *institucionalnu razvijenost eksplicitno ističu u definisanju teritorijalnog razvoja* kao:

„procesa usko povezane proizvodne transformacije i institucionalne promene ruralnih teritorija, čiji je cilj smanjivanje siromaštva i nejednakosti. Iz ove definicije proizilazi da teritorijalni ruralni razvoj istovremeno počiva na njegova **dva stuba: proizvodnoj transformaciji i institucionalnim promenama....upravo kroz institucionalni razvoj, geografski prostor postaje „teritorija“ koja se razumeva kao ruralni prostor sa svojim identitetom i međusobno usaglašenim razvojnim projektom čime je ona, prema tome, socijalna konstrukcija“** (Schejtman and Berdegué 2008: 21, 22).

Prema našem mišljenju, **za uspešan razvoj lokalnih seoskih zajednica decentralizacija društva predstavlja jedan od ključnih sistemskih preduslova kojim se mogu jačati lokalni upravljački resursi/kapaciteti.** U tom smislu, decentralizaciju moramo razumeti **kao jedan od važnih aspekata regionalnog ruralnog razvoja, odnosno, političko institucionalnu dimenziju regionalnog ruralnog razvoja**.

Ukazaćemo samo na to da **decentralizacija kao proces predstavlja prenošenje (dela ili celokupnih) nadležnosti/moći i resursa sa viših, centralnih, na niže nivoe upravljanja sa ciljem da se poveća efikasnost i odgovornost vlasti – državnih organa i da se ona približi potrebama stanovnika određene teritorije ili sektora i sa ciljem adekvatnijeg odgovora na probleme u društvu, koji centralne vlasti nisu (ili nisu u dovoljnoj meri) sposobne da uvaže i reše**. U suštini se radi o problemu *institucionalizacije adekvatnog balansa/odnosa moći i upravljanja* između nacionalnih i nižih/lokalnih struktura vlasti, odnosno, o davanju prava i/ili limitiranju moći nižih nivoa vlasti. Praktično, radi se o nastojanju da se „donošenje odluka više približi ljudima – građanima*“*. Mogućnost

participacije građana u odlučivanju je veoma važna. Zigmunt Bauman ukazuje na sociološki važnu činjenicu da upravo mogućnost ljudi da učestvuju u nečemu znači neku vrstu „izbora kao izraza praktikovanja slobode“, jer, po njegovom mišljenju, „*ljudi se bune protiv svojih životnih uslova ili protiv pravila životne igre mnogo manje zbog toga što im se ne dopada nova realnost koja je rezultat te promene, nego to rade zbog načina na koji je to došlo – to jest, zbog toga što su ih dotle doveli, a da ih nisu pitali za mišljenje*“ (Bauman 2009: 49).

Iskustva decentralizacije ukazuju na to da je ona dugoročan i naporan proces pregovaranja, usaglašavanja i kompromisa između različitih društvenih aktera sa ciljem da se stvori kritična masa političke volje da se delegira moć, ali i da se ona adekvatno prihvati i iskoristi, odnosno, da se decentralizovani odnosi institucionalizuju. Zemlje u „tranziciji“, opterećene socijalističkom prošlošću komandno planskog i centralizovanog odlučivanja, prosto vape za većim pravima i mogućnostima odlučivanja na lokalnom nivou. Čini se da su političke „tranzicione elite“ u Srbiji, samo u nešto drugačijoj formi preuzele nasleđe predhodnih režima i pokušavaju da uspostave punu političku i ekonomsku kontrolu nad društvenim sistemom, često i već dugo se pravdajući odsutnim trenucima i prekretnicama za naciju. U Srbiji je prisutna značajna centralizacija odlučivanja i funkcija i *jedna od* posledica takvog dugogodišnjeg stanja su razlike u stepenu razvijenosti koje su najviše u Evropi i pokazuju trend rasta iz godine u godinu. **Prema indeksu razvojne ugroženosti, odnos između najrazvijenijeg i najnerazvijenijeg okruga je 1: 7, a kada se posmatraju niži nivoi razlika je još veća – odnos između najrazvijenijeg i najnerazvijenijeg okruga je 1: 15** (Vlada R. Srbije 2008). **S obzirom na to da decentralizacija ima svoju *političku, administrativnu i fiskalnu (finansijsku) dimenziju*,** postavlja se pitanje u kojoj meri srpsko društvo ima razrađene *adekvatne koncepte za decentralizaciju,* a da oni nisu puka politička retorika u predizbornim kampanjama. Sa time je povezano i pitanje *stručnosti i kapaciteta državne uprave na nacionalnom, a naročito na regionalnom i lokalnom nivou*. Ukoliko se želi adekvatno sprovođenje političke i fiskalne decentralizacije (a uslov za to su kvalifikovani kadrovi i stručnjaci na nacionalnom nivou), samo profesionalni i adekvatno kvalifikovani kadrovi na nižim nivoima moći će da upravljaju i koriste nove nadležnosti (uz prisutnu kontrolu sa nacionalnog nivoa)[128].

Dva ključna pitanja, koja su od svih prethodno pomenutih teže ostvariva (naročito političke volje i samog koncepta decentralizacije), odnose se na 1. *reformu i izgradnju adekvatnog institucionalnog sistema* (u Srbiji već dugo godina sistematski razgrađivanog), kao osnovnog uslova podrške decentralizaciji, i 2. *načine implementacije* određenog plana i programa decentralizacije. Sve što je istaknuto u vezi sa značajem decentralizacije i efikasnom lokalnom samoupravom od suštinske je važnosti za razvoj ruralnih područja u celini jer ruralni razvoj velikim delom zavisi upravo od toga u kojoj meri će se srpsko društvo decentralizovati – regionalizovati i time stvoriti neki od preduslova da se spreči demografska, ekonomska i svaka druga devitalizacija ruralnih područja. Tek kada regioni, a potom lokalne samouprave, budu preuzele i adekvatno izvršavale svoje (decentralizovane) funkcije, biće

[128] U procesima regionalnog ruralnog razvoja veliku ulogu može da odigra lokalna samouprava (opštine). Međutim, stanje lokalnih samouprava i određeni empirijski pokazatelji ukazuju na to da se *lokalna samouprava mora uspešno reformisati iznutra* kao jedan od ključnih preduslova uspešnog decentralizovanog sistema. Uspešna i adekvatna reforma iznutra podrazumeva podizanje kapaciteta (stručnosti, motivacije, pristupa, odgovornosti, kvaliteta i efikasnosti rada...) lokalne administracije i političkog rukovodstva, ali i *uređivanje formalno pravnog okvira* u okviru nadležnosti koje im pripadaju (strateško planiranje, planovi integralnog i održivog ekonomskog razvoja, međunarodni projekti, privlačenje investicija itd.) (šire o tome, Janković 2011: 202-215; Janković and Novakov 2013).

moguće u punoj meri primeniti logiku koju nameću koncepti teritorijalnih politika ruralnog razvoja.

5.5 Mikro okviri ruralnog razvoja

Interesovanje za razmatranje mikro nivoa ruralnog razvoja je, *s jedne strane*, rezervisano za *unutrašnji život i dinamiku lokalnih seoskih zajednica,* odnosno, onaj aspekat koji smo u mezo fokusu analize samo identifikovali kao socijalnu konkurentnost određene teritorije (ili socio-kulturni kapital određenog društvenog prostora). Na ovom nivou analize, važno je da pojave ne posmatramo kao posebne vrste društvenih pojava, već da ih sagledamo kao deo celine društvenih odnosa na mikro nivou. Ovo ne znači isključivi naglasak na procesima i interakcijama, nauštrb strukturalno-institucionalnih aspekata, već nastojanje analize njihovih međusobnih interakcija, jer su strukture i institucije ipak direktno ili indirektno proizvod ljudskih odnosa i interakcija i obrnuto. Sociološki relevantno u analizi ovog nivoa ruralnog razvoja je, svakako, ukazivanje na značaj *sposobnosti brojnih i različitih aktera određenog područja* (lokalne seoske zajednice) da zajednički žive i delaju, na osnovu onoga što bi **teorija socijalnog kapitala imenovala međusobnim poverenjem, mrežama, civilnim angažovanjem i normama koje društvenim akterima omogućavaju da u individualnim i kolektivnim akcijama uspešnije delaju, u cilju ostvarivanja zajedničkih ciljeva**. Ova forma kapitala je *jedan od* važnih elemenata socio-ekonomskog razvoja određenog područja, jer se tiče **složenog međusobnog odnosa ljudi, organizacija i institucija, kao i odnosa ovog (socijalnog) i ostalih formi kapitala (ekonomskog, ekološkog, kulturnog, simboličkog...).**

Socio-kulturna dimenzija ruralnog razvoja je veoma široka i prosto ju je teško omeđiti: *od pitanja društvene strukture i društvenih promena u ruralnim područjima, siromaštva, socijalne izopštenosti, položaja društvenih grupa (mladi, stari, žene...), do pitanja stanovanja, funkcionisanja sela kao lokalne zajednice, lokalnog-regionalnog identiteta, obrazaca ponašanja, kulturnog nasleđa i njegovog značaja za ruralni razvoj i sl.* Prilično je jasno da je razvrstavanje svih ovih dimenzija moguće samo u analitičke svrhe jer su one u stvarnosti međusobno višestruko povezane, što i jeste jedno od osnovnih sociooloških načela u razmatranju složenosti društvenog determinizma. U razumevanju onoga što nazivamo „mikro okvirima" ruralnog razvoja želimo da skrenemo pažnju na **osobenost društvenosti, društvenih promena i procesa koji se dešavaju na najnižem (lokalnom) nivou** pri čemu taj lokalni nivo u *ruralnim područjima* ima svoje specifičnosti i mora biti uvažavan. Za potpuno razumevanje ovog nivoa **neizostavno je sagledavanje dijalektike međusobnih odnosa mikro, mezo i makro nivoa, kako subjektivnih, tako i objektivnih socijalnih fenomena**.

Iako i dalje stoji pitanje „koliko lokalnog je lokalno", kao i opravdanu popularnost tzv. *bottom up* (odozdo naviše) filozofiju u ruralnom razvoju, treba istaći da *u nedostatku institucionalnog razvoja čitavog društva, kapaciteta lokalne administracije i nedostatku institucionalne arhitekture, zainteresovanih aktera, znanja, socijalnog kapitala i sl., mnogi potencijali određenih teritorijalnih celina možda neće biti ni otkriveni niti aktivirani*. Pleg i Long (van der Ploeg and Long 1994: 6) smatraju da iako je smisao ideje „lokalnosti" prilično de-aktiviran i de-konstruisan u toke epohe modernizacije, a odnedavno iznova rekonstituisan... „*lokalnost kao takva ne sadrži nikakvu garanciju za uspeh razvojnih aktivnosti. Štaviše, mogli bi se složiti sa tim da je endogeni razvoj mnogo češće blokiran, ne od strane globalnih, nego od strane samih lokalnih faktora*".

U kontekstu *održivog razvoja* Marsden (Marsden 2008: 5) upozorava da „ne postoji jednostavna (direktna) veza između lokalnog i održivog i da ne treba pasti u „lokalnu zamku" prema kojoj naučnici pogrešno pretpostavljaju da su lokalizovane akcije (aktivnosti) i odlučivanje po pravilu više socijalno pravedne i ekološki održive". Ovakve napomene o *lokalnosti* kao mogućoj značajnoj prepreci u ruralnom razvoju u velikoj meri **može da važi za Srbiju u kojoj je *kapacitet* većine lokalnih samouprava da na sebe preuzmu odgovornosti za sopstveni (održivi) razvoj prilično diskutabilan, a nivo socijalnog kapitala i participacije ruralnog stanovništva na izuzetno niskom nivou.**

Ako razvoj lokalnih (seoskih) zajednica treba da počne sa „životom lokalnog stanovništva, socijalnom pravdom i participativnom demokratijom" (Ledwith 2005: 1, 3), onda analiza mogućnosti razvoja, u skladu sa interesima lokalne populacije, svakako podrazumeva analizu različitih formi kapitala, a među njima i socijalnog. Iako socijalni kapital možda i nije potpuni zajednički imenitelj principa teritorijalnosti u ruralnom razvoju, ideja neoendogenog razvoja u sebi sadrži najmanje dve osnove, koje su veoma bliske prilično širokom obuhvatu ovog pojma: s jedne strane, *teritoriju,* sa svojim lokalnim resursima (različitim formama kapitala) i endogenost – koja je ponajviše „sinonim za participaciju" (Ray 2006a: 278) i s druge strane, nužnost interakcije lokalnog sa „ekstra-lokalnim", egzogenim.

Socijalni kapital može da se odredi na mnogo načina i postoje brojna teorijska stanovišta o tome. Socijalni kapital je jedan od retkih pojmova u savremenom društvu koji je od strane društvenih naučnika toliko široko prihvaćen i upotrebljavan. Prema nekim shvatanjima (Portes 1998) koncept socijalnog kapitala jedan je od najpopularnijih „izvoznih proizvoda" (engl. *exports*), koji je iz sociološke teorije prešao u svakodnevni jezik", ali koji za same sociologe ne predstavlja značajnu novinu u odnosu na njegove izvore u klasičnim sociološkim teorijama. Zasluge za afirmaciju ovog pojma pripadaju Glenu Loriju (Loury), **Burdjeu** (Bourdieu) (Kolman 1990: 300), ali i ranijim istraživačima poput Guldnera (Gouldner), Lajdu Hanifenu (Hanifan), Džejn Džejkobs (Jakobs) (Patnam 2008; Woolcock 1998[129]), nemačkom ekonomisti Ekehartu Šlihtu (Schlicht) i Džejmsu **Kolmanu**, koji „ovaj pojam konačno uključuje u intelektualni program kasnih osamdesetih upotrebljavajući ga da bi ukazao na društveni kontekst obrazovanja" (**Patnam** 2008: 21, 22). Svakako, zasluge pripadaju i **Nan Linu** (Lin), Marku **Granoveteru** (Granovetter) i drugima (Portes 1998).

Portes socijalni kapital definiše kao „*kapacitet individua da upravljaju (engl. command) ograničenim resursima na osnovu članstva u mrežama ili širim socijalnim strukturama*". Robert **Patnam** pojam socijalnog kapitala shvata u najbližoj vezi sa **društvenim mrežama** u okviru kojih naglašava značaj **poverenja**, **uzajamne podrške, saradnje među akterima određenog društvenog sistema**. Pod socijalnim kapitalom on podrazumeva osobine/oblike (engl. *features*) društvenog života – mreže, norme i poverenje – koje učesnicima omogućavaju da zajednički uspešnije delaju u cilju ostvarivanja zajedničkih ciljeva (Putnam 1996). Od čega zavisi obim-količina socijalnog kapitala? Po **Burdjeu**, ona **zavisi od veličine mreža ili veza koje pojedinac može da mobiliše** i od **obima (ekonomskog, kulturnog ili simboličkog) kapitala koji on poseduje putem onih sa kojima je povezan.** To znači da, iako je relativno nesvodljiv na ekonomski i kulturni kapital... socijalni kapital nikada nije potpuno nezavisan od njih (Bourdieu 1983: 51). **Portes**

[129] Vuklok u svom radu daje veoma detaljan prikaz oblasti koje su istraživane u vezi sa socijalnim kapitalom i navodi sedam oblasti sa detaljnim navodom relevantnih autora i njihovih radova: 1. porodica i problemi ponašanja omladine, 2. škola i obrazovanje, 3. život zajednica, 4. rad i organizacije, 5. demokratija i uprava 6. problemi kolektivnog delanja-akcije, 7. ostale oblasti (Šire o tome, Woolcock 1998: 193-196).

ističe sledeće: „da bi osoba posedovala socijalni kapital, ona mora biti u odnosu sa drugima i upravo su ti drugi (a ne on sam) stvarni izvor njegove ili njene prednosti“ (Portes 1998: 7).

Nan **Lin** pripada plejadi od nekoliko teoretičara koji su među prvima dali teorijske i empirijske (istraživačke) doprinose problematici socijalnog kapitala i društvenih mreža. Lin **socijalni kapital prvenstveno vezuje za pojam *kapitala,* koji u ovom slučaju predstavlja „kapital sadržan u društvenim odnosima**“ i kao takav, on predstavlja investiciju u društvene odnose koja “funkcioniše“ iz razloga što:

1. olakšava tok *informacija*,
2. pruža veću ili manju mogućnost *uticaja* u društvenim odnosima (zavisno od strateških mesta i društvenih položaja),
3. socijalne veze se mogu smatrati sertifikatima *socijalnog kredibiliteta*, i
4. od socijalnih odnosa se očekuje da pojačavaju *identitet* i (društveno) *priznavanje.*

(Lin 2001: 19, 20)

„Socijalni kapital predstavlja resurse ukorenjene u društvenoj strukturi, kojima se pristupa i/ili se koriste u nameravanim akcijama“. (Lin 2001: 29)

Prilično dopadljiva i „pitka“ ideja socijalnog kapitala (naročito ne-sociološkim naučnicima, kojima je ona – za razliku od sociologa – vrlo verovatno predstavljala značajnu inovaciju), često je potencirana sa pozitivnim konsekvencama i *implicite* se podrazumevalo da se socijalni kapital kao cilj – resurs – treba dostići na nivou lokalne zajednice. Sociološko razumevanje ovakvu retoriku svakako dovodi u pitanje, **naročito kroz prizmu klasno-slojne analize društvene strukture lokalnih seoskih zajednica i odnosa pojedinaca i grupa i njihovih društvenih položaja**, kao refleksije društvene moći i ostalih elemenata koji društvene položaje, po definiciji, sačinjavaju. U isto vreme, kako to neki autori napominju (Ray 2006a: 285), i dalje je prilično nejasno „u kojoj meri socijalni kapital može da bude pokretačka snaga ekonomskog razvoja određenog područja (*nasuprot tvrdnjama npr. Patnama, dodao D.J.*) i da li on (socijalni kapital) može biti svesno kultivisan zbog kreiranja određenog tipa društvenosti? U svakom slučaju, socijalni kapital zadržava značaj kao radna hipoteza neoendogenog razvoja“. **Teorijske pretpostavke o uticaju socijalnog kapitala na ekonomski razvoja su uglavnom implicitno ugrađene u sam pojam socijalnog kapitala**. Međutim, prilično je teško razotkriti jasne kauzalne veze između socijalnog kapitala i ekonomskog razvoja, delom zbog kompleksnosti ove pretpostavljene veze, a delom i zbog poteškoća adekvatne operacionalizacije samog pojma socijalnog kapitala.

Koncept socijalnog kapitala je u diskursu o lokalnim seoskim zajednicama interesantan, **jer usmerava analizu na uzroke i uslove koji postoje u samoj lokalnoj sredini, a koji mogu da imaju za posledicu njihov razvoj, odnosno, usmerava pažnju na ukorenjenost razvoja u društvenim procesima koji se odvijaju *u okviru i oko* lokalnih seoskih zajednica.** Principi neoendogenog razvoja, kao što je već pomenuto, snažno su inicirani diskusijom o budućnosti ruralnih društava i ruralne politike i ZAP Evropske unije, koja je promovisala otklon od *top down* centralističkog i (isključivo) sektorskog pristupa i zalaganje za teritorijalni i multisektorski pristup u ruralnom razvoju, ali i „političko-administrativnu dinamiku“, koja je imala za cilj regionalizaciju i demokratsku decentralizaciju. **Koncept socijalnog kapitala smatra se korisnim, jer usmerava analizu, ne samo na ekonomske, već i na sve druge činioce (tipove kapitala) koji mogu da imaju uticaja na razvoj.** Ovde ciljamo na Burdjeovo razumevanje socijalnog kapitala, koje **ukazuje na vezu sa ostalim formama kapitala, odnosno, resursima koje neko može da mobiliše posedujući socijalni kapital. Ekonomski kapital je u korenu svih ostalih formi kapitala i socijalni kapital nije u potpunosti odvojen od njih**, smatrao je Burdje. Sličnu

suštinsku vezu socijalnog kapitala i *resursa* ukorenjenih u društvenoj strukturi razvijaju i na primer, Nan Lin i Kolman.

Razlozi zbog kojih ukazujemo na ove ideje leže u činjenici da teritorijalni princip u ruralnom razvoju i diskursi o „endogenom razvoju" na mikro nivou, često prilično nekritički potenciraju teritorijalnu konkurentnost lokalne ili lokalnih zajednica, koja se odslikava u posedovanju ili sticanju različitih formi kapitala (između ostalog i socijalnog). Ovakav pristup podseća na romantičarska i pomalo naivna viđenja lokalnih seoskih zajednica (slično onima iz pedesetih godina dvadesetog veka), u kojima se potenciraju harmoničnost odnosa i „duh zajedništva", kohezija, zajednički interesi i tome slično (Shortall 2004; Shucksmith 2000) i zanemaruju značaj društvenih nejednakosti, struktura moći i uticaja, tradicionalnih i novih društvenih elita, izopštenosti određenih društvenih grupa i tome slično.

Ovim stavom ne dovodimo u pitanje osnovne ideje neoendogenog pristupa, koji sugerišu značaj kolektivnog delanja i animiranja lokalnih, endogenih resursa i aktera, zarad ostvarivanja održivog razvoja, jer se ovim idejama ispravno akcentira teorijski značaj istraživanja balansa internih i eksternih elemenata i mreža odnosa koje se uspostavljaju između lokalnih i eksternih aktera i struktura. Tačno je da *se svaka eksterna intervencija uvek suočava sa sklopom kompleksnih veza i odnosa u lokalnim društvenim sistema, da su eksterni faktori posredovani i transformisani internim strukturama i da svaka forma eksterne intervencije prolazi kroz određene „socijalne i kulturne filtere".* Pitanje je, međutim, **kako su ovi socijalni i kulturni filteri konstruisani i kakav uticaj na ove procese imaju „mikro politika", strukture i društvene mreže u lokalnim seoskim zajednicama**? To nas dovodi do potrebe analize *socijalnih procesa unutar lokalnih zajednica,* u kojima - *na mikro nivou* – možemo uočiti veze između socijalnog kapitala, socijalne izopštenosti, siromaštva, odnosno, međuuticaja (lokalnih) društvenih struktura i nejednakosti u seoskim zajednicama.

Ipak, društvene mreže, socijalnu izopštenost i socijalni kapital ne možemo posmatrati nezavisno od drugih socijalnih činjenica. To se odnosi, kako na društvenu strukturu na mikro nivou, tako i na strukturne uticaje na višim nivoima, jer, ukoliko se uzroci problema nalaze na mezo i makro nivoima, bez njih ne možemo adekvatno objasniti šta se dešava na nižim nivoima. Time bi se istraživanja proširila dalje od deskriptivnog „prebrojavanja žrtava" siromaštva i socijalne izopštenosti i istražili suštinski uzroci ovih pojava, veze sa drugim pojavama i predlozi za njihovo prevazilaženje.

Socijalna izopštenost (isključenost) je česta karakteristika seoskih sredina, a naročito siromašne ruralne populacije, velikim delom zbog njihove fizičke izolovanosti/udaljenosti i veze sa poljoprivrednim sektorom, a time i pitanjem zapošljavanja, tržišta rada i tome sl. *Pojedini autori predlažu razlikovanje siromaštva i socijalne izopštenosti, kao razlikovanje između ishoda i procesa, što upućuje na činjenicu da socijalna izopštenost (može da) proizvede siromaštvo i da se siromašni često suočavaju sa nekom formom izopštenosti.* Međutim, socijalna izopštenost predstavlja širi koncept od siromaštva i ona ne mora da bude zasnovana na siromaštvu (prema, Shucksmith and Chapman 1998: 229). Za razliku od urbanog, ruralno siromaštvo je (u fizičkom smislu) široko disperzovano i stoga, na izvestan način „neuhvatljivo", socijalno izopšteno i „kulturno nevidljivo" (Commins 2004**). Socijalna izopštenost, s jedne strane, podrazumeva da pojedinci i društvene grupe nemaju pristup resursima, uslugama i dobrobitima savremenog društva, koje su dostupne drugim društvenim grupama. S druge strane, oni nisu integrisani u sistem (mrežu) društvenih odnosa i institucija, u koje su uključeni drugi pojedinci i društvene grupe**. Kao takva, ova socijalna izopštenost je u svojoj suštini i

ekonomskog i političkog i socio-kulturnog i institucionalnog i socijalno-psihološkog karaktera (šire o tome, Commins 2004).

Kritika konsekvenci egzogenih pristupa u ruralnom razvoju često i cilja na to da kod lokalnog stanovništva može da postoji osećanje „*mentalne zavisnosti", bespomoćnosti i stanje permanentnog očekivanja da država (sistem) nešto preduzme* kako bi se situacija poboljšala. U takvoj situaciji, lokalna inicijativa, koja bi se gradila na povezujućem i premošćujućem socijalnom kapitalu, može da bude neprepoznata, sputana ili nedovoljno podržana ili čak nepostojeća. Uzroci nedovoljne participacije nekih socijalnih grupa (a time i nedovoljne reprezentovanosti njihovih interesa) *mogu se dovoditi u vezu sa njihovom percepcijom odnosa troškova i koristi, nedostatkom informacija, nedostatkom znanja i sposobnosti, moći, kulturnim barijerama, nedostatkom motivacije* (ili npr. fatalizmom i apatičnošću) i tako dalje. Ovakav nedostatak motivacije ili ovakvo (proizvedeno) kolektivno emocionalno i(ili) konativno (i kognitivno) stanje, može biti refleksija makro uslova, na primer, permanentne društvene krize (kao recimo u Srbiji), u kojoj ljudi (akteri) ne žele da se angažuju – participiraju u kolektivnim nastojanjima da se nešto promeni – *upravo iz razloga percepcije da su mnogi slični napori bili osuđeni na neuspeh kao i da im postojeći društveni uslovi, strukture i ključni akteri ne pružaju velike mogućnosti za uspeh*. Takva „kolektivna" iskustva (koja imaju i svoju istorijsku dimenziju) svakako su proizvod, nazovimo ga, **mikrosubjektivnog „posmatranja" (monitoringa) mikroobjektivnih (obrazaca ponašanja), ali i tumačenja strukturalnih uslova i njihovih posledica u nekom društvu** (npr. kod nas korupcija, kriminalizacija, elitizacija, politizacija, nizak nivo političke demokratije i političke participacije, nizak nivo kontrole političkih procesa i razvijenosti institucionalnog sistema, nizak nivo integrativnih kapaciteta (i napora) države i društva i tome slično).

Ipak, ukoliko želimo da izbegnemo manjkavosti „konsenzus perspektive", u analizi lokalnih seoskih zajednica, važno je istaći problem *participacije*, odnosno, **činjenice da u lokalnim zajednicama ne participiraju svi jednako.** Kolektivno delanje, koje se oslanja na participaciju, u velikoj je meri zavisno od postojećih struktura i društvenih nejednakosti, ali i motivacije pojedinaca i grupa za participaciju i „građansko angažovanje" u vezi sa određenim kolektivnim pitanjima. **Sa stanovišta moći i uticaja, za pretpostaviti je da u lokalnim zajednicama ključnu reč imaju tradicionalne elite, koje su na neki način uvek povezane sa pitanjima od lokalnog značaja, lokalni preduzetnici** (uključujući i „agrarne preduzetnike"- farmere koji imaju vlasništvo nad značajnim resursima - zemljištem, šumama i tome slično), **lokalni politički predstavnici, državni organi** (ali i razvojne agencije ili nevladine organizacije, koje su po „službenoj dužnosti" zainteresovane za sprovođenje razvojnih programa). Različita uloga pomenutih aktera i struktura identifikovana je u evaluacijama lokalnih razvojnih inicijativa i programa širom Evrope. Iskustva lokalnih razvojnih inicijativa, projekata teritorijalnog razvoja, Lider programa, lokalnih partnerstava u Evropi su veoma različita (šire o tome, Janković 2011: 237-249) i činjenica je mnoga od njih nastaju kao „**taktički odgovor na mogućnosti finansiranja" pri čemu postoje razlike među zemljama koje su već imale izgrađen institucionalni sistem i iskustva regionalnog razvoja i kooperacije (npr. Nemačka ili Danska) i novim zemljama članicama EU, koje su prolazile period post-socijalističke transformacije (npr. Mađarska, Češka, Poljska).**

U kontekstu demokratske decentralizacije i regionalizacije, *jačanje lokalnih kapaciteta dovodi tradicionalnu državnu intervenciju u ruralnim područjima do nužne interakcije sa lokalnim i regionalnim strukturama i potrebama onih kojih se razvoj direktno tiče, a time i sa zahtevom za pronalaženjem konsenzusa u vezi sa pravcima i modalitetima razvoja. Na taj način, država dobija značajnog partnera u kreiranju i implementaciji*

razvojnih mera, ali se takođe suočava i sa nužnošću prepuštanja jednog dela odgovornosti i kontrole na druge entitete u ovom procesu. Iskustva širom Evrope u vezi sa ovim pitanjem pokazuju da su reakcije državnih stuktura različite, ali je *uglavnom postojao jak interes da se utiče na lokalne razvojne procese putem kontrole finansija i ostalih proceduralnih pravila, donošenja odluka, zahteva za usaglašavanjem sa „višim" strategijama i razvojnim dokumentima* pa čak i to da se lokalne inicijative iskoriste kao mogućnost finansiranja drugih razvojnih aktivnosti i kao okvir za samopromociju političkih lidera, ucenjivanje „novonastalih" aktera i struktura u lokalnom razvoju i sl.

Ako bismo pokušali da sumiramo pomenute odnose moći i nove uloge različitih struktura (kao i novonastale strukture), mogli bismo reći da su oni integrisani u *dva ključna diskursa* u vezi sa teritorijalnim razvojem, lokalnim inicijativama i lokalnim partnerstvima: ***integracijom i participacijom***. Lokalne inicijative i partnerstva za ruralni razvoj integrišu brojne aktere i njihove interese, doprinose mobilizaciji lokalnih resursa, ističu lokalne/regionalne potrebe u prvi plan, služe kao „katalizator" za lokalno donošenje odluka i, na izvestan način, „materijalizuju" postojeće, ali mogu i da kreiraju nove društvene mreže i strukture (ovakve vrste integracije i participacije svakako nisu bez konflikata).

Ako po ovom i sličnim pitanjima posmatramo srpsko društvo, može se reći da **razaranje kapitala u svim oblicima, tokom socijalističkog perioda, nije mimoišlo ni seljaštvo, naročito u periodu post-socijalističke transformacije** (vidi, Šljukić 2006). Za razliku od ekonomskog i kulturnog kapitala, koji je, u poređenju sa seljacima iz društava kolektivizovane poljoprivrede i uvećan, socijalni kapital našeg seljaštva je u suton socijalizma bio najugroženiji (ibid.). Prema nekim navodima (Tomanović 2008), **istraživanja socijalnog kapitala u post-socijalističkim zemljama, ukazuju na njegov relativno nizak nivo**. **Nivo socijalnog kapitala** (i onoga što brojni autori manje ili više (ne)precizno podvode pod ovaj pojam) **u Srbiji je generalno nizak**. Međutim, on je, prema istraživanjima (ibid. str 10), **značajno održan kao vezujući kapital u okvirima primarnih porodičnih odnosa i neformalnih mreža**, uglavnom „kao reakcija na deficit institucija" u društvu. Ovo potvrđuju i podaci iz drugih istraživanja[130], prema kojima je **u Srbiji visoko razvijen osećaj pripadnosti socijalnim grupama (porodica, kvart/ulica, mesto stanovanja, nacija i profesija), kao posledica gotovo potpunog poistovećivanja sa pripadanjem porodici.** Novija empirijska istraživanja socijalnog kapitala u ruralnim područjima Srbije (sa fokusom na indikatore poput povezivanja sa rodbinom i prijateljima i udruživanja u organizacije), pokazuju da je njegov nivo generalno nizak[131], bez obzira o kojem regionu ili etničkoj (kulturnoj) grupi se radi (Cvejić *i sar.* 2010).

Mikro nivoi ruralnog razvoja nužno impliciraju usmerenost analize na ono šta se dešava *unutar lokalnih seoskih zajednica,* kao i na njihovu *vezu sa „ekstra lokalnim" strukturama, akterima i institucijama*. Ruralna sociologija svoje značajne preteče ima u idejama Ferdinanda Tenisa i njegovoj distinkciji *zajednice i društva,* sa kraja devetnaestoga

[130] Istraživanje „Socijalna isključenost u Srbiji – intenzitet, uzroci i tipovi" u okviru projekta „Promocija debate o socijalnoj uključenosti u Srbiji", prema Mihailović *i sar*. 2009: 10; Vlada R. Srbije 2010.

[131] Cvejić i saradnici ističu sledeće: „Iako su, po pravilu, usmereni na porodicu i rodbinu, čak 10% ispitanika iz uzorka je izjavilo da uopšte ne poseduju vezujući socijalni kapital, što znači da se ne oslanjaju ni na rođake, ni na komšije i prijatelje kada su u stanju socijalne potrebe. Premošćujući socijalni kapital gotovo da ne postoji i samim tim ne može kompenzovati vezujući socijalni kapital u podizanju socijalne kohezije na selu. Tradicionalni oblici vezivanja, preko seoskih okupljanja i ispomaganja kod obimnijih poljoprivrednih radova gube na značaju, a novi oblici vezivanja su izuzetno slabo razvijeni" (Cvejić *i sar.* 2010: 15).

veka. Analizirajući makro uticaje na mikro nivoe, svakodnevni društveni život i forme ljudskog povezivanja, ova Tenisova ideja (uz ideje npr. Dirkema i Vebera) smatra se možda najvažnijom, u smislu prvih korena ruralne sociologije i početne tačke sa koje počinjemo teorijski da se bavimo ruralnim.

Teorijski okviri koje smo analizirali i koji u pitanjima ruralnog razvoja akcentiraju značaj principa teritorijalnosti, pitanja odnosa endogenosti i egzogenosti, horizontalnih i vertikalnih veza, participacije lokalnog stanovništva, značaju (demokratske) lokalne samouprave i decentralizacije[132], ekološka pitanjima i tome slično… potencirali su pojam *lokalnosti*, koji je, čini se, uspeo da „nadjača" raspravu o ruralnosti po sebi i diskurs o razlikama selo-grad. **Lokalno, koliko god ga široko ili usko poimali, nameće se kao okvir analize socijalnih procesa na određenom prostoru. Time se, u teorijskom smislu, na izvestan način „*preskače kruta dihotomija selo – grad*"** (Meisinger und Machold 2001: 7) i udaljava od pomalo nejasnog pojma *ruralnosti*, koji se sve više smešta u konstruktivističke okvire ili se jednostavno formalno zamenjuje zvaničnim distinkcijama ruralnih i urbanih područja (npr. OECD i EU razlikovanje ruralnih područja na osnovu gustine naseljenosti i sličnih. indikatora), iako ovakva rešenja nisu dovoljno ni sociološki, kulturološki i na mnoge druge načine sadržajna.

[132] Zajednički imenitelj ovih pomenutih pitanja *verovatno je kategorija društvene moći*?!

6 AGRARNA I RURALNA POLITIKA

6.1 Funkcije poljoprivrede i mere agrarne politike

Kao jedna od najuticajnijih paradigmi, **teorija modernizacije** je pokušala da pruži objašnjenje promena u savremenom društvu i svoju legitimizaciju ona načešće vidi u **linearno shvaćenom procesu razvoja od tradicionalnog ka modernom**. Klasična dualistička modernizacijska paradigma je naizgled sasvim logična: razvijanje tradicionalnih, nerazvijenih, predmodernih (ruralnih) društava u jedan moderni ili modernizovani segment globalnih društava. U tom smislu birokratizacija, sekularizacija, individualizacija, razvoj ekonomije, industrijalizacija, razvoj prava i nezavisnog sudstva, demokratskih institucija, slobodnog tržišta, masovnih medija, obrazovanja, komunikacija i infrastrukture... jesu elementi koji predstavljaju „modernizaciju“ društava, ali istovremeno i njihovog (sastavnog) ruralnog segmenta (Janković 2011). Pod svetlima prvobitnih (opravdanih) kritika teorija modernizacije i njenih ideoloških pristrasnosti došlo se do promena akcenta u određenju modernizacije pod kojom se sada podrazumevaju „one strukturne promene koje omogućavaju da društvo kontinuirano proizvodi i apsorbuje promene i rast. Ove strukturne promene su sada povezane sa razvojem institucionalne strukture, političkim sistemom i vrednostima, dakle, upravo s čvornim „sklerotičnim“ tačkama sistema u zemljama „drugog“ (socijalističkog) sveta“ (Gredelj, 1996: 243).

Modernizacija srpskog društva, kroz sve „talase” kroz koje se manifestovala vodi ka pitanju da li se u Srbiji i ostalim „nedovoljno razvijenim zemljama” radi o „ograničenoj” i(ili) „periferijskoj” modernizaciji (Antonić 1999) koja u velikoj meri ima specifičan pravac, tok i brzinu društvenih promena koje se dešavaju („modernizacija bez modernosti“). Treba se zapitati i gde se nalaze uzroci ovakve periferne modernizacije i da li je ona implicirana strukturnim osobinama (tradicionalnih) društava ili se uzroci ovakvih obrazaca modernizacije kriju upravo u modernim društvima, koja oblikuju ova druga upravo prema svojim potrebama (kako to impliciraju teorije zavisnosti i svetskih sistema)? U samom pojmu modernizacije je, čini se, skoro implicite bio sadržan prizvuk vesternizacije, odnosno, razvoja po „zapadnim” modelima, sistemima vrednosti i ona je u određenim momentima bila ozbiljno optuživana kao ideologija zapadnog imperijalizma.

Modernizacija u poljoprivredi takođe nosi ovakva slična obeležja imajući u vidu normativne modele razvoja, trendove i procese koji su prisutni gotovo svuda u razvijenom i nedovoljno razvijenom svetu. Pored brojnih elemenata agrarne i ruralne društvene strukture koji su neophodni za razvoj poljoprivrede u bilo kojem društvu, delovanje agrarne i ruralne politike kao globalnih i strukturalnih elemenata za usmeravanje ovih procesa je od velike važnosti.

Međutim, u kontekstu agrarnog i ruralnog razvoja, znamo da se modernizacija poljoprivrede i seljaštva kod nas odvijala drugačije, nego u drugim zemljama „istočnog bloka” i da su seljaci u Srbiji (Jugoslaviji), bez obzira na ideološke pritiske, ipak bili seljaci koji su slobodno obrađivali svoju zemlju (a ne radnici kolhoza) i da se među njima u toku vremena segmentirala (društvena) grupacija koja se uz sva ograničenja polako transformisala u pravcu farmerskih gazdinstava zapadnog tipa (Šljukić 2009). Danas eksplicitnih *ideoloških* ograničenja za razvoj farmerskog sektora nema (naprotiv), ali strukturna ograničenja i stanje društvene krize utiču na to da se farmerizacija u Srbiji dešava poprilično stihijski i bez značajnije podrške društva (agrarna politika), ali i bez razvoja zadružnog sektora kao

indikatora modernosti (i ugovornog načina povezivanja proizvođača) koji je od velikog značaja za modernizaciju u poljoprivredi.

Modernizacija u poljoprivredi (i društvu uopšte) razvijenih zemalja neprekidno i intenzivno traje već skoro čitav vek. Ona se odvijala u uslovima *relativno stabilne agrarne politike i podrške države konceptu modernizacije poljoprivrede* (shvaćene u najširem smislu reči). Ova politika podrazumevala je snažnu podršku države u vezi sa cenama proizvoda, zaštite domaće (danas evropske) poljoprivrede po pitanju subvencija, ali i u vezi sa tehničko-tehnološkim i institucionalnim razvojem koji je bio usmeren na stvaranje tzv. sistema znanja i informacija u poljoprivredi. Ovakvi sistemi reflektovali su namere i otvorenost političko-ekonomskog sistema razvijenih zemalja prema modernizaciji. Dostignut stepen modernizacije farmi razvijenih zemalja omogućio je već odavno samodovoljnost i kreiranje značajnih viškova poljoprivrednih proizvoda. To je, između ostalog, dovelo i do otvaranja niza drugih problema i brojnih reformi agrarnih politika u Evropi. Opšti ekonomski trendovi koncentracije, specijalizacije i intenzifikacije proizvodnje samo su bili potpomognuti pomenutim modernizacijskim trendovima u poljoprivredi i adekvatnom agrarnom politikom.

S druge strane, modernizacija srpske poljoprivrede imala je veoma značajne efekte u periodu posle Prvog svetskog rata, na šta ukazuju podaci o agrarnoj strukturi u tom periodu, naročito u Vojvodini u kojoj su bili izraženi trendovi ukrupnjavanja zemljišta, stepena mehanizovanosti proizvodnje, profesionalnoj strukturi poljoprivrednog stanovništva i agrarnim odnosima uopšte (vidi, Mirković 1979). Ipak, kako neki autori ističu:

„od završetka Drugog svetskog rata pa do ranih šezdesetih godina, **modernizacija poljoprivrede na seljačkom posedu bila je zaustavljena iz poznatih ideološko-političkih razloga, a sva pažnja društva bila je okrenuta prema tehničko-tehnološkom jačanju društvenog sektora poljoprivrede**, čija se poljoprivreda modernizovala prema standardima poljoprivredno i industrijski najrazvijenijih zemalja. Od ranih šezdesetih, modernizacija se naglo širi u kasnijem periodu i na to upućuju podaci o zastupljenosti traktora, potrošnji mineralnih đubriva i hemijskih sredstava u poljoprivredi u poslednjih sedam decenija, koji se mogu smatrati simbolima glavnih promena seljakove poljoprivrede... **modernizacija seljačkog sektora više je bila refleks modernizacije društvenog-državnog sektora poljoprivrede i odvijala se više zahvaljujući sposobnostima i ekonomskim mogućnostima seljaka da podražavaju širenje inovacija iz državne u seljačku poljoprivredu, a ne na osnovu svesnog i sistematskog nastojanja države da u dužem periodu stvara odgovarajuće pretpostavke kojima bi se podsticao razvoj seljačke poljoprivrede u pravcu njene modernizacije“** (Petrović 1997).

Relativni značaj specifičnosti poljoprivrede uslovljen je brojnim činiocima među kojima se posebno mogu istaći:

sporiji razvoj proizvodnih snaga,

sporije prodiranje kapitala što uslovljava nižu produktivnost, odnosno, nižu stopu viška vrednosti i

nisku akumulativnu sposobnost poljoprivrede

Niske zarade zaposlenih u poljoprivredi u odnosu na njihov nivo u drugim delatnostima, posebno industriji, teži uslovi rada i života, imaju za posledicu deagrarizaciju i depopulaciju sela.

Postoje brojne posebnosti poljoprivrede kao privredne grane koji uslovljavaju delovanje pomenutih faktora:

organski i (biološki) karakter poljoprivredne proizvodnje koji uslovljava određene osobenosti proizvodnih procesa; visok uticaj prirodnih faktora; nepodudarnosti vremena trajanja proizvodnje sa vremenom neposrednog procesa rada; sporiji obrt kapitala u poljoprivredi; sposobnost poljoprivrede da proizvodi sredstva za sopstvenu reprodukciju i dr. (Božić, Bogdanov i Ševarlić 2011).

Ekonomika poljoprivrede generalno ističe nekoliko osnovnih funkcija poljoprivrede:

1. **proizvodnja hrane,**
2. **proizvodnja sirovina za industriju,**
3. **izvor akumulacije i radne snage za nepoljoprivredne delatnosti,**
4. **formiranje unutrašnjeg tržišta za industrijske proizvode i uravnoteženje platnog i trgovinskog bilansa**.

S druge strane, poljoprivreda se može posmatrati i u sklopu svoje **multifkunkcionalnosti koja upućuje da njen osnovni cilj nije samo proizvodnja hrane, nego i zaštita prirodnog okruženja, očuvanje ruralnih zajednica i sl. odnosno, stvaranje tzv. drugih korisnih autputa koji nemaju tržišnu cenu (i koji se nazivaju netržišne funkcije – eksternalije: bezbednost ishrane, pogodnost ruralnih područja za život i zaštita prirodne sredine)** (Ibid.). Multifunkcionalnost poljoprivrede mogla bi se definisati kao "zajednička proizvodnja robnih i nerobnih autputa od strane agrarnog sektora" pri čemu je važno istaći da za razliku od drugih sektora, poljoprivreda je inherentno multifunkcionalna, pošto se kroz proizvodnju poljoprivredno-prehrambenih proizvoda ostvaruju višestruki efekti

na ekonomski i ekološki sistem na lokalnom, nacionalnom i globalnom nivou. Osim toga, većina nabrojanih "nerobnih" autputa ne može biti proizvedena u drugim privrednim sektorima (Zekić 2008: 92).

Za multifunkcionalnost poljoprivrede, u užem smislu, obično se vezuju analitički okviri koje je postavio OECD (OECD 2001) i koji konceptu multifunkcionalne poljoprivrede pristupa sa stanovišta *tržišnih odnosa*. Prema ovom stanovištu, ključni elementi multifunkcionalnosti su već pomenuto 1) postojanje različitih robnih i ne-robnih autputa, koji se zajednički proizvode od strane poljoprivrede, i 2) činjenica da neki od ovih ne-robnih autputa imaju karakteristike javnih dobara, a tržišta za ova javna dobra ne postoje ili loše funkcionišu“ (OECD 2001: 7). U okviru ovog stanovišta, relevantne funkcije poljoprivrede se analiziraju uglavnom sa stanovišta pozitivnih posledica (biodiverzitet, prirodni pejzaži, održivo upravljanje vodnim resursima itd) ili negativnih posledica (zagađivanje životne sredine, erozija tla itd.), koje ima poljoprivreda i koje, iako predstavljaju javno dobro (javni interes), nisu dovoljno uzete u obzir u regulativnim mehanizmima na tržištu roba. Osnovna ideja je kako ostvariti „nadoknadu“ za proizvodnju takvih dobara, odnosno, definisanje kriterijuma radi opravdavanja legitimnosti javne podrške poljoprivredi koja proizvodi ova dobra (Renting *et al.* 2008: 364). U tom smislu, multifunkcionalnost je karakteristika poljoprivredne delatnosti, ali, istovremeno, i njen cilj i vrednost po sebi, što znači da cilj politike treba da bude dostizanje što je moguće većeg stepena multifunkcionalnosti poljoprivrede (naravno u kontekstu njenih pozitivnih posledica) (OECD 2001: 9). Nešto širi pristup, za koji se zalažu pojedini autori (Renting *et al*. 2008), obuhvatio bi pozicioniranje multifunkcionalne poljoprivrede u širi kontekst (pored tržišta), što podrazumeva *analizu opštijih promena u odnosu između poljoprivrede, ruralnog društva i društva uopšte*. Ovo znači da se značaj multifunkcionalne poljoprivrede sagledava u odnosu na društvo u celini (i negativne posledice produktivističkih agro-industrijskih modela razvoja poljoprivrednih gazdinstava i domaćinstava). U okviru ovakvog pristupa prevazilazi se sama funkcija proizvodnje hrane i javnih dobara i ukazuje se na sledeće funkcije poljoprivrede:

1. „*proizvodnja hrane*, uključujući distinktivne kvalitativne osobine prehrambenih proizvoda (zanatski/tradicionalni, regionalni/lokalni, specifični način proizvodnje itd);
2. *obezbeđivanje dobara i usluga za ne-prehrambeno tržište* (turizam, rekreacija, staranje o životnoj-prirodnoj sredini, obrazovanje, energija, sirovine za ne-prehrambenu preradu itd.);
3. *ekološke funkcij*e (biodiverzitet, pejzaži, upravljanje vodnim resursima, ruralne specifičnosti itd);
4. *kulturne funkcije* (identitet, nasleđe itd.);
5. *socijalne funkcije* (sigurnost ishrane, socijalna kohezija, obrasci naselja(vanja), zaposlenost itd.);
6. *etičke funkcije* (fer trgovina, dobrobit životinja itd.)“ (Renting *et al.* 2008: 366).

Ukoliko imamo u vidu ovu čitavu lepezu funkcija poljoprivrede, onda je sasvim jasno da je agrarna politika, kao sastavni deo opšte ekonomske politike, od izuzetnog značaja za svako društvo, odnosno, veoma važan elemenat agrarne strukture i jedan od preduslova njene modernizacije. Generalno, agrarna politika se može odrediti kao svesno usmerena aktivnost države u prehrambenom sektoru, kako bi uz optimalno korišćenje ograničenih resursa, bili ostvareni određeni ciljevi (odnosno rezultati proizvodnje) koji bi osigurali idealan prehrambeni sistem koji treba da obezbedi: prehrambenu sigurnost (adekvatnu ishranu) za sve stanovnike; konstantnu dostupnost hrani; hranu po niskim, pristupačnim cenama;

zdravstveno bezbednu hranu; odgovarajući način života za poljoprivrednike (Zakić i Stojanović 2008; Božić, Bogdanov i Ševarlić 2011).

Prema osnovnim sadržajnim karakteristikama (savremena) agrarna politika se može podeliti u tri grupe:

1. tržišno-cenovna politika,

2. politika ruralnog razvoja,

3. politika na području javnih službi i usluga za poljoprivredu,

pri čemu u literaturi postoji čitav niz različitih razvrstavanja pojedinih mera agrarne politike. Ukoliko ih razvrstamo u **tri osnovne grupe** mogu se kao najznačajnije izvesti sledeće mere[133] (prema, Božić, Bogdanov i Ševarlić 2011: 86, 87):

1. Mere menjanja ili zaštite posedovnih odnosa i uređenja zemljišne teritorije, odnosno, ***mere zemljišne politike***: agrarna reforma, zaštita poseda od cepkanja, komasacija, arondacija;
2. ***Ekonomske mere****:* poreska politika, politika cena, politika podsticaja proizvodnji (agrarnih subvencija), investiciona i kreditna politika, spoljnotrgovinska politika (uvozno-izvozna politika), politika (sistem) agrarnih robnih rezervi, osiguranje u poljoprivredi;
3. ***Organizaciono-institucionalne mere***: poljoprivredno obrazovanje, poljoprivredna (savetodavna) služba, poljoprivredna nauka – naučnoistraživački rad, poljoprivredno zakonodavstvo.

6.2 Agrarna i ruralna politika u Srbiji

Istorijski razvoj agrarne politike i mera usmerenih na razvoj ruralnih područja u Srbiji je tema za sebe i svaki sistematičniji prikaz zahtevao bi mnogo prostora. **U najkraćem moglo bi se reći da je prvi period kolektivizacije 1945-1953. godine bio drugačiji u odnosu na druge zemlje „istočnog bloka" iz razloga što nije izvršena masovna i potpuna kolektivizacija (zemljište, osnovna sredstva za rad, seljačke radne zadruge, krupna poljoprivredna dobra…).** U odnosu na npr. zemlje jugoistočne Evrope (Albanija, Bugarska, Rumunija), u SFRJ su **privatna gazdinstva kao organizaciona forma imala veoma veliki značaj (oko 80%) (šire, Zekić 2008) sa sličnim udelom zemljišta u privatnoj svojini.**

Podruštvljavanje poljoprivrede odvijalo se kroz ideološku prizmu sprečavanja da sitna robna proizvodnja sa privatnih poseda preraste u kapitalističku (brojnim merama od kojih su zemljišni maksimumi vrlo jasan indikator procesa u to vreme). **Društveni sektor je u velikoj meri bio primalac investicija (koncentracija zemljišta, kapitala, intenzivna proizvodnja, mehanizacija, hemizacija), iako je celokupan sektor poljoprivrede u odnosu na druge sektore karakterisao nizak nivo investicija i odlivanje kapitala.** To je kao dugoročnu posledicu imalo stvaranje bimodalnog karaktera poljoprivrede a posledica takve, bimodalne

[133] U instrumente agrarne politike - koji se koriste za potrebe ekonomske analize agrarnih programa (u matematičkim modelima) - ubrajaju se: subvencionisanje proizvodnje, subvencionisanje potrošnje, program cenovne podrške, programi ograničavanja površina i deficitarna plaćanja, oporezivanje proizvodnje (obrnut uticaj u odnosu na subvencije), ostali insturmenti agrarne politike. Instrumenti agrarne politike su inače veoma brojni, kao ni u jednom drugom segmentu privrede (i ne isrpljuju se samo u ovim navedenim) (šire o tome, Lovre i Zekić 2011).

strategije je da se poljoprivreda nije razvijala kao celina, s jedinstvenim razvojnim potencijalom i što je multiplikativno dejstvo ekonomije veličine jednog i drugog sektora i njihovih različitih razvojnih performansi rezultiralo u neproporcionalno sporijem tempu rasta ukupne proizvodnje." (Gajić 1998, prema Zekić 2008: 9).

U periodu početkom 2000-tih agrarna politika bila je usmerena na rešavanje problema agrara i saniranje stanja zatečenog nakon kriznih 90-tih uz velike varijacije i trendove opadanja učešća agrarnog budžeta u (ionako malom) budžetu R. Srbije: od 8,3% koliko je iznosilo 1996. godine, 4% u 2001. godini, odnosno 2,2% u 2009. godini) (vidi, Božić, Bogdanov i Ševarlić 2011: 291). Od 2004. godine u agrarnoj politici načinjen je zaokret u strateškim pravcima i mehanizmima primene: podrška je usmerena samo na registrovana poljoprivredna gazdinstva i izvršena je diversifikacija mera podrške usmerenih na rast konkurentnosti porodičnih komercijalnih gazdinstava, uz izmenu mehanizama podrške, sa politike podsticaja cenama (i dohotku), na podsticaje investicija (Ibid.) U narednom periodu donosi se Strategija razvoja poljoprivrede (2005), a od 2007. godine u većoj je meri zastupljen sistem (direktnih) plaćanja po hektaru zasejane površine, odnosno, grlu stoke, povećava se podrška investicijama i modernizaciji i ruralnom razvoju[134].

Srbija ima relativno dugu tradiciju politike u oblasti ruralnog i regionalnog razvoja, još iz perioda SFRJ u kojoj su postojali izraženi regionalni dispariteti u razvijenosti republike, kao i heterogenost u prirodnim resursima i u proizvodnim, ekonomskim i organizacionim parametrima poljoprivredne proizvodnje. Međutim, duga tradicija ne znači da su i primenjivane politike u toj oblasti imale jasno fokusiranu razvojnu viziju, mehanizme implementacije, adekvatne sinergijske efekte i sl. (Bogdanov 2007: 69). U okviru različitih metoda podrške ruralnom i regionalnom razvoju mogli bismo istaći sledeće (prema, Ibid: 69-74): Fond za razvoj nerazvijenih regiona SFRJ (uspostavljen 1965. godine); „Zeleni plan“ početkom 1980-tih godina (veliki investicioni projekti pomoć međunarodnih fondova); Program unapređivanja poljoprivredne proizvodnje i životnih uslova na selu od 1988. godine (od 1992. godine pod nazivom Program revitalizacije sela); Fond za razvoj Republike Srbije (1992.); Zakon o korišćenju sredstava agrarnog budžeta.

U novije vreme potrebno je izdvojiti sledeće strategije i dokumente koji na različite načine dotiču problem ruralnih područja i poljoprivrede: Strategija razvoja poljoprivrede (2005.godine); Strategija regionalnog razvoja Srbije za period 2007-2012. godine; Strategija smanjenja siromaštva (2003. godine); Nacionalna strategija zapošljavanja za period 2005-2010; Strategija razvoja turizma 2005-2015.

Kao što se iz kraćeg pregleda razvoja i reformi ZAP EU moglo videti[135], *proces modernizacije u poljoprivredi je primenom ovakve politike ostvario ciljeve povećanja produktivnosti poljoprivrede, tehničkog progresa, intenzifikaciju (veću produktivnost, investicije u mehanizaciju i infrastrukturu, hemizaciju itd.), koncentraciju (maksimizaciju dobiti i smanjivanje troškova, povećavanje poseda, marketing proizvoda) i specijalizaciju proizvodnje. Intenzivna modernizacija i produktivizam doveli su do istiskivanja značajnog dela populacije iz sektora poljoprivrede, gubitaka radnih mesta, ali i stvaranja novih, kako u gradovima, tako i u ostalim segmentima ruralne ekonomije (npr. prerađivačka industrija, industrija inputa i tome sl.).* Udeo farmerske populacije u razvijenim zemljama EU se

[134] Širi i sistematičniji istorijski pregled reforme agrarnih politike zemalja jugoistične Evrope videti u Zekić 2008 i Božić, Bogdanov i Ševarlić 2011: 289-365.

[135] Šire u pomenutim radovima agroekonomista koji su se ovim pitanjima detaljnije bavili.

značajno smanjio pri čemu se u okviru politike ruralnog razvoja koja je proizašla iz agrarne politike *podrška za ujednačavanje razvijenosti regiona postepeno usmerila ka promenama poljoprivrednih struktura, diverzifikaciji aktivnosti i prihoda farmera, zaštiti i unapređenju agro-okruženja i* sl.

Konačno, *Lider* i slične inicijative usmerene na **teritorijalni ruralni razvoj usmerene su na podizanja kapaciteta ljudi da održe i postignu ekonomsku, socijalnu, ekološku i političku vitalnost (konkurentnost) ruralnih područja**.

Od javnih politika za ruralna područja se očekuje da od sektorske prerastu u multisektorsku i multidimenzionalnu politiku ruralnog razvoja koja će podržavati multifunkcionalnu poljoprivredu i promenjenu multifunkcionalnu ulogu ruralnih područja u Evropi. „Politika ruralnog razvoja nije isključivo usmerena na prevazilaženje regionalnih dispariteta, već na uspostavljanje koordinacije razvoja poljoprivrede, kao osnovne privredne aktivnosti u ruralnim sredinama, i drugih proizvodnih i uslužnih delatnosti, a sve u funkciji obezbeđenja optimalnog korišćenja raspoloživih resursa. Cilj je poboljšanje životnog standarda i kvaliteta života ruralne populacije, kao i očuvanje životne sredine“ (Bogdanov 2003).

Kao posledica ideološko-političkih poteza posleratnog društveno-ekonomskog sistema, koji se ogledao u komandno-planskoj ekonomiji i uglavnom neadekvatnoj agrarnoj (i ruralnoj) politici, srpsko seljaštvo je *propustilo nekoliko decenija u modernizacijskom smislu.* U poslednjih dvadesetak godina (od devedesetih pa naovamo), stanje sveopšte društvene krize je značajno usporilo modernizaciju.

Činjenica je da Srbija, gotovo u svim važnijim oblastima poljoprivrede beleži pad proizvodnje, agrarni budžet se smanjuje, a uporedno s tim, postoje velike teškoće u planiranju i realizaciji mera agrarne politike, koje su nesistematske, kratkoročne (velike oscilacije u strukturi podrške i radikalne promene politike nakon promene administrativnih struktura MPŠV) i vrlo ih je teško analizirati sa visokom pouzdanošću (Bogdanov *et al.* 2008). Neki od ključnih zaključaka ovih autora, koji su analizirali mere budžetske podrške poljoprivredi i ruralnom razvoju u Srbiji, ukazuju na sledeće:

- ne postoji sistemski pristup, efekti mera izostaju, očigledna je parcijalnost i pragmatičnost pristupa,
- mere drugog stuba (ruralni razvoj) se tretiraju gotovo kao odvojena politika bez svesti o sinergetskim efektima koji se mogu postići kombinacijom mera prvog i drugog stuba,
- definisanje mera je prilično subjektivno, one su nedovoljno konceptualizovane,
- implementacioni mehanizmi su neprilagođeni, postoji deficit vertikalne i horizontalne koordinacije politike, kao i deficit koordinacionih tela i kompetencija unutar samog MPŠV,
- ne postoji transparentnost sprovođenja mera i njihove kontrole, finansijski izvori u dugoročnijem periodu su nepoznati (nestabilni),
- analitičarski rad prepoznatljiv je samo u segmentima
- Srbija se konceptualno još ne priprema za članstvo u EU, u smislu reforme politike i dr. (ibid.).

U nastojanju da se što jasnije trasira pravac budućih reformi poljoprivrednog sektora u sklopu spoljnih i unutrašnjih izazova sa kojima se on suočava, kao i da se definišu mere i aktivnosti za obnovu i aktiviranje razvojnih potencijala ruralnih sredina, 2014. godine Vlada R. Srbije je usvojila ***strategiju Poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije za period 2014 – 2024. godine***. Strategija definiše: 1. pravce budućeg razvoja poljoprivrede i

prehrambene industrije, 2. model podrške koji bi vodio ubrzavanju razvoja poljoprivredno-prehrambenog sektora 3. pravce budućih reformi poljoprivredne politike i institucionalnog okvira (*reforma poljoprivredne politike, usvajanje i potpuna primena zakonodavnog okvira* koji omogućuje pravnu osnovu za primenu same Strategije i za usklađivanje nacionalnog zakonodavstva sa EU legislativom – *Acquis communautaire*; *institucionalne reforme*). Strategija sadrži kraću analizu stanja sektora i problema u ruralnim područjima Srbije, kao i osvrt na mere i prethodnog perioda, strukturu agrarnog budžeta po stubovima podrške i merama[136] i njihove efekte (vidi, Vlada R. Srbije 2014a).

Ovim dokumentom su utvrđeni su sledećih šest strateških razvojnih ciljeva:

1. rast proizvodnje i stabilnost dohotka proizvođača;
2. rast konkurentnosti uz prilagođavanje zahtevima domaćeg i inostranog tržišta i tehničko-tehnološko unapređenje sektora poljoprivrede;
3. održivo upravljanje resursima i zaštita životne sredine;
4. unapređenje kvaliteta života u ruralnim područjima i smanjenje siromaštva;
5. efikasno upravljanje javnim politikama i unapređenje institucionalnog okvira razvoja poljoprivrede i ruralnih sredina
6. modernizacija organa i organizacija i prilagođavanje poljoprivredne politike modelu Zajedničke agrarne politike EU.

Kako bi se ovi ciljevi ostvarili strategijom su planirane intervencije u ukupno 14 prioritetnih područja delovanja poljoprivredne politike u skladu sa postavljenim strateškim ciljevima kao što su:

1. stabilizacija dohotka poljoprivrednih proizvođača;
2. finansiranje poljoprivrede i ruralnog razvoja i upravljanje rizicima;
3. efikasno upravljanje zemljištem i povećanje dostupnosti zemljišnih resursa;
4. unapređenje stanja fizičkih resursa;
5. unapređenje sistema transfera znanja i razvoj ljudskih potencijala;
6. prilagođavanje i ublažavanje uticaja klimatskih promena;
7. tehnološki razvoj i modernizacija poljoprivredne proizvodnje i prerade;
8. razvoj tržišnih lanaca i logističke podrške sektoru poljoprivrede;
9. zaštita i unapređenje životne sredine i očuvanje prirodnih resursa;
10. očuvanje poljoprivrede, prirodnih i ljudskih resursa u POURP;
11. diverzifikacija ruralne ekonomije i očuvanje kulturne i prirodne baštine;
12. unapređenje socijalne strukture i jačanje socijalnog kapitala;
13. modernizacija i prilagođavanje organa i organizacija zakonodavstva;
14. unapređenje kvaliteta i bezbednosti proizvoda (Vlada R. Srbije 2014a: 66).

[136] APM *(Agricultural Policy Measures database)* klasifikacijom sve mere poljoprivredne politike se grupišu u tri glavna stuba: 1) mere tržišno-cenovne podrške i mere direktne podrške proizvodnji; 2) strukturne mere i mere ruralnog razvoja; 3) podrška opštim merama i uslugama u poljoprivredi (rad službi za selekciju stoke, rad poljoprivredne savetodavne službe, kontrola plodnosti zemljišta, suzbijanje biljnih bolesti i štetočina, prognozno izveštajne službe i dr.). Podrška u okviru drugog stuba (ruralnog razvoja) ostvaruje se (slično kao i u ZAP) preko tri osnovne grupe mera: 1. Podrška povećanju konkurentnosti agrarnog sektora; 2. podrška održivom razvoju i zaštiti životne sredine i ruralnog ambijenta, 3. Podrška unapređenju kvaliteta života u ruralnim područjima i diverzifikaciji ekonomskih aktivnosti (ruralna ekonomija).

Iz svega navedenog može se zaključiti da ukoliko Srbija želi da očuva nacionalnu ekonomiju i ublaži dramatične socio-ekonomske posledice stanja u kojem se nalaze njena ruralna područja, ruralno stanovništvo, ruralna ekonomija i sektor poljoprivrede kao takav, onda bi agrarnu i ruralnu politiku morala da postavi mnogo više u redu prioriteta, u socio-ekonomskom i političkom, odnosno, razvojnom smislu.

7 ISPITNA PITANJA

1. Pojam i zadaci sociologije i sociologije sela
2. Nastanak i razvoj sociologije sela
3. Konstituisanje i razvoj srpske sociologije sela
4. Sociologija sela u Jugoslaviji i Srbiji
5. Mesto sociologije sela u sistemu sociooloških disciplina i njen odnos sa drugim naukama
6. Monografski pristup
7. Tipološki pristup
8. Specifičnosti društvenog determinizma
9. Pojam i problemi naučnog i sociološkog metoda
10. Istraživačke tehnike u sociologiji
11. Posmatranje
12. Eksperiment
13. Intervju i anketa
14. Ostale tehnike i metode istraživanja u sociologiji
15. Pojam, dimenzije i elementi društvene strukture
16. Pojam i vrste društvenih promena
17. Pojam i elementi agrarne i ruralne društvene strukture
18. Seljaštvo kao društvena klasa
19. Od antropologije nazad ka sociologiji: seljaštvo i njegova transformacija
20. Globalni razvojni procesi kao činioci agrarne i ruralne društvene strukture
21. Načela tradicionalne seljačke ekonomije
22. Tradicionalni seljački radovi
23. Stari agrarni odnosi i novije promene agrarne strukture: osvrt na istoriju agrarnih odnosa kod evropskih naroda
24. Stari agrarni odnosi u južnoslovenskim zemljama
25. Promene agrarne strukture u prvoj i drugoj Jugoslaviji
26. Agrarna reforma od 1918-1931. i agrarni odnosi u prvoj Jugoslaviji
27. Agrarna reforma i kolonizacija 1945-1948. i socijalističko uređenje agrarnih odnosa u drugoj Jugoslaviji
28. Gazdinstva u Srbiji danas
29. Selo i grad. Razlike i međuzavisnost
30. Tipologije seoskih naselja
31. Društvene grupe u selu
32. Porodica i srodstvo u selu
33. Porodična zadruga i savremena seoska porodica
34. Susedstvo u selu
35. Društveni položaj žena u selu

36. Društveni položaj mladih u selu
37. Društveni položaj starih u selu
38. Društvene ustanove i organizacije
39. Ekonomske ustanove i organizacije u selu
40. Politika i selo
41. Vera i crkva u selu
42. Obrazovne ustanove u selu; problemi obrazovanja poljoprivrednika
43. Zdravlje i zdravstvene ustanove u selu
44. Ustanove za kulturu i zabavu u selu
45. Radio i televizija (masovni mediji) u selu
46. Seoska kultura - između tradicije i inovacija
47. Istorijski osvrt na razvoj teorije difuzije inovacija
48. Inovacije i njihov značaj za poljoprivredu: uloga poljoprivrednog savetodavstva
49. Osnovne postavke teorije difuzije inovacija i njen značaj
50. Inovacije u svakodnevnom životu seljaka - civilizacijski obrt u 20. veku
51. Promene socijalnog mentaliteta seljaka
52. Definisanje ruralnog razvoja i njegov značaj za sveukupni društveni razvoj
53. Ruralna područja Srbije: karakteristike ruralne ekonomije i ruralnog stanovništva
54. Makro okviri ruralnog razvoja
55. Mezo okviri ruralnog razvoja
56. Mikro okviri ruralnog razvoja
57. Funkcije poljoprivrede i mere agrarne politike
58. Agrarna i ruralna politika u Srbiji